

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

М. А. АСҚАРОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА
ЭРГАШИШ ФОРМАЛАРИ
ВА ЭРГАШ ГАПЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ. 1966

Монографияда ҳозирги ўзбек тилидаги қўшма гапларнинг табиати, турлари билан бир қаторда эргашиш формаларининг содда ва қўшма гапдаги турли-туман хусусиятлари асосида эргаш гаплар критерийси, классификацияси, уларнинг бош гапга боғланиш усуллари ёритилган.

Автор эргаш гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи ва мураккаб типдаги қўшма гапларнинг қўлланишидаги турли хусусиятларни анализ қилиб берган.

Асар тилишунос олимлар ва Республика ўқув юртлари филология факультетининг студентларига мўлжалланади.

Масъул муҳаррир
филология фанлари
доктори Ф. АБДУЛЛАЕВ

СУЗ БОШИ

Ўзбек тилининг синтактик қурилишини ўрганишга доир кейинги вақтда кўпгина илмий текшириш ишлари олиб борилмоқда.

1960—1961 йилларда ўзбек тилида қўшма гаплар синтаксисининг асосий масалаларига бағишланган монографик ишлар майдонга жела бошлади. Бу ишларда кўпроқ қўшма гапнинг умумий масалалари, унинг асосий типлари ва икки компонентли қўшма гаплар ёритилди.

Биз бу ишда қўшма гапларнинг эргашиш формалари, эргаштирувчи ёрдамчиларнинг табиати, эргаш гапларнинг типлари, синтактик синонимик вариантлари, уларнинг бирдан ортиқ мураккаб қўлланиш ҳолатлари каби масалаларни аниқлашга уриндик.

Қўшма гапга доир мавжуд бўлган ишларда қўшма гаплар икки турга (боғланган, эргашган) ёки уч турга (боғловчисиз, боғланган ва эргашган қўшма гаплар) бўлиб ўрганилган бўлса, биз бу ишда қўшма гапнинг юқоридаги икки туридан ташқари учинчи тур — оралиқ типдаги қўшма гаплар мавжуд эканлигини қайд қилдик.

Эргашиш формаларининг табиати тўлиқ ва аниқ ҳал қилинмаганлиги сабабли эргаш гаплар чегарасини аниқлаш, уларни тўғри классификация қилиш маълум даражада қийинчилик туғдирмоқда. Шунинг учун биз ишнинг асосий қисми сифатида ўзбек тилидаги эргашиш формаларининг табиатини тўғри ҳал этишга ҳаракат қилдик. Урни билан эргашиш формаларининг содда гапда қўлланиш хусусиятлари ҳам ёритилди.

Иш қуйидаги қисмлардан иборат:

Қириш, I боб — ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари, II боб — эргаш гапларнинг типлари, III боб — эргашган қўшма гапнинг синтактик синонимикаси масаласи, IV боб — мураккаб типдаги қўшма гаплар.

Ишда ҳозирги замон ўзбек адабий тили ҳамда жонли тилдан олинган фактик материалларга асосландик. Урни билан бу материаллар бошқа тил материалларига ҳам қиёс қилиб берилди.

Ўзбек тилида қўшма гаплар соҳаси кўпгина проблематик масалалар билан боғлиқ бўлгани ва ўзи синтаксиснинг анча мураккаб қисми ҳисоблангани учун ҳам ишда бир қанча янги фикрлар биринчи тажриба сифатида ёритилди. Шунинг учун ишда китобхонлар эътироз билдирадиган ўринлар бўлиши табиий. Уларнинг танқидий фикрларини автор миннатдорчилик билан қабул қилади.

Ишнинг майдонга келишида яқиндан ёрдам берган марҳум устоз — СССР Фанлар академияси ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, профессор А. К. Боровковга абадий миннатдорчилик билдиришни; ишнинг босмага тайёрланишида қимматли маслаҳатлар берган филология фанлари докторлари Е. И. Убрятова, А. Н. Қононов, М. Б. Балакаев, Е. В. Севортян, М. Ш. Ширалиев, Ф. А. Абдуллаев, филология фанлари кандидатлари Т. Х. Салимов, Ш. Раҳматуллаев, И. Расулев, А. Сафоев ва бошқа ўртоқларга, шунингдек, Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти коллективига чуқур миннатдорчилик билдиришни автор ўз бурчи деб ҳисоблайди.

Автор

КИРИШ

ҚУШМА ГАПНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Қўшма гап проблемаси ўзбек тилида 30-йиллардан кейин маълум даражада ишлана бошлади. Дастлабки даврда қўшма гап ҳақидаги маълумотлар алоҳида текшириш объекти сифатида берилмай, мактаб дарслиги ҳажмидагина ёритилди.

Ўзбек тилида қўшма гаплар масаласини ҳал қилишда рус тилшунослиги ва туркологияга доир материаллар асосий таянч — манба бўлди.

Қўшма гапга доир маълумотлар рус тилшунослигида анча кенг ёритилган. А. М. Пешковский, Ф. И. Буслаев, В. А. Богородицкий, Ф. Ф. Фортунатов, А. А. Потемня, А. А. Шахматов, В. В. Виноградов, С. И. Абакумов каби олимлар қўшма гапнинг табиати, келиб чиқиш йўллари, қўшма гапнинг турлари, қўшма гап компонентларини бириктирувчи воситалар ва бошқа шунга ўхшаш асосий масалалар бўйича кўп қимматли фикрлар берганлар. Бу маълумотлар турк тилларида, шу жумладан, ўзбек тилида қўшма гаплар масаласини ёритишга катта ёрдам беради.

XIX аср ва XX асрнинг бошларида яшаган тилшуносларнинг қўшма гап ҳақидаги назариялари совет тилшунослари томонидан тараққий эттирилди ва улардаги ноаниқ, янглиш фикрлар кўрсатиб ўтилди.

Акад. В. В. Виноградов А. М. Пешковский ва А. А. Шахматовларнинг қўшма гап проблемаси, эргашиш ва боғланиш ҳақидаги қарашларини анализ қилиб, содда гап билан қўшма гапнинг фарқи, улар орасидаги ўхшашлик, мазмунан тугалликини ифодалашни, қўшма гапдаги ички семантик бирлик каби масалаларни ёритди.

В. В. Виноградов қўшма гапни қуйидагича таърифлайди: «Сложным называется предложение, представляющее единое интонационное и смысловое целое, но состоящее из таких частей (двух и больше), которые по своей внешней, формальной грамматической структуре более или менее однотипны с простыми предложениями. Хотя части сложного предложения по

внешнему строению однородны с простыми предложениями, но в составе целого они не имеют смысловой и интонационной законченности, характерной для категории предложения и, следовательно, не образуют отдельных предложений».

XIX асрда ва XX аср бошларида яшаган рус туркологларининг асарларида турк тиллари грамматик қурилишини ўрганишга доир айрим маълумотлар берилди.

Масалан: П. М. Мелиоранский, Мирза Искандар Казембек, олтой тили грамматикаси авторлари, Н. Ф. Қатанов, Н. И. Ашмарин ва бошқаларнинг асарларида турк тиллари грамматикасининг айрим масалаларигина ёритилиб, қўшма гапга доир маълумотлар жуда оз берилган. Бу маълумотларда ҳам турк тилларидаги кўпгина грамматик ҳодисалар шу тилларнинг ўзига хос специфик хусусиятларидан келиб чиқмай, ҳинд-европа тиллари ва рус тилининг грамматик нормаларига мослаб текширилган².

Мирза Казембек қўшма гапни турли оборотлар билан чалкаштиради. Н. Ф. Қатанов эса урянхай тилидаги қўшма гаплар классификациясини рус тилидагига мослаб, эргаш гапларни гап бўлагига тенглаштириб қўяди.

Совет туркологларидан Н. К. Дмитриев қўшма гаплар табиатини тўғри ҳал этишда ҳар бир тилнинг ўз специфик хусусиятидан келиб чиқиш кераклигини таъкидлаб ўтади³.

Кейинги вақтларда турк тилларида қўшма гапларни ўрганиш масаласига бағишланган кўпгина ишлар майдонга келди. В. А. Гордлевский, Н. К. Дмитриев, А. К. Боровков, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, И. А. Батманов, В. М. Насилов, А. П. Поцелуевский, Е. И. Убрятова, Е. В. Севортян, М. Ш. Ширалиев, Н. Т. Сауранбоев, К. К. Сартбоев, М. М. Гаджиев, Н. З. Гаджиева каби совет туркологларининг асарларида турк тилларидаги қўшма гаплар проблемаси, қўшма гапнинг турлари, эргаш гапларнинг классификацияси, эргаш гапларнинг оборот ва бирикмали бўлақларга муносабати каби қатор масалалар ёритилган.

1956 йилда Алмаотада турк тиллари грамматикаси масалаларига доир ўтказилган координацион кенгаш турк тилларидаги қўшма гапларнинг айрим масалаларини тўғри ҳал этишга ёрдам берди.

¹ «Грамматика русского языка», т. II, часть первая, М., 1954, стр. 99.

² П. М. Мелиоранский, Краткая грамматика казах-киргизского языка, 1894; Грамматика алтайского языка, Казань, 1869; Мирза Казембек, Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1839; Н. И. Ашмарин, Опыт исследования чувашского синтаксиса, Казань, 1903.

³ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 244.

Ўзбек тилшунослигида қўшма гаплар масаласи асосан 50-йиллардан бошлабгина махсус текширила бошлади. А. Фуломов «Ўзбек тилида аниқловчилар» номли ишида аниқловчилар, уларнинг турлари ва ифодаланиши ҳақида фикр юрита туриб, қисман аниқловчи эргаш гаплар ҳақида ҳам маълумот беради. Бу ишда аниқловчи эргаш гапга предикатив бирикма шаклидаги бош келишикдаги от + сифатдош, эгалик аффиксини олган отлар + бор, йўқ сўзлари; от + сифат, от + санок сон каби конструкциялар аниқловчи эргаш гап деб кўрсатилади⁴.

А. Н. Кононовнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (Олий ўқув юртлар учун) асарида қўшма гапнинг турлари ва эргаш гапнинг айрим типлари ёритилади⁵.

Бу асарларда қўшма гапнинг умумий масалаларига доир баъзи фикрлар бошқа бўлимлар билан боғлаб берилади. Эргашган қўшма гаплар боғловчили ва боғловчисиз деб икки асосий группага бўлиниб, улар орасида оралиқ (переходный) тип мавжуд эканлиги кўрсатилади.

Кесими сифатдош орқали ифодаланган аниқловчи, шарт, тўлдирувчи ва пайт эргаш гапли қўшма гаплар боғловчисиз турга; -ки ёрдамчиси орқали бириккан аниқловчи, тўлдирувчи, кесим эргаш гаплар, шунингдек, сабаб, равиш, мақсад эргаш гапли қўшма гаплар боғловчили турга киритилган. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап, -ми юкламаси ва - (и)б,-оқ ёрдамчилари орқали бириккан пайт эргаш гапли қўшма гаплар; компонентлари *деб, деган* ёрдамчи сўзлари орқали бириккан эргашган қўшма гаплар учинчи типга киритилган.

Ҳ. Ғозиев ўзбек тилидаги эргаш гапларнинг таркиби, мураккаб ҳолатлари ва унда ёрдамчиларнинг ишлатилиши каби масалаларни ўзининг «Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гапларнинг состави» номли мақоласида ёритган⁶.

Р. Жуманиёзов «Ўзбек тилида сифатдош» деган мақоласида сифатдошларнинг морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини баён қилади. Шунингдек, аниқловчи гап ҳақида ҳам тўхтаб ўтади. Авторнинг фикрича, «Мен ўқиган китоб яхши» типдаги гапларни содда гаплар таркибига киритиш тўғри⁷. Автор бундай конструкцияларга аниқловчи эргаш гапли қўшма гап эмас, аниқловчи бирикма деб қарайди. Чунки бундай бирикмаларда эга билан кесим шахс-сонга кўра мос

⁴ А. Фуломов, Ўзбек тилида аниқловчилар, Тошкент, 1941, 74-бет.

⁵ А. Н. Кононов, Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.

⁶ Ҳ. Ғозиев, Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гапларнинг состави, УзФАН нашри, Тошкент, 1941.

⁷ Р. Жуманиёзов, Ўзбек тилида сифатдош, «Тил ва адабиёт институти асарлари тўплами», Тошкент, 1949, 114-бет.

эмас, унда икки гапни бир-бирдан ажратиб турадиган интонация мавжуд эмас деб тушунтирилади⁸.

А. Маъруфовнинг «Ўзбек тилида пайт эргаш гаплар» номли ишида асосан эргаш гапларни белгилаш, эргаш гаплар классификацияси ва пайт эргаш гапнинг бош гапга боғланиш йўллари баён қилинади.

Автор эргаш гапларни белгилаш масаласида акад. И. И. Мешчанинов, проф. А. П. Поцелуевский, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, А. Ғуломовларнинг фикрига қўшилиб, *Опам айтган* типидаги конструкцияларни эргаш гап деб ҳисоблайди. Шунга боғлаб туриб юқоридаги конструкция эргаш гап бўлгани учун *Мен келганда* ҳам эргаш гапдир деб кўрсатади⁹. Бизнингча, *Опам айтган* билан *Мен келганда* конструкциялари бир хил мотив билан эргаш гап деб олиниши бир оз тўғри эмас.

Мен келганда гапидаги эга-кесим муносабати *Опам айтган* гапидаги эга-кесим муносабатидан фарқ қилади. Кейинги гапдаги сифатдош эгалик аффиксини олиб, эга бўлмагани ҳолда — *келганимда* ёки *келганигда* каби шаклларда қўллана олади ва ундаги эгалик аффикси қисман ҳаракат бажарувчисини — субъектни ҳам кўрсатади. *Опам айтган* конструкциясида эса «кесим ҳисобланган *айтган* сўзи ҳаракат бажарувчисини кўрсатмайди. У ҳамма шахс учун бир хил — *мен айтган, сиз айтган, биз айтган, сен айтган* каби қўлланади ва ҳаракат бажарувчисини кўрсатмайди.

1950 йиллардан бошлаб эргаш гапларнинг айрим турлари¹⁰, эргашган қўшма гаплар¹¹, боғланган қўшма гапнинг айрим турлари¹² ва, умуман, қўшма гап масалалари, унинг турларига доир¹³ бир қанча ишлар майдонга келди.

⁸ Уша асар, 112-бет.

⁹ Қаранг: А. Маъруфов, Придаточное предложение времени в современном узбекском языке (авт. канд. дисс.), Ташкент, 1949, стр. 4.

¹⁰ Г. А. Азизова, Узбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплар, Тошкент, 1955; М. А. Асқарова, Сабаб ва мақсад эргаш гапли қўшма гаплар, «Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари», IV китоб, 1957; Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар, «Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари», XII китоб, Тошкент, 1959.

¹¹ Э. А. Грунина, Сложно-подчиненное предложение в современном узбекском языке, канд. дисс., МГУ, 1952; А. И. Абражеев, К вопросу о сложно-подчиненном предложении в узбекском языке, «Труды УзГУ», вып. 79, Самарканд, 1957.

¹² М. Асқарова, Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар, «Совет мактаби» журнали, 1955, 11-сон.

¹³ Ғ. Абдурахмонов, Қўшма гап. Тошкент, 1957; Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958; Ф. Камолов, Қўшма гапга доир масалалар, Тошкент, 1955.

Э. А. Грунина ўзининг эргашган қўшма гаплар ҳақидаги диссертацион ишида қўшма гаплар проблемасининг совет туркологиясида ёритилиши, ўзбек тилида эргашган қўшма гапни ўрганиш тарихи, эргаш гапнинг табиати, эргаш гапнинг бош гапга боғланиш усуллари ва эргашган қўшма гапларни классификация қилиш принципларини баён қилади.

Э. А. Грунинанинг фикрича, эга-кесим мавжуд бўлган эргаш гапларда предикативликни кўрсатувчи морфологик восита қўлланиши ва қўлланмаслигидан қатъи назар, унда предикатив алоқа бор, шунинг учун у эргаш гап, шунингдек, эга-кесим муносабатини ифодаловчи морфологик кўрсаткичнинг икки тури — шахсли феъллардаги шахс қўшимчалари ва шахсиз феъллардаги эгалик (хослик) қўшимчалари эргаш гапдаги предикативлик муносабатини кўрсатади.

Автор бу ўринда феълнинг шахсиз формаси (кўпроқ сифатдош ва ҳаракат номлари формаси) эгалик аффиксларини олса ҳам ундаги эгалик предметнинг хослигини эмас, ҳаракат бажарувчисини кўрсатишини таъкидлаб, эргашган қўшма гаплар табиатидаги баъзи чалкашликларни ҳал этишга уринади¹⁴. Шунингдек, ишда эргаш гапда эга ва кесим масаласи, кесим вазифасини бажарувчи сўзларнинг муносабати ва уларнинг қўлланиш хусусиятлари ҳам кўрсатилади.

Э. А. Грунинанинг бу иши ўзбек тилида қўшма гаплар, айниқса, эргашган қўшма гаплар табиатини ҳар томонлама ёритишга бағишланган биринчи иш десак янглишмаймиз. Чунки бу иш юзага келгунга қадар қўшма гаплар масаласи ёндарслик ҳажмида, ёки бошқа масалалар билан боғланган ҳолда йўлма-йўлакай, ёхуд эргаш гапнинг айрим типлари олиб текширилар эди.

1955 йилда Ф. Камоловнинг қўшма гапнинг умумий масалаларига бағишланган иши юзага келди. Бунда қўшма гапга доир умумий маълумот, қўшма гап компонентларининг ўзаро боғланиш йўллари, қўшма гапларда эмоционал ифода, қўшма гапнинг таркиби, қўшма гапнинг уюшиқ гап бўлакларига муносабати, оборотлар ва қўшма гап, ажратилган иккинчи даражали бўлақлар ва қўшма гап, кириш гапли қўшма гаплар, қиймати тенг бўлакли компонентлардан ташкил топган қўшма гап, инкор формали қўшма гап, қўшма гапнинг турлари ва давр ҳақида тушунча каби масалалар ёритилади¹⁵. Лекин негадир бу ишда қўшма гаплар классификацияси, эргаш гап-

¹⁴ «Показателями категории лица в сказуемом выступают аффиксы сказуемости и аффиксы принадлежности» (Сложно-подчиненное предложение в современном узбекском языке), авт. канд. дисс., М., 1952, стр. 13.

¹⁵ Ф. Камолов, Қўшма гапларга доир масалалар, Тошкент, 1955.

лар критерийси ва эргаш гапларнинг типлари каби асосий масалаларга ўрин берилмайди. Шунингдек, қўшма гап компонентларини бириктирувчи айрим грамматик воситалар (чунки, негаки, шунинг учун, гўё, токи кабилар) ҳақида деярли ҳеч нарса айтилмайди.

А. Г. Азизовнинг ўзбек тилидаги шарт эргаш гаплар ҳақидаги кандидатлик диссертациясида қўшма гапга доир умумий масалалар қисқача ёритилиб, асосан, шарт эргаш гапларнинг турлари, ундаги давр масаласи, шарт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи воситалар ўрганилади. А. Г. Азизовнинг ўзбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар ҳақидаги монографиясида автор ҳар икки эргаш гапнинг ички турлари, улардаги боғловчи воситалар ҳақида тўхталлади. Лекин бу ишда ҳам қўшма гап проблемасининг айрим масалалари — эргаш гаплар критерийси, қўшма гап турлари, қўшма гапнинг оборотли содда гапларга муносабати каби масалаларга аҳамият берилмайди.

Кейинги вақтларда қўшма гапнинг турлари, эргаш гапларнинг критерийси, эргаш гапларни классификация қилиш принциплари бўйича бир қанча ишлар вужудга келди. Шунингдек, ўзбек тилида қўшма гаплар проблемасини тарихий аспект билан боғлаб ҳал этишга бағишланган диссертациялар ёқланди¹⁶.

Ғ. Абдураҳмоновнинг «Қўшма гап синтаксиси асослари» китобида қўшма ва содда гапларнинг ўзаро фарқланиши, қўшма гапнинг турлари ва мураккаб составли қўшма гаплар масаласи ёритилади.

Автор боғланган қўшма гапларни асосан уларнинг мазмунига кўра классификация қилади (эргашган қўшма гаплар ўрнига бирмунча қулай бўлган эргаш гапли қўшма гаплар терминини қўллайди).

Ишда эргаш гапларнинг таркиби, бош гапга боғланиш йўллари, классификацияси каби масалалар янгича ёритилган.

Ғ. Абдураҳмонов «Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида қўшма гап синтаксиси асослари» номли ишида эса қўшма гапларнинг тарихий тараққиёти ҳақида экскурс беради.

Лекин эргаш гапни оборотлардан ажратиб турадиган белгилардан бири — интонация масаласига кам тўхталлади. *Ўғли Москвада ўқиётган хотин гапирди* типидagi содда гап-

¹⁶ Э. Азларов, *Ўзбек адабий тилида бир неча эргаш гапли қўшма гаплар масаласига доир*, «Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари», XII китоб, Тошкент, 1959; Х. Абдураҳмонов, *Мақолларда боғловчисиз қўшма гапларнинг ишлатилиши ҳақида*; М. Асқарова, *Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар*, Тошкент, 1960.

лар аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг махсус тури¹⁷ деб олинади.

Ҳ. Рустамовнинг кандидатлик диссертацияси ўзбек тилида тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар масаласига бағишланган¹⁸. Автор тўлдирувчи эргаш гапнинг семантик, функционал ва грамматик хусусиятлари, тўлдирувчи эргаш гапнинг типлари каби масалаларни ёритади.

Умуман олганда, бу даврда вужудга келган ишларда ўзбек тилидаги қўшма гапларнинг айрим масалаларига доир анча янги фикрлар айтилган.

* * *

Қўшма гап билан содда гап орасидаги асосий фарқ биринчидан, уларнинг структурасига кўра бўлса, иккинчидан, уларни ташкил этувчи қурилиш материалнинг турлилигидадир. Содда гап биргина конструктив ядродан ташкил топган бўлади. Қўшма гапда эса, бир-бири билан органик ҳолда боғланган бир неча конструктив марказ бўлади. Содда гап учун сўз ёки сўзлар бирикмаси қурилиш материали саналса, қўшма гап учун содда гаплар шу материал вазифасини ўтайди.

Қўшма гаплар алоҳида олинган муस्ताқил содда гаплардан эмас, мазмун ва грамматик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган компонентлардан ташкил топади.

Қўшма гап синтактик бутунликнинг энг юқори формасидир.

Қўшма гаплар содда гаплар базасида ўсди, тараққий этди.

Турк тилларида ҳам қўшма гаплар, бошқа тиллардагидек, икки йўл билан¹⁹ икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан ва содда гапдаги бир бўлакнинг грамматик жиҳатдан тараққий этишидан ҳосил бўлган. Биринчи йўл билан кўпроқ боғланган қўшма гаплар (баъзан эргашган қўшма гапнинг айрим турлари) кейинги усул билан эса, эргашган қўшма гаплар вужудга келган.

¹⁷ Уша асар, 92-бет.

¹⁸ Х. Рустамов, Сложно-подчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке, авт. канд. дисс., Ташкент, 1960.

¹⁹ А. П. Рифтин, О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке, сб. «Советское языкознание», т. III, 1937, стр. 66; В. Н. Мигирин, Об эволюции придаточного предложения, «Известия Крымского пед. инст-та», т. 14, 1948, стр. 74; Н. Т. Сауранбаев, Система сложных предложений в казахском языке, докт. дисс., 1943.

ҚУШМА ГАП ТУРЛАРИ ҲАҚИДА

Қўшма гаплар дастлаб икки асосий турга бўлиниб келинган: боғланган қўшма гаплар ва эргашган қўшма гаплар. Қўшма гапнинг бу икки тури билан бирга улар орасида оралиқ ёки ўткинчи тип борлиги, бу типдаги қўшма гаплар баъзи хусусияти билан боғланган қўшма гапга, баъзи хусусияти билан эргашган қўшма гапга ўхшаш эканлиги ҳам қайд қилиниб келган. Умуман олганда, боғланиш билан эргаштиш орасида қатъий чегарани кўриш қийин²⁰. В. А. Богородицкий ҳам қўшма гапларни эргашган ва боғланган деб икки турга ажратиш бирмунча сунъий эканлиги, у тилдаги жонли турли-туманлик, хилма-хилликни ўзида акс эттира олмаслигини айтган²¹.

Илпариги мактаб дарсликлари ва айрим авторларнинг ишларида қўшма гаплар боғланган ва эргашган қўшма гаплар деб икки группага бўлинар ва қўшма гапнинг боғловчили ва боғловчисиз (ёрдамчисиз) турлари шу икки тур ичида текширилар эди.

Рус тили грамматикасининг академик нашри босилиб чиққандан кейин рус тилига хос классификацияга эргашиб ўзбек тилидаги қўшма гапларни боғланган, эргашган ва боғловчисиз қўшма гаплар деб уч турга ажратиб текшира бошладик. Бу хилдаги классификация, ҳатто, мактаб дарсликларида ҳам ўз ифодасини топди.

И. А. Батманов ўзбек тилидаги қўшма гапларни учга бўлиб текширади: шарт эргаш гап, ўзгалар гапи, боғланган қўшма гаплар²².

А. К. Боровков «Ўзбек тили грамматикасининг қисқа очерки» мақоласида қўшма гапнинг икки асосий тури мавжуд эканлигини кўрсатади²³.

А. Н. Кононов ҳам қўшма гапларнинг икки асосий тури мавжуд деб кўрсатади²⁴.

²⁰ Акад В. В. Виноградов, Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, стр. 65; А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7-ое, М., 1956, стр. 468; Грамматика русского языка, т. II, часть первая, стр. 103.

²¹ В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, М., 1935, стр. 229.

²² И. А. Батманов, А. Н. Вильнер, Ўзбек тили дарслиги, наҳв. Тошкент, 1933, 65-бет.

²³ А. К. Боровков, Краткий очерк грамматики узбекского языка, «Узбекско-русский словарь», М., 1959, стр. 714.

²⁴ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1960, стр. 406.

Э. А. Грунина қўшма гаплар ўзаро боғланиш характери ва бириктирувчи грамматик воситаларнинг иштирокига кўра боғланган ва эргашган қўшма гаплар деб икки турга бўлинади, лекин улар орасида оралиқ ёки ўтқинчи (переходный) тип ҳам мавжуд деб қайд қилади²⁵.

Ғ. А. Абдурахмонов эса қўшма гапларни уч турга (боғловчисиз қўшма гап, боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гапларга) бўлиб текширади²⁶.

Қорақалпоқ тилида қўшма гаплар уч группага бўлиб текширилган: боғланган қўшма гаплар (боғловчили, боғловчисиз), эргашган қўшма гаплар (боғловчили, боғловчисиз) ва кўчирма гапли эргашган қўшма гап²⁷.

Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гаптаги компонентларнинг ўзаро мазмун муносабати, структураси ва бирикиш йўлларига кўра қўшма гапларни икки асосий турга бўлиш мумкин: боғланган қўшма, эргашган қўшма гап. Лекин бу икки тур орасида қўлланувчи қўшма гаплар — оралиқ типдаги қўшма гаплар ҳам мавжуд.

Боғланган қўшма гаплар бириктирув, айирув, зидлов ва чоғиштириш каби муносабатларни ифодаловчи синтактик компонентларнинг бирикувидан ташкил топган бўлади. Бу типдаги қўшма гапларнинг компонентларини бириктиришда тенг боғловчилар, «боғланиш» интонацияси ва маълум даражада тартиб муҳим роль ўйнайди.

Боғланган қўшма гаплардаги алоқа — боғланиш компонентларнинг мазмунидан, тартибдан, олмошлардан, айрим бўлақларнинг ҳар бир компонент учун умумий бўлишидан ёки кейинги гаплардаги айрим сўзларнинг туширилиб қолдирилишидан аниқ сезилиб туради. Шунингдек, боғланган қўшма гаптаги компонентларнинг ўзаро алоқаси улардаги феъл кесимларнинг замониға ҳам боғлиқ.

Қўшма гапнинг бу тури структурасига кўра мустақилдай туюлган икки ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентларнинг тенг боғловчилар ва тенгланиш интонацияси орқали бирикишидан ташкил топади.

Эргашган қўшма гап қисмлари эргаштирувчи боғловчи-

²⁵ Э. А. Грунина, Сложно-подчиненное предложение в современном узбекском языке, автореферат канд. дисс., М., 1952, стр. 3.

²⁶ Ғ. А. Абдурахмонов, Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, автореферат докторск. дисс., Ташкент, 1960, стр. 8.

²⁷ Н. А. Баскаков, Сложные предложения в каракалпакском языке, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», часть третья, М., 1961, стр. 222.

лар, сўз формалари, нисбий сўзлар ва интонация орқали бирикади.

Оралиқ қўшма гаплар баъзи хусусияти билан боғланган қўшма гапга, баъзи хусусияти билан эса эргашган қўшма гапга ўхшайди. Бу ҳолат кўпинча компонентлари боғловчилар орқали боғланмай, интонациянинг ўзи билангина бириккан «боғловчисиз» қўшма гапларда, шунингдек, боғловчили боғланган ва эргашган қўшма гапларда кўринади.

Бундай қўшма гап конструкцияларини А. М. Пешковский шартли равишда «взаимное подчиненное предложение» (ўзаро тобелашган гаплар) деб номлайди²⁸.

—Оралиқ қўшма гап компонентлари ёрдамчилар орқали ва ёрдамчиларсиз бирикиши мумкин.

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гап составидаги синтактик компонентлар бир-бирига бириктирув, чоғиштирув, айирув, зидлов муносабатларини ифодаловчи тенг боғловчилар орқали бирикади. Баъзан **-да, -у (ю)** юкломалари тенг боғловчилар вазифасида қўлланиб, гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади.

Бу боғловчилар компонентларни боғлабгина қолмай, улар орасидаги мазмунан турли муносабатларни ҳам кўрсатади: бириктирув боғловчилари кўпинча кетма-кетлик ёки бир вақтдаги воқеани; *лекин, аммо, бироқ* каби боғловчилар зидликни; *гоҳ, дам, баъзан* боғловчилари навбатма-навбат юзага келадиган ҳаракатларни; *ё (ёки)* боғловчиси бирдан ортиқ воқеалардан бирининггина юзага келишини; *эса, бўлса* боғловчилари чоғиштириш муносабатларини кўрсатади. Бундан ташқари, бу типдаги қўшма гапларда синтактик компонентларни боғлашда айрим сўзларнинг ишлатилиши, гапларнинг қурилишидаги баъзи ҳолатлар, феъл кесимларнинг замони ҳам маълум даражада роль ўйнайди.

Боғланган қўшма гапдаги компонентлар бир-биридан интонация орқали ажралиб туради. Лекин булардаги интонация ёрдамчисиз боғланган қўшма гаплардаги интонациядан қисман фарқ қилади.

Боғланган қўшма гапларнинг составидаги синтактик компонентларни бириктиришга хизмат қиладиган воситалар тенг боғловчилар (ёки шу вазифада қўлланиладиган **-да, -у, -ю** юкломалари) гина эмас, балки интонация ва шунингдек, ўша ком-

²⁸ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7-ое, М., 1956, стр. 468.

понентларнинг структура жиҳатидан бўлган ўзаро муносабати ҳамдир.

Боғланган қўшма гап компонентлари асосан қуйидаги тенг боғловчилар орқали бирикади:

1. Бириктирув боғловчилари ва шуларга функциядош (синоним) бўлган юкламалар боғланган қўшма гап компонентларини бир-бирига боғлаши мумкин. Бу вазифада қўлланилган бириктирув боғловчилари бир хил хусусиятга эга эмас.

Ва боғловчиси бир вақтда ёки кетма-кет юзага келадиган воқеаларни ифодаловчи компонентларни бириктиради. Бу боғловчи ҳам ёрдамчи сўзига нисбатан боғланган қўшма гап қисмларини боғлашда кўпроқ ишлатилади. Лекин бириктирув боғловчиларининг уюшиқ бўлакларни боғлаш функцияси бунинг аксидир.

Ҳам ёрдамчиси компонентлар орасида якка қўлланмасдан, ҳар бир компонентда такрорланиб ишлатилади: *Уруш ҳам тугади, отаси ҳам қайтиб келди, тирикчиликлари ҳам яхшиланди, аммо йша кунлар унинг ҳаётига қаттиқчилик чўққиси бўлиб кирди* (П. Турсун). *Унинг кўзи ҳам қаттиқ, тили ҳам тез эди* (Ойбек).

Бу ёрдамчи *бориб ҳам (борибам) тополмадим, яхши ҳам (яхшиям) келибди, бир ҳам (бирам) ширин бўлибдики, қордан ҳам (қорданам) оқ* каби бирикмаларда юклама функциясини бажариб, маънони кучайтиш, даражанинг ортиқлигини ифодалаш ёки таъкидлаб кўрсатиш учун қўлланади.

Умуман, ўзбек тилида бириктирув боғловчилари кўпинча ёзув тилига хосдир. Жонли тилда бу боғловчилар деярли ишлатилмайди.

Бириктирув боғловчиларига синоним бўлган **-у (-ю), -да** юкламалари ҳам бир вақтда ёки турли вақтда юзага келадиган воқеаларни ифодаловчи тенг компонентларни боғлайди.

2. Зидлов боғловчилари ва уларга синоним бўлган юкламалар қарама-қарши муносабатларни кўрсатувчи боғланган қўшма гап компонентларини боғлайди. Баъзан бундай қўшма гаплардаги воқеалар чоғиштирилади ҳам: *...Абдурасул русчани анча гаплаша олар, аммо ...Тожибой «моя-твоя»дан бўлак ҳеч нарсани билмас эди* (П. Турсун).

Бундай қўшма гапни ташкил этувчи содда гапларнинг 1) олдингиси тасдиқ гап, кейингиси эса инкор гап формасида туюлади; 2) кейинги компонентда бўлишсизлик олмошлари ишлатилади; 3) қарама-қарши маънони ифодаловчи сўзлар — антонимлар қўлланади; 4) компонентларнинг сони кўпинча иккидан ортмайди.

Компонентлардаги зидлик мазмунини кучайтириш ёки ун-таъкидлаб кўрсатиш учун **-у (-ю), -ку** юкламалари ишлатила-

ди. Бу ёрдамчилар боғловчилар орқали бириккан қўшма гап-да олдинги компонентнинг кесимига қўшилиб келади: *Колхозда юмушларим бошдан ошиб ётибди-ю, лекин келмасликка иложим йўқ* (Ойбек).

Юкламаларнинг ўзи ҳам боғловчиларга синоним бўлиб келиб, мазмунан қарама-қарши қўйилган компонентларни боғлаши мумкин²⁹. *Кечаси қалин қор ёққан-у, ҳаво унчалик совуқ эмас эди* (П. Турсун).

Эслатиб ўтиш, таъкидлаш мазмунини ифодалаш учун биринчи компонентга **-а (-я)** юкламаси қўшилиб, юкламалар қатор ишлатилиши мумкин: *Горани ҳам иззат-ҳурмат қилувчиларнинг сон-саногги йўқ эдику-я, лекин унинг бирдан-бир дўсти Биной эди* (Тагор).

Бу юкламалар ажратилиб (**-ку** таъкидланаётган бўлақдан кейин, **-я** эса биринчи компонент охирида) ҳам қўлланади: *Манзил-ку унча олис эмас эди-я, лекин етиб олиш осон бўлмади*.

Аммо, лекин боғловчилари кўпинча жонли тилда, баъзан адабий тилда «аммо лекин» шаклида компонентларни боғлаб келади: *Пахтамизнинг ҳозирги ҳолати кузда яхши ҳосил олишга ишontiриб турибди, аммо лекин шу вақтегача мажлис учун биронта клубимиз йўқ* (Саид Аҳмад).

Жонли сўзлашув тилида баъзан *лекин* боғловчиси қотиб қолган сўз ўзгартувчи аффиксларни олиб, *лекинига* шаклида ҳам ишлатилади.

3. Айирув боғловчилари навбатма-навбат бажариладиган ёки бир-бири билан алмашилиб юзага келадиган воқеаларни ифодаловчи гапларни бириктиради. Бундай қўшма гапларда компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча бир хил замон кўрсаткичига эга бўлади.

Бу боғловчиларнинг айримлари (*гоҳ. дам, бир, баъзан* кабилар) воқеаларнинг галма-гал, навбатма-навбат юзага келишини билдирса, баъзилари (*ё, хоҳ* кабилар) компонентлардаги воқеа, ҳодисалардан бирининг бажарилишини кўрсатади. Одатда *ё, хоҳ* боғловчилари орқали бириккан қўшма гапларда воқеа-ҳодиса хали юзага келмаган, энди мўлжал қилинаётган бўлади. Шунинг учун ҳам бундай қўшма гап компонентларининг феъл кесимлари келаси замонни ифодалайди.

Гоҳ, дам, бир, баъзан каби сўзлар такрорланиб қўлланганда, пайт маъносини ҳам билдиради. Бу ҳолат айниқса улар якка ҳолда қўлланганда аниқроқ кўринади. *Баъзан* сўзи сод-

²⁹ Баъзан **-у(-ю)** юкламаси бириктирув боғловчисига синоним бўлиб келади. *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги очилди-ю, Зунунхўжа ҳаллослаганича кириб келди* (А. Қаҳҳор). Бундай қўшма гап компонентлари тасдиқ ва инкор гап шаклида тузилмайди.

да гапда якка қўлланиб пайт ҳоли бўлиб келади: *У баъзан келмай қоларди. Гоҳ, дам, бир сўзлари эса, содда гапда қўлланганда морфологик жиҳатдан ўзгариб айрим сўз ўзгартувчи аффиксларни олиб ёки жуфтланиб пайт ҳоли вазифасини бажаради: Биз гоҳо-гоҳо (ёки гойигида) балиқ овига чиқар эдик. Абдуҳалил менга дамбадам ёрдамлашиб турарди. Киши бир-бир янглишади. Бирма-бир сўзлаб берди.*

Шунга кўра айирув боғловчиларининг бу турини, шартлича равиш, боғловчилари деб аташ мумкин.

Е боғловчиси такрорланиб ишлатилганда, компонентлардаги воқеалардан бирининггина юзага келиши мўлжалланади: *Е мен борай, ё сиз келинг.*

Е боғловчиси такрорланиб келганда у ёки ёрдамчисига тўла синоним бўлмайди. Якка ишлатилганда эса, компонентлардан бири ажратиб таъкидлаб кўрсатилаётган бўлади. Шунинг учун ёки ёрдамчисига тўла синоним бўлади: *Илгари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми? (Ойбек). Музлаган қор қисирласа ёки эриб оқайтган сув сал шилдираса, у бир чўчиб тушарди (Б. Полевой).*

Ҳозиргача ё сўзи инкор боғловчиси саналиб келган. Е баъзан на ёрдамчисига синоним бўлиб келиши мумкин: *ё унга кўнмайди, ё бунга кўнмайди (на унга кўнади, на бунга).*

Хоҳ ёрдамчиси аслида хоҳламоқ сўзидан олинган бўлиб, боғловчи вазифасида доимо такрорланиб ишлатилади³⁰. *Бу ишни хоҳ ўзингиз бажаринг, хоҳ бировга топширинг.*

Хоҳ ёрдамчиси орқали бириккан компонентларнинг феъл кесимлари деярли ҳамма вақт буйруқ-истак майли шаклида келади.

Ҳали пайт равиши гоҳ, баъзан каби боғловчиларга ўхшаш галма-гал юзага келадиган воқеаларни ифодаловчи компонентларни боғлаб келади ва бу ҳам равиш — боғловчи саналади: *Ҳали музика чалинади, ҳали ашула айтилади, ҳали ўйинга тушилади.*

Инкор боғловчиси на-на ёрдамчи вазифасида келганда, боғловчидан кўра кўпроқ юкламага яқин туради. Бу ёрдамчи инкор маъносини кучайтиради ёки гапга инкор оттенкасини қўшади. Умуман на ёрдамчиси иштирок этган гапларнинг мазмунидан ҳамма вақт бўлишсизлик маъноси англашилади: *на ўқимайди, на ёзмайди — на ўқийди, на ёзади.*

На ёрдамчиси қўшма гапда ҳам, уюшиқ бўлакли содда гапда ҳам такрорланиб ишлатилади: *На кўча бор, на мустаҳ-*

³⁰ Баъзан хоҳ ёрдамчиси ўрнида хоҳланг сўзи ишлатилиши мумкин: *Бу ишни хоҳланг ўзингиз бажаринг, хоҳланг бировга буюринг.*

кам уй-жой кўринади (Ойбек). Биной на шоир, на санъаткор эмаслигидан жуда хафа бўлиб кетди (Тагор).

Бу ёрдамчи кўпинча такрорланиб ишлатилганидан на ёрдамчиси иштирок этган уюшиқ бўлақлар бириктирув боғловчиси ва орқали бирикади: *Лекин на униси ва на буниси бу майда-чуйда ишларга ҳеч эътибор бермасди. На сен ва на бошқа бирон киши ўз онасига менчалик меҳрибон бўлган эмас.*

На ёрдамчиси иштирок этган қўшма гапларнинг кесимлари кўпинча бир хил сўз орқали ифодаланганда, кейинги компонентдаги кесим қўлланмаслиги мумкин: *Унинг на Кулобда уй-жойи бор, на бу ерда оёқ босадиган жойи (С. Айний).*

Йўқ сўзи инкор оттенкасини билдирган қисмларни боғлаши мумкин. Бундай вақтда у *йў(қ)* шаклида ишлатилади. Баъзан айирув боғловчиси *ё* га тақлид қилиб шундай айтилади ҳам: *йў(ё) унга кўн, йў(ё) бунга кўн.*

На ёрдамчиси не шаклида ҳам келади: *Не ўзинг ишла, не бировга топшир.*

Йў (ё), не формаларида ишлатиладиган ёрдамчилар жонли тилда кўп қўлланади.

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Эргашган қўшма гаплар масаласи ўзбек тили синтаксисининг кўп тортишувларга сабаб бўлиб келаётган қисмидир. Оборотлар, ёйиқ бўлақлар ва эргаш гаплар чегарасининг аниқ бўлмаслиги, эргаш гапни бош гапга бириктиришда сўз формаларининг асосий роль ўйнаши, эргаш гапларни классификация қилиш принципларининг аниқ белгилаб чиқилмаслиги ва ниҳоят ўзбек тилида эргаш гаплар табиатини белгилашда шу тилнинг ўзига хос специфик хусусиятларидан келиб чиқмай, ҳинд-европа тилларига хос бўлган хусусиятларга мослаб текширишга уриниш ёки рус тилидаги таржимасига кўра эргаш гапларни аниқлаш ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар эргашган қўшма гаплар проблемасини ҳал қилишда айрим чалкашликларга олиб келмоқда.

Турк тиллари грамматикаси бўйича 1956 йилда Олмаотада ўтказилган координативон кенгаш эргашган қўшма гаплар соҳасидаги айрим масалаларни тўғри тушунишга ва ҳал қилишга ёрдам берди. Кенгашда турк тилларида оборотлар масаласи, эргаш гаплар критерийси ва эргашган қўшма гап қисмларини бириктирувчи воситалар ҳақида ҳам докладлар тингланди. Оборотлар ва шунга боғланган ҳолда эргаш гаплар чегарасини белгилаш масаласида асосан икки хил қараш пайдо бўлди. Айрим туркологлар фикрича, сифатдош ва равишдош оборотлар эргаш гап эмас, чунки уларда гапларга хос белги йўқ: тугал фикр англатмайди, кесим шахс қўшим-

часини олмайди; бу оборотларда кесим билан шахс-сонда мосланган грамматик эга ҳам бўлиши шарт эмас; шунинг учун улар сўз бирикмасидир³¹. Баъзи олимлар эса, сифатдош ва равишдош кесимлик аффиксини олиш-олмаслигидан қатъий назар ўз мустақил эгаси бўлса, оборотни эмас, эргаш гапни ташкил қилади деб қарайдилар³².

Учинчи гуруҳ олимлар эса, бундай конструкцияларни ўзига хос эргаш гап ёки ярим предикативли (полупредикативный) оборотлар деб номлайдилар. Бу оборотларни эргаш гап ва улар оралиғидаги ҳодиса деб тушунтирадилар³³.

Координацион кенгашига қадар ҳам турк тилларидаги оборотлар ва эргаш гапларнинг табиатини белгилашда юқоридагича турли-туман қарашлар ҳукм суриб келган эди.

Гарчи И. А. Батманов эргаш гап ва оборотлар чегарасини аниқ белгилаб берган бўлмаса ҳам, қўшма гап компонентларининг кесимлари шахс қўшимчасини олиши кераклигини кўрсатади. У шарт, тўсиқсиз эргаш гапли ва компонентлари *ки, чунки* орқали бириккан қўшма гап ҳамда кўчирма гапли қўшма гапларни қўшма гапнинг турлари сифатида бериб, рус тилига таржима қилганда қўшма гап бўладиган сифатдош ва равишдошли конструкцияларни содда гапга киритади³⁴.

Сифатдош ва равишдош оборотларнинг бош келишик формасидаги эгаси бўлса ҳам, лекин кесимлари шахс қўшимчаларини олмагани учун, Г. Д. Санжеев уларни эргаш гап эмас, балки тўла ёки мустақил оборотлар деб кўрсатади. Шунингдек, у «Определительные причастные обороты узбекского языка можно было бы признать придаточными предложениями только в том случае, если в узбекском языке по эвэнкийской модели можно было бы сказать: Мен ёзганман хатни сен ўқигансан — письмо, которое я написал, прочитал ты»³⁵.

³¹ М. Ш. Ширалиев, Проблема сложноподчиненного предложения (на материале азербайджанского языка), Тезисы докладов коорд. совещ. по грамматике тюркских языков, 1956, стр. 14—15. Б. А. Серебренников, сб. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1958, стр. 191.

³² Н. З. Гаджиева, Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках, Тезисы докладов коорд. совещ. по грам. тюркских языков, 1956, стр. 20. Бу фикрни С. А. Омонжолов, М. Б. Балакаевлар ҳам ёқлайди (сб. Вопросы грамматики тюркских языков, Алма-Ата, 1958, стр. 218, 219).

³³ Н. А. Баскаков, сб. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, 1958, стр. 234.

³⁴ И. А. Батманов, Очерки синтаксиса узбекского языка, ч. I, Ташкент, 1933, стр. 63—65.

³⁵ Г. Д. Санжеев, Спорные вопросы в изучении грамматического строя узбекского языка, сб. «Вопросы узбекского языкознания», Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1954, стр. 56—57.

Ж. Дени ҳам ўз мустақил эга ва кесими бор бўлган равишдош, сифатдош ва бошқа шахссиз феълли конструкцияларни «яко-бы» предложение деб номлаб, шарт тўсиқсиз ва ки орқали бириккан конструкцияларни эргаш гапга кирилади³⁶.

Айрим тилшунослар составида эга-кесим муносабати акс этган (эга бош келишик формасида келган) ҳар қандай равишдош, сифатдош ва бошқа шахссиз феълли конструкцияларни эргаш гап деб ҳисоблаганлар³⁷. Бу хилдаги конструкцияларни айримлар гапнинг ёйиқ бўлаги³⁸, айримлар тўлиқсиз эргаш гап³⁹, бошқа бир авторлар эса эргаш гапнинг махусус тип⁴⁰ деб номлаганлар.

А. Қ. Боровков, Н. К. Дмитриев, А. П. Поцелуевский, Н. З. Гаджиева каби тилшунослар эргаш гапнинг кесими (феълнинг шахссиз формалари) кесимликни ифодаловчи тусловчини олиши шарт эмас; ўрин келишиги формасида келган сифатдош формалари ўз мустақил эгаси мавжуд бўлса, эргаш гап саналади, лекин ўрин келишигидан бошқа келишик формасини олган сифатдошлар бош гапдагидан бошқа ўз эгаси мавжуд бўлса ҳам, эргаш гап эмас деб қарайдилар⁴¹.

Е. В. Севортян эргаш гап критерийсини белгилашда унинг кесими шахс қўшимчаларини олиши шарт деб қарашни формал ёндашиш, рус тилига таржима қилинган ҳолатдагина эргаш гап бўладиган конструкцияларни эргаш гап ҳисоблаш керак деган фикрни мантиқий ёндашиш деб, уларнинг ҳар

³⁶ Ж. Де п у, Grammaire de langue turque, Paris, 1921, стр. 823, 853.

³⁷ А. Р. Ғуломов, Ўзбек тилида аниқловчилар, Тошкент, 1941, 74-бет; А. Н. Кононов, Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 259; Э. А. Грунина, Сложно-подчиненное предложение в современном узбекском языке, канд. дисс., М., 1952.

³⁸ Н. А. Баскаков, Очерк грамматики ойратского языка, стр. 298; В. М. Насилов, Грамматика уйгурского языка, М., 1940, стр. 130. С. Жиямбаев, О классификации сложно-подчиненных предложений в казахском языке, «Изв. АН КазССР» стр. 115; Н. Т. Сауранбаев, Еще раз о сложном предложении, «Изв. АН КазССР», серия лингвистическая, № 77, вып. 5, 1948, стр. 35.

³⁹ М. М. Гаджиев, Синтаксис сложного предложения в лезгинском языке, автореферат докт. дисс., Махачкала, 1956, стр. 13.

⁴⁰ Г. А. Абдурахманов, Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского языка, автореферат докт. дисс., Ташкент, 1960, стр. 92.

⁴¹ А. К. Боровков, Краткий очерк грамматики узбекского языка, «Узбекско-русский словарь», М., 1959, стр. 714; Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 247; А. П. Поцелуевский, Основы синтаксиса туркменского языка, Ашхабад, 1943, стр. 69; Н. З. Гаджиева, Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках, Тезисы докладов коорд. совещ. по грамтюрк. языков, Алма-Ата, 1956, стр. 19—20.

иккиси ҳам эргаш гаплар табиатини аниқлашда чалкашликларга олиб келади дейди⁴².

Эргашган қўшма гаплар фикрий, грамматик ва интонацион бутунликдан ташкил топади.

Бундай қўшма гапдаги ҳар бир содда гап мазмунан нисбий мустақилдир. Бу содда гаплар бош ва эргаш гап бўлишидан қатъий назар, мазмунан бир-бирига боғланади, бири-бирини аниқлайди, изоҳлайди, тўлдиради.

Қўшма гапдаги синтактик компонентларнинг ҳар бирида предикативлик муносабати бўлиши шарт.

Ҳар қандай гап тўлиқсиз ёки тўлиқ, бир составли ёки икки составли бўлишидан қатъий назар, маълум бир интонацион тугаллик билан талаффуз қилинади. Эргаш гаплар интонацияси тугалликни билдирмаса ҳам, эргаш гапнинг бош гапдан ажралиб туришини ва унга тобе эканлигини таъминлайди (эргашган қўшма гапларнинг характеристикаси II бобда тўлиқ ёритилгани учун биз юқоридаги маълумотлар билан чегараланамиз).

ОРАЛИҚ ТИПДАГИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Қўшма гапларнинг учинчи тури сифатида оралиқ типдаги қўшма гапларни олиш мумкин. Бундай қўшма гаплар боғловчи (умуман ёрдамчи)ларнинг ишлатилиш ёки ишлатилмаслигидан қатъий назар, боғланган ва эргашган қўшма гап оралиғидаги конструкциялар саналади.

Ўзбек тилида оралиқ қўшма гапларнинг қуйидаги типлари қўлланади:

1. Оралиқ қўшма гапларнинг ёрдамчисиз тури.
2. Оралиқ қўшма гапларнинг ёрдамчили тури.

Биринчи типдаги оралиқ қўшма гап компонентлари ҳеч қандай боғловчи ёки шу вазифадаги бошқа ёрдамчиларсиз фақат интонация орқали бир-бирига бирикади. Бундай қўшма гаплар ҳозиргача ўзбек тили синтаксисига доир адабиётларда боғловчисиз қўшма гаплар деб номланиб келади⁴³.

Баъзи авторлар ўзбек тилидаги қўшма гапларни боғланган, эргашган ва боғловчисиз қўшма гаплар деб уч турга

⁴² Е. В. Севортян, О некоторых вопросах сложно-подчиненного предложения в тюркских языках, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, Синтаксис, М., 1961, стр. 122.

⁴³ Қаранг: Ғ. Абдурахмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958; Ғ. А. Абдурахманов, Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1960; А. К. Боровков, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов, И. Абдуллаев, Узбек тили, II қисм, синтаксис, 1958; М. Асқарова, Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, 1960.

ажратадилар. Улар учинчи асосий тур сифатида олинган боғловчисиз қўшма гапларни рус тили грамматикасидаги янги классификацияга эргашиб, унга тақлид қилиб баён қиладилар. Бунинг натижасида ўзбек тилининг ўзига хос бўлган айрим специфик қонун-қоидалари анча чалкаштириб юборилади. Ўзбек тилида қўшма гап компонентларини, айниқса, эргашган қўшма гап қисмларини бир-бирига боғлашда боғловчилар асосий ролни ўйнамайди. Тенг боғловчилардан бириктирув боғловчилари айирув ва зидлов боғловчиларига нисбатан кўпроқ ишлатилади. *Ҳам* боғловчиси деярли ишлатилмайди, *ва* эса ёзма адабиётларда кўп ишлатилади. Жонли сўзлашув тилида бу бириктирувчи боғловчилар деярли ишлатилмайди. Кўпинча бириктирув боғловчилари орқали боғланган қўшма гаплар боғловчисиз айтилади. Эргашган қўшма гаплардаги компонентларни бириктиришда феъл формалари ва бошқа воситалар асосий роль ўйнайди.

Қўшма гапларнинг ёрдамчисиз тури компонентлари боғловчи ёки шу вазифадаги сўз формалари, нисбий сўзлар орқали бирикмаган қўшма гапларни ўз ичига олади.

Ёрдамчисиз қўшма гап компонентлари ҳеч қандай боғловчи ёки шу вазифадаги грамматик воситаларсиз (интонация бундан мустасно) бирикканлиги учун уни боғланган ёки эргашган қўшма гаплар ичида текшириш тўғри эмас.

Яқин вақтгача ёрдамчисиз қўшма гаплар қўшма гапнинг ҳар икки тури — боғланган ва эргашган қўшма гапнинг алоҳида бир кўриниши сифатида текшириб келинган бўлса, ҳозир қўшма гапнинг алоҳида бир тури — учинчи тип сифатида ўрганилади. Бундай қўшма гаплар асосан икки группага бўлиб текширилади. Лекин бу турлар авторлар томонидан турлича номланади.

Н. С. Поспелов уюшган ва уюшмаган деб иккига бўлади⁴⁴. Академик грамматикада эса, бир типдаги ва турли типдаги боғловчисиз қўшма гаплар деб иккига ажратилиб текширилади⁴⁵. Ғ. Абдурахмоновнинг ўзбек тили синтаксисига доир ишида ҳам худди шундай группалаб, шу хилда бир типли ва турли типли деб номланган⁴⁶.

Е. М. Галкина-Федорук, Қ. В. Горшкова, Н. М. Шанскийлар томонидан Олий ўқув юртлари учун тузилган қўлланмаларда эса, боғланган қўшма гапга синоним бўлган, эргашган қўшма гапга синоним бўлган ва боғловчили қўшма гапларга

⁴⁴ Н. С. Поспелов, «О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных предложений», сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, стр. 343.

⁴⁵ «Грамматика русского языка», т. II, ч. 2, Изд-во АН СССР, стр. 383.

⁴⁶ Ғ. Абдурахмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958, 258-бет.

синоним бўлмаган боғловчисиз қўшма гаплар деб уч группага бўлиб текширилган⁴⁷.

Ўзбек тилидаги ёрдамчисиз қўшма гапларни ҳам қуйидагича уч группага ажратиб текшираемиз. Чунки ўзбек тилида шундай ёрдамчисиз қўшма гап конструкциялари борки, улар на боғланган қўшма гапга, на эргашган қўшма гапга синоним бўла олади.

Ёрдамчисиз қўшма гапдаги қисмлар ёрдамчили қўшма гапдаги қисмларга нисбатан ҳам анча зич боғланган бўлади.

Ёрдамчисиз қўшма гапдаги компонентлар бир-биридан санаш характерига яқин бўлган ва тугалланмаган — «тўлиқ бўлмаган» интонация билан ажралиб туради. Бу интонация орқали сабаб, чоғиштириш, шарт, пайт оттенкалари англашилади:

Зайнаб унга хомуш эгилди.

Қадди унинг саломга келди

(Ҳ. Олимжон).

Баъзилари хотинларнинг қўлидан тугунларини олишди, баъзилари эса қоровуллар олдидан кўчага чиқшди (М. Гривуд). Вая бир рус мактабда деворий газета чиқарилганлигини кўрган экан, у картани қандай чизши, сурат солиши, сарлавҳа ёзиши, мақола-хабарларни таҳрир қилиши йўллариини ўрганди. (П. Турсун). Ер юмалоқ, ерни қуёш ўз жозибасида тортиб туради (П. Турсун).

Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош билан (мақол).

Ёрдамчисиз қўшма гаплар уч турга бўлинади: боғланган қўшма гапга синоним бўлган; эргашган қўшма гапга синоним бўлган; боғловчили қўшма гапларга синоним бўлмаган.

1. Боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап компонентлари бир-бирига «тенгланмиш» интонацияси орқали бирикади. Аммо боғланган қўшма гапнинг ҳамма турини ҳам боғловчисиз ҳолда ишлатиб бўлмайди. Ёрдамчисиз қўшма гапнинг бу тури боғланган қўшма гапнинг ҳамма турига ҳам синоним бўлмасдан, кўпроқ бириктирув ва зидлов муносабатини ифодаловчи туригагина синоним бўлиб келади. Айирув ва инкор боғловчилари иштирок этган қўшма гапларда боғловчилар туширилиб, боғловчисиз шаклда деярли қўлланмайди.

Компонентлари бириктирув боғловчиси орқали боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап компонентларида бир воқеа билан иккинчисининг чоғиштирилиши; воқеаларнинг бир вақт ёки кетма-кет юзага келиши ифодаланади: *Одам тилидан тояди, ҳайвон мўғизидан (мақол). Оёқ*

⁴⁷ Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, синтаксис, М., 1958, стр. 176.

югуриги ошга, оғиз югуриги бошга (мақол). *Кўп сўзнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши* (мақол). *Яхшидан от қолади, ёмондан дод* (мақол).

Чоғиштириш, таққослаш оттенкаларини ифодалаган бундай қўшма гапларда интонация (оҳанг) икки хил — биринчи гапдаги интонация иккинчисига нисбатан юқорироқ бўлади. Бундан ташқари, бундай қўшма гап компонентлари орасидаги пауза бир оз узунроқ бўлади, яъни биринчи гапдан кейин оз вақт тўхтаб, кейин иккинчи гап айтилади. Биринчи гап юқорироқ оҳангда, иккинчиси унга нисбатан пастроқ талаффуз этилади.

Бундай қўшма гапларда бир вақтда ёки турли вақтда юзага келадиган ҳаракат, воқеалар ифодаланган бўлиши мумкин. Бир вақтда юзага келадиган воқеани ёки бажарилаётган ҳаракатни ифодалайдиган синтактик компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча бир хил замон формасида қўлланади: *Қирғоқлар кўкараб, дала топар жон* («Хат»). *Уктам унинг орқасидан анча тикилиб қолди, кўнглини қандайдир ғашлик босди* (Ойбек). *Кўкларнинг сайроқи қушлари табиат кўришилари куйламоқдалар, кўмкўк кўкатлар силкиниб қушларни олқишламоқдалар* (Ойбек).

Баъзан бир вақтнинг ўзида юзага келадиган воқеаларнинг бири бошқалардан ажратилиб, айириб кўрсатилиши ҳам мумкин: *Ҳамма чуқур хўрсинди, Анорхон пиқ-пиқ йиғлади* (Ойбек).

Кетма-кет юзага келадиган воқеаларни ифодалайдиган синтактик компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча бир хил замон формасида қўлланади: *Сизлар овқатлангач, дам олинглар, қолган гапни кейин гаплашамиз* (А. Қаҳҳор). *Гулнор бошини Йўлчининг кўкрагига суқиб йиғлади, Йўлчи уни эшик олдига олиб борди* (Ойбек).

Кетма-кет юзага келадиган ҳаракатлар ҳали бажарилмаган, эндигина бажариш мўлжалланганлиги ифодаланади: *Кекса овора бўлмасин, ўзимиз бора қолайлик* (Ойбек).

Бу типдаги қўшма гапларда кетма-кетлик мазмунини аниқроқ кўрсатиш учун пайт равишлари ҳам қўлланади. Пайт равишларининг қўлланишида икки хил ҳолатни кузатиш мумкин.

1. Пайт равишлари фақат кейинги компонент составида қўлланади: *Савва ҳақида яна икки оғиз гапирай, сўнг бошқа гапларга ўтамиз* (С. Бабаевский). *Бор, омон бўл, энди мен ҳам қайтаман* (Ислон шоир).

2. Пайт равишлари ҳар икки содда гап составида кела олади. *Аввал, олдин, дастлаб* каби равишлар одатда биринчи компонент составида қўлланиб, олдин бўладиган воқеаларни кўрсатади.

Сўнг, кейин, ундан сўнг каби равишлар кейинги содда гап составида келиб, кейинги воқеа ёки ҳаракатни кўрсатиш учун қўлланади: *...аввал менга етиб олишсин, ундан кейин бирга ўқийман-да* (А. Қаҳҳор). *Усаржон дастлаб ўзи йўқ вақтида қилинган ишлар билан танишди, кейин терим масалаларига кўчилди* (Ойбек). *Аввал Зокир бир ўзи стол ёнида пайдо бўлди, кейин ишчи президиуми сайланиб, унинг икки ёни одамга тўлди* (П. Қодиров).

Чоғиштириш, таққослаш маъносини ифодалайдиган ёрдамчисиз қўшма гапларда кўпинча бир шахс ёки предмет билан иккинчи шахс ёки предмет; бир белги, ҳаракат билан иккинчи ҳаракат солиштирилади ёки қиёс қилинади: *Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб гапирар. Отаси урмас қўнғизни, боласи урар тўнғизни. Илмсиз бир яшар, илмли минг яшар. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. Тўғри тил тошни ёради, эгри тил бошни ёради* (мақоллар).

Чоғиштириш, таққослаш маъносини ифодалайдиган ёрдамчисиз қўшма гаплардаги компонентларнинг феъл кесими кўпинча бир хил бўлади, шунинг учун айрим вақтда такрорланиб келган бир хил кесимлар кейинги компонентда қўлланмай «тушиб қолади». Унинг мазмуни аввалги гапдан англашилиб туради.

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап компонентларида баъзан зидлик маъноси ифодаланган бўлиши мумкин. Масалан: *Кўп болалар ундан қўрқар, Холмурод қўрқмасди* (П. Турсун). *Қилич яраси тузалади, тил яраси тузалмайди* (мақол). *Тошпўлатов жавоб кутди, Акрамов индамади* (Р. Файзий).

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап составидаги қисмларнинг кесимлари тўлиқ ёки тўлиқ бўлмаган «туширилган» ҳолда ифодаланиши мумкин.

Формасига кўра бир хил ёки бир-бирига яқин бўлган кесимлар тўлиқ бўлмаган ҳолда қўлланади.

Кесимларнинг тўлиқ бўлмаган ҳолда ишлатилиши кўпроқ қўшма гапнинг биринчи компонентида, «тушириб қолиш» ҳоллари кейинги компонентида учрайди: *Собирнинг ёнгинасида, кўмкўк ўтлар орасида шарқираб сув оқар, ариқ ёқалаб қатор ўсган дарахтлар қўйнида шамол ғувулар эди* (Ойбек). *Унинг юзи сўлган, кўзларининг оқи кўкарган, тиришган бурнининг бўртиқ кўкиш томирларида юракнинг уриши сезилиб турар эди* (П. Турсун). *Болалар у ёқдан-бу ёққа чопар, ҳайқирар; ёш-яланг ашула айтиб, аския қилиб, бир-бирини қувлашиб борар, қариялар ёшлик чоғларини қўмсаб, бир-бирларига ҳар хил ҳазиллар қилишар эди* (А. Қаҳҳор). *Қозонларда тушки овқат қайнайди, янги-янги бакларда чой* (Ойбек).

Чўллар бўстон бўлди, қумлоқлар — сўлзор. Яхши топиб сўзлар, ёмон қошиб (мақол). Яхшидан от қолади, ёмондан доо (мақол).

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гапларда қисмларнинг зич боғлиқлигини таъминловчи яна бир қанча грамматик факторлар бор. Булар компонентлар учун умумий бўлган сўзларнинг ишлатилиши, компонентларнинг тартиби, айрим гап бўлақларининг такрорланиши, олмошларнинг қўлланиши, сўзларнинг бир хил формада ишлатилиш ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлардир. Буларни қисқача кўриб ўтамиз:

а) айрим вақтда ёрдамчисиз қўшма гап составида келган ўрин, пайт ҳоллари; эганинг аниқловчиси биргина компонентга хос бўлмай, қўшма гапга хос бўлади — бирдан ортиқ компонент учун умумийдир. *Ушандан бери бор бисод ҳам тугади, патрондан ҳам қўлни ювиб қўлтиққа уришга тўғри келди* (П. Турсун). *Уктамнинг нияти холис, қадами тоза* (Ойбек). *Оқсоқолнинг хира кўзлари чақнади, аччиғи келди* (П. Турсун).

Баъзи вақтларда ундалмалар ҳам қўшма гап учун умумий бўлиши мумкин. Бундай вақтда қўшма гаптаги фикр биргина ундалма билан ифодаланган шахсга қаратилган бўлади: *Ғамнок бўлманг, мен бораман, онажон* (Ислом шоир).

б) ёрдамчисиз қўшма гаптаги қисмлар тартиби уларнинг боғланишида маълум даражада роль ўйнайди. Баъзан компонентлар ўрнини ўзгартирсак, маълум бир мазмунни ифодалайдиган қўшма гапни ҳосил қила олмаймиз: *Элатлар уларнинг орқасидан чапак чалишди, айниқса, болалар қаттиқ қий-чув кўтариб қолишди* (Ойбек). *Уқишдан кейин йиғитлар уни чойхонага таклиф этар, Холмурод кўнғиллари учун борар эди* (П. Турсун). *Наргиз яна хаёл дарёсига фарқ бўлди, у юрагида тўлиб ётган севги ҳақида — Асалари ҳақида ўйлаб кетди* (Ш. Рашидов).

Аммо ҳар қандай боғланган қўшма гаптаги содда гапларнинг ўрнини ўзгантириш билан мазмунга ёки у гаптаги айрим отгенкаларга путур ета бермайди: *Улар овора бўлишмасин, ўзимиз бора қолайлик — ўзимиз бора қолайлик, улар овора бўлишмасин.*

в) қўшма гап составидаги синтактик компонентларнинг биридаги сўз (ёки бир неча сўз) кейинги гапда такрорланиб келиши мумкин: *Биз ош емадик, ош бизни еди. Биз ҳам эдик сиздек, сиз ҳам бўлинг биздек* (мақол).

г) ёрдамчисиз қўшма гаптаги синтактик компонентларни мазмун ва грамматик жиҳатдан бириктиришда баъзан ол-

мошларнинг ишлатилиши ҳам маълум даражада роль ўйнайди. Олдинги компонентдаги маълум бир гап бўлаги кейинги гапда олмош билан алмашади: *Мадамин кўча четида домлани кутиб серрайиб турар, унинг кўзлари оч бўрининг кўзларидай ялтирар* (П. Турсун).

д) айрим вақтда сўзларнинг бир хил формада ишлатилиши ҳам қўшма гап составидаги компонентларнинг зичроқ боғлиқлигини таъминлайди: *Сув келтирар мард киши, экин экар ҳар киши* (Ойбек).

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган бундай қўшма гапларда кўпинча эга ёки кесимлар бир хил сўз орқали ифодаланади. Эга вазифасида келган бир хил сўз турли субъектни кўрсатади: *Бу одамларнинг бири меҳр-оқибат кўрсатган; бири мартабаси улуғ бўлишига қарамай, бир улфатдай гаплашган ва энг яқин дўстдай ғамхўрлик қилган; бири шу ерда юриб пешанаси очилиб кетишига ишонч туғдирган; бири ҳақоратга қарши интиқом қўлини кўтармай ҳамширалик қўлини чўзган, бири оналик меҳр-муҳаббати билан бошини силаган* (А. Қаҳҳор). *Баъзилари хотинларнинг қўлидан тугунларини олишди, баъзилари эса қоровуллар олдидан кўчага чиқишди. Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош билан* (мақол). *Мирзакаримбой бошқа, мен бошқа* (Ойбек).

Эгаларнинг бир хил сўз билан ифодаланиши мураккаб қўшма гап таркибидаги тенг ҳуқуқли уюшиқ компонентлар (баъзан уюшиқ эргаш гаплар) да ҳам кўринади: *Бу гапларни амалга ошириш узоқ ва даргумон бўлса ҳам, нимадир кўнглини овитди, нимадир келажакка умид туғдирди* (П. Турсун). *Жаҳонга мураббий бўлсин деб қудёш, кимлар тилак қилмас, ким чекмас имзо* (А. Мухтор).

Эга, кесимларнинг бу хилда бир хил сўзлар орқали ифодаланиш ҳолатини ҳам компонентларни бириктирувчи воситаларнинг бири деб қараш мумкин.

Иккидан ортиқ қисмдан ташкил топган ёрдамчисиз қўшма гапларда баъзан энг кейинги компонент аввалгиларини якунлаши, хулосалаши мумкин: *Сиз Олахўжа билан, биз Абдурасул билан: ҳар ким ўз тенги билан* (П. Турсун).

Ёрдамчисиз қўшма гапларнинг бу турида изоҳловчи компонентлар ҳам қўлланади. Изоҳловчи компонентлар кўпинча изоҳланувчи қисмдан кейин келади: *Башоратнинг юз-кўзи отасига тортган эди: қошлари қалин, юм-юмалоқ; ёноқлари ҳамшиша қип-қизил, ниҳоятда пишиқ, тўла ва бақувват гавдаси ҳам худди юзидай юмалоқ эди* (А. Мухтор). *Почтахо-на у кўргандай эмас: рўпарасида сим ёғочлар қийшайиб, симлари узилиб ётар, бинонинг битта ҳам бутун деразаси қолмаган...* (А. Мухтор).

Бирдан ортиқ келган изоҳловчи компонентларнинг эгаси турли субъектни кўрсатувчи бир хил сўзлар орқали ифодаланиши мумкин: *Хотинлар ташвишли ҳаракатга тушдилар: бири кириб кетишга шошди, бири нима қилишини билмагандай шошиб қолди, бири бўлса аёлга пешвоз чиқмоқчи бўлиб интилгандай бўлди* (А. Мухтор). *Болалар ўнта-ўнта бўлиб ўқитувчи ва тарбиячилар раҳбарлигида қизгин иш олиб борар — кимлар бел билан ажриқ қирқар, кимлар кетмон билан ер текислар, кимлар супурар, кимлар замбилда ахлат ва тупроқ ташир эди* (П. Турсун). *Эски шаҳар кўчаларида бозор қайтган пайт — биров мол етаклаган, биров янги бешик кўтарган, биров оғир хуржунини олдига ташлаб эшак устида мункайиб кетаётган* (П. Турсун).

II. Ёрдамчисиз қўшма гапларнинг иккинчи тури — эргашган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гаплар мазмуни ва тобеланиш интонацияси билан боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гаплардан фарқ қилади.

Ҳар қандай эргаш гапли қўшма гаплар ҳам ёрдамчисиз кела бермайди. Масалан: равиш, чоғиштириш, ўлчов-даража, ўрин эргаш гаплари ёрдамчисиз қўлланмайди.

Эргашган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гапларнинг қуйидаги асосий турларини кўриш мумкин:

1. Шарт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гапларнинг биринчи қисми кейинги қисмдаги воқеанинг юзага келиш шартини билдиради.

Бундай қўшма гаплардаги феъл кесимлар турли замон кўрсаткичига эга бўлади.

Баъзан шарт мазмунини ифодаловчи ёрдамчисиз қўшма гапнинг биринчи компонентдаги феъл кесим буйруқ, истак феъллари, кейинги компонентнинг кесими келаси замон формасидаги феъл орқали ифодаланади.

Компонентларнинг кесимлари от кесим бўлиши ҳам мумкин: *Узи юзсиз — сўзи тузсиз. Қўшининг тинч — сен тинч* (мақоллар).

2. Пайт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гапларда биринчи компонент кейингисининг бажарилиш пайтини кўрсатади, биринчи компонент эргаш гап, иккинчи компонент бош гап тарзида қўлланади: *Қачон сиз саломат борасиз, ундан кейин бир гап бўлар* (Ҳ. Ҳакимзода). *Бригадир келди — иш бошлаймиз.*

3. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап. Ёрдам-

чисиз қўшма гапларда компонентлардаги мазмун бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, улардан бирининг юзага келганлиги ифодаланади:

*Москва урушни ёмон кўради,
Гарчанд урушганда ғолиб ҳамиша* (Ғ. Ғулом).

Этларимни ништар билан тилсинлар, хони-монимга ўт қўй-синлар, бошимда тегирмон тоши юргузсинлар — мен сиздан ажралмайман (Ҳ. Ҳакимзода).

Бундай қўшма гаплар структурасига кўра зидликни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапга ўхшаш бўлса ҳам, мазмунан тобелиги, интонацион хусусияти билан ундан фарқ қилади.

4. Натижа эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гаплардаги кейинги гап олдинги гапдаги воқеанинг натижасини билдиради: *Бу сўзларни шу қадар кўп ишлатасиз, бошқа сўзлар қулоғингизга эриш эшитилади* (А. Қаҳҳор). *У шунчалик берилиб телмурди, сойнинг ўртасида сув ичаётган отнинг пишиллаши ҳам сезилмади* (Ойбек).

5. Сабаб эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гап компонентларининг биринчисида сабаб, иккинчисида шу сабабдан келиб чиқадиган натижа ифодаланади: *Москва бор — меҳнатда шараф эғтибор* (Ғ. Ғулом). *Соғиниб эрдим: баҳор бўлди баҳона дўстлар* (С. Абдулла). *Улуғ оғамиз бор — халқ бирлиги бор* (Ғ. Ғулом).

6. Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гап компонентлари баъзан ўхшашлик мазмунини ифодалайди: *Қор ёғди — дон ёғди. Сув келди — нур келди* (мақоллар).

Бу мисолдаги қўшма гап компонентлари орасида *гўё* боғловчисини ишлатиш мумкин. Бу гап мазмунигина эмас, интонацияси жиҳатидан ҳам бошқа ёрдамчисиз қўшма гаплардан фарқ қилади. Бунда ҳар бир компонент учун бир хил интонация қўлланган ҳар бир гап ажратиб, айриб талаффуз қилинган.

7. Изоҳловчи компонентли ёрдамчисиз қўшма гаплар. Эргашган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гапдаги кейинги компонент олдинги компонентнинг бирор бўлагини ёки бутун ўзини изоҳлайди, конкретлаштиради, тўлдиради. Шунинг учун бундай қўшма гаплар эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларга синоним бўлиб келади.

а) иккинчи қисм олдинги қисмдаги эганинг мазмунини конкретлаштиради, изоҳлайди: *Фақат шу эсида: эртаси кун кўзини очганда, ёнида Собиржон йўқ эди* (А. Мухтор).

б) кейинги гап биринчи гаптаги олмош билан ифодаланган кесимнинг мазмунини изоҳлаб, конкретлаштириб келади: *Яхисси шу: биздан хавотир олмай, эрта билан Урмонжоннинг қора тортиб капсанчилар олдига боргин* (А. Қаҳҳор). *Андишанинг сабаби шудир: Зайнабнинг ҳам танлагани бор* (Ҳ. Олимжон).

в) кейинги гап олдинги гаптаги олмош билан ифодаланган тўлдирувчининг ёки яширинган тўлдирувчининг мазмунини конкретлаштиради: *Турмуш шун кўрсатди: бизнинг ижодий интеллигенциямиз ўзининг юксак ғоявий етуклигини намоиш қилди* (газетадан).

Бундай қўшма гаплардаги компонентларнинг нормал тартиби бўйича изоҳланаётган гап олдин, изоҳлаётган гап кейин келиши керак. Баъзан изоҳланувчи гап изоҳловчи гапнинг ўртасида келиши мумкин. (Бу кўпроқ шеърин асарларда учрайди): *Душманларга билмам, банди бўлдимиз? Хазон қилолмайсан, билгин, менинг боғимни. Беклар қаторидан кўрдим, уй берди* (Ислом шоир).

г) қўшма гапнинг биринчи қисмидаги аниқловчининг мазмуни конкретлаштирилади: *Булар шундай кўрқмас ботирлар, жаноби олийнинг ўзларидан ҳам ҳайиқмайдилар* (С. Айний). *Жамиятимизда шундай қолоқ одамлар ҳам кўриниб қолади, улар хотин-қизлар фаолиятини уй ишлари билан чегаралаб қўядилар* (газетадан).

III. Ёрдамчисиз қўшма гапларнинг учинчи турида компонентларни боғлаш учун ҳеч қандай боғловчи ёки бошқа бир ёрдамчи қўлланмайди — боғловчили қўшма гапга синоним бўлмайди. *Ҳушхабар олиб келдим: гарнизон янчилди, шаҳар ўзимизнинг советлар қўлига ўтди* (А. Мухтор). *Усма кетар, қош қолар; сурма кетар, кўз қолар* (мақол). *Қани бўлмаса биз билан юринг, сой бўйини айланиб келамиз* (Саид Аҳмад). *Полвон отам ким-у, сен ким* (Саид Аҳмад). *Э, хўжайин, сиз сўраманг, мен айтмай* (Саид Аҳмад). *Эртага бир чақиртирмайсизми, гаплашиб кўрамиз* (А. Мухтор). *Олдингизда бир йўл бор: бу — партиянинг йўли* (Ш. Рашидов).

Оралиқ қўшма гапларнинг иккинчи тури ёрдамчили оралиқ қўшма гаплардир.

Бу тур ўзбек тилшунослигидагина эмас, умуман туркологияда махсус текширилмаган ва турк тилларида шу хилдаги қўшма гапларнинг қўлланиши мумкин эканлиги, бундай конструкцияларнинг қўшма гапни қандай турига мансуб

эканлиги ҳақидаги фикр манбаларда деярли қайд қилинмаган.

Қўшма гап компонентлари орасида бир вақтнинг ўзида ҳам эргаштирувчи, ҳам тенг боғловчиларнинг қўлланиши ўзбек тили қўшма гаплар системасида махсус бир тип ҳам мавжуд эканлигидан, бу тип қўшма гапнинг бошқа турларидан кўп жиҳатдан фарқ қилишидан далолат беради. Биз қўшма гапнинг шу турини шартли равишда оралиқ типга киритиб, уларнинг табиатидаги ўзига хос бўлган турлича хусусиятларини очишга интилдик.

Компонентлари боғловчилар ёки шу вазифада қўлланувчи ёрдамчилар орқали бириккан қўшма гаплар ҳам баъзан боғланган ва эргашган қўшма гап оралиғидаги конструкция саналиши мумкин.

Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гапларнинг бу хилда қўлланиш ҳолати тез-тез учраб туради⁴⁸.

Ёрдамчили оралиқ қўшма гапларни дастлаб икки группага ажратамиз: эргаштирувчи ёрдамчилар ва тенг боғловчиларнинг бирга қўлланиши орқали бирикадиган қўшма гаплар; эргаштирувчи ёрдамчилар орқали бирикиб, боғланган қўшма гапга синоним бўладиган қўшма гаплар.

Эргаштирувчи ёрдамчилар ва тенг боғловчиларнинг бирга қўлланиши орқали бирикадиган — аралаш ёрдамчили қўшма гаплар мазмунига ва ёрдамчиларнинг иштирокига кўра ҳам боғланган қўшма гапга, ҳам эргашган қўшма гапга ўхшаб кетади.

Бу хилдаги қўшма гапларнинг асосан қуйидаги типлари тилимизда кўпроқ учрайди.

1) айирув боғловчилари кесими шарт майли формасидаги феъл билан ифодаланган компонентни бошқа бир компонентга боғлайди. Одатда бундай компонентларда навбатма-навбат ёки галма-гал юзага келадиган воқеалар чоғиштирилади. Бундай конструкциялар кўпроқ боғланган қўшма гапга яқин туради: *Энди ҳаво шу; гоҳ йилт этиб кун кўринса, гоҳ шивалаб ёмғир қуяди.*

2) бириктирув боғловчиси баъзан эргаштирувчи ёрдамчилар билан бирга қўлланиб, компонентларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади: *Чамаси унинг йўғон гавдаси қаттиқ контузия бўлган ва шунинг учун аъзойи бадани зирқираб оғриётганга ўхшарди* (Б. Полевой).

Бу мисолда компонентларни бириктириш учун тенг боғловчи ва эргаштирувчи ёрдамчи ишлатилган бўлса ҳам, қўш-

⁴⁸ Бу ҳақда I боб — эргашиниш формалари ҳақидаги бўлимда тўла фикр юритилгани учун бу ерда асосий кўринишларини қисқача санаб ўтамиз.

ма гапнинг умумий мазмунига кўра сабаб маъноси ортиқ эканлиги кўриниб турибди. Бу қўшма гап компонентлари таркибидаги *ва* боғловчиси тенг ҳуқуқли компонентларни эмас, бири иккинчисига тобе бўлиб, уни изоҳлаб, тўлдириб келган компонентлар орасида қўлланган. Бу ўринда *ва* боғловчисининг функцияси анча кучсизлангандир.

3) уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гап компонентлари орасида эргаштирувчи ёрдамчи *ва* тенг боғловчилар бирга ишлатилиши тилимизда кўп учрайди. Бундай қўшма гапларда эргашган қўшма гаплардагидай, тобеланиш орқали бирикканлик сезилиб турса *ва* эргаштирувчи ёрдамчининг роли ортиқ эканлиги кўриниб турса ҳам, уюшиқ эргаш гаплар орасида тенг боғловчилар қўлланади: *Дарахтлар кўкарса ва қирлар, майсалар яшнаса, бу жойлар жуда гўзал бўлади* (Саид Аҳмад). *Душман қанчалик гангитилса ва унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади. Икковлари ҳам бахтсизликка учраганлари ҳамда икковларининг ҳам шахсий ишлари бир хилда ишқал бўлганлиги учун улар ҳатто ичдан қувонгандай бўлдилар* (Б. Полевой).

4) бош гапга бирдан ортиқ ҳолда бирикиб келган эргаш гапларнинг кесими бўлишсизликни ифодалаган бўлса, ундаги бўлишсизликни кучайтириб кўрсатиш учун *на-на* ёрдамчиси бирга қўлланади. Инкор боғловчиси компонентларни тенг ҳуқуқли қилиб бош гапга боғлайди.

Одатда инкор боғловчисининг бу хилда эргаштирувчи ёрдамчи билан бирга ишлатилиш ҳолати мураккаб типдаги қўшма гапларда кўпроқ учрайди:

*На кўкнинг фонари ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
На уфқ ўрамай ёқут зар,
На булут силкитмай олтин пар,
Тонг кулмасдан бурун турарди* (Уйғуң).

5) тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар компонентларини туташтирувчи ёрдамчидан сўнг зидлов боғловчилари қўшилиб келади. Бу ҳолат тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг зидлов боғловчилари орқали бириккан боғланган қўшма гапга кўп жиҳатдан ўхшаш бўлганлигидан⁴⁹ келиб чиққан фактдир. Бундай қўшма гапларни А. М. Пешковский эргашган боғлан-

⁴⁹ «Грамматика русского языка», т. II, ч. 2, Изд-во АН СССР, М., 1954, стр. 340.

ган (подчинительно-сочинительное) қўшма гаплар деб номлайди⁵⁰.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар билан зидлов боғловчиси орқали боғланган қўшма гаплар кўпинча бир-бирига синоним бўлиб қўлланади деб қайд қилади. А. Н. Гвоздев⁵⁰. Шунингдек, у бу хилдаги қўшма гапларда ҳам зидлов боғловчилари, ҳам эргаштирувчи ёрдамчиларнинг бирга ишлатилиши натижасида боғланган қўшма гапга мойил бўлган ҳолат ҳам келиб чиқади дейди⁵².

Ўзбек тилида ҳам тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлашда зидлов боғловчиларининг ҳамма тури ишлатилиши мумкин. Бу боғловчилар қўшма гапдаги зидликни яна ҳам кучайтириб кўрсатади: *Бу ерда ҳар нарса топилса ҳам, лекин йиғим-терим ишларининг сустроқ бораётгани уни безовта қилди* (Ойбек). *Ахлоқ ўргатувчилар Холмурод билан баҳслашишга тушган бўлсалар-да, лекин асл мақсадлари бошқа эди* (П. Турсун). *Сен бераҳм бўлсанг ҳам аммо, мен душманлик қилмасман асло* (Ҳ. Олимжон). *Амир ўзга ишларда қаллоблик, зўравонлик, чатоқликни афзал кўрса-да, бироқ қимордаги таомил ва қоида доим ҳурмат қилинарди* (Ойбек).

Баъзан бош гапга бирдан ортиқ ҳолда эргашиб келган уюшиқ тўсиқсиз эргаш гаплар орасида, бошқа эргаш гаплардагидек, ва тенг боғловчиси кела олади: *Гарчанд ҳозирги станция деразалари қуёш нурида товланмаса ва турбина фириллаб айланмаса ҳам... бутун атроф ўзгариб кетган эди* (С. Бабаевский).

2. Эргаштирувчи ёрдамчилар орқали бирикиб, боғланган қўшма гапга синоним бўладиган қўшма гаплар ҳам оралиқ қўшма гапнинг бир тури саналади. Бундай қўшма гапларда бир компонент бош гапдай, иккинчи компонент эса эргаш гапдай шакланса ҳам, улар тобеланмай, ҳар иккиси ҳам тенг ҳуқуқли бўлади ва у боғланган қўшма гапга синонимдир. Бундай конструкциялар тузилишига, компонентларни туташтирувчи ёрдамчиларнинг ишлатилишига кўра эргашган; мазмунига кўра боғланган қўшма гапга яқин бўлган оралиқ қўшма гаплари саналади. Аммо ҳар қандай эргаштирувчи ёрдамчилар орқали бириккан қўшма гап ҳам оралиқ қўшма гаплари бўлиб кела бермай, феълнинг **-(и) б** аффиксини олган равишдош формаси ва баъзан феълнинг шарт формаси тенг ҳуқуқли компонентлар орасида ишлатилади.

⁵⁰ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7-ое, М., 1956, стр. 468.

⁵¹ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. 2, М., 1958, стр. 188.

⁵² Уша асар, 189-бет.

Бизга маълумки, равишдош феъл формаларидан бири бўлиб, у кўпинча ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини — ҳаракат билан боғланган динамик ҳолатни ифодалайди.

Феълнинг равишдош формасини ҳосил қилувчи аффикслар ичида **-а(й),-(и) б** ли формалар анча активдир.

Уюшиқ феъл кесимли гапларда баъзан иборани ихчамлаштириш ёки бир формани бир неча марта такрорламаслик учун олдинги феъл кесимлар **-(и) б** аффиксини олган равишдош формасида келади⁵³. *Қизни шу қарорга тайёрлаган эътиқод неча ой давомида ўсиб, ичидан пишиб чиққан эди* (П. Қодиров).

Бу содда гаптаги олдинги иккинчи даражали феъл-кесим ўсиб кейинги асосий феъл-кесим *пишиб чиққан эди* каби ўтган замонга ҳос воқеани ифодалайди. Равишдошнинг **-(и) б** аффикси кейинги кесим составидаги *-ган эди* ёрдамчисига синоним бўлиб келган.

Худди шунга ўхшаш ҳолат қўшма гапли конструкцияларда ҳам учрайди. Баъзан қўшма гап компонентлари феълнинг равишдош формаси орқали боғлангандай туюлса ҳам, бу равишдош формалари эргаш гапни бош гапга боғламай, икки тенг ҳуқуқли компонентларни бир-бирига боғлайди. Бундай конструкцияларда ҳам равишдош формаси худди юқоридаги уюшиқ кесимлар составида қўлланганидай, компонентлардаги бир хил формага эга бўлган ёки бир хил шаклда келиши лозим бўлган феъл-кесимларни ихчамлаштириб ифодалаш, бир хил формани бир неча марта такрорламаслик учун, стиль жиҳатдан қулайлик бўлиши учун қўлланади: *Ёмғир тингандан кейин, ер қуригандан кейин, биз далага чиқамиз* деб эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларни бир хил формада қўлламастан, кўпинча *Ёмғир тиниб, ер қуригандан кейин биз далага чиқамиз* деб айтаемиз.

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган оралиқ қўшма гапларнинг бир турида олдинги компонентнинг феъл кесими, юқорида айтилганича, **-(и) б** аффиксини олган равишдош билан ифодаланади.

Бундай қўшма гапларда худди бириктирув боғловчиси орқали боғланган қўшма гаплардай икки компонентдаги воқеа бир вақтда ёки турли вақтда юзага келади ва компонентлар мазмунан тенг ҳуқуқлидай кўринади: *Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди* (А. Мухтор).

Бу мисолдаги биринчи компонентнинг кесимини *тугаб* шаклида эмас *тугади* деб олиб, икки гапни *ва* боғловчиси орқали боғласак ёки боғловчисиз олсак ҳам умумий мазмунга

⁵³ Н. К. Дмитриев, Строй тюркских языков, М., 1962, стр. 401.

деярли путур етмайди: *Ичкарида ашула тугади ва шовқинли кулги кўтарилди.*

Бундай қўшма гапларни боғланган қўшма гап варианты билан тажқослаган ҳолда бир неча мисоллар келтирамиз:

Компонентлари **-(и) б** аф-фиксини олган равишдош орқали бириккан қўшма гаплар

Қатортол қишлоғининг табиати ҳам тезгина жонланиб, кун сайин гуркираб, тоғ этаклари, сой қирғоқлари баҳорнинг эркатоий бўлган чечаклар ва кўмкўк ўтлар билан ясанди (Ш. Рашидов).

Ефимнинг юзи докадай оқариб, кўзини чирт юмганича гандираклади (А. Мухтор).

Шу пайт эшон бир қарорга келди-ю, югурганича бориб, хотинини уйғотиб келди ва мақсадини унга тушунтириб, ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди (А. Қаҳҳор).

Дарахт япроқлари сарғайиб, ариқларда хазон уюмлари оқиб келди (Саид Аҳмад).

Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди (А. Мухтор).

Жонланиш, гап, кулки бири-бирига қўшилиб, зал шовшув бўлиб кетди (П. Қодиров).

Бундай қўшма гаплардаги компонентларнинг кесимлари деярли ҳамма вақт феъллар орқали ифодаланади. Агар олдинги компонентнинг кесими феълдан бошқа сўз туркумлари

уларнинг синоним варианты

Қатортол қишлоғининг табиати ҳам тезгина жонланди, кун сайин гуркиради ва тоғ этаклари, сой қирғоқлари баҳорнинг эркатоий бўлган чечаклар ва кўмкўк ўтлар билан ясанди.

Ефимнинг юзи докадай оқарди ва кўзини чирт юмганича гандираклади.

Шу пайт эшон бир қарорга келди-ю, югурганича бориб хотинини уйғотиб келди, мақсадини унга тушунтирди ва ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди.

Дарахт япроқлари сарғайди ва ариқларда хазон уюмлари оқиб келди.

Ичкарида ашула тугади ва шовқинли кулги кўтарилди.

Жонланиш, гап, кулки бири-бирига қўшилди ва зал шовшув бўлиб кетди.

билан ифодаланган бўлса, *бўлмоқ* феъли боғлама сифатида иштирок этиб, равишдош формасида қўлланади: *Чўл-биё-бонлар обод бўлиб, тоғ ёнбағрида мустаҳкам қўрғонлар қад кўтарди* (Ш. Рашидов).

Компонентлардаги феъл кесимлар бир хил замонни билдирадиган феъллардан бўлса, бир вақтда юзага келадиган воқеалар ифодаланади: *Баҳор ёмғирининг ҳиди келиб, илк ҳаво ҳамма нарсага жон киргизмоқда* (С. Бабаевский) — *Баҳор ёмғирининг ҳиди келмоқда ва илк ҳаво ҳамма нарсага жон киргизмоқда. Далаларга маҳаллий ўғитлар солиниб, ерлар сифатли шудгор қилинаётир — Далаларга маҳаллий ўғитлар солинаётир ва ерлар сифатли шудгор қилинаётир. Шу пайт эшик очилиб, ҳовлига ҳарбийча кийинган бир йигит кириб келди — шу пайт эшик очилди ва ҳовлига ҳарбийча кийинган бир йигит кириб келди.*

Оралиқ қўшма гапнинг бу тури яна бошқа хусусиятлари билан ҳам боғланган қўшма гапнинг боғловчисиз турига ўхшашдир.

Бу ўхшашлик қуйидагилардан иборат:

1) Компонентларни янада зичроқ бириктириш учун умумлаштирувчи сўзлар ишлатилади: *Раиснинг чеккаларидан тер қуйилиб, кўзлари ғазаб билан тўлди* (Ш. Рашидов). *Салимбойваччанинг ранги оқариб, кўзлари қўрқувдан бир лаҳзада жонсизланди* (Ойбек). *Мажиддиннинг ранги қум ўчиб, тили кесилди* (Ойбек). *Полвоннинг қоши чимирилиб, бўйин томирлари йўғонлашди* (Саид Аҳмад).

Турли гап бўлаклари умумлаштирувчи сўз вазифасида келади:

а) қаратқичли аниқловчилар: *Ефимнинг юзида бирдан қувонч балқиб, кўзлари чақнаб кетди* (А. Мухтор). *Унинг аъзойи-бадани қақшаб, каманча тутгани мадори қолмади* (А. Қаҳҳор). *Унинг қуюқ қошлари кўтарилиб, чиройли кўзлари чарақлади* (А. Мухтор). *Унинг ёноқлари совуқдан қизариб, гулдек очилган кўзлари чақнар эди* (Ойбек).

б) пайт ҳоллари ҳар икки компонент учун умумий бўлиб келади: *Бир оздан кейин иккови сўзлашиб кетиб, Аҳмад четга чиқиб қолди* (О. Ёқубов). *Учинчи кунни райондан артистлар келиб, дарё бўйида катта концерт қўйиб беришди* (А. Қаҳҳор). *Баъзан сув ҳам доридек яхши амал қилиб, бемор тузалаверар экан* (Ойбек). *Туманли кунларда музлар эриб, сувлар ҳамма ёқдан оқа бошлади.*

в) айрим вақтда пайт ҳоли билан бирга қаратқичли аниқловчилар умумлаштирувчи сўз бўлиб келади: *Ғира-шира ёруғда унинг кулранг юзи қорайиб, кўзлари сирли ялтиради* (А. Мухтор).

Пайт ҳоллари бирикмали ёки бирдан ортиқ ҳолда қўлланиб, компонентлар учун умумий сўз бўлиб келади: *Ер қимирлашдан бир кун илгари кечаси билан шамол бўлиб, денгизнинг тўлқини ҳаддан ошди.*

г) ўрин ҳоллари умумлаштирувчи сўз бўлиб келади: *Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди (А. Мухтор).*

д) сабаб ҳоллари умумлаштирувчи сўз вазифасида қўлланади: *Тошнинг зарбидан Одинанинг боши ёрилиб, ўзи ерга йиқилди (С. Айний).*

е) равиш ҳоллари умумлаштирувчи сўз бўлиб келади: *Бирданига отрядда шовқин-сурон кўтарилиб, қалъага отишма бошланди (Шевурдин).*

Қисмлари равишдошнинг **-(и) б** формаси орқали бириккан бундай қўшма гапларда умумлаштирувчи сўзларнинг ишлатилиши уларнинг боғланган қўшма гапга яқин эканлигини кўрсатади. Одатда бу хилдаги умумлаштирувчи сўзлар боғланган қўшма гап ёки боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гапларда кўпроқ ишлатилади. Чоғиштирайлик: *Уктамнинг қадами тоза ва нияти холис эди (ёки Уктамнинг қадами тоза, нияти холис эди)*— боғланган қўшма гап. *Қилтириқ Махсумнинг кўзи тиниб, бўғинлари титради* — оралиқ қўшма гап.

2) Боғланган қўшма гаплардагидай (боғланган қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гапларда ҳам) составли кесимларнинг охириги элементи олдинги компонентларда қўлланмай, кейинги гапнинг кесими составида келади:

Ариза батраклар союзига ёзилиб, унда Мадамин Худойқулни узоқ йиллар жабрлаб текинга ишлатиб келаётгани айтилган эди (П. Турсун). Қатортол қишлоғининг табиати ҳам тезгина жонланиб, кун сайин гуркираб, тоғ этаклари, сой қирғоқлари баҳорнинг эркатойи бўлган чечаклар ва кўм-кўк ўтлар билан ясанарди (Ш. Рашидов).

Юқоридаги мисолларда равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси охириги компонентдаги феъл формасига синоним бўлиб келган. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, гап ёки сўзларгина бир-бирига синоним бўлиб келмасдан, айрим вақтда баъзи аффикслар ҳам бирининг вазифасини бири бажариб, бир-бирига синоним бўлиб келади: а) *Кўрагининг аллақаерида бир нима чирс-чирс узилаётгандай бўлиб, кўзи очилиб кетарди (А. Қаҳҳор).* *Ўқтин-ўқтин ёмғир қуйиб, шариллаган сувлар тарновларни қўпориб ташлар эди (С. Айний).*

Бу мисолларда равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси узоқ ўтган замон феъл формаси **-(а) р эди** га синоним бўлиб, унинг функциясини бажарган: *...бир нима чирс-*

чирс узилаётгандай бўлар ва кўзи очилиб кетар эди. ...ём-ғир қуяр ва шариллаган сувлар тарновларни қўпориб ташлар эди.

Бундан ташқари' а) равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси ўтган замон феълнинг **-ган эди** формасига синоним бўлиб келади: *Унинг шерандом бўйи хийла эгилиб, гавдаси чўккан эди (Ойбек).*— *Унинг шерандом бўйи хийла эгилган ва гавдаси чўккан эди. Аскарнинг юраги тўлқинланиб, одим-одим жойда тўхтар ва ҳар ёнга суқланиб қарар эди (Ойбек).*— *Аскарнинг юраги тўлқинланар... ва ҳар ёнга суқланиб қарар эди.*

Боғловчи орқали ёки боғловчисиз бирикадиган қўшма гапларда компонентлар тенг ҳуқуқли бўлса, эмоқ тўлиқсиз феълнинг **эди**, экан каби шакллари фақат кейинги компонентдаги кесим составида келади.

б) равишдошнинг **-(и) б** формаси феълнинг буйруқ майли формасига синоним бўлиб келади: *Кўкариб лолалар, фасли гул бўлсин.*— *Лолалар кўкарсин ва гул фасли бўлсин.*

в) оралиқ қўшма гап составида келган равишдошнинг **-(и) б** формаси ўтган замон сифатдошига синоним бўлиб келади: *Кўчалар тоза сунпурилиб, сувлар сепилган.*— *Кўчалар тоза сунпурилган ва сувлар сепилган (Ойбек).* *Ердаги қор секин эриб, далалар қўнғир тусга кирган.*— *Ердаги қор секин эриган, далалар қўнғир тусга кирган. Деразалар кенг очилиб, пардалар тушириб қўйилган. Деразалар кенг очилган ва пардалар тушириб қўйилган.*

г) баъзан составли кесимларнинг кейинги қисми олдинги компонентдаги **-(и) б** ли равишдошга ҳам тааллуқлидай кўринадди. У гапни боғланган қўшма гапга айлантирганда, кейинги гапда феъл кесим составида келган кўмакчи феъл олдинги компонентдаги кесим билан бирга келиб феъл қўшма кесимни ташкил этади: *Юраги орқасига тортиб, нафаси ичига тушиб кетди (И. Раҳим)* — *Юраги орқасига тортиб (кетди), нафаси ичига тушиб кетди. Ойқизнинг кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди (Ш. Рашидов)* — *Ойқизнинг кўзлари чақнаб (кетди ва) юзлари қизариб кетди.*

3) Оралиқ қўшма гапларнинг бу турида иккала компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча мажҳул даража формасида келади. Бу жиҳатдан ҳам кесими **-(и) б** аффиксини олган қўшма гаплар компонентлари боғланган қўшма гапнинг тенг ҳуқуқли компонентларига ўхшаб кетади: *Тўрт хонадан иборат уйнинг ҳаммаси пишиқ ғиштдан қурилиб, шифтларига ранг билан гул кесилди (Ш. Рашидов).* *Курси устига дастурхон ёзилиб, мевачева тўла патнис қўйилди (Ойбек).* *Шийпонлар оқланиб, унинг деворларига колхознинг пахтадан оладиган*

даромадлари ёзилди (Саид Аҳмад). Ҳовлини ўраб олган кесак девор бузилиб, ўрнига тўрт пахса девор қурилди (Ш. Рашидов). Саҳн тоза супурилиб, қишки нам кўтарилди (Ойбек).

4) Боғланган қўшма гап компонентлари тенг ҳуқуқли бўлишидан қатъий назар, уларда воқеаларнинг юзага келиш пайти, сабаби ёки бошқа шунга ўхшаш айрим оттенкалар ҳам ифодаланади: *Рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва у ердан йўталган сингари товуш эшитилди.* (Ойбек). *Улар шу хаёл билан китобни мендан олиб йўқотишди ва мен ўқишдан маҳрум бўлдим* (С. Айний).

Демак, боғланган қўшма гапларда ҳам эргашган қўшма гаплардай воқеа-ҳаракатнинг юзага келиш пайти ёки сабаби ифодаланади.

Боғланган қўшма гаплардаги бундай ҳол унга синоним бўлиб кела оладиган оралиқ қўшма гапларда ҳам кўринади.

а) бундай қўшма гапларда воқеаларнинг бир вақтда ёки кетма-кет юзага келиши ифодаланади: *Шу вақтда шамол кўзғалиб, ҳаво бузила бошлади* (Ҳабиб Нуъмон). *Илк баҳорда бир неча бор ёмғир ёғиб, тоғ этаклари майса, лола, бинафшалар билан қопланди* (Ойбек). *Ҳовлидаги кекса тутга чироғ шуъласи тушиб, унда нотаниш бир кўланка кўринди* (А. Қаҳҳор). *Бир оз салқин тушиб, дарахтлар енгил чайқала бошлади. Кабинетнинг эшиги катта очилиб, ён боши билан Жўраполвон чиқиб келди* (Ш. Рашидов).

б) воқеаларнинг бажарилишидаги сабаб, натижа ёхуд сабаб ва пайт мазмуни англашилади: *Жазлиқ тикаётган нинасига қуёшнинг нури тикка тушиб, Мулла Дилкашнинг қариган ва хира кўзлари баттарроқ жимирлади* (Ойбек). *Катта-катта новдалар шигил гулга кўмилиб, эндигина куртақдан чиққан нимжон япроқлар ҳам кўринмасди* (Ш. Рашидов). *Найманчанинг томирига сув етиб, одамларнинг руҳи яшарди* (А. Мухтор). *Комилжон бу ерга чигит суви агротехника қондаларига тўла риюя қилинган ҳолда ўтказилаётганига ишониб, кўнгли тинчиди* (И. Раҳим). *Чолнинг саломатлиги кетиб, жума сайин симкор узилмай келаверади* (А. Мухтор).

Компонентлари шарт формаси орқали бириккан қўшма гапларнинг айрим типлари мазмунан боғланган қўшма гапга синоним бўлади. Яъни кесими феълнинг шарт формасида келган компонент кейинги компонентга нисбатан тенг ҳуқуқли саналади.

Ҷоғиштириш учун мисоллар келтирамиз:

Компонентлари -са орқали бирикадиган оралиқ қўшма гаплар.

Уларнинг боғланган қўшма гап варианты.

Бировлар ашула айтса, бировлар соқол олади (Ш. Рашидов).

Отаси бўз тўқиса, онаси кийим тикар эди.

Бу овозни эшитиб, бир томондан юраклари эзилса, иккинчи томондан рашки келарди (Ш. Рашидов)

Бири ишлар яхши бораяпти деб мақтаса, бири ишлар ёмон деб кетади.

Бировлар ашула айтади (ва) бировлар (эса) соқол олади.

Отаси бўз тўқир ва онаси кийим тикар эди.

Бу овозни эшитиб, бир томондан юраклари эзилар ва иккинчи томондан рашки келарди.

Бири ишлар яхши бораяпти деб мақтайди (ва) бири (эса) ишлар ёмон деб кетади.

Бундай қўшма гаплар боғланган қўшма гапга кўп жиҳатдан ўхшаб кетади. Бу ўхшашлик қуйидагилардан иборат:

1) Компонентлар учун умумий сўзлар ишлатилади. Умумий сўзлар боғланган қўшма гап компонентларидаги каби компонентлар тенг ҳуқуқлилигини ва улар одатдагидан кўра анча зич боғланган эканлигини кўрсатади.

а) қаратқичли аниқловчи умумлашади: *Хотинларнинг бири жойида ўтирганича анқайиб қолса, бири аланглаб паранжисини қидирар эди (А. Мухтор).*

б) тўлдирувчи умумлашади: *Холмуроднинг ақллилигига, ғайрати ва одиллигига айримлар ғижинса, айримлар унга ёнбоса бошладилар (П. Турсун).* Бундан бири хурсанд бўлса, бири хафа эди (А. Мухтор). *Қизига бўлган ғазабини юраги оқласа, ақли қораларди (Ш. Рашидов).*

в) ўрин ҳоли умумлашади: *Кенгашда биров колхозчиларнинг умумий мажлисини чақириб миш-мишлар ёлғон эканини яхшилаб уқтириш керак деган фикрни айтса, биров гапларни ким тарқатаётгани ҳақидаги ўзининг гумонини айтиб, ўша одамни жавобгарликка тортишни талаб қилди (А. Қаҳор).*

г) пайт ҳоли умумлашади: *Дам олиш вақтида хотинлар суҳбатлашса, эркаклар шахмат ўйнашар эди.*

Гапнинг бошқа иккинчи даражали бўлаклари ҳам умумлашган сўз вазифасида ишлатилиши мумкин.

2) Баъзан боғланган қўшма гаплардагидай компонентларнинг кесимлари тушиб қолади, лекин олдинги гапнинг кесими кейинги гапга тааллуқли бўлади.

*Бириси туз келтирса, бириси ўт-у чироқ,
Бириси бўстон қурса, бири янги иморат (Ғ. Фулом).*

3) Боғланган қўшма гаплардагидай кейинги компонент составида эса, бўлса сўзлари иштирок этади: *Бировлар унга қувонч, умид билан қарасалар, бировлар бўлса хавотир билан қараб ўтадилар* (А. Мухтор). *Бировлар паншаха билан пахта ағдарса, бировлар қуриганини қопга тикар эдилар, яна бировлар эса аския айтиб, чойхўрлик қилардилар* (Ш. Рашидов).

4) Баъзан воқеалар галма-гал юзага келаётганини ифодалаш учун гоҳ боғловчиси ишлатилади: *Гоҳ у бизникида бўлса, гоҳ мен уларникига борардим*.

Компонентлари феълнинг шарт формаси орқали бириккан оралиқ қўшма гапларда чоғиштириш мазмуни ифодаланиб, кўпинча бир хил эгалар чоғиштирилади. *Айрим баъзи, бир каби сўзлар, шунингдек, ноаниқ шахс кўрсатувчи биров сўзи эга вазифасида ишлатилади*.

Эга вазифасида келган бу сўзлар ноаниқ шахсни кўрсатади. Бу ноаниқ шахс ёки предметларнинг аниқ тасвири ёки конкрет маъноси олдинги гапда баён этилган бўлади. Кейинги оралиқ қўшма гап олдинги гапнинг изоҳидай келтирилади: *Лекин у ерда хотинлар кўпинча майда-чуйда гапларни гаплашадилар: бири фалончининг кичик ўғли бирам ширин бўптики деб гап бошласа, бири Мадрайим носфурушининг хасислигини таърифлаб кетади* (А. Мухтор). *Уйларнинг томлари то уфққача ҳаммаси кўриниб турарди: бири баландроқ бўлиб, унга ой ёғдуси тушиб турса, бири пастроқ, кўланкага яшириниб турарди* (П. Турсун).

Мазмунидан чоғиштириш маъноси англашилган бундай гапларнинг кесимлари ҳам баъзан бир хил ёки бир-бирига синоним бўлган сўзлар орқали ифодаланади: *У ерда хотинлар кўпинча майда-чуйда гапларни гаплашадилар, бири кўрпа қавиганини гапирса, бири маъракага борганини айтади; бири фалончининг кичик ўғли бирам ширин бўптики деб гап бошласа, бири Мадрайим носфурушни хасислигини таърифлаб кетади* (А. Мухтор).

Баъзан кесимлар қарама-қарши маънони ифодаловчи антонимлар орқали ифодаланиши мумкин: *Баъзилари менинг яхшилигимдан хурсанд бўлишса, кўпчилик мендан хафа бўлибди* (П. Турсун).

Юқорида санаб ўтилган бир, айрим, баъзи каби сўзлардан ташқари чоғиштирилаётган эгаларни кўрсатиш учун баъзан отлар ҳам эга вазифасида келади: *Юраги қизни гуноҳкор қилса, ақли албатта оқларди* (Ш. Рашидов).

Чоғиштириладиган компонентларнинг сони кўпинча иккита, баъзан 3—4 ёки ундан ортиқ бўлиши мумкин: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс*

қилишар; гуллар Наргизга тасалли берсалар, булбуллар чах-чахлашиб Бамбурни гуллар боғига чақирар эдилар (Ш. Рашидов). Раис соқол олдирадиган бўлса беш сартарош баравар устара қайрашини қишлоқда ҳамма билади. Бири унинг иягига совун суртса, бири елкасини уқаласа, бошқаси чой тутади (Саид Аҳмад).

Компонентлари феълнинг шарт формаси орқали бириккан оралиқ қўшма гаплар кўпинча эса, бўлса ёрдамчилари орқали бирикадиган боғланган қўшма гапларга синоним бўлиб келади. Агар бу гаплар боғланган қўшма гап ҳолига келтирилса, кейинги компонентдаги чоғиштирилаётган бўлақдан кейин эса, бўлса сўзлари ишлатилади ва тенг ҳуқуқли компонентларнинг феъл-кесимлари бир хил замон кўрсаткичига эга бўлади. Агар кесимлар эмоқ тўлиқсиз феъли билан бирга составли кесим ҳолида ишлатилган бўлса, юқоридаги қўшма гаплардай, тўлиқсиз феъл ҳар бир кесимга тааллуқли бўлса ҳам, кейинги компонентда ишлатилади: *Томларнинг бири баландроқ бўлиб, унга ой ёғдуси тушиб турса, бири пастроқ кўланкага яшириниб турар эди.*— *Томларнинг бири баландроқ бўлиб, унга ой ёғдуси тушиб турар, бири (бошқаси) эса пастроқ кўланкага яшириниб турар эди.* Хотинлар суҳбатлашар, эркаклар шахмат ўйнашар эди.— *Хотинлар суҳбатлашар, эркаклар эса шахмат ўйнашар эди. Бири мақтаса, бири танқид қилади.*— *Бири мақтайди, бошқаси бўлса танқид қилади.*

Демак, ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг асосан икки тури — боғланган ва эргашган қўшма гаплар мавжуд, шунингдек, оралиқ типдаги қўшма гаплар ҳам жуда кўп қўлланади. Шунга кўра кейинги турни учинчи тур сифатида олишимиз мумкин.

ҲОЗИРГИ УЗБЕК ТИЛИДА ЭРГАШИШ ФОРМАЛАРИ

Эргашиш формалари, одатда, бош ва эргаш қисмларни бир-бирига боғлаш учун ишлатилади.

Эргашиш воситалари сифатида эргаштирувчи боғловчилар, кўмакчилар, юкламалар, сўз формалари, айрим аффикслар, нисбий сўзлар, пайт билдирувчи отлар, интонация, тартиб ва шу каби грамматик воситалар ўрганилади.

Биз бу бўлимда асосан эргаш гапларнинг бош гапга бирикишини таъминлайдиган эргаштирувчи ёрдамчиларнинг табиатини ёритишга ҳаракат қилдик. Урни билан айрим ёрдамчиларнинг қўлланишидаги турли-туман хусусиятларни очишда, шу кунгача маълум бўлган фикрларга қўшимча маълумот киритиш мақсадида, уларнинг содда гапдаги функцияси ҳақида ҳам фикр юритдик. *Де, бўл* каби сўзлар ўз маъносини сақлаган ҳолда ёрдамчилик вазифасида қўллангани, шунингдек, ўз маъносидан бир оз ёки батамом четлашган ҳолда ёрдамчи сўз функциясини бажаргани учун уларнинг содда гапда ишлатилишидаги турли ҳолатларини очиш билан қўшма гап таркибида компонентларни бириктирувчилик хусусиятларини кўрсатамиз.

Де, бўл сўзларининг шу хилдаги функциясидан келиб чиқиб, уларни боғловчи сўзлар деб номладик¹.

Эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда эргаштирувчи боғловчилар, феъл формалари, юкламалар, кўмакчилар, боғловчи сўзлар, нисбий сўзлар, келишик қўшимчалари, айрим сўз ясовчи аффикслар, пайт билдирувчи отлар, интонация ва тартиб кабилар эргаштирувчи воситалар — формалар саналади.

Ўзбек тилида эргаш гапларнинг бош гапга бирикиш йўли асосан икки хилдир: боғловчили эргашиш, боғловчисиз эргашиш.

¹ А. Н. Кононов ҳам *деб* сўзини унинг эргаш гапларни бош гапга боғлашдаги функциясига кўра, «боғловчи сўз» деб номлайди («Грамматика современного узбекского литературного языка», М.—Л., 1960, стр. 331).

БОҒЛОВЧИЛИ ЭРГАШИШ

Ўзбек тили бошқа туркий тиллардан эргашган қўшма гап тартибида боғловчиларнинг қўлланиши жиҳатидан анча фарқланиб туради. Озарбайжон тилида эргашган қўшма гап қисмларини боғлашда боғловчиларнинг роли каттадир. Айниқса, **-ки** боғловчиси деярли ҳамма эргаш гапларни бош гапга боғлаб келади².

Н. Т. Сауранбоев қозоқ тилида эргаштирувчи боғловчилар системаси йўқ, деб кўрсатади³.

Ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчиларнинг қўлланиш ҳажми озарбайжон тилидагича кенг эмас. Лекин қозоқ тилидагидай йўқ ҳам эмас. Эргаштирувчи боғловчилар баъзан содда гапдаги сўзлар ёки бирикмали бўлакларни боғлаш учун хизмат қилса, қўшма гапда эргаш гапларни бош гапга боғлайди.

Эргаштирувчи боғловчиларни уларнинг функциясига кўра асосан уч группага ажратиш мумкин:

1. Соф боғловчилар.
2. Боғловчи-юкламалар.
3. Боғловчи сўзлар.

Соф боғловчилар ҳоким, тобе элементларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бундай боғловчиларга **-ки**⁴, *чунки*, *шунинг учун*, *негаки*, *сабабки*, *шекилли*, *бўлмаса* каби сўзлар киради.

Боғловчи-юкламалар эса, ҳам боғловчи, ҳам юклама ва-зифасини бажаради. Гапнинг айрим бўлақларига турли маъно оттенкаларини бериб, уларни боғлайди. Булар *агар*, *борди-ю*, *башарти*, *мабодо*, *гўё*, *токи*, *гарчи* кабилар.

Ўзбек тилида қўшма гап қисмларини боғлашда боғловчи сўзлар ҳам ишлатилади. Боғловчи сўзлар ўз лексик маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда эргаш гапни бош гапга боғлайди. Боғловчи сўзларга *демоқ*, *бўлмоқ* каби сўзлар киради.

² М. Ш. Ширалиев. Проблемы сложноподчиненного предложения (на материале азербайджанского языка), Коорд. совещ. по грам. тюркских языков, 24—27 сентября 1956 года, Алма-Ата, Тезисы докладов, М., 1956, стр. 14.

³ Н. Т. Сауранбаев. Основные способы составных частей в сложноподчиненных предложениях (на материале казахского языка), Коорд. совещ. по грам. тюркских языков, 24—27 сентября 1956 года, Алма-Ата, Тезисы докладов, М., 1956, стр. 23.

⁴ **-ки** ёрдамчиси маънони кучайтириш учун ҳам қўлланади.

Соф боғловчилар

Ўзбек тилида боғловчилар функциясига кўра икки группага ажратилади: тенг боғловчилар ва эргаштирувчи боғловчилар. Тенг боғловчиларнинг қўшма гап таркибида қўлланишидаги айрим хусусиятлари эргаштирувчи боғловчилар билан боғлиқдир.

1 Тенг боғловчилар тенг ҳуқуқли қисмларни боғлаш учун хизмат қилади, яъни улар уюшиқ бўлакларни ва боғланган қўшма гап қисмларини боғлайди. Тенг боғловчилар қўшма гап составида қўлланганда қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

1) Якка ҳолда ишлатиладиганлари: *ва, лекин, аммо, бироқ.*

2) Такрорланиб қўлланадиганлари: *гоҳ-гоҳ, бир-бир, хоҳ-хоҳ, дам-дам.* Баъзан ҳам боғловчиси ҳар иккала компонентда такрорланиб келади. Тенг боғловчилар қўшма гап таркибидаги вазифасига кўра асосан 3 группага бўлинади: бириктирув боғловчилари, зидлов боғловчилари ва айирув боғловчилари.

1. Бириктирув боғловчилари (*ва, ҳам*) боғланган қўшма гап қисмларини боғлашда жуда кам ишлатилади. *Ва* боғловчиси кўпинча фақат ёзув тилида ишлатилади. Жонли тилда *ва* боғловчисининг ўрнида юкламалар ишлатилади ёки қўшма гап боғловчисиз қўлланади. *Ҳам* боғловчиси эса боғланган қўшма гап қисмларини бириктиришда *ва* боғловчисига нисбатан жуда кам қўлланади.

1) *Ва* боғловчиси мазмунан турлича бўлган икки ёки ундан ортиқ содда гапларни бир-бирига бириктириб келиб боғланган қўшма гапни ҳосил қилади: уларда ё пайт, ё чоғиштириш, ё сабаб маънолари ифодаланган бўлади. Бу мазмун боғловчиларнинг қўлланишигагина эмас, қўшма гапдаги содда гапларнинг ўрнига, синтактик компонентлардаги феъл кесимларнинг замонига ва содда гапларнинг структура жиҳатидан ўзаро муносабатига ҳам боғлиқ:

а) *ва* боғловчиси орқали боғланган қўшма гапда бир вақтда юзага келадиган ҳаракатлар ифодаланган бўлиши мумкин. Бундай қўшма гаплар компонентларидан англашилган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракатларнинг бажарилиши, юзага келиш momenti бир-бири билан асосан дуч келади. Бундай гапларда компонентларнинг кесими феъл ёки от (кенг маънода) орқали ифодаланган бўлади: *Мудир жадал қадам ташлаган ҳолда тўхтовсиз гапирар ва унинг сўзлари ҳаммани қизиқтирар эди* (П. Турсун).

Қўшма гап компонентларининг кесими феъл бўлмаганда

эса, бир вақтда юзага келадиган ҳодиса ёки воқеаларнинг мазмуни гапнинг характериға боғлиқ бўлади: *Вафосизда ҳаё йўқ ва ҳаёсизда вафо йўқ.*

б) *ва* боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда турли вақтда юзага келадиган ҳаракатлар ифодаланади. Қўшма гап компонентларининг кесимлари баъзан бир хил, баъзан ҳар хил замон формасида қўлланади.

Бундай қўшма гаплар составидаги содда гапларнинг тартиби воқеа ёки ҳодисаларнинг юзага келишидаги кетма-кетликка боғлиқ: *Болалар юкларни аравага ортдилар ва ўзлари пиёда йўлга чиқдилар* (П. Турсун).

Бундай қўшма гапларда синтактик компонентлардаги воқеаларнинг юзага келиш пайти ва, шунинг билан бирга, қисман ҳаракатнинг бажарилишидаги сабаб ва натижа ҳам ифодаланган бўлади.

2. Боғланган қўшма гапда ҳам боғловчисининг қўлланиш доираси *ва* боғловчисига нисбатан тор (уюшиқ бўлақларни боғлашда эса, бунинг аксидир) ҳам боғловчиси қўшма гапдан кўра, содда гапда кўпроқ қўлланади (уюшиқ бўлақларда).

Баъзан ҳам боғловчиси боғланган қўшма гапдаги ҳар бир содда гапда такрорланиб келади. Бундай вақтда икки гап учун умумий ҳисобланган бўлак ҳам қўлланади. Баъзан составли кесимлар қўлланганда, кўмакчи феъл (ёки кесимнинг кейинги элементи) ҳар икки гап учун умумий бўлиши ҳам мумкин: *Хув анави жойда ҳам сув куч билан тушади, ҳам станция тез кўтарилади* (Саид Аҳмад). *Унинг шуҳрати ҳам баланд, обрўйи ҳам жойида* (С. Бабаевский). *Унинг ҳам кўзи қаттиқ, ҳам тили тез эди* (Ойбек).

Ҳам боғловчиси боғланган қўшма гап компонентларининг ҳар бирида такрорланганда, унда компонентларни боғлашдан ташқари маънони кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш оттенкасиға ҳам бўлади. Бундай вақтда ҳам вазифасига кўра тенг боғловчига эмас, юкламага яқин туради: *Гап ҳам кўп, ошна-оғайним ҳам кўп. Уруш ҳам тугади, отаси ҳам қайтиб келди, тирикчиликлари ҳам яхшиланди, аммо ўша кунлар унинг ҳаётиға қаттиқчилик чўққиси бўлиб кирди* (П. Қодиров).

Ҳам ёрдамчиси содда гапда баъзан маънонинг, даражаниннг ориқлигини кўрсатувчи юклама вазифасида қўлланади: *Қордан ҳам оқ. Бориб ҳам топа олмади. Яхшиям келибман. У боради ҳам ва ҳоказолар.*

Демак, бириктирув боғловчиларининг ишлатилиш доираси жуда чегаралидир. Содда гапда бириктирув боғловчиси вазифасини бажариб келадиган билан ёрдамчиси қўшма гапда тенг ҳуқуқли компонентларни боғлашда ишлатилмайди.

Айрим ҳолларда *ва* боғловчиси ўрнида *шунингдек* ишлатилиши ҳам мумкин: *Мажлисга ўқувчилар, ўқитувчилар, шунингдек ота-оналар қатнашди. Ва* боғловчиси айрим эргаш гапларнинг бош гапга боғланишида эргаштирувчи ёрдамчилар билан бирга *ва шунинг учун* каби бирикма ҳолида қўлланиши мумкин. Шунингдек, уюшиб келган айрим эргаш гаплар орасида ҳам эргаштирувчи ёрдамчилар билан ёнма-ён кела олади.

2. Зидлов боғловчилари (*аммо, лекин, бироқ, ҳолбуки*) мазмунан бир-бирига қарама-қарши компонентларни боғлайди.

Зидлов боғловчилари орқали боғланган қўшма гаплардаги мазмун тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапдаги мазмунга яқин бўлади: боғланган қўшма гапларда ҳам бир-бирига зид бўлган икки ҳодиса ифодаланади. Одатда биринчи гапдаги мазмун кейинги — иккинчи гапга зид бўлади. Лекин бари бир иккинчисидаги воқеа юзага келган бўлади. Бундай ҳолат кўпроқ *лекин, бироқ* боғловчилари орқали бириккан қўшма гапларда учрайди: *Собир Уктамни кабинага ўтиришга қистади, лекин у унамади* (Ойдин) — боғланган қўшма гап. *Собир Уктамни кабинага ўтиришга қистаса ҳам, у унамади.* — Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап.

Аммо боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда синтактик компонентлардаги мазмун бир-бирига ё тўлиқ, ё қисман қарама-қарши қўйилади: *Нима воқеалар бўлганини ҳеч ким аниқ билмас эди, аммо бепоён саҳронинг қоқ ўртасидаги бу ерга аллақандай мишмиш гаплар эшитилган эди* (А. Мухтор). *Уруш ҳам тамом бўлди, аммо Олимжон Ойқизнинг ёнида эмас* (Ш. Рашидов). *Холмурод билан Давлатёр уларнинг гапларига нафасларини ичларига солиб қулоқ солдилар, аммо орадаги масофа ва от туёқларининг дукурлаши гапларни аниқ эшитишга имконият бермади* (П. Турсун).

Баъзан *аммо* боғловчиси орқали бириккан қўшма гаплардаги воқеалар чоғиштирилади. *Революциягача ҳам кўп жойларни кезган Абдурасул русчани анча гаплаша олар, аммо қишлоқдан кам чиққан Тожибой «моя-твоя» дан бўлак ҳеч нарсани билмас эди* (П. Турсун).

Бундай қўшма гаплар кўпинча икки содда гапдан тузилади. *Аммо* боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда иккинчи компонентдаги бўлақларнинг тартиби қарама-қарши қўйилаётган бўлакка боғлиқ бўлади. Масалан, агар гапдаги бош бўлақлар қарама-қарши қўйилаётган бўлса ёки чоғиштирилаётган бўлса, иккинчи компонентдаги гап бўлақларининг ўрни нормал ҳолда бўлади. Иккинчи даражали бўлак бир-бирига зид қўйилаётган бўлса, иккинчи компонент шу

бўлак билан бошланади: *Алимқул алик олди, аммо Тожбой индамади* (П. Турсун). *«Бекорчилик» ойларча чўзилди, аммо чорбоғнинг тамом бўлишидан дарак йўқ эди* (С. Айний). *У ишламоқчи ва бу билан фронтга ёрдам бермоқчи эди, аммо кейинги гаплар унга халал берди.*

Айрим вақтларда аммо боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда мазмунни кучайтириш учун олдинги компонентда -у(-ю) юкламаси ҳам ишлатилган бўлади: *Узимнинг ўғлимсан-у, аммо сенга ҳеч тушунолмай қолдим* (С. Бабаевский).

Лекин боғловчиси бир-бирига зид бўлган икки ёки ундан ортиқ содда гапларни боғлаб келади. Бу боғловчи, бошқа зидлов боғловчиларига ўхшаш, иккинчи гапнинг бошида келиб, ўзидан олдинги гаптаги мазмунга нисбатан кейинги гап зид (қарама-қарши) қўйилганини, шу билан бирга, бу гапларнинг биридаги воқеанинг юзага келганлигини кўрсатади: *Бувиниса кўзларидан дув-дув ёш оқизиб йиғлар, лекин унинг йиғисини ҳеч ким сезмас эди* (П. Турсун). *Холмурод эшоннинг буйруғини ўташ учун ўлганининг кунидан рози бўлди, лекин отинойи тоқат қилолмади* (П. Турсун).

Лекин боғловчиси орқали боғланган қўшма гапнинг олдинги компонентида зидликни кучайтириш ва таъкидлаш учун -у (-ю), -ку юкламалари ишлатилади: Колхозда юмушларим бошдан ошиб ётипти-ю, лекин келмасликка иложим йўқ (Ойбек). *Собир қизиқиб тинглади-ку, лекин ўзи ҳеч нима демади* (Ойбек).

Баъзан ҳар икки боғловчи — аммо, лекин бирга келиб икки гапни бир-бирига қарама-қарши боғлаши мумкин: *Пахта-мизнинг ҳозирги ҳолати кузда яхши ҳосил олишга ишонтириб турибди, аммо лекин шу вақтгача мажлис учун биронта клубимиз йўқ* (Саид Аҳмад). Жонли тилда баъзан лекин боғловчиси лекинига шаклида ҳам қўлланади.

Бироқ боғловчиси ҳам юқорида кўрсатилган зидлов боғловчиларга ўхшаш, бирдан ортиқ воқеа, ҳаракат ёки ҳодисанинг бир-бирига қарама-қарши қўйилганини ва шунга қарамай, улардан бирининг юзага келишини кўрсатиш учун қўлланади: Айбни кимга ўтказишни биламиз, бироқ менинг яхшилигимни унутмасин (Ойбек). *Шарофатхоннинг сўзи ўнсинга қаттиқ текканидан, ранги ўчиб ерга қараб қолди, бироқ Гулнорнинг сўзи унга далда берди* (Ойбек).

Аммо, лекин, бироқ боғловчилари икки компонентни бир-бирига зид боғлаганда, улар айрим вақтда бир-бирига функциядош — бирининг ўрнида бири кела олади: Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёрмади — ҳаво булут бўлди, аммо ёмғир ёрмади — ҳаво булут бўлди, бироқ ёмғир ёрмади.

Зидлов боғловчилари функцияси жиҳатидан тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчи -са ҳам га яқин туради. Шунинг учун ҳам зидлов боғловчилари баъзан тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап составида ишлатилади (бу ҳақда айрим бўлимда тўлиқ тўхталамиз).

3. Айирув боғловчилари орқали боғланадиган қўшма гапларда навбатма-навбат юзага келадиган ёки бир-бири билан алмашилиб турадиган бирдан ортиқ воқеа, ҳодиса ёки ҳаракат ифодаланади. Бундай қўшма гапларда компонентларнинг кесими феъллар орқали ифодаланса, улар деярли бир хил замон формасига эга бўлади.

Айирув боғловчиларидан *гоҳ-гоҳ*, *баъзан-баъзан*, *дам-дам*, *хоҳ-хоҳ*, *бир-бир* каби боғловчилар қўшма гапдаги компонентларни айириб, таъкидлаб кўрсатиш учун қўлланади. Бу боғловчилар деярли ҳар бир компонентларнинг бошида такрорлаган ҳолда қўлланади: *Гоҳ осмонни тугиб ашула янгарар, гоҳ аллақердан гармон товуши эшитилиб қолар эди* (С. Бабаевский). *Дам безгагим хуруш қилади, дам иситма суюгимгача ёндиради* (Ойбек). *Бир тачанка тарақлаб қолар, бир ҳўкизларнинг бўйинтуруғи ғижирлаб қолар эди* (С. Бабаевский).

Айирув боғловчиларидан *гоҳ*, *дам*, *бир* каби боғловчилар бирдан ортиқ воқеанинг галма-гал, навбатма-навбат юзага келишини кўрсатса; *ё*, *хоҳ* боғловчилари ўша воқеалардан бирининггина юзага келишини билдиради.

ё (*ёки*), *хоҳ* боғловчилари орқали бириккан қўшма гап компонентлардаги воқеа, ҳодиса ҳали юзага чиқмаган, улардан бирининг бажарилиши энди мўлжалланаётганлигини билдиради. Феъл кесимлар кўпинча келаси замон аниқ феъли ёки гумон феъли шаклида қўлланади. *Ё мен борай, ё сиз келинг* (қўшиқдан). *Бу вазифани хоҳ ўзингиз бажаринг, хоҳ бировга топшинг.*

Баъзан боғловчиси қўшма гапдаги содда гапларни боғлашда жуда кам қўлланади (у кўпроқ уюшиқ бўлакдаги компонентларни боғлашда ишлатилади): *Баъзан у бизникига келар, баъзан мен уларникига бориб турар эдим.*

Гоҳ, *дам*, *баъзан*, *бир* боғловчиларининг қўшма гап компонентларини боғлаганда ҳам пайт маъносини ифодалагани учун равиш боғловчилари деб аташ мумкин. Бу сўзлар содда гапнинг феъл кесими олдида келса, боғловчи эмас пайт ҳоли саналади. Шунинг учун ҳам бундай қўшма гапда навбатма-навбат, кетма-кет юзага келадиган воқеа, ҳодисалар берилди. *Ё, хоҳ* боғловчилари эса галма-гал юзага келадиган воқеани эмас, бирдан ортиқ воқеа-ҳодисаларнинг биригина бажарилиши мўлжалланаётганлигини билдиради. Шунинг учун ҳам бу сўзлар содда гапда гап бўлаги бўлиб келолмайди.

Баъзан, гоҳ боғловчилари баъзи, гойиги шаклларида қўлланилади, гапда предмет белгисини ифодаловчи аниқловчи саналади. Лекин улар ўрин-пайт келишиқ қўшимчасини олиб, жуфтланиб қўлланганда, пайт ҳоли бўлиб келади: Баъзи-баъзида қўшилларнинг отхонасида отнинг туёқ уриши эшитилиб турарди. Мен гоҳи-гоҳида (гойи-гойида) янглишиб қоламан.

Ҳали сўзи аслида пайт равиши саналса ҳам, пайт маъносини сақлаган ҳолда уюшиқ бўлақларни ёки боғланган қўшма гап қисмларини бириктириб, боғловчи вазифасида кела олади: *Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоғи чиқирлайди (А. Қаҳҳор).*

Компонентлари *ҳали* орқали бириккан гапларда умумлаштирувчи ёки яқунловчи гап ҳам қўлланади: *ҳали уйга киради, ҳали кўчага чиқади — ҳеч жим турмайди.*

Айирувчи боғловчиси ўрнида *хоҳламоқ* феълнинг буйруқ шакли ишлатилади. Бу мустақил сўз ўз маъносини сақлаган ҳолда икки компонентни бир-бирига боғлайди: *Хоҳланг ўзингиз олинг, хоҳланг отангиз олсин.*

Е боғловчиси айрим гапларни айириб кўрсатиш учун гапнинг бошида такрорланиб ёки яқка қўлланиши мумкин: *Илгари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми? (Ойбек).*

Эргаштирувчи боғловчилар содда гапда, шунингдек, қўшма гапда тенг бўлмаган компонентларни боғлаш учун хизмат қилади. Эргаштирувчи боғловчилар тузилишига кўра қуйидаги кўринишларга эга:

1) Улар туб ўзак ҳолида ишлатилади: *ки, сўё* ва ҳ. к.

2) Ясама ҳолда қўлланади. Булар қуйидагича ясалган:

а) мустақил сўзларга юклама вазифасидаги *ки* нинг қўшилишидан ҳосил бўлади: *негаки, сабабки, чунки;*

б) мустақил сўзга-ли ясовчисининг қўшилишидан ясалган: *шекилли* (шакл-ли⁵);

в) *То* морфемаси+*ки* юкламаси типиде ҳам тузилган: *токи* (то+ки). Ясама боғловчиларнинг айримлари ҳозирги кунда бир ўзак ҳолида олинади: *чунки, зероки, токи, шекилли.*

3) Қўшма ҳолда — бирдан ортиқ ўзакларнинг бирикувидан ташкил топади: *шунинг учун.*

4) Айрим боғловчилар эса махсус бирикмалар шаклида тузилади: *нега денг, нега десангиз* (деганда), *ҳолбуки* ҳол (эга)+бу (кесим)+*ки.*

Эргаштирувчи боғловчиларнинг айрим турлари мустақил сўзларга (кўпинча *демоқ* феълнинг ўзагига) шахссиз феъл

⁵ Ш. Шоабдурахмонов, Узбек тилида ёрдамчи сўзлар, Тошкент, 1953, 19-бет.

формалари ясовчиларнинг қўшилишидан ясалади: *деб, деган*.

Эргаштирувчи боғловчилар эргашган қўшма гап составида ишлатилишига кўра ҳам қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Бу боғловчиларнинг айрим турлари бош гап составида қўлланади: *ки, шунинг учун*.

2. Баъзи эргаштирувчи боғловчилар эргаш гап олдида қўяланади: *чунки, негаки, гўё...* Эргаштирувчи боғловчилар тенг бўлмаган компонентларни бири ҳоким, бири тобе бўлган қисмларни боғлайди. Қуйидаги эргаштирувчи боғловчилар эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Ки боғловчиси

Бу боғловчи шу кунгача аниқлов боғловчиси деб номланиб, кўпинча, эргашган қўшма гапда содда гапларни бир-бирига боғлайди. Унинг қўшма гапдаги функцияси бир қатор ишларда кўрсатиб ўтилган⁶.

Маълумки, ки боғловчиси бошқа тиллардан кириб келган ёрдамчи бўлишига қарамай, ҳозирги замон ўзбек тилида анча кўп ишлатилади. Бу боғловчи, айниқса, эргашган қўшма гаплар ва кўчирма гапли қўшма гаплар таркибида кўп қўлланади. Баъзан у содда гапларда ҳам ишлатилади.

Содда гапдаги вазифаси уни кўпроқ юкламага яқинлаштиради. Шунинг учун ҳам Ш. Шобдурахмонов «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» ишида бу боғловчини аниқлов боғловчиси дейиш билан бирга, кучайтув ва таъкид юкламалари функциясини бажаришини қайд қилади⁷.

Содда гап составида қўлланиши. 1. Ки ёрдамчиси содда отларга қўшилиб, маънони кучайтиш учун қўлланади. Кўпинча, ки қўшилиб келган отлар олдида белгининг ортиқлигини кўрсатувчи аниқловчилар ҳам келади: *ҳар отларки, юлдузни кўзлайди* (А. Қаҳҳор). *Кўкси тўла нуқул орденки, бир-биридан чиройли* (Ойбек).

Баъзан ки боғловчиси феъл-кесимлар олдида келиб, ҳара-

⁶ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 33; Қаранг: Ш. Шобдурахмонов, Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар, Тошкент, 1953, 19-бет. Д. Мухтаров, Союзы в современном узбекском языке, Автореф. канд. дисс., Самарқанд, 1953, 7-бет; А. Рустамов, Ўзбек тилидаги -ки (-ким) боғловчисининг синтактик вазифаси, «В. И. Ленин номидаги Урта Оснё Давлат университетининг илмий асарлари», «Ўзбек тили масалалари», Тошкент, 1957, 182-бет; Ғ. Абдурахмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958.

⁷ Уша асар, 21-бет.

катнинг одатдагидан кўра тезроқ бажарилишини кўрсатади: *ҳар йиғлайди, ҳар йиғлайди.*

2. Ки боғловчиси маъно кучайтирувчи юклама вазифасида айрим ёрдамчи сўзларга қўшилиб келади. Бундай ҳолатда у:

а) боғловчи бўлмаган айрим сўзларни боғловчига айлантиради: *негаки, сабабки, ҳолбуки* ва ҳ. к.

б) айрим ёрдамчиларга қўшилиб келиб, маънони кучайтирувчи юклама саналади. Бундай ҳолатларда боғловчи ёки ёрдамчилар таъкидлаб кўрсатилади: *ҳаттоки, зероки, гўёки, қаердаки, ниманики* ва ҳ. к.

Бизнинг ишга ҳатто (ҳаттоки) ой ҳам қойил. Гўё (гўёки) мен ҳамма ишдан хабардор.

Ки ёрдамчиси айрим сўзлар составида қотиб қолган морфема саналади: *чунки, модомики, наҳотки, ваҳолонки.*

3. Кириш сўз ёки кириш иборалар составида ишлатилади: *...лекин ажабки, уларга бир қарашда аксини ўйлаш мумкин эди. (П. Қодиров). Яхшики, ўзим келдим. Бундан чиқдики, сен билимли бўлар экансан...* (А. Гайдар).

Баъзан таажжуб-ҳаяжон маъноларини ифодаловчи сўроқ олмошлари ва экан сўзига қўшилиб бирикма ҳолида келади: *нечук эканки, Саида раиснинг гапини маъқул кўрмайди-ю, мажлис аҳли унинг райига юради (А. Қаҳҳор). Нега эканки, хотин боши билан раиснинг бетига шунча гапни айтди (А. Қаҳҳор).*

4. Содда гап кесимлари айрим ҳолларда феълнинг шарт формаси орқали жуфтланиб келади. Одатда бундай жуфтланиб келган кесимлар ки ёрдамчисини олади ва улар кейинидан инкор формадаги феъл келтирилади: *Ғўзангиз бизникидан яхши бўлса яхшики, асло қолишмайди (Ш. Рашидов). Менинг қўлимдан ўлигини олса оладики, тиригини олмайди (П. Турсун).*

5. Ки ёрдамчиси содда гапларнинг кесимига қўшилиб келади. Бундай содда гапларда маънонинг ортиқлиги ёки турли эмоционал ҳолатлар ифодаланган бўлиб, уларнинг таркибида кўрсатиш ва сўроқ олмошлари ишлатилади. Одатда бу олмошлар ўз лексик маъноларида қўлланмай, маънонинг ортиқлигини ёки эмоционалликнинг кучлилигини билдиради: Кесимнинг таркибида ки иштирок этган бундай содда гаплар айрим хусусиятлари билан тўлиқсиз гапларга ўхшайди: *Маҳбуба шундай лочин қизки (О. Еқубов) — (Маҳбуба жуда лочин қиз маъносида). Бу пальтони қанча кийдимки — (Бу пальтони кўп кийдим маъносида). Ишларимиз қанча кўпки (С. Зуннунова) — (ишларимиз жуда кўп маъносида). Ичимизда қандай қизлар бор эдики! (П. Турсун) — (ичимизда яхши қизлар бор эди ёки акси маъносида).*

Баъзан бундай гаплар составида юқоридаги олмошлар ўрнида бир ёки биром сўзлари ҳам ишлатилади: *Бир ваҳима қиласизки* (А. Қаҳҳор). *Вой, отинг биром чиройликки* («Пионер» журнали). *Болам, биром басавлат бўлиб, гунгурстдай бўлиб кетибсанки* (А. Мухтор).

Баъзан белгининг ортиқлигини ёки кучли ҳаяжонни ифодалаш учун содда гап такрорланиб келади. **Ки** элементи эса такрорланган содда гапнинг кейинги қисмида иштирок этади: *Саволлар шундай ўнғай, шундай ўнғайки* (О. Ёқубов).

Ки ёрдамчисини олган содда гапдан кейин айрим ҳолларда модаллик оттенкасига эга бўлган гаплар ёки бирикмалар келтирилиши мумкин. Бу хилда қўлланиш оғзаки сўзлашувда кўп учрайди: *Шундай чиройли қизни кўрдимки, асти қўя беринг* («Ҳинд ҳикоялари»).

Диалоглардаги тасдиқ ёки қатъий ишончни ифодалайдиган гаплар баъзан **ки** ёрдамчиси билан бирга қўлланади:

— *Дилорам ҳам бирга борган бўлса-я?*

— *бормайдимики!* (Албатта боради маъносида)

6. **Ки** ёрдамчиси эски стилга хос бўлган айрим ибораларда ишлатилади: *Уларга барҳам бермоқ лозим, масаланки, баъзи аёллар эрларига, қайнаталарига ҳали ҳам итоат қилурлар* (А. Мухтор). *Масалдирки, эшагининг феъли эгасига маълум. Душман ичига кириб кетган бўлса ҳам, бу тариқаки, ёвнинг тошида бўлма, ичида бўл* (А. Қаҳҳор).

Қўшма гапда қўлланиши. **Ки** ёрдамчиси қўшма гап таркибида ҳам юклама ва боғловчи вазифасида келади. Юклама функциясида келганда қўшма гап компонентларининг қисмлари ичидаги баъзи сўзларга қўшилиб, маънони таъкидлаб, айириб кўрсатиш учун қўлланади: *Раҳмат бизнинг давлатимизга, бизнинг партиямизгаки, бизни ана шу зулматдан қутқариб кўзимизни очди* (П. Турсун). *Шу кишинингки тоқатини тоқ қилибсизлар, демак кескин чора кўриш пайти келибди!* (П. Қодиров). *Сизки бундоқ шум, мунофиқ ўзгандан ким ўпкалар?* (Ҳамза). *Менки танобинга чиқибман келиб, хизматимни яхши қилинелар билиб* (Муқимий).

Бундай қўшма гапларда кўпроқ сабаб мазмуни англашилиб туради: *Раҳмат райкомгаки, ҳар ишда ҳамиша йўл-йўриқ кўрсатди, ғамхўрлик қилди* (Ойбек) — *Райкомга раҳмат, чунки у ҳар ишда ҳамиша йўл-йўриқ кўрсатди, ғамхўрлик қилди*.

Тенг ҳуқуқлидай туюлган компонентлар **ки** ёрдамида бири бири билан боғланади. Бундай қўшма гаплар тузилиш жиҳатдан эргашган қўшма гапларга ўхшаса ҳам, мазмунан боғланган қўшма гапларга яқин туради. Шунинг учун ҳам бундай гапларда **ки** ёрдамчиси бироз ва боғловчисига синонимдай кўринади. Қўшма гапнинг бу хилда тузилган турини қисман

оралиқ қўшма гапларга ҳам ўхшатиш мумкин: *Бу кўлнинг атрофларида сон-саноқсиз, катта-кичик булоқлар мавжуд эдики, ана шу булоқлардан муттасил қайнаб чиққан зилол сув кўлни ҳам тўлғазарди, экинларни ҳам суғорарди, қишлоқни ҳам таъмин қиларди* (Ш. Рашидов). Назокатнинг бирдан-бир машғулоти дутор эдики, *енгил-елти куйларни чалиб, зеркиши азобидан қутиларди* (Ш. Рашидов). *Хумлар тўла сув, кўзалар тўла яхна тайёр эдики, жазирама иссиқда чарчаган кишилар ҳузур қилиб ичиши мумкин эди* (Ш. Рашидов).

Қўшма гапнинг бу турида ки ёрдамчиси олдинги компонент таркибида келиб, кўпинча, кейинги гап *бу, шу* каби олмошлар билан бошланади. Олдинги гап кейинги гапда эга вазифасида келган *бу, шу* каби олмошларнинг маъносини конкретлаштиради: *Луғатда мақол, матал ва идиомаларнинг таркибидаги сўзлар механик равишда алоҳида-алоҳида таржима қилиниб қолмасдан, балки яхлит бирикма сифатида берилганки, бу ўзбек тилини ўрганувчи рус ўртоқлар учун катта енгиллик туғдиради* (газетадан). *Ишқилиб уни қўлга киргизингки, бу бошқа нонхўрларга ибрат бўлсин* (С. Айний)... *тушунтириш ишни юқори даражада олиб бордики, бу кейинги муваффақиятларга сабаб бўлди* (газетадан). *Бу ерда ҳам таниш билишлар топилдики. Бу Алиқул учун қутилмаган бахт эди* (Ш. Рашидов).

Қўшма гап конструкцияларининг бу хилда қўлланиш ҳоллари кўпроқ рус тилидан ўзбек тилига қилинган таржиманинг таъсири натижасида бўлса керак. Бундай қўшма гаплар матбуот тилида кўп учрайди. Баъзан мазмунан бир-бирига зид бўлган «тенг ҳуқуқли» компонентлар ки ёрдами билан бирикиши мумкин. Бундай қўшма гапларда ки ёрдамчиси зидлов боғловчиларига синонимдай кўринади: *Қидираманки, ҳеч қаерда йўқ-да!— Қидирдим, лекин ҳеч қаерда йўқ*.

Қўшма гап конструкцияларининг шундай турлари ҳам борки, биринчи гапнинг кесими ки ёрдамчисини олади, кейинги гапнинг феъл кесими шарт майли формасини сақлайди. Лекин кейинги гап шарт ёки истак мазмунларини ифодаламай, ҳаракат номларига яқин функцияни бажаради: *Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа* (А. Қаҳҳор). *Сўз тери эмаски, кашфдўздек сув пуркаб чайнаб торта берсанг* (Ойбек). *Дехқонлар Бойчибар эмаски, юганидан ушлаб истаган томонга бура борсанг* (Ш. Рашидов).

Бундай қўшма гапларда ки ёрдамчиси қўшилган компонент составида инкор билдирувчи элементлар ёки сўроқ юкламаси иштирок этади. Ки ёрдамчиси биринчи гапда инкор ифодалайдиган қуйидаги элементларга қўшилиб келади:

а) гапнинг бўлишсиз феъллар орқали ифодаланган кесимига: *Ер ёрилмадики, раис кириб кетса. Битта замбил топилмадики, унга раисни солиб олиб чиқиб кетишса* (М. Иброҳимов).

б) от+эмас шаклида тузилган кесимлардан сўнг: *Дехқонлар қуш эмаски, у шохдан бу шохга қўнаверса* (Ш. Рашидов). *Бу палов эмаски, қўлни юбориш билан оғизга туша берса* (Ш. Рашидов). *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб ўзи пишса* (А. Қаҳҳор). *Юрак тандир эмаски, ўт ёқиб қиздирсанг. Қолоқ бригада битта эмаски, ёрдам қилсанг* (Ш. Рашидов).

в) йўқ сўзи орқали ифодаланган кесимга: *ҳайвонга ўхшаган думи, одамга ўхшаган ёқаси йўқки, маҳкам сиқиб эшикка опчиқсанг* (Ҳамза). *Қаноти йўқки, учиб борса, мотоцикли ёки машинаси йўқки, миниб борса* (Ш. Рашидов).

Составида қандай ёки нима сўроқ олмошлари иштирок этган гапнинг кесимига қўшилиб келади: *Бу қандай адолатсизликки, бола онасиз қолса* (П. Турсун). *Қандай сўз борки, бунинг кўнглини юмшата олса* (Ҳамза).

Баъзан кейинги гапнинг кесими буйруқ ёки аниқлик майли шаклида келади: *Бу қандай одам эканки, ўз мулкани ўртага солади* (А. Қаҳҳор). *Дунёда нима яхшилик кўриптики, жонини аясин* («Ҳинд ҳикоялари»).

Ки ёрдамчиси қўшилиб келган биринчи гапнинг кесими сўроқ юкламаси (-ми)ни қабул қилган бўлади. Бундай қўшма гап конструкцияларида компонентларнинг бири сўроқ шаклида тузилган бўлса ҳам, қўшма гапнинг мазмунидан сўроқ эмас, инкор англашилади: *Китобмидики бу, байти бўлса* (А. Мухтор). *Биз гўдак боламидикки, ҳозирги аҳволни тушунмасак* (Т. Қаипбергенов). *Мана дадамга қадрдон бўлганидан сазвани яхши кўраман, бўлмаса сазва булбулмидики...* (Ойбек).

Қўшма гапнинг биринчи компонентигина сўроқ элементи олиб, сўроқ гап шаклида тузилган бўлса ҳам сўроқ мазмуни бутун қўшма гапнинг ўзидан англашилиб туради. Бу сўроқ гап тингловчидан жавоб талаб қилинадиган шаклда эмас, сўзловчининг ўзига бериладиган сўроқ гап — риторик сўроқ гап формасида тузилади. Бундай риторик сўроқ мазмунини ифодалаган қўшма гапларнинг биринчи компоненти составида ки ёрдамчиси иштирок этади: *Нима қилсинки, ёнида қора чақаси йўқ* (Ойбек). *Қанақа оналар эканки, келинини олдига солиб тўй-ҳашамларга юрадиган* (Саид Аҳмад). *Сенга нима яхшилик қилдимки, мен учун шунчалик қайғурасан?* («Афғон эртаклари»). *Бу қандай фалокатки, бизнинг элни подшоҳидан ўз кишилари юз ўғирар* (Ойбек). *У шу қувончини отасига айтиш учун бўлса керак, шошилиб*

кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда, «тартибсизлик» қилган киши ўтирибди (А. Қаҳҳор).

Кесими бор сўзи орқали ифодаланган қўшма гап компонентларига ки ёрдамчиси қўшилиб келиб, унга умумлашганлик маъносини беради. Баъзан кейинги гап составида жамлик олмошлари ҳам ишлатилиши мумкин: *Кўриқ ва бўз ерлар бағрида битмас-туғанмас кон-хазина борки, буларнинг ҳаммаси халқ бахтига хизмат қилуви керак (Ш. Рашидов). Келган меҳмонлар борки, ҳаммасининг қўлида тугун («Муштум»). Лой том борки, ҳаммасидан чакка ўтди.*

Ки ёрдамчиси шарт мазмуни ифодаланган конструкцияларда эргаш гап составидаги айрим сўзларга қўшилади.

а) эргаш гапдаги отларга:

«ҳа, шу хотинки кўргани келган бўлса, Канизакнинг тўхматга қолганини ҳамма билар экан» деб қўйди (А. Қаҳҳор). Интизомки бузилдими, ишда унум бўлмайди (Уйғун).

б) инкор феъл формасидаги эргаш гапнинг кесимига қўшилиб, шарт эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Бундай ҳазилингни қила кўрмаки, биқинингдан туйнук очиб қўяман (Яшин).*

Баъзи бир составли гапдай тузилган компонентлар таркибида қўлланади. *Ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди (А. Қаҳҳор). Энди шундай бир шартки, кўзингизни боғлаган ҳолда тошга тупурасиз (А. Қаҳҳор).*

Ки ёрдамчиси ҳар икки компонентда ҳам кесимлари буйруқ майли шаклида ишлатилган гапларни боғлайди. Бундай қўшма гап қисмларининг биринчисида мақсад, кейингисида натижа мазмуни ифодаланади. Лекин бундай қўшма гаплар натижа эргаш гапли қўшма гаплардан бир оз фарқланади: *Трактор ерни роса ағдарсинки, бутун безгаги учиб кетсин (Ойбек). Яхшини яхшилигини айтгинки, нури томсин; Ёмонни ёмонлигини айтгинки, қути ўчсин (мақол). Э шоҳим бу йигитни бир кийин ишга буюрингки, у ўз ажали билан ўлиб кетсин (эртақлардан).*

Демак, ки ёрдамчиси қўшма гапнинг юқорида кўриб ўтилган турларида иштирок этганда кўпроқ юкламалик вазифасини бажаради.

Ки ёрдамчиси эргаш гапларни бош гапга боғлашда боғловчи вазифасида келади. Боғловчилик родини бажарган ки бош гапнинг кесимига қўшилиб келади ва мазмунан изоҳ ёки аниқлик талаб қилади. Унинг изоҳи, конкретлашган мазмуни эргаш гапда очилади.

Одатда ки боғловчиси қўшилган бош гапнинг айрим бўлаклари турли олмошлар (кўпинча кўрсатиш олмошлари)

ёки мазмунан конкретлик талаб қиладиган бошқа сўзлар (айрим, баъзи бир ва ҳ. к.) орқали ифодаланиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Кўпинча, бош гапдаги кўрсатиш олмошларининг функцияси эргаш гапнинг функцияси билан мос келади ва эргаш гаплар шунга кўра номланади: *шуну унутмангки, ... (шуну олмоши тўлдирувчи вазифасида келган). Бизда шундай одат борки, ... (шундай олмоши аниқловчи бўлиб келган) ва ҳ. к.*

Ки боғловчисининг ишлатилиши айрим ҳолатлар билан боғлиқ. Биринчидан, юқорида айтганимиздек, изоҳланишни талаб қиладиган бўлакнинг мавжуд бўлиши (баъзан у қўлланмай қолиши ҳам мумкин), иккинчидан, қўшма гапнинг аҳамият бериб, ажратиб кўрсатилаётган айрим компонентлари ўрни алмашилиб ишлатилади. Олдинга кўчирилган гап кучли интонация билан таъкидлаб кўрсатилади. *Шунинг учун сўраялманки, сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз (А. Қаҳҳор) — Сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз, шунинг учун сўраялман.*

Эргаш гаплар **ки** боғловчиси орқали бош гапга боғланганда бош гапдаги бир бўлакни ёки бош гапни бутунича изоҳлаб келиши мумкин. Эргаш гап томонидан изоҳланаётган бўлак кўпинча олмошлар орқали ифодаланади. Баъзи ҳолларда олмош қўлланмаса ҳам эргаш гап бош гапнинг бир бўлагини аниқлайди ёки тўлдиради: *Шуну билиб қўйингки, колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар (Ш. Рашидов). Яна айтки, бу халқ сира ўлмайди. (Ҳ. Олимжон).*

Эргаш гап бош гапни бутунича изоҳлаб келганда, бош гапда *шундай, чунон* каби сўзлар қўлланади: *Онахон уч газлик мўғуз мокини шундай қулочкашлаб отар эдики, мокининг чодир пештоқига тушиб қолмагани ҳаммани ҳайрон қиларди (А. Мухтор).*

Эргашган қўшма гапларнинг эга эргаш гап, кесим эргаш гап, аниқловчи эргаш гап, тўлдирувчи эргаш гап, ўлчов-даража эргаш гаплари, пайт эргаш гап, сабаб эргаш гап, натижа эргаш гап ва ўхшатиш эргаш гаплари **ки** орқали бош гап билан бирикади:

1. Эга эргаш гап бош гап билан **ки** боғловчиси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими кўпинча сифат, от ёки ҳолат ифодаловчи сўзлар билан ифодаланади: *Шуниси қизиқки, кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бирлариникига ўхшаб кетади (Ёқубжон Шўқуров). Хотиримдадирки, бир вақтлар сени ҳурмат қилар эди (Ойбек). Фақат шуниси эсидаки, у бутунлай хайрлашиб, орани узмоқчи бўлди (П. Қодиров).*

Ки боғловчиси орқали бирикадиган эга эргаш гапли қўш-ма гапнинг бош гап қисми кўпинча модаллик оттенкасига эга бўлган айрим феълли бирикмалардан ташкил топади. Бош гапнинг мазмуни айнан шу феълли бирикмаларнинг мазмунидан келиб чиқмай, шуларга синоним бўлган модал сўзлар мазмунини ифодалайди: *Шуниси борки, сўзларида ҳам, товушларида ҳам ғоят яхши бир оҳанг янграйди (Ойбек). Бундан чиқдики, биз зolim бой-у, сиз батрак экансизда?! (А. Қаҳҳор). Турган гапки, ...йиғлаб-йиғлаб марза олсанг, кулиб-кулиб суғорасан (А. Қаҳҳор).*

-са ёрдамчиси орқали бир-бирига бирикадиган эга эргаш гапли қўшма гапдаги бош гап, кўпинча, тўлиқ ифодаланади: *Кимки экинга парвариш қилишнинг турли усуллари билса, у албатта кўп маҳсулот олади.*

Қисмлари ки ёрдамчиси орқали бирикадиган турда эса, бош гап ихчамроқ тузилган бўлиб, кўпинча, тўлиқсиз гап (баъзан сўз-гап) шаклида қўлланади: *Равшан бўлдики, булар иккиси ўзларини колхозда муҳим кишилар деб биладилар (С. Бабаевский). Шуниси характерлики, мозор жуда серқатнов эди (Медведев).*

Ки ёрдамчиси орқали компонентлари бир-бирига бирикадиган эга эргаш гапли қўшма гапда эргаш гап бош гапдаги от характеридаги кўрсатиш олмошини изоҳлаши ёки эгаси бўлмаган гап учун эга вазифасини бажариши мумкин. Бош гапда эга вазифасида келган кўрсатиш олмошлари кўпинча эгалик аффиксини олиб ёки нарса сўзи билан бирга келиб, воқеа ёки предметларни айириб, ажратиб кўрсатиш учун қўлланади: *Шуниси қизиқки, ҳали келмасдан бурун кетиш ғамига тушасиз, ука! (А. Қаҳҳор). Шуниси ибратлики, кўчалар, жамоат тўпланадиган гавжум жойлар ҳаддан зиёд тоза ва покиза эди (И. Раҳим). Шу нарса диққатга сазовордирки, кўриқ ерларни очишга ҳаммадан олдин ёшлар отландилар (А. Қаҳҳор).*

Баъзан эргаш гап бош гапдаги шундай, шунақалари каби отлашган эгаларнинг мазмунини очиб бериш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапда эга эргаш гап бош гапда, айрим белгисига кўра, кучайтириб кўрсатилган эгани изоҳлайди: *Раисларнинг шунақангилари борки, улар чигит унмасдан бурун, ўз хаёлхонасида планни ортиғи билан бажариб қўядилар (Ойбек). Ташкилотларда раҳбарларнинг шундайлари борки, улар совет жамиятини ҳаракатлантирувчи кучлардан бири — танқид ва ўз-ўзини танқиддан қўрқадилар (газетадан). Одамларнинг шунақангилари топиладики, улар фақат ўзларини ўйлайдилар (П. Турсунов).*

Мисолларда кўрсатилган қўшма гапнинг бош гап қисми

мазмунан аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплардаги бош гапга ўхшайди. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап составидаги бўлақлар бир оз ўзгариб — аниқланаётган от (эга) қаратқичли аниқловчига, аниқловчи вазифасидаги *шундай*, *шунақа* каби ўзаги кўрсатиш олмоши билан боғлиқ бўлган сўзлар отлашиб эгага айланади. Эргаш гап эса ҳеч ўзгармагани ҳолда аниқловчи вазифасидаги *шундай*, *шунақа* сўзини изоҳлаб аниқловчи эргаш гап; отлашган эга — *шундайлари*, *шунақангиси* каби сўзларни изоҳлаб эга эргаш гап саналади. Мисолларни таққослаб кўрайлик:

Шундай раислар, борки,
(аниқловчи эргаш гапли қўшма гапдаги бош гап)

*улар чигит унмасдан
бурун, ўз хаёлхонасида
планни ортиғи билан ба-
жариб қўядилар.*

*Раисларнинг шунақангилари
борки,* (эга эргаш гапли қўшма гапдаги бош гап)

ёки:
Шунақа одамлар топиладики,
(аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи)
*Одамларнинг шунақангилари
топиладики,* (эга эргаш гапли
қўшма гапнинг бош гапи)

*Улар фақат ўзларини
ўйлайдилар.*

2. Кесим эргаш гап асосан бош гап билан ки боғловчиси орқали бирикади. Бу хилдаги қўшма гапларда эргаш гап бош гапда кесим бўлиб келган *шу* олмошининг маъносини конкретлаштиради: *Гапнинг пухтаси шуки, бу азаматлар бўрон билан олишиб енгиб чиқди!* (Ш. Рашидов). *Тилагим шуки, тоға, аям билан укаларим кишиларга муҳтож бўлмасин* (Ойбек).

Кесим эргаш гапли қўшма гап тўлалигича ўзидан олдинги гапдаги предмет белгисини ифодалаши мумкин. Бундай вақтда бош гап «у ҳам бўлса шуки» шаклида келади: *Рост, унинг битта камчилиги бор, у ҳам бўлса шуки, сал камтаринроқ бўлиб юради* (А. Қаҳҳор).

Кесим эргаш гап бош гапдаги ўринга муносабатни ёки белгининг нима жиҳатдан эканлигини кўрсатувчи кесим — *шунда* олмошининг маъносини изоҳлайди: *Бизнинг бахтимиз шундаки, улкан оғамиз рус халқи ҳаминша биродарлик ёрдамини кўрсатмоқда* (Ш. Рашидов).

Шунингдек, эргаш гап бош гапдаги эганинг белгисини ифодаловчи кесимни — *шундай*, *шунақа* сўзларини изоҳлаб бе-

ради: *У шундайки, яхши тигни дилрабо машуқасидан афзал кўради* (Ойбек). *Аҳвол шунақаки, ҳозирча ҳеч қандай илож йўқ* (А. Қаҳҳор).

Эргаш гап бош гаптаги миқдорни ифодаловчи кесим — *шунча, шунчалик* каби сўзларнинг маъносини изоҳлаб келиши мумкин: *куннинг қоронғилиги шунчаки, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди* (А. Мухтор). *Совуқ шунчаликки, бир оннинг ўзида юзларимизни ачиштириб юборади* (Ойдин).

Кесим эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими олмошга эмоқ, *бўлмоқ* ёки *иборат* сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган составли кесим шаклида қўлланиши ҳам мумкин. Эргаш гап шу хилда келган составли кесимларнинг олмош қисминигина изоҳлайди. Бундай кесимнинг кейинги феъл қисми эса, воқеаларнинг юзага келишидаги замонга кўра муносабатни ифодалайди.

Составли кесимнинг олмош қисми *шу, шунда, шундай, шунча* каби формаларда келиб, кейинги феъл эди, экан, бўлди, бўлган каби турли замон формаларида ишлатилади: *Онахоннинг тушунмагани шу эдики, Ефим билан Собиржон қандайдир деҳқонлар, аллақандай нотаниш кишилар ҳақида гаплашар эдилар* (А. Мухтор). *Бунинг сабаби шунда эканки, онаси тириклик вақтидаёқ қизини Абдуҳалилга бермоқчи бўлган экан: Бунинг оқибати шу бўлдики, уруш бошлангандан кейин, мен шошиб қолдим* (А. Қаҳҳор). *Вазифанг шундан иборатки, таланган молларнинг ҳаммасини келтирасан* (С. Бородин).

Кесим эргаш гапли қўшма гапларда ки ёрдамчиси сўроқ юкламасини олган бош гап кесимига қўшилиб келади. Бундай эргаш гап бош гап кесими бўлиб желган олмошни изоҳлайди: *Сиздан умидимиз шумидики, кўпчиликнинг фикрига қарши турсиз* (А. Қаҳҳор).

Эргаш гап баъзан бош гапдан тузилган кириш ибора характеридаги компонентлар билан бирга келиши мумкин. Бундай гаплар кесим эргаш гапли қўшма гапдан бошқа қўшма гапларга ҳам қисман ўхшайди. Чунки «бош гап»дай ифодаланган компонентнинг эга-кесимлик муносабати ва кесимнинг маъноси эргаш гап томонидан изоҳланаётгани аниқ кўринмайди: *Аввали шуки, шунча йўлдан «болам» деб келган онасига бугун «ётиб қол» демади* (А. Қаҳҳор). *Аввали шуки, аравакаш билан қўшчи ўзи оч қолса ҳам, ўз ҳамкори бўлган от билан ҳўқизини тўйғашишга интилади* (С. Айний).

Бундай гаплар составида кўрсатиш олмошлари қўлланмасдан *аввало шуки* ўрнида *аввало* деб қўлланиши мумкин. Бундай гаплар структурасига кўра кўпроқ содда гапларга яқиндир.

3. Тўлдирувчи эргаш гап бош гап билан ки ёрдамчиси орқали бириқади. Бундай ҳолда бош гап тўлдирувчи бўлиб келган қуйидаги боғловчи сўзларнинг маъносини конкретлаштиради.

1) *Шуни* олмошини изоҳлайди: *Мен сенга шуни уқтирмамки, эр ер сотмайди* (Ойбек). *Шуни унутмайликки, биз Қўкбулоқни бутунлай ҳисобга олмадик* (Ш. Рашидов).

2) *Шунга* олмошини. Бу сўз:

а) предмет маъносида қўлланиб, эргаш гап томонидан изоҳланиши мумкин: *Сиз шунга ишонингки, станциядаги сўзим — сўз* (И. Раҳим). *Ҳукуматимиз шунга асосланадики, биз Ватанимизнинг хавфсизлигини таъминламоқ учун совет қуроли кучларини тўхтовсиз мукамаллаштиришимиз ва мустаҳкамлашимиз зарур*.

б) бош гапдаги объектни изоҳлаб, ҳаракатнинг қисман юзага келиш сабабини ифодалайди: *мен шунга қувонаманки, кўсакларнинг кўпи бешхонали* (Ойбек). *Шунисига суюнаманки, ўша вақтларда яхшигина рўзгор тузиб, қўр-қут орттирган эканмиз* (Ойбек).

в) бош гапдаги объектни изоҳлаши билан бирга ундаги воқеанинг юзага келиш натижасини билдиради: *Индустриалашнинг тез ўсиши шунга олиб бордики, бутун халқ хўжалигининг умумий маҳсулоти ичида саноат маҳсулоти асосий ўринини эгаллади* (газетадан).

3. *Шундан* сўзини: *Мен шундан қўрқаманки, орқамиздан из олмаса ёки йўлда икковимизни биров тутмаса* (Ҳамза). *Ишни шундан бошлайликки, барча орқада қолувчи иш ёқмасларга бу ўрнатилган бўлсин* (Саид Аҳмад).

4) *Шу билан* сўзларини: *Бу йигитлар шу билан фарқланадики, улар ўзларининг қилаётган хизматларини ҳеч яширмасдилар*.

5) *Ки* боғловчиси орқали бош гапга бирикадиган эргаш гап бош гапда қўлланмаган тўлдирувчининг мазмунини очиб бериши мумкин: *Умид қиламанки, бизни ҳаммиша йўқлаб турурсиз* (Ойбек). *Бегим айтадики, Назокатнинг қулоғига бир амаллаб шунақа деб етказ* (Саид Аҳмад). *Ичи қора зотлар яхши билсинларки, мен қаерда бўлмайин ҳақиқатни қўриқлайман* (Ойбек).

Эргаш гап томонидан изоҳланадиган бош гапдаги тўлдирувчининг мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги стилистик талабларга, айрим феълларнинг қўлланишига боғлиқ. Бош гапда кесим бўлиб келадиган баъзи феъллар кўрсатиш олмоши орқали ифодаланган тўлдирувчи билан қўлланиши ёки шу тўлдирувчисиз ишлатилиши мумкин. Масалан, *билмоқ, айтмоқ,*

сезмоқ, эсдан чиқармоқ, истамоқ каби феъллар тўлдирувчи билан ҳам, тўлдирувчисиз ҳам қўллана олади:

билинки,

Шуни билинки,

Меҳнатсиз роҳат йўқ.

Бош гапнинг кесими бўлиб келган *таклиф қилмоқ, тушунмоқ, кўрмоқ, умид қилмоқ, илтимос қилмоқ* каби феъллар кўпинча кўрсатиш олмоши орқали ифодаланган тўлдирувчисиз қўлланишга мойил бўлади: *Умид қиламанки, бизни тез-тез йўқлаб турурсиз. Илтимос қиламанки, мен билан бирга борсангиз.*

Шундай феъллар борки, булар бош гапда кесим бўлиб келганда кўрсатиш олмоши орқали ифодаланган тўлдирувчи бўлиши шарт. Масалан, *севинмоқ, қувонмоқ, эришмоқ, жалб қилмоқ, фарқланмоқ, уқдирмоқ* ва бошқалар.

Бош гаптаги инкор формадаги феъл кесимлар кўпинча тўлдирувчисиз қўлланади: *Уйламаки, мен буни ҳар бир харидорга рўқач қилгайман* (Ойбек). *Англамайдики, бу иш унинг вазифаси, бурчи; биз эса ўзимиз иштаймиз ва қиламиз* (Саид Аҳмад).

Ки ёрдамчиси орқали бош гапга боғланидиган эргаш гап бош гапда юзага келадиган аниқ воқеа-ҳодисани эмас, бажарилиши гумон тутилган, ноаниқ воқеани ҳам ифодалайди. Бундай эргаш гапларга баъзан *ғўё* ёрдамчиси қўшилиб ишлагилади. Эргаш гапнинг кесими ҳам ноаниқликни ифодаловчи формаларда қўлланади: *Тошмуҳамедов бора-бора шу нарсага кўникиб қолдики, ғўё маҳалла аҳолиси унинг бутун маишати-ни кўтариши, оиласини тебратиши керак эмиш* («Муштум»). *Мен эшитдимки, ғўё сиз эртага сафарга жўнайсиз.*

4. Ки боғловчиси аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлайди.

Эргаш гап бош гап билан ки ёрдамчиси орқали бирикканда, бош гапда қўлланмаган аниқловчининг вазифасини бажаради ёки бош гапда аниқловчи бўлиб келган, маъноси тўла ифодаланмаган сўзларни изоҳлаб, аниқлаб, конкретлаштириб келади.

1) Аниқловчи эргаш гап бош гапда қўлланмаган аниқловчининг функциясини бажариб, бош гаптаги предметнинг ҳаракатига кўра белгисини кўрсатади: *Вақтлар бўлдики, ундан нафрат қилди, уни лаънатлади* (Ойбек). *Одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдилар* (П. Турсун).

2) Эргаш гап бош гаптаги аниқловчи вазифасида келган шундай, баъзи, айрим, ҳеч бир, шундай бир каби маъноси конкрет бўлмаган аниқловчиларни изоҳлаб келади.

а) бош гаптаги *шундай* аниқловчисининг маъносини конкретлаштиради. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими

кўпинча бор сўзи орқали, баъзан от ёки феъллар билан ифодаланиши мумкин: *Шундай одамлар борки, ўзларида ҳеч нима йўқ, бошқаларнинг мулкига ҳасад қилади, кўролмайди* (Ойбек). *Шундай кунлар бўлганки, Алишер майда харжлари учун ҳам тангасиз қолган* (Ойбек).

Баъзи эргаш гаплар тузилиш ва функциясига кўра аниқловчи эргаш гап ҳисобланса ҳам, бош гаптаги ҳаракатни изоҳлайди. Бошқа гапта аниқловчи бўлиб келган *шундай* сўзи от олдида қўлланган бўлса ҳам, эргаш гап бош гаптаги ҳаракатнинг натижасини кўрсатади. Шунинг учун бундай гаплар аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар оралиғидаги қўшма гап — натижа эргаш гапли қўшма гаплар саналади: *шундай кун келадики, бутун дунё ишчилари бош кўтаради* (М. Горький). *Кеча шунақа гапларни гапирдинги — ҳали ҳам бошим гир айланади* (С. Бабаевский).

б) аниқловчи эргаш гап бош гапта аниқловчи бўлиб келган айрим сўзининг маъносини конкретлаштириб келади. Бундай қўшма гапта бош гапнинг кесими кўпинча бор ёки топилади сўзлари орқали ифодаланади. *Айрим область, район, колхоз ва совхоз раҳбарлари борки, улар танқиддан тегишли хулоса чиқариб олмаётирлар* (газетадан).

в) эргаш гап бош гаптаги ҳеч бир аниқловчисининг маъносини конкретлаштириб келади. Одатда бу хилдаги қўшма гапнинг бош гап қисмидаги кесим *йўқ* сўзи орқали ифодаланади. Эргаш гапнинг кесими ҳам бўлишсиз феълнинг буйруқ майли формасида ёки шарт феълнинг бўлишли формасида келган бўлади. Эргаш ва бош гаплардаги инкор бир-бири билан мослашган бўлади — бош гаптаги аниқловчи *ҳеч бир* орқали, кесими *йўқ* сўзи билан, эргаш гапнинг кесими эса бўлишсиз феъл билан ифодаланади: *Халқ фаровонлигини оширишнинг ҳеч бир участкаси йўқки, унда бизни катта ва кечиктириб бўлмайдиган иш кўриб турмаган бўлсин* (Ш. Рашидов). *Найманчада ҳеч бир киши йўқки, у янги фабрика қурилишига қатнашмаган бўлсин* (А. Мухтор).

г) эргаш гап бош гапта аниқловчи бўлиб келган бир, бир хил сўзларининг маъносини изоҳлайди. Бундай қўшма гапларда ҳам бош гапнинг кесими кўпинча бор сўзи ва баъзи феъллар билан ифодаланади: *Яна бир мақол борки, шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди* (Ҳ. Фулом). *Отамнинг бор умрини сарф қилиб обод қилган бир боғи бордирки, эрам унинг олдида кўримсиз бир ўрмон бўлиб қолади* («Афғон эртаклари»). *Бир хил булоқлар бўладики, суви у ер-бу еридан бир қатим ипақдаккина сизиб чиқади* (П. Қодиров).

Эргаш гап бош гапта от олдида аниқловчи бўлиб келган бир сўзини изоҳлаб, мазмунан натижа эргаш гапларига яқин

бўлиши мумкин. Бундай қўшма гапнинг бош гап қисмидаги кесим феълнинг ҳаракат номи ёки инфинитив формасига *керак*, лозим сўзларининг қўшилишидан ясалган бўлади. Эргаш гапнинг кесими буйруқ феъли формасида қўлланади. *Хурсонда бир давр яратмоқ лозимки, ўзга халқлар ибрат ола билсинлар* (Ойбек). *Бир иш қилиш керакки, у душманларни ўз-ўзларича ўлимга маҳкум этсин* (Ҳамза).

Баъзан аниқловчи эргаш гапнинг бу тури атов гап формасида келган бош гапни изоҳлайди:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,

Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор,

Бир ўлкаки, сал кўрмаса, қуёш соғинар,

Бир ўлкаки, асабидан ғайрати тошар (Х. Олимжон).

Бир қиссаким, бунинг сўнгида севишганлар топишгусидир.

Бир Ватанки, бунда йўқдир дард ва хасратдан нишон.

Бир Ватанки, бунда элнинг бахти мангу барқарор
(Х. Олимжон).

Эргаш гап бош гапдаги бир ўзаги билан боғлиқ бўлган биронта, бирор, бир хил, бир қанча каби аниқловчи бўлиб келган сўзларнинг маъносини изоҳлайди: *Севишли она Ватан! Бирор жон, бирор совет граждани бормики, сенинг тўғрингда ўйламаган, ўз умр ипини сенинг тарихингга пайванд қилмаган* (Қаипбергенов). *Кўп миллатли совет адабиётида биронта йирик бадиий асар йўқки, унда меҳрибон, нуроний оналар, ғамхўр, жонкуяр опа-сингиллар, вафодор қаллиқларнинг образлари акс эттирилмаган бўлсин* (газетадан). *Революциянинг дастлабки кунларида бир қанча кишилар бўлдиларки, улар Совет ҳукуматининг моҳиятини тушуниб етмадилар.*

д) бош гапда аниқловчи бўлиб келган баъзи, баъзи бир сўзлари эргаш гап томонидан изоҳланиб келиши мумкин. Бош гапда аниқланаётган бу сўзлар маъно жиҳатдан айрим сўзига яқиндир. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги предмет ёки шахсни бошқаларидан ажратиб, айириб кўрсатиш билан аниқлайди: *Шу билан бирга руҳида ҳам баъзи бир ўзгаришлар бошланганга ўшар эдики, бунинг билан бўладиган кундалик оддий муносабатларидан ҳам кўриши мумкин* (П. Турсун). *Баъзи камроқ нарсалар борки, уларни ўқимоқ билан баҳраманд бўлмассиз деб ўйлайман* (Ойбек).

в) эргаш гап бош гапда аниқловчи бўлиб келган шунақа бир, шундай бир, шунақанги сўзларининг маъносини конкретлаштириб келади: *Хумсон қишлоғининг ҳам шунақа бир афсонаси борки, уни эшитган киши бу ердаги одамларнинг паридан келиб чиққанига чиппа-чин ишонади-қўяди* (Х. Ғулом). *Бу шунақа иш эканки, оғайни, на уйингда ҳаловат бор-у, на еган овқатингда роҳат* (Одил Ёқубов). *Кубань станцияларида*

шунақанги ўзгаришлар юз бердики, уларни фақат сўқир кишилар кўрмайди (С. Бабаевский).

ж) аниқловчи эргаш гап бош гапда аниқловчи вазифасида келган шу олмошининг маъносини конкретлаштиради: *Ер шу одамга бериладики, у кеча-кундуз меҳнат қилсин* (А. Қаҳҳор). *Сўқмоқни кўриб шу қарорга келдики, Семён йигирма метрга эмаклаб борибди* (Г. Брянцев).

Бош гапда маънони кучайтиш оттенкасида қўлланган ҳар олмоши аниқловчи эргаш гап томонидан изоҳланиши мумкин: *Ҳар шафтолики, камалакка солиб отсанг, девор ағнайди*. (А. Қаҳҳор). *Ҳар гиламларки, кўзинг қамашади*.

Баъзан ки ёрдамчиси орқали бош гап билан бирикадиган аниқловчи эргаш гаплар составида *гўё* ёрдамчиси ишлатилиб, бош гапдаги предметни ўхшатиш йўли билан аниқлайди: *унда шундай туйғу бор эдики, гўё у осмонни ҳам алдагандай эди* (Г. Николаева).

5. Ки ёрдамчиси ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап компонентларини бир-бирига боғлаб, воқеа ёки белгининг ўлчови ва даражасини билдиради. Бундай эргаш гапларда қисман натижа мазмуни ҳам ифодаланлади. Бундай қўшма гап компонентлари ўзаро боғланиш хусусияти, составидаги боғловчи сўзларнинг ишлатилиши ва мазмунига кўра ҳам натижа эргаш гапларга ўхшайди. Лекин эргаш гап томонидан изоҳланаётган сўз бевосита феълга эмас, белги маъносини билдирувчи ҳол ёки от қўшма кесимга боғлангани, эргаш гап белгининг белгисини, даражасини; белгининг ортиши, кучайишини (интенсивлилиқни) билдириши билан маълум даражада фарқланиб туради. Шунга кўра даражанинг ортиқлигини кўрсатиш ёки маънони кучайтишни ифодалаш учун баъзан эргаш гап составида *ҳатто* юкламаси ишлатилди: *Самолёт шу қадар секин ва осойишта қўндики, ҳатто ухлаб ўтирган кампир уйғонмади ҳам* (Бабаевский). *Гулларнинг кўркама тожлари шундай яшнаган эдики, ҳатто уларнинг ерга тушган соялари ҳам жонлидай сеҳрли, гўзал бўларди* (Ш. Рашидов).

Ўлчов-даража эргаш гапларнинг кесими составига *даражада* сўзини қўшиб, бош гапдаги ўзаги кўрсатиш олмоши билан боғлиқ бўлган *шундай, шунча* каби сўзлар ўрнига қўйиб кўрсак, даражани ифодалаётгани аниқ кўринади:

Зарифхон шундай чиройли йигит бўлибдики, унга бир қараган киши кўзини узолмас экан («Афғон эртаклари») — *Зарифхон бир қараган киши кўзини узолмайдиган даражада чиройли йигит бўлибди*.

Эргаш гапнинг бош гапга феълнинг шарт формаси орқали бириккан тури кўпроқ белги ўлчовини кўрсатса, ки ёр-

дамчиси воситаси билан туташган тури эса, кўпинча, даражани кўрсатади.

Бош гапдаги белгининг даражасини кўрсатувчи *шундай, шунча, шу қадар, шу даражада, шунчалик* каби сўзларнинг тўла маъноси эргаш гап томонидан кўрсатилади — эргаш гап ўзаги кўрсатиш олмоши билан боғлиқ бўлган даража билдирувчи юқоридаги сўзларнинг маъносини тўла, очиб бериш учун хизмат қилади:

1) Эргаш гап бош гапдаги *шундай* сўзини конкретлаштириб, изоҳлаб келади: *Конверт устидаги адреслар ҳам, исм, фамилиялар ҳам шундай чиройли қилиб ёзилганки, ҳар қандай кишининг ҳаваси келади (Раҳмат Файзий). Гапларинг шундай матонатлики, сенинг саҳийлик ва донолигинг олдида тиз чўкамиз («Афғон эртаклари»).*

Бундай қўшма гапларда бош гап составида келган *шундай* сўзи составли кесимни ёки содда феъл кесимни изоҳлайди: *Тоғда шундай кучли шамол турибдики, мард оёғини зўрға-зўрға босар экан («Афғон эртаклари»).* *Пахталаримиз шундай яшнаб кетганки, ҳавасингиз келади (Ш. Рашидов).*

Бош гапнинг кесими тўлиқсиз феълнинг қайси формасида келган бўлса, эргаш гап кесими составида ҳам шу формада такрорланади: *шундай жим-житлик эдики, синглиси бир нарса деб жавоб қайтарса юраги ёрилгудай эди (А. Мухтор).* *У шундай камбағал эканки, фақатгина битта чойшаби бор экан («Афғон эртаклари»).*

Шундай сўзи равиш ҳоллари олдида келиб, белгининг даражасини кўрсатади: *Озода унга шундай ўқрайиб қарадики, унинг бу қарашида Муродга нисбатан нафрат ва ғазаб ифодаси кўринарди (Саид Аҳмад).* *От ҳам шундай тез учириб кетибдики, қулоғи тагида шамол ғувиллар эмиш («Афғон эртаклари»).*

2) Бош гапдаги *шу қадар* сўзи эргаш гап томонидан изоҳланади. Бу сўз бош гапдаги феъл кесим (*Айниқса Ҳожарбиби уни шу қадар суяр эдики, унинг ўпичларини ўпич эмас ялаш деса тўғрироқ бўларди (А. Мухтор),* сифат ёки равишлар орқали ифодаланган кесим (*унинг япроқлари шу қадар беғуборки, унга қараб киши гўё баҳорга чиқиб қолгандай енгил тортади (С. Зуннунова), (Ҳали унинг билмагани шу қадар кўпки, сўраб охирига етолмасдай кўринди (А. Мухтор), шунингдек, равиш ҳоллари (у қўлидаги ўтқир пичоқ билан савзини шу қадар зеҳн қўйиб тўғрар эдики, ҳатто Бекбўтанинг ҳазили ҳам қулоғига кирмади (Ш. Рашидов)*) олдида қўлланади.

3) *Шунча, шунчалик* сўзлари бош гапдаги белгини билдирувчи ҳоллар ёки кесимлар олдида келиб, тўла, конкрет

маъноси эргаш гап орқали англашилади: *шунча зўр бўлур-ким висол севинчи, ифода қилолмас унча-мунча ёш* (Уйғун). *Погодин қиз билан шунча кўнгилли суҳбат қурдики, бир умр эсдан чиқмайдиган бўлиб туюлди* (Ш. Рашидов).

Шодлик шунчалик кучли эдики, худди баҳор тўлқинидек мени ўз оқимига илаштириб кетди (Одил Еқубов).

Миқдор билдирувчи *шу даража(да)* сўзи ҳам маъноси белги билан боғлиқ бўлган сўзлар олдида келиб, эргаш гап томонидан изоҳланади: *Қарши Ҳокимнинг меҳмонхонаси шу даража иссиқ эдики, нафас олиб бўлмасди* (С. Айний).

Ки ёрдамчиси орқали ўзаро бирикадиган ўлчов-даража эргаш гапларида баъзан белгининг ортиқ даражада эканлигини кўрсатиш учун *шундай* сўзи бош гапдаги уюшиқ кесимларнинг ҳар бири олдида такрорланиб келади: *У шундай хушмуомала, шундай ширин сўз, шундай камтаринки, суҳбатлашиб тўймайсиз* (А. Қаҳҳор).

Кесимлар уюшмай, *шундай* сўзи билан бирга такрорланиб келиши ҳам мумкин: *Энди сарханг шундай боплайди, шундай боплайдики, унинг мамнунлигидан асар ҳам қолмайди* (М. Иброҳимов).

Бундай қўшма гапларда компонентларни туташтирувчи ки ёрдамчиси уюшиқ бўлакнинг ёки такрорланаётган бўлакларнинг ҳар бирида ишлатилмай, уларнинг охириги элементидагина қўлланади.

6. Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим турида эргаш гап бош гапдаги воқеани ўхшатиш йўли билан изоҳламай, унинг даражасини белгилаш учун ҳам хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда ки ва *гўё* ёрдамчилари бирга ишлатилиб, эргаш гап бош гапдаги даражани кўрсатувчи *шу қадар, шундай, шунча(лик)* каби сўзларнинг маъносини ўхшатиш йўли билан изоҳлайди: *Унинг чўзиқ ва оқиш юзи шу қадар ёқимли эдики, гўё қаттиқ ухлаганда ҳам юзидан табасум аримас эди* (И. Раҳим). *Унинг қўлини шундай ушладики, гўё бу қўлнинг озгина ҳаракати шу сўзни тўғри ўқишга зўр халал бергандай эди* (А. Қаҳҳор).

Эргаш гап бош гапда кесим бўлиб келган *шундай* сўзини изоҳласа, у даража ва ўхшатишни эмас, фақат ўхшатиш мазмунини билдиради: *ҳозир кўринишида шундайки, гўё пашшага озор бермайди* (А. Қаҳҳор). *Таърифларингиз шундайки, гўё бизнинг ҳеч нарсага ақлимиз етмайди* (Мирза Иброҳим).

7. Пайт эргаш гап бош гапга ки ёрдамчиси орқали бири-киб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг қачондан бери давом этаётганлигини кўрсатади.

Бу хилдаги қўшма гапларда эргаш гап икки составли ва бир составли гап ҳолида келади:

а) эргаш гап икки составли гап шаклида келган бўлса, бош гапдаги ҳаракат воқеанинг давомли ҳолда, маълум вақтдан бери мавжуд эканлигини кўрсатади: *Дунё яралishiки, бу офтоб бор* (Ғ. Ғулом). *Отангиз кетиптики, шу жанжал давом этади.*

б) эргаш гап бир составли гапдан ташкил топганда, кўпинча эргаш гапларнинг кесими составида йил ва ой сўзлари келиб, улар бошқа воқеанинг бажарилиш вақтини кўрсатади: *бир ойча бўлдики, шу фабрикада ишлаётиман* (А. Мухтор). *Саккиз юз йилдирки, шонли байроғинг Ғалаба чўққиси узра намоен* (Ғ. Ғулом).

Бундай қўшма гапларда эргаш гап атов гапларга яқин бўлгани учун маъна сўзи ҳам иштирок этади.

Қомпонентлари икки составли гаплардан тузилган айрим қўшма гаплар ҳам ки орқали боғланиб, пайт мазмунини билдиради: *у бу ердан кетиптики, шу жанжал давом этади.*

Баъзан пайт эргаш гапли қўшма гапларда айрим ёрдамчилардан сўнг ки қўшиб ишлатилади: *Салимжон самоварчи-га энди чой буюрган ҳам эдики, Ражаббобо кўча ўртасидан қўй етаклаб ўтди* (Саид Аҳмад). *Ҳали ширгуручи тайёр бўлганича йўқ эдики, Ойшагул уйқудан уйғонди.*

Кесими шарт феъли формасида келиб пайт-шарт мазмунини англатган эргаш гап баъзан бош гапдан кейин келади. Бундай эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун -са ёрдамчи қўлланади, шунингдек, ки ёрдамчисини олган қачон сўзи ишлатилади. *Пул ҳам, мол ҳам ҳаммаси топилади, қачонки яхши оғайнинг, қиёматлик оғайниларинг бўлса!* (А. Қаҳҳор). *Киши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қачонки у ўртоқ оила нималигини тушуниб етса* (А. Қаҳҳор).

8. Сабаб эргаш гап бош гап билан ки ёрдамчиси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда қомпонентларни боғловчи ки эргаш гапнинг кесими составида келади. Кўпинча, эргаш гапнинг кесими сабаб маъноси билан боғлиқ бўлган сўзлар орқали ифодаланиб, бош гап шу сабабнинг натижасини кўрсатади.

Эргаш гапларнинг кесими сифат, от ёки бор сўзи, баъзан феъллар билан ифодаланади: *Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади менинг кўзимга* (Ҳ. Олимжон). *Азаматлар, шунга ниҳоят хурсандманки, қариган чоғимда чўлнинг ҳуснини очиш учун тер тўкиш менга насиб бўлди* (Ойбек). *Уктам столни бир дастда ранго-ранг мевалар билан яшнатиб юбор-*

Юқорида кўрсатилган эргаш гапли қўшма гаплардан, ташқари ки ёрдамчиси кўчирма гапли қўшма гапларда ҳам ишлатилади: У автор гапини кўчирма гап билан боғлашда асосий грамматик восита саналади.

Кўчирма гапли қўшма гап тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапга кўл жиҳатдан ўхшаб кетади. Лекин улар бир-биридан фарқ қилади ҳам: кўчирма гапли қўшма гапда бош гап саналган қисмнинг кесими сўзлаш ҳаракати билан боғлиқ бўлган феъллар орқали ифодаланади. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап қисмларида эса, бош гапнинг кесими доимо бундай феъллар билан ифодаланиши шарт эмас.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап қисмлари кўчирма гапли қўшма гаплардагидай бўлиниб ишлатилмайди. Яъни кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап ёки автор гапи+кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап шаклида компонентлари бўлиниб, ажратилиб ишлатилмайди.

Кўчирма гаплар бир сўз ёки бутун бир абзацдан иборат бўлиши мумкин, тўлдирувчи эргаш гаплар эса бу даражада тўлиқ ёки ёйиқ ишлатилмайди. (Кўчирма гапли қўшма гап билан тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапнинг яна бошқа фарқлари ҳақида ишнинг махсус бўлимида тўхталамиз).

Демак, ки ёрдамчиси содда гапларда ва шу билан бирга эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ўлчов-даража, ўхшатиш, пайт, сабаб, натижа эргаш гапли қўшма гапларда, шунингдек, кўчирма гапли қўшма гапда компонентларни боғлаш учун хизмат қилади.

Содда гапдаги функциясига кўра кўпроқ юклама ҳисобланса, қўшма гапдаги вазифасига кўра боғловчи, қисман юклама саналади.

Чунки боғловчиси

Бу боғловчи воқеа-ҳодисаларнинг юзага келиш сабабини очиб берувчи эргаш компонентни бош гапга боғлайди.

Баъзан бу боғловчи содда гапдаги тобе бўлақларни ҳам бир-бирига боғлайди: *Дарсга кела олмадим, чунки касал эдим.*

Чунки боғловчиси асосан сабаб эргаш гапли қўшма гаплар составида ишлатилади. Одатда бу боғловчи сабаб мазмунини ифодаловчи эргаш гап олдида келади.

Сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлашда бу боғловчи бошқа эргаштирувчи боғловчиларга нисбатан кўпроқ қўлланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап-

нинг кесими от кесим ва феъл кесим ҳолида учрайди: *Лениннинг номи азамат ва мағрур, чунки Ленин байроғидан юртга ёғди нур* (Ойбек). *Мен бу сирни шу чоққача ичимда сақлаб келаётган эдим, энди айтмасам бўлмайди, чунки бу миш-миш оғизга тушиб бораётинти* (А. Қаҳҳор).

Чунки боғловчиси орқали бирикадиган сабаб эргаш гаплар бир ёки бир неча бўлиши мумкин. У бирдан ортиқ ҳолда бош гапга бириккан уюшиқ сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаб, кўпинча, ҳар бир эргаш гапда такрорланиб келади: Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чироғ ёритади, чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш иситади, чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида обиҳаёт оқади (Х. Олимжон).

Чунки боғловчиси орқали бош гапга бирикадиган бир неча эргаш гап (уюшган эргаш гап)ларнинг қўлланишида бошқа уюшиқ эргаш гаплардан фарқ қиладиган ҳолат мавжуд. Бу ёрдамчи орқали бош гапга бириккан «тенг ҳуқуқли» уюшиқ эргаш гаплар орасида тенг боғловчи қўлланмайди.

Тенг боғловчининг айрим мураккаб қўшма гаплардагина қўлланиш ҳолларини учратиш мумкин. (Бу ҳақда эргашини йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар баҳсига қаралсин).

Негаки боғловчиси

Бу боғловчи сўроқ олмошидан ясалган бўлиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш сабабини аниқлаш учун хизмат қилади. Бу боғловчи ҳам худди, чунки боғловчиси каби сабаб эргаш гап составида қўлланади: Ойқиз бунинг сабабини суриштирмади, негаки бошқа бригада бошиқлари ҳам келишлари керак эди (Ш. Рашидов).

Негаки боғловчиси нимагаки шаклида қўлланиб, сабаб эргаш гапни бош гап билан боғлаши мумкин: Нега бунга, Читтак деб лақаб қўйдиларинг?— деди нариги столда ўтирган кимдир боғизга солган овқатини ютаётиб, палағда товуш билан жавоб берди:— нимагаки, шохдан-шохга сакраб юради (А. Қаҳҳор). *Мен учинчи секретарнинг олдига бўлса ҳам кирмоқчи бўлдим-у, лекин у жуда банд, нимагаки сайловга тайёргарлик кўраяпти дейишди* (С. Бабаевский).

Негаки боғловчиси баъзан адабий тилда, кўпинча, жонли тилда нега денг, нега десангиз, нега деганингда, нима учун десангиз каби бирикмали ҳолда ишлатилиши мумкин: ҳамма яхшироқ жойлашиб олиш ҳаракатида — нимага десангиз, йўл узоқ («Ўзбекистон хотин-қизлари»). Сергей эътироз

билдирмоқчи бўлди, нега десангиз — энг танбал ҳўкизларнинг ҳам билиб ҳайдалса, тез юриб, соатига камида 6—7 километр йўл босишини ўз тажрибасидан билар эди (С. Бабаевский).

Негаки боғловчиси кўпинча жонли тилда наки шаклида ҳам ишлатилади: Мен ёрдамга бормадим, наки ўзлари кўпчилик эди.

Сабабки боғловчиси

Бу сўз асли от бўлса ҳам ки ёрдамчиси қўшилиши билан сабабнинг изоҳини билдирувчи боғловчига айланган шаклда чунки, негаки боғловчиларига ўхшаш бу боғловчи ҳам эргаш гап составида келади ва уларга функциядош ҳисобланади: Бу тўғрида у кишидан ўпкаламадим, сабабки озодлик нима эканини озодликдан маҳрум бўлган одам билади (А. Қаҳҳор). Мен бунга шубҳаланаман сабабки, Бўронбекнинг ўзи Қорабайирида қочган дейишади (Ҳ. Фулом).

Сабабки боғловчиси ҳам баъзан сабаб десангиз каби бирикмали шаклда қўлланади: Гапни чўзишнинг ҳожати йўқ, сабаб десангиз одамлар тайёр (А. Қаҳҳор).

Шунинг учун боғловчиси

Бу боғловчи олмош ва кўмакчининг бирикувидан ташкил топган. Бу боғловчи ҳам кўрсатиш олмоши келганлиги учун бош гап составида — унинг олдида келади. Боғловчи составидаги «шунинг» сўзи олдинги компонент — эргаш гапнинг мазмунини жамлаштиради. Эргаш гап бош гап составида келган шунинг учун сўзининг кўрсатиш олмошли қисмини изоҳлайди.

Компонентларни бир-бирига боғлайдиган бу ёрдамчи бош гап составида келиб, унинг кесимига нисбатан сабаб ҳоли вазифасини бажаради. Эргаш гап шунинг учун сўзининг маъносини конкретлаштириб келади: Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, шунинг учун эрка кўнгул шод (Уйғун).

Шунинг учун боғловчисидан сўнг сабаб маъносини таъкидлаб, кучайтиб кўрсатиш учун ҳам сўзи қўшиб ишлатилади. Бундай ҳолда бу ёрдамчи бошқа оттенка олмайди. Ҳам сўзи кўпроқ юклама вазифасини бажаради: У тотув ва соғлом ишчи оиласида ўсиб, кўп ёрқин дамларни бошдан кечирган, шунинг учун ҳам қиёфаси нурга сероб эди (П. Қодиров). Сиз оиланинг буюк маъносини тушунмайсиз, шунинг учун ҳам оила сизга буюк хурсандлик бағишламайди.

Шунинг учун боғловчиси ўрнида шу сабабли, шу сабаб-

дан, шунинг орқасида, бунинг учун, шундай бўлгандан кейин каби бирикмали ёрдамчилар ишлатилиши ҳам мумкин: *Шу одам устида бюрога тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан, шундай бўлгандан кейин унинг правлениеда ҳам айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак* (А. Қаҳҳор).

Бизнинг турмушимиз унга ёқмайди, шу сабабдан мен рози эмасман (С. Бабаевский). У бирор нарсани тушунмас ва тушунмоқни истамас ҳам эди, шу сабабли бу иш менинг учун жуда қийин бўлди.

Бундай қўшма гапларда икки гапни туташтириш учун шунинг учун сўздан ташқари ки ёрдамчиси ҳам ишлатилади: *Мен шунинг учун ҳам бахтиёрманки, коммунизм қурилаётган мамлакатда яшамоқдаман ва бундай улуг ишга ўз ҳиссамни қўшмоқдаман* (Рамз Бобожон).

Жонли тилда шунинг учун боғловчиси ўрнида кўпроқ шунга сўзи ишлатилади: *Сен бу ишни эплай олмаганинг ҳолда катта ваъда бердинг, шунга таажжубланаётirman.*

Шунинг учун боғловчиси яна бошқа бир неча хил вариантларда қўлланади. Олдинги компонентнинг кесими махсус формаларда такрорланиб, *учун* кўмакчиси билан бирга келиб, боғловчи сўз вазифасини бажаради:

а) агар кесим феъллар орқали ифодаланган бўлса, у эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдоши ва *учун* кўмакчиси билан бирга қўлланади: *Биламан, билганим учун шунақа деяпман* (Саид Аҳмад).

б) кесим феълдан бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланган бўлса, у сўз от ясовчи **-лик** аффикси, эгалик аффикслари ва *учун* кўмакчиси билан бирга ишлатилади: *Унинг феъли ёмон, ёмонлиги учун ҳеч кимга ёқмайди.*

Шекилли ёрдамчиси

Бу ёрдамчи иштирок этган гапнинг мазмунидан тахмин ёки тусмол маънолари англашилади. *Шекилли* сўзи содда гапда гапнинг мазмунига ишончсизлик, тахмин билан қараш оттенкаларини бериб, содда гапнинг охирида қўлланади.

Бу ёрдамчи содда гапдаги функциясига кўра боғловчи эмас, модал сўз саналади, чунки у содда гапда ҳеч қандай гап бўлакларини бир-бирига боғламай, гапнинг умумий мазмунига ишончсизлик ёки тахмин билан қараш маъноларини билдиради.

Шекилли ёрдамчиси фақат дарак гапнинг охиридагина қўлланиб, қуйидаги маъноларни билдиради:

1) Мазмунидан дарак-хабар қилиш англашилган гапга

ишончсизлик билан қараш оттенкасини қўшади: *Болалар чувиллашиб, ўз ҳолича офтобда юришган экан, шекилли* (Ойбек). *Узоқдан бир товуш қулоғимга эшитилди, шекилли* (А. Мухтор). *Шу йўл билан мени ишдан бездирмоқчи бўлишди шекилли* (А. Қаҳҳор).

2) Тузилиши ва мазмунига кўра дарак гап саналган гаплар таркибида келиб, сўроқ гап ҳосил қилиши мумкин: *Менга хизматингиз бор шекилли?* (А. Қаҳҳор). *Ҳозирданоқ дарсларга тайёргарлик бошлабсиз шекилли?* (Ойбек). *Менга гапингиз бор шекилли?* (А. Қаҳҳор). *Сенга ҳеч ким ҳужум қилаётгани йўқ шекилли?* (А. Қаҳҳор).

Бундай ҳолатда тингловчидан ўша гапга жавоб талаб қилинади — соф сўроқ гап ҳосил бўлади (*Кеча мажлисга кела олмадингиз шекилли?— Ҳа, кела олмадим*) ёки сўзловчи ўз-ўзига сўроқ беради, яъни риторик сўроқ гап ҳосил қилинади (*Буларнинг ҳаммаси ўша-ўша шекилли?*)

Демак *шекилли* ёрдамчиси дарак гаплар составида келиб тахмин ёки гумон маъноларини англаувчи юклама, сўроқ гаплар составида келганда, сўроқ юкламаси вазифасини бажаради.

Қўшма гапларнинг эргаш гапли турида ишлатилиб, мазмунидан сабаб англашилган эргаш гапни бош гапга боғлайди. *Шекилли* боғловчиси иштирок этган бундай эргаш гапларда сабаб ишончсизлик билан айтилаётгани учун бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги тахминий, ноаниқ сабаб ифодаланади. Шунинг учун ҳам компонентлари *шекилли* боғловчиси орқали бирикадиган гапларни тахминий сабаб эргаш гапли қўшма гаплар деб аташ мумкин: ...*Бирор товуш эшитилмади шекилли, ҳеч ким қия боқмади* (Ойбек). *Тунги шамол унинг тукли бақувват кўкрагига роҳат бағишлади шекилли, енгиллаб узун нафас олди* (Ойбек). *Маҳкам бирдан шунча айбни кўтаролмади шекилли, овози титраб эшитилди* (Ш. Қодиров).

Шекилли сўзи иштирок этган қўшма гапларни Ф. Абдураҳмонов боғловчисиз қўшма гапларга киритади, *шекилли* сўзининг ўзини эса кириш сўз деб тушунтиради ва *«шу аснода, мажлис тамом бўлди шекилли, зал томондан қаттиқ қарсак ва ғовур эшитилди* гапини кириш сўз (*шекилли* — М. А.) иштирок этган боғловчисиз қўшма гап деб тушунтиради⁸.

Ш. Шоабдураҳмонов эса, «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар»

⁸ Ф. Абдураҳмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958, 241-бет.

номли брошюрасида *шекилли* сўзини чоғиштирув боғловчиси дейди⁹.

Бизча ҳам *шекилли сўзи*, Ш. Шоабдурахмонов айтганидай, эргаштирувчи боғловчидир. Лекин бу сўз ишлатилган қўшма гапларда чоғиштиришдан кўра кўпроқ тахминий сабаб маъноси англашилиб туради. Унинг тахмин маъносида қўлланишини автор эътироф этса ҳам, негадир, чоғиштирув боғловчиси ҳисоблайди.

«*Шекилли* (шакл+ли) боғловчиси эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун ишлатилади. Бунда у эргаш гап кесими билан бирликда тахмин маъносини англатади: *Каримжон келди шекилли, овози келаяпти*» (Уша асар, 19—20-бетлар).

Бу сўзнинг қўшма гаптаги функцияси қуйидагича:

1) *Шекилли* ёрдамчиси сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлайди. Бундай гапларда компонентлар икки «муस्ताқил гап»дай шаклланган бўлади. Бундай компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча ўтган замон формасида келади: *Буни София Борисовнанинг ўзи ҳам пайқади шекилли, намланиб, ярқираб турган зангор кўзлари билан севимли Верочкасига бир қувончли хабар сўзлагандай тикилди* (А. Мухтор). *Климов қизиқроқ гап айтди шекилли, Жўрабой бутун гавдасини ларзага келтириб кулди* (Саид Аҳмад). *Онасининг тўғри таъналари унга қаттиқ таъсир қилди шекилли, ўрнидан сакраб турди* (Б. Кербобоев). *Хаёли ёмон бўлинди шекилли, аста ва қатъий жавоб берди* (П. Қодиров).

Эргаш гаптаги ноаниқ сабаб, гумон, тахмин маъноларини янада кучлироқ қилиб кўрсатиш учун унинг олдидан *чамаси* сўзи қўшиб ишлатилади: *Чамаси безгаги тутди шекилли, уйга жўнатиб юборди* (Саид Аҳмад). *Чамаси Қумри эски чачвонини Назокатнинг оёғи остидан топиб олди шекилли, қоронғи бурчакда иккови талаша кетди* (А. Мухтор). *Чамаси Ойсултон тўғри гапирди шекилли, ҳамма жим қолди* (Б. Кербобоев). *Чамаси бу савол малол келди шекилли, эшон жеркиб жавоб берди* (А. Қаҳҳор).

Шекилли ёрдамчиси орқали бирикадиган қўшма гаплардаги компонентларнинг тартиби анча қатъийдир — кўпинча гап бош гапдан олдин келади.

Бу ёрдамчи кўчирма гап ёки автор гапи таркибида келиб, тахминий эшитилганлик тусини беради: *Ихтиёр сизда,— деди Саида ва хиёл жилмайиб илова қилди,— клуб йўқ шекилли?* (А. Қаҳҳор). *Ҳали вақт бор шекилли,— деди Наимий узун*

⁹ Ш. Шоабдурахмонов, *Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар*, Тошкент, 1953, 19-бет.

кўмуш занжирли соатининг қопқоғини «қирс» этиб очиб (А. Мухтор). Рузвон хола узун енги билан юз-кўзини артаркан, Жўрахон ўнғайсизланиб унга бир нарса уқдирди, «Бу гапнинг кераги йўқ эди» деди шекилли (А. Мухтор).

Айрим вақтда шекилли ёрдамчиси умуман қўшма гапга ноаниқлик тусини бериш учун компонентлари орасида эмас, унинг охирида келади: *Бир неча кунлик изтироблари қоғозга тушиб, кўнгли бир оз бўшаганди шекилли (П. Қодиров).*

Шекилли ёрдамчиси ўрнида феълнинг шарт формаси ва керак сўзи ишлатилиб ёки жўналиш келишиги формасидаги сўз ва ўхшайди сўзи бирга келиб тахмин, чама ёки гумон маънолари англатиши мумкин: Менга бирор топширигингиз бор шекилли?— Менга бирор топширигингиз бор бўлса керак — менга бирор топширигингиз борга ўхшайди. Дарс тугади шекилли, болаларнинг ҳувиллашган овози келаяпти.

Бўлмаса боғловчиси

Бу боғловчи аслида мустақил сўз — инкор формасидаги шарт феъли саналса ҳам, эргашган қўшма гапларда шарт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Бўлмаса ёрдамчиси иштирок этган қўшма гапнинг компонентлари ҳам «тенг ҳуқуқли» компонентлардай тузилади. Бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш шартини ифодалайдиган компонент — шарт эргаш гап бош гапдан олдин келади.

Айрим авторлар *бўлмаса* сўзини зидлов боғловчиси деб ҳисоблайдилар¹⁰. Бизнингча, бу сўз шарт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи эргаштирувчи боғловчидир. Бу ёрдамчи ҳам бош гап олдида келади ва мазмунан шартни билдирган эргаш гапни бош гапга боғлайди. *Бўлмаса* сўзи эргаш гапга бўлишсизлик маъносини беради, яъни эргаш гапдаги воқеа юзага келмаса, бош гапда қандай юзага келажagini билдиради: *Райингиздан қайтсангиз қайтганингиз, бўлмаса мен ота-онамни дейман! (А. Қаҳҳор) — Райингиздан қайтмасангиз, мен ота-онамни дейман.*

Бу ёрдамчи ўрнида баъзан *йўқса* сўзи ишлатилади. *Йўқса* ёрдамчиси ҳам мустақил сўзга *-са* қўшимчасининг қўшилишидан ясалган. Ҳозирги тилимизда бу ёрдамчи сийрак учрайди. *Йўқса* сўзининг ўзагида бўлишсизлик, инкор маъноси ифодаланиб, *бўлмаса* боғловчисидай эргаш гапга инкор оттенкасини беради. Эргаш гапдаги шарт содир бўлмаса, бош гапдаги воқеа-ҳодиса юзага келмаслигини кўрсатади:

¹⁰ Ғ. Абдураҳмонов, Қўшма гап, Тошкент, 1947, 13-бет.

*Бунинг бахтига Муродова бор экан, йўқса ер тўлада ер чи-
зиб ўтирарди (И. Раҳим). Бу ҳамрони олдинроқ қўлга ол-
дик, йўқса бу ҳам ўз атрофига бир неча кишиларни тўплаб
бизни анча овора қилган бўларди (Ҳамза).*

Бўлмаса ёрдамчиси айрим конструкцияларда ё боғловчи билан бирга келиб айирув боғловчиси вазифасини ҳам бажаради. Бундай қўшма гапларда шарт мазмуни эмас, воқеа ҳодисалардан бирининг юзага келиши лозим эканлиги кўзда тутилади. Бундай қўшма гапларда асосий боғловчи ролини *бўлмаса* сўзи эмас, *ё, ёки* бажаради. *Бўлмаса* кўпинча унга маълум оттенка беради, холос. Бундай гаплар боғланган қўшма гап саналади: *Ё сиз бу тор, жафокор ичкарини жасорат билан бузиб ташлайсиз-у биз билан бирга қадам босасиз, ё бўлмаса ана шу ғурбатхонада қолиб, ёш умрингизни хазон этасиз.*

Юқорида санаб ўтилган боғловчилар қўшма гаптаги функциясига кўра шу кунгача боғловчи сифатида ўрганилаётган *агар, гўё башарти* каби ёрдамчи сўзлардан фарқ қилади. Қуйида бу хилдаги сўзларни боғловчи — юкламалар деб ажратиб, уларнинг хусусиятларини кўриб ўтамиз.

Боғловчи — юкламалар

Бундай ёрдамчилар функциясига кўра ҳам боғловчиларга, ҳам юкламаларга ўхшайди. Улар бири иккинчисига тобе бўлган эргаш бирикмалар ёки эргашган қўшма гаплар составида қўлланиб, компонентларнинг зичроқ боғланишини таъминлайди, компонентлардаги шарт, тўсиқсизлик ёки бошқа маъноларни кучайтиради.

Айрим авторлар бу ёрдамчиларни эргаштирувчи боғловчилар; *агар, борди-ю, мабодо, башарти* кабиларни шарт боғловчиси; *гарчи, гарчанд* кабиларни тўсиқсизлик боғловчилари деб номлаганлар^{11, 12}.

Одатда бу ёрдамчиларнинг ўзи ҳеч қандай эргаш бирикмалар ёки эргаш гапларни бош гапга боғлай олмайди.

Шарт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи асосий грамматик восита *агар, борди-ю, мабодо, башарти* ёрдамчилари эмас, феълнинг шарт формасидир. Агар эргаш гапнинг кесми феълнинг шарт формасида қўлланмаган бўлса ёки шарт феълга синоним бўлган айрим феъл формалари орқали ифодаланмаган бўлса, юқоридаги ёрдамчиларнинг ўзи эргаш

^{11, 12} Ш. Шоабдурахмонов, *Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар*, Тошкент, 1953, 20-бет. Д. Мухторов, *Союзы в современном узбекском языке*, автореф. канд. дисс., 1953, Самарканд, 1953, стр. 8—10. Г. А. Азизова, *Ўзбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплар*, Тошкент, 1955.

гапни бош гапга боғлай олмайди. У ёрдамчилар кесимлари шарт формада келган эргаш гапларнинг мазмунини кучайтириб, бўрттиради. Бу жиҳатдан улар юкламаларга яқин туради. Шунинг учун ҳам бундай ёрдамчиларни боғловчилар эмас, боғловчи-юкламалар деб номласак, бир оз тўғрироқ бўлар эди. Бундай аташимизнинг сабаби шуки, бу сўзлар баъзан эргаш гапларнинг типларини белгилашда асосий ролни ўйнайди. Кесими феълнинг шарт формасида келган айрим конструкцияларни шарт эргаш гап, пайт эргаш гап ёки эргаш гапнинг бошқа тури эканлигини фарқлашга ёрдам беради.

Шарт эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт формаси орқали ифодаланганда, эргаш гап олдидан *агар, борди-ю* каби сўзлари келади: *Сен етиб келсанг, бирга борамиз — Агар сен етиб келсанг, бирга борамиз.*

Пайт ёки бошқа эргаш гапларнинг кесимлари шарт феъли орқали ифодаланганда эса, юқоридаги сўзларни олмайди: *Олма тагида турсам, барги узилиб тушди* гапини *агар олма тагида турсам, барги узилиб тушди* шаклида қўллаб бўлмайди.

Агар буларнинг шарт боғловчиси деб қарасак, эргаш гапни бош гапга туташтирувчи асосий грамматик восита шу сўзлар бўлиши лозим эди. Ваҳоланки, шарт эргаш гапли қўшма гапдаги компонентларни бириктирувчи грамматик восита феълнинг шарт формасидир. Эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт формасида қўлланмаган бўлса, юқоридаги сўзларни қўшиш билан шарт эргаш гапли қўшма гап ҳосил бўлмайди. Лекин *агар, мабодо, башарти, бордию* сўзлари иштирок этмаса ҳам, шарт эргаш гап бош гап билан бирика олади.

Юқоридаги сўзлар гапдаги функциясига кўра рус тилидаги шарт боғловчиси *еслига* тенг эмас.

Агар шарт эргаш гапларнинг олдида келади. Айрим шеърӣ асарларда *гар* шаклида, эски ўзбек тилида *магар, магарким* формаларида, шунингдек, *агарда* шаклида ишлатилади.

Мабодо шарт эргаш гаплар составида *агар* ёрдамчиси каби вазифани бажаради: *Мабодо хизмат қилмоқчи бўлсангиз, иш берамиз* (Ҳ. Фулом). *Мабодо тўпланишган бўлса, хабар қилинг.*

Башарти сўзи юқоридаги ёрдамчиларга синоним саналади. Бу сўз адабий тилда қўлланади: *Башарти булар катта бўлса, ҳар бири дадасининг ўрнини босади* (Ҳ. Фулом).

Борди-ю сўзи асли феъл+юклама шаклида ташкил топ-

ган. У шарт эргаш гаплар составида келганда, тамоман ҳаракат маъносидан четлашиб, ёрдамчи сўзга айланади.

Бу ёрдамчи жонди тилда кўп ишлатилади. Баъзан жонли тилда юқоридаги сўзлар ўрнида «одамзод» сўзи ишлатилиши мумкин. Бу сўз ҳам ёрдамчи сўз вазифасида келганда мустақил сўзлик маъносидан узоқлашади: *Одамзод мендан хабар келмаса, телеграмма юборинг (агар мендан хабар келмаса, телеграмма юборинг).*

Агар, борди-ю, башарти, мабодо сўзлари кўпинча бири-бирига синоним бўлиб келади. Аммо уларнинг ишлатилишида маълум фарқлар ҳам бор.

Агар, борди-ю, башарти сўзлари кўпинча кесимлари шарт феъли формасидаги, баъзан аниқлик майлидаги конструкциялар составида келади. Шунингдек, *агар, башарти сўзлар (-а) р экан* ёрдамчиларини олган конструкцияларда ҳам қўлланади: *Агар шошилаётган бўлсангиз, кета қолинг. Башарти сизни унутсам, ўзингиз эслатинг. Агар шошилаётган бўлсангиз — Агар шошилар экансиз (кета қолинг). Ёки: Башарти бизни унутсангиз, қаттиқ хафа бўламиз.*

Башарти бизни унутар экансиз, қаттиқ хафа бўламиз.

б) *борди-ю* сўзи ўтган замон аниқлик феъли кесим бўлиб келган гапларда ҳам иштирок этади ва гапнинг мазмунига тахмин ёки фараз қилиш оттенкаларини беради:

Борди-ю, сиримиз очилди, унда нима қилиш керак.

Худди шу функцияда *мабодо* ёрдамчиси ҳам қўлланади.

Баъзан содда гаплар составида келган *мабодо* ва *одамзод* сўзлари иккиланиб, ишончсизлик ёки мулозимлик билан сўраш маъноларини билдиради. Бундай гапларнинг кесимлари феълнинг аниқлик майли шаклида қўлланади: *Мабодо, янглишмаганмикансиз? (ёки янглишган бўлманг) Одамзод, йўқотган нарсангиз уйда қолмаганмикан.*

Кириш конструкцияларнинг кесимлари шарт феъли формасида келса, уларнинг составида *агар, башарти* каби сўзлар иштирок этади. *Агар янглишмасам, сиз Ҳалил ака бўлмайсизми.* Бу хилдаги кириш конструкцияларнинг кесими инкор формада келади.

Тўсиқсиз эргаш гаплари билан бош гапдаги мазмунан зидликни кучайтириб кўрсатиш учун *гарчи (гарчанд, ҳарчанд)* сўзлари ишлатилади. Бу сўз *агар* сўзига -чи элементи-нинг қўшилишидан ясалган. Шунинг учун ҳам баъзан *гарчи* ўрнида *агарчи* шаклида ишлатиш ҳолатлари учраб туради. Бу сўзлар кўпроқ адабий тилга хос бўлиб, жонли тилда деярли учрамайди: *Гарчи улар жой-жойига ўтирган бўлсалар ҳам, биронтасининг қўли ишга бормасди (С. Бабаевский).*

Агар сўзи ҳам тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар составида

вида келиб, эргаш гапдаги зидлик мазмунини кучайтиради. Бундай конструкцияларда қисман пайт-шарт мазмуни ифодаланиб агар ёрдамчиси қўшилиши билан шарт мазмунининг ортиқ эканлигини кўрсатади: *Агар хачирнамо катта эшаги унинг қулоқлари остида ҳанграганда ҳам, уйғонмас эди, балки* (Ойбек).

Гўё ёрдамчиси мазмунидан ўхшатиш ёки чоғиштириш маънолари англашилган содда ва қўшма гаплар таркибида келади. Содда гаплардаги функциясига кўра кўпроқ юкламаларга яқин туради.

Гўё ёрдамчиси содда гапда турли гап бўлаклари олдида кела олади:

1) *Ўхшатиш* ҳоллари олдида келиб гапнинг кесими орқали ифодаланган ҳаракатнинг бажарилишидаги тахминий ҳолатни ифодалайди. Бунда уларга *-дай, -дек* аффикслари қўшилиб келади.

Асосан, тахминий ўхшатиш маъноси ҳол бўлиб келган феъл формаларида бўлиб, *гўё* сўзи ундаги ўхшатиш ёки таъкидлаш учун қўлланади: *Онахон ўзининг гапига илҳақ бўлиб турган хотинларнинг кўзларига бир сидра қараб чиқди-да, гўё улардан нимагадир розилик олгандай, чеккада чўнқайиб ўтирган Анзиратгагина қараб гапирди* (А. Мухтор).

2) Гапнинг кесимига қарашли бўлади: *Кескин очилган эшик шамоли бу дудни гўё чўчитиб юборди* (П. Қодиров). *Бутун ҳаётининг маъноси энди гўё шу бўлиб қолди.*

3) Баъзан бу ёрдамчилар бошқа гап бўлаклари олдида келиб, қисман уларга боғлангандай, ўша сўзларга тахмин маъносини бергандай туюлади. Тахмин маъноси ҳам умуман гапнинг ҳаммасига тааллуқли саналади. *Бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатган* (А. Қаҳҳор). *Лекин мўйловли одам гўё уларнинг дарди билан иши йўқ эди* (А. Мухтор). *Турсуной гўё қалби билан ашулага жўр бўлар эди* (А. Мухтор). *Кампирнинг юзида гўё кулгига ўхшаган бир нарса акс этди* (А. Қаҳҳор). *Гўё улар директорга таъна қилаётгандай кўринарди* (Ш. Рашидов).

Гўё ёрдамчиси қўшма гапда компонентларни бириктирувчи грамматик воситаларнинг бири сифатида хизмат қилади.

Қўшма гапдаги вазифасига кўра у фақат юкламагина эмас, боғловчи-юклама саналади. Чунки у баъзан компонентлари *-гандай (-дек)* ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларнинг эргаш гапи таркибида келиб, ундаги чоғиштириш ёки ўхшатиш маъносини кучайтиради ёки таъкидлаб кўрсатади. Айрим ҳолларда у тахминий ўхшатиш мазмунини ифодаловчи гапларда ҳам қўлланади.

Шунингдек, -ганидек ёрдамчиси қўлланмаган тақдирда у компонентларни бириктирувчи элемент — боғловчи вазифасини бажаради: *Мана шўх-шўх оқайтган булоқ сувлари ҳаётбахш қўшиқларини айтиб жилдираб оқмоқда, гўё ариқ тўла сув сезимли деҳқонни чақираётгандай, ҳар куни саҳарда такрор бўладиган дўстона учрашувини қўмсаётгандай туюларди* (Ш. Рашидов). *Шундай ухладики, гўё бу қўлнинг озгина ҳаракати сўзни тўғри ўқишга зўр халал берар эди* (А. Қаҳҳор).

Гўё ёрдамчиси эргаш гап олдида келиб, реал ёки нореал, тахмин, фараз қилинган (баъзан хаёлий) ўхшатишни билдиради: *Мисраларда сўзлар гавҳар каби ёнади, гўё янги ранглар, янги жилвалар билан порлайди* (Ойбек). *Унинг қайғу-ҳасратлари аста-секин тарқалди, гўё у ўлик ҳолатидан чиқди* (Г. Николаева). *Эргаш бу шиорни кўриб довдираб қолди, гўё унга ҳамма қараб тургандек эди* (Саид Аҳмад).

Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларда ўхшатиш маъносини кучлироқ қилиб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида гўё ёрдамчисини олган эргаш гап бош гапдан олдин келтирилади. *Эргаш гапнинг кесими -гандай ёрдамчисини олган бўлади: гўё ҳамма унинг сиридан воқиф бўлгандай, йигит қизариб кетди* (Ойбек). *Гўё қуёш ойни кузатганидек, ўт бўлиб орқандан кезмоқдаман ман* (Уйғун).

Гўё ёрдамчиси фақат ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар составидагина қўлланиб қолмайди. У бошқа эргаш гапларга ҳам ноаниқлик, тахмин ёки гумон оттенкаларини бериб, уларни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалар билан бирга қўлланади:

1. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда бажарилиши гумон тутилган, ноаниқ воқеани ифодаловчи эргаш гапни бош гапга боғлашда ки боғловчиси билан бирга келади: *Тошмуҳамедов бора-бора шу нарсага кўникиб қолдики, гўё маҳалла аҳолиси унинг бутун машиштини кўтариши, оиласини тебратиши керак эмиш* («Муштум»).

2. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, эргаш гап бош гапдаги предметни ўхшатиш йўли билан аниқлайди: *Унда шундай туйғу бор эдики, гўё у осмонни ҳам алдагандай эди* (Г. Николаева).

3. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар составида қўлланиб, ноаниқ, тахминий сабабни ифодаловчи эргаш гапни бош гапга боғлашда хизмат қилади: *Хожия гўё фақат Рузвонхона уйида бўлмагани учунгина кетмоқчи бўлди* (А. Мухтор).

4. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап составида келиб, бош гапдаги воқеани фараз қилиш ёки ўхшатиш орқали изоҳлайди: *Ҳали ҳеч нарса гуллаган бўлмаса ҳам, гўё узоқдан гул ҳиди келади* (П. Қодиров).

5. Кўчирма гапли қўшма гап шаклида тузилган гаплар составида келиб, кўчирма гап мазмунини тахминий ёки ноаниқ эканлигини кўрсатади. Кўпинча, бундай кўчирма гаплар айтилган фикрни эмас, фараз қилинган, ўйланган, хаёл қилинган фикрни ифодалайди: *ҳамиша кулиб турган кўзлари гўё «нега жим турибсан? нега бир сўз айтмайсан? нега покиза севинч тўғрисида лом демайсан?» дея сўроқлаётгандай туюларди* (Ш. Рашидов).

6. *Гўё* ёрдамчиси баъзан боғланган қўшма гаплар таркибида келиб, қўшма гапнинг мазмунидан фараз ёки тахмин маънолари англашилганлигини билдиради: *Гўё чироқ ўчди-ю, қоронғида у кўринмай қолди* (С. Анорбоев).

Гўё ёрдамчиси ки элементи билан бирга *гўёки* шаклида ҳам қўлланади: *ўқидим... гўёки қулоқларимда янгради дўстларнинг қувноқ кулгиси.*

Худди ёрдамчиси ҳам *гўё* сўзи каби ўхшатиш ёки воқеа-ҳодисаларнинг юзага келишига ишончсизлик, гумон билан қараш маъноларини билдиради.

Худди иштирок этган компонентларнинг ҳам кесимлари кўпинча *-гандай(дек)* аффиксларини олиб, бош гапга боғланиб келади: *Кампир худди ҳозир ўғли келиши билан қўл ушлашиб келаётгандай, эшикка қаради* (А. Қаҳҳор).

Токи ёрдамчиси то аффиксига ки ёрдамчисининг қўшилиши билан тузилган. Бу сўз *деб* ёрдамчиси иштирок этмаган қўшма гаплар таркибида келиб, ундаги компонентларни бири-бирига бириктириш учун хизмат қилади. У қўшма гап составида келиб юклама вазифасини бажаради.

Қуйидаги эргаш гаплар бош гапга *токи* ёрдамчиси орқали бирикади:

1. Мақсад эргаш гап бош гап билан *токи* ёрдамчиси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими феълнинг буйруқ майли формасида, бош гапнинг феъл кесими эса, ҳаракат номи формасида келиб, *керак, лозим, зарур* каби сўзлар билан бирга қўлланади.

Компонентлари *токи* орқали бирикадиган қўшма гапларда эргаш гап бош гапдан кейин келади: *Эртага артелда ҳам, клубда ҳам бутун хотинларни йиғиб воқеани айтиб берамиз, токи бу қабиҳликни ҳамма билсин* (А. Мухтор).

Мазмунидан фақат мақсад англашилган эргаш гапларнинг кесими составида *токи* ёрдамчисидан ташқари *деб* ёрдамчиси ҳам ишлатилади:

*Езилди бу шеър баҳор тонгида,
Азиз фарзандларга совға бўлсин деб,*

*Токи бир мўйсафид отанинг сўзи
Энди қалбларга дилжо бўлсин деб* (Ғ. Ғулом).

2. Мазмунидан мақсад ва сабаб маънолари англашилган эргаш гап бош гап билан токи ёрдамчиси орқали бирикади: *Яхшилаб таъзирини бериш керак, токи бошқаларга намуна бўлсин* (П. Турсун). Мазмунидан мақсад ва сабаб маънолари англашилган қўшма гаплар составида эргаш гапнинг феъл кесимидан сўнг деб ёрдамчиси қўлланмайди.

3. Баъзан пайт эргаш гапли қўшма гаплар составида ишлатилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими составида *-(а)р экан* ёрдамчиси ишлатилган бўлиб, токи сўзи шу эргаш компонентнинг олдида келади. Бундай пайт эргаш гапдаги ёрдамчилар рус тилидаги *пока* сўзига яқин маънони билдиради:

*Токи жоним бўлар экан танамда
Дўстлик куйин куйлай улуғ Ватанда.*

Айрим конструкцияларда токи ёрдамчиси «тушиб қолиб» қисмларни боғлаш учун ки ишлатилади: *Нотиқлар шу революцияни ёқлаб сўзладиларки, у тинчлик ишига тўла мувофиқ бўлсин* (газетадан).

Балки сўзини Ш. Шоабдураҳмонов ўзининг «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» брошюрасида, Ғ. Абдураҳмонов, «Қўшма гап» номли ишида зидлов боғловчиси деб кўрсатадилар¹³.

Айрим конструкцияларда у ҳақиқатан ҳам зидлов боғловчиси сифатида мазмунан зид бўлган бўлакларни бир-бирига боғлайди.

Қўлланишдаги баъзи хусусиятларига кўра бу ёрдамчи зидлов боғловчиларидан фарқ қилади. Зидлов боғловчилари мазмунан бир-бирига зид қўйилган тенг ҳуқуқли компонентларни бириктириб, боғланган қўшма гап ҳосил қилади. Зидлов боғловчилари кўпинча боғланган қўшма гап қисмларини боғлайди. Балки ёрдамчиси эса боғланган қўшма гап компонентларини бир-бирига боғламайди ва шунинг учун ҳам уларга функциядош бўлиб желмайди.

Чоғиштиринг:

Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади (Ҳаво булут бўлди, балки ёмғир ёғмади деб ишлатилмайди).

Балки ёрдамчиси кўпинча ўзидан олдинги бўлакнинг инкор формада келишини талаб қилади.

¹³ Балки боғловчиси гапда уюшиқ бўлакларни боғламай, ундаги мазмунан зид бўлакларни боғлаш учун ишлатилади: Масалан, *Уяга унинг айтган гапи эмас, балки овозининг оҳанги таъсир қилиб кетди...* (юқоридаги асар, 17-бет); Ғ. Абдураҳмонов, Қўшма гап, Тошкент, 1947, 15-бет.

Содда гаплар таркибида, кўпинча, инкор тасдиқ формада ишлатилади. Гапнинг айрим бўлақларини таъкидлаб, аниқ қилиб кўрсатиш учун ўша бўлақ олдидан инкор формаси эмас, баъзан-гани йўқ ёки бўлишсизлик аффикси -ма ни қабул қилган сўз келтирилади.

1. Содда гаптаги бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келган турли гап бўлақларини зидлаш орқали изоҳлайди: уюшиқ бўлақларнинг бирини инкор этиб иккинчисини тасдиқлайди.

2. Балки ёрдамчиси иштирок этган содда гапларда уюшган бўлақларнинг ҳар иккаласи ҳам тасдиқлаш орқали изоҳланади. Бундай конструкцияларда уюшган бўлақлар мазмунан бир-бирига зид бўлмай, бирининг маъносини иккинчиси тўлдиради ёки орттиради, кучайтиради. Бундай уюшиқ бўлақларнинг олдинги қисмига -гина элементи қўшиб ишлатилади.

3. Балки ёрдамчиси содда гапта уюшмаган гап бўлақларидан кейин ҳам ишлатилади. Бундай вақтда у гапнинг мазмунига гумон, тахмин оттенкаларини беради. Балки ёрдамчиси тахмин ёки гумон тutilган бўлақ олдида қўлланади. Бундай гапларда юқоридаги инкор элементлари иштирок этмай, гапнинг кесими составида гумон юкламаси (-дир) қўлланган бўлади ёки келаси замон феъли шаклида тузилади: *Бу шеърни балки Дурбек ёзгандир*. Бундай гапларнинг мазмунидан қисман сўроқ маъноси ҳам англашилади.

4. Эргашган қўшма гап таркибида ҳам балки ишлатилиб, бутун қўшма гапга ёки унинг айрим компонентларига гумон, тахмин оттенкасини қўшади. Одатда бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими гумон юкламасини қабул қилган бўлади ёки келаси замон гумон феъли орқали ифодаланади: *Иккови бир аччиқлашиб уришиб олишганда ҳам, балки оралари майда-чуйда нарсалардан тозаланган бўлар эди* (П. Турсун).

Балки ёрдамчиси эргашган қўшма гапларда ҳам айрим компонентдаги ёки бутун қўшма гаптаги воқеа-ҳодисанинг содир бўлишига, бажарилишига ишончсизлик, гумон билан қараш маъноларини билдиради. Шунинг учун балки ёрдамчисини боғловчи деб эмас, боғловчи-юклама деб олиш маъқулдай туюлади.

На-на ёрдамчиси шу кунгача тенг боғловчиларнинг бир тури сифатида инкор боғловчиси саналиб келади. Лекин Ғ. Абдураҳмонов эса, уни инкор боғловчиси деб аташ билан бирга, унда юкламалик хусусияти ҳам борлигини кўрсатади¹⁴.

¹⁴ Ғ. Абдураҳмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958, 63-бет.

Ҳақиқатан ҳам бу ёрдамчи ҳам боғловчилик, ҳам юкла-малик вазифасини бажаради. Боғловчи функциясида келган-да айрим тенг ҳуқуқли компонентларга инкор-оттенкасини бериб, уларни боғлайди. *На кўча бор, на мустаҳкам уй-жой кўринади* (Ойбек). *На сўзларида маъно бор, на ишларида ҳаё* (Ойбек).

Юклама вазифасини бажариб, мазмунидан инкор англашилган гаплар составида келади ва улардаги инкорни кучайтириб кўрсатади: *Биной на шоир, на санъаткор эмаслигидан жуда хафа бўлиб кетди* (Тағор).

На-на ёрдамчиси содда ва қўшма гаплар составида келганда, ўзида инкор элементлари иштирок этган гапнинг мазмунидagi инкорни кучайтиради ёки таркибида инкор элементлари бўлмаган гапга инкор маъносини беради.

Содда гапларда *на-на* ёрдамчиси гапнинг турли бўлаклари олдида кела олади: *бу сирни на отам, на онам билади. Раиснинг эркатой ўғли на ўқийди, на бирон жойда ишлайди. У на шаҳарда туришини билмайди, на қишлоққа кетишини билмайди. На отасининг гапига қулоқ солади, на онасининг.*

Гапда *на* ёрдамчиси тааллуқли бўлган бўлак доим уюшиб келади ёки боғланган қўшма гапни ташкил қилади.

На ёрдамчиси иштирок этган гапларнинг кесимлари кўпинча бир хил сўз орқали ифодаланади. Шунинг учун ҳам гапнинг содда ёки қўшма бўлишидан қатъий назар, ундаги кесимлар баъзан кейинги компонентда қўлланмаслиги мумкин: *Унинг на Қулобда уй-жойи бор, на бу ерда оёқ босадиган жойи* (С. Айний). *На сув бор, на озуқа, на дарахт.*

Бу ёрдамчи эргашган қўшма гап составида келиб, инкор элементларини олган эргаш гапдаги инкор маъносини кучайтириб беради. Бундай қўлланиш бош гапга нисбатан ўзаро «тенг ҳуқуқли» дай тузилган уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гапларда учрайди:

*На кўкнинг фанори ўчмасдан,
На юлдуз сайр этиб кўчмасдан,
Жонтемир завқ билан турарди* (Уйғун).

Жонли тилда *на-на* ёрдамчиси *не-не* шаклида ишлатилади ва баъзан *ё-ё* боғловчиларининг функциясида ҳам қўлланади: *На унга кўнмайди, не бунга. Не унга кўн, не бунга.*

На-на ёрдамчилари тенг ҳуқуқли компонентларни бириктириб келганида баъзан улар орасида *ва* боғловчиси ҳам иш-

латилади. Буни айрим авторлар алоҳида боғловчи деб тунтирадилар¹⁵.

Бизнингча, *на ва на* алоҳида боғловчи эмас. Фақат улар орасида *ва* боғловчиси ишлатилган холос.

Демак боғловчили эргашган қўшма гап компонентлари *ки, чунки, негаки, шунинг учун, бўлмаса, шекилли* каби соф эргаштирув боғловчилари; *гўё, токи, агар, модомики, башарти, борди-ю, гарчи, балки* каби боғловчи-юкламалар ва бошқа шунга ўхшаш грамматик воситалар орқали боғланади.

Боғловчи сўзлар

Ўзбек тилида қўшма гап қисмларини бириктиришда боғловчи сўзлар муҳим роль ўйнайди. Боғловчи сўзларнинг содда ва қўшма гапдаги вазифаларини бирма-бир кўриб чиқамиз.

Демоқ феъли

Бу феълнинг маънолари хилма-хилдир¹⁶. У кўпинча: а) сўзламоқ ҳаракати билан боғлиқ бўлган *гапирмоқ, сўзламоқ, айтмоқ, мурожаат қилмоқ* каби маъноларни билдиради ва шу феълларга синоним бўлиб, улар ўрнида қўлланади.

Раис деди: $\left. \begin{array}{l} \text{айтди:} \\ \text{гапирди:} \\ \text{мурожаат қилди:} \\ \text{сўзлади:} \end{array} \right\} \text{Пахта топшириш планини} \\ \text{муддатидан олдин бажардик.}$

б) *фараз қилмоқ, ҳисобламоқ (санамоқ)* ёки *ўйламоқ* каби маъноларни билдириб, шу феъллар ўрнида қўлланади ва айтилмаган, фақат фараз қилинган, ўйланган фикрни билдиради: *Мен сизни отам дегандим (Отам ҳисоблаган эдим). Планни бажарармиз дегандим (Планни бажарармиз деб ўйлаган эдим)...*

¹⁵ «Союзы «на-на», «на-ва на» соединяя грамматически равноправные члены и отдельные предложения, превращают положительные содержание предложения в отрицательное» (Д. Мухтаров, Союзы в современном узбекском языке, Автореферат канд. диссертации, Самарканд, 1953, стр. 4).

¹⁶ М. К. Шарипов «Демоқ» феълнинг баъзи хусусиятлари ҳақидаги мақоласида ундаги маънонинг хилма-хиллигига кўра, Н. А. Баскаков ва Ҳ. Абдуллаевлар «Ердамчи феъл ёки нотўғри (неправильный глаголь) феълга киритишларини кўрсатиб ўтади (М. К. Шарипов, Демоқ феълнинг баъзи хусусиятлари ҳақида, «Наманган Давлат педагогика институти»нинг илмий асарлари», 2-китоб, Наманган, 1957, 89-бет).

в) *сўрамоқ* феълига синоним бўлиб келади ва сўроқ гап шаклида тузилган кўчирма гапни автор гапи билан боғлайди: *Москвадан қачон келдингиз?— деди Карим (...— сўради Карим, ёки ...деб сўради Карим).*

г) *буюрмоқ* феълига синоним бўлиб келади ва буйруқ гап шаклида тузилган кўчирма гапни автор гапи билан боғлайди: *Олиб кетинг бу ердан!— деди Фафур (...— буюрди Фафур ёки... деб буюрди Фафур).*

Демоқ сўзи феълнинг шахсли ва шахсиз формаларида кела олади. Шахсли феъл формасида келганда уч замон бўйича тусланади: *Рувонхола ҳам шундай деяпти, бизни Қудратиллахўжа бўшатмаса уни ўзимиз бўшатиб қўямиз, дейди (А. Мухтор). Мақтайдиган иш қилганим йўқ демоқчи эди (Ш. Рашидов). «Қоронғида тоғда тентираб юрасизми, қола қолинг» демоқчи ҳам бўлган эди.*

Айрим вақтда келаси замон формасида кесим бўлиб келган *демоқчи эди* ёки *демоқчи бўлган эди* формаларидан кейин шу феълнинг бўлишсиз шакли келтирилади:

— *Раҳмат... Бобоқул «Қўчқор» демоқчи бўлган эди, демади (С. Анорбоев). Кетинг бу ердан демоқчи эди, демади.*

Феъл нисбатларининг ҳамма кўриниши *демоқ* феълида акс этмайди — бу феъл орттирма, ўзлик даража формаларида деярли келмайди. Баъзан **-и(ш)** аффиксини олиб биргаликни ва кўпликни ифодалаши мумкин: *Сени Қудратиллахўжа дўжонидан кетгандан кейин паранжи-чачвонни ўтга отибди... дейишди (А. Мухтор). Тенг тенги билан, тезак қопи билан дейишади (Ойбек).*

Демоқ феъли аниқ даража формасида келиб, мажҳул даража маъносини ифодалаши ҳам мумкин. Бундай функцияда келган *демоқ* феъли кўпинча ҳозирги-келаси замон формасида ёки ўтган замон сифатдоши шаклида қўлланади. Бошқа формаларда келган *демоқ* феълида бундай ҳолатни деярли учратмаймиз:— *Ишчилар синфи дейди буни, ҳа! (А. Мухтор). У ерни Қудратиллахўжа Нефманнинг йигирувтўқув устахонаси дейишади (А. Мухтор). Ақл ёшда эмас, бошда деган-ку ахир, деди Бўтабой кулги ёшини артиб (А. Қаҳҳор).*

А. Фуломов ҳам аниқ даража формасидаги феълларнинг мажҳул даража маъносида ҳам қўлланиши мумкинлигини, бундай қўлланиш мажҳуллик маъносининг контекстуал ифодаланиши эканлигини қайд қилиб: *Пул деган қўлнинг кири ювса кетар, деган мисол келтиради*¹⁷. Авторнинг тушун-

¹⁷ А. Фуломов, Феъл, «Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар», Тошкент, 1954, 59-бет.

тиришича, бу мисолда *деган* ва *ювса* феълларида мажҳуллиқ маъноси контекстуал ифодаланган — *деган* феъли — *дейилган*, *ювса* феъли эса, *ювилса* маъноларида ишлатилган.

Мажҳуллиқнинг контекстуал ифодаланиши *демоқ* феълнинг лексик хусусиятига боғлиқдай кўринади. Шунинг учун юқоридаги асарнинг авторидай ҳамма феълларга хос демай, кўпинча *демоқ* феълигагина деб олсак тўғрироқ бўлар эди.

Демоқ феъли феълнинг ҳар уч майли формасида кела олади:— *Партиянинг кўзи шундай чуқур ва узоқ кўради. У — миллионларнинг кўзи, халқнинг кўзи, деди Уктам (Ойбек). Мен сени мард десам, сен номард ишини қиласан. Агар одам одам боласига ўхшаб умр кечираман деса, унга шунча кўп нарса керак бўлар экан (А. Қаҳҳор). Майли, фалон шаҳар керак десин, дунёнинг нариги чеккасига бориб фалон нарсани топиб кел десин,— Қудратиллахўжанинг қурби етади (А. Мухтор).*

Баъзан буйруқ формасидаги *демоқ* феъли иштирок этган гапларнинг мазмунидан буйруқ эмас, аввалги фикрни аниқроқ қилиш мақсадида такрорлаш ва шунинг билан бирга қисман сўроқ маъноси ифодаланади. Бундай гаплар буйруқ гап шаклида тузилган бўлса ҳам, қисман жавоб талаб қилинадиган сўроқ гап мазмунини билдиради: *Шунақамиз дегин, қаймоғлик сут ичамиз дегин, чинни тоғорада чўмилиб, оқ чойшабга ўраниб ухлаймиз дегин! (А. Мухтор).*

Бу мисолдаги *дегин* феъли билан боғлиқ бўлган ҳар бир конструкцияни ажратиб тингловчидан жавоб талаб қилинадиган сўроқ гап шаклида қўллаш мумкин:— *Шунақамиз дегин?— Ҳа, шунақамиз.— Қаймоғлик сут ичамиз дегин?— Ҳа, қаймоғлик сут ичамиз* ва бошқалар.

Структурасига кўра *демоқ* феъли туб, ясама ва қўшма (баъзан жуфт) ҳолда қўлланади. Туб ҳолда қўллаганда феълнинг шахс-сон, замон қўшимчаларини олиб тусланади. Айрим ясовчи аффиксларни олиб, ясама ўзак шаклида қўлланганда *демоқ* феъли ҳаракат маъносини билдирмай, бошқа сўз туркумига кўчади.

Бу феъл *-яр+ли* аффиксларини олиб, ясама сўз ҳолида келади: *Найманчада кечаси билан деярли ҳеч ким ухламади, уйларда, ҳовлиларда чироқлар ўчмади (А. Мухтор).*

Демоқ феъли қўшма феълнинг етакчи ва кўмакчи қисмида келлади. Етакчи феъл вазифасида қўлланганда у феълнинг сифатдош, равишдош ёки шарт формасида келади: *деган эди, дея олади, деса бўлади...*

Шарт формадаги *демоқ* феъли *бўлмоқ* сўзи билан бирга қўшилиб, қўшма феълни ташкил қилади. Бу феълнинг шарт формасидаги сўз+бўлмоқ феъли айрим манбаларда

эга ва кесим муносабатини ифодаловчи бирикма¹⁸ деб оли-
нади. Бизча, фақат *демоқ* феълигина эмас, бошқа феъллар-
нинг ҳам шарт майли формаси *бўлмоқ* феъли билан бирга
келганда, кўпроқ қўшма феълга ўхшаб кетади. *Деса бўлади*
шаклида қўлланган қўшма феълда мажҳуллик оттенкаси
борлиги сезилиб туради: *Оқтовни эса, бепоён Томди чўли-
нинг кўкраги, юраги деса бўлади* (Ш. Рашидов). *Сиз қилиб
келган ишларни ҳам иш деса бўлар?* (А. Мухтор). *Анавини
хўжайин деса бўлади* (Ш. Рашидов).

Баъзан *бўлди* кўмакчи феъли *демоқ* феълининг ўтган за-
мон сифатдоши формасига қўшилиб келади ва «Кўчирма гап»
типида тузилган гапнинг мазмуни юзакигина вужудга кел-
ганлиги ёки воқеа-ҳодисанинг шунчакигина бажарилганли-
гини ифодалайди: *Замира «ҳаммасини» ёзиб оламан-у, айта-
диганимни кейин айтаман» деган бўлди* (П. Қодиров).

Булардан ташқари *демоқ* феъли бошқа кўмакчи феъл
ўрнида қўлланади. Бундай ҳолатларда етакчи феъл фақат
биринчи шахс бирликдаги буйруқ-истак майли формасида,
кўмакчи феъл вазифасидаги *демоқ* феъли эса кўпинча *деди*
шаклида, баъзан *деган эди* ёки *деса* формасида ишлатилиши
мумкин.

Бундай қўшма феълларда воқеа-ҳодиса ёки ҳаракат юза-
га келишига яқин қолган ёки ҳали тугалланмаган бўлади:
...оз бўлмаса ғафлатда қолай дедим (Саид Аҳмад). *Гапни
энди бошлай деган эдим, эшикдан биров кириб қолди. Бир
оздан кейин қиличи ҳам ортиқчалик қилди: белини майиш-
тириб юборай деди* (С. Анорбоев).

Айрим вақтда бундай қўшма феълларнинг етакчи қисми
такрорланиб ишлатилиши — жуфт ҳолда келиши мумкин: *У,
меҳмоннинг масхарали гаплари тагидан чиқай-чиқай деб
турган жўнроқ бир тадбирли маслаҳатни эшитиш умидидан
ҳам воз кечди* (А. Мухтор).

Бундай формадаги феъллар баъзан кўчирма гапли қўш-
ма гап составида ишлатилиб, кўчирма гап ва автор гаплари-
нинг мустақил кесимлари бўлиб келади: *Бу хушxabарни тез-
роқ уй ичига етказай,— деди Саксон ота* (Ойбек).

Бу мисолда *етказай деди* юқоридагича қўшма феъл эмас,
икки гапнинг алоҳида-алоҳида содда кесимидир. Бундай
конструкцияларда *демоқ* феълининг лексик маъноси тўла сақ-
ланган. Шунинг учун формал томондан қўшма феълга ўх-
шаш бўлган бундай конструкцияларни бир-биридан фарқ-
лашга тўғри келади.

Демоқ феъли феълнинг шахсиз формасида — равишдош,

¹⁸ А. Фуломов, Содда гап, Тошкент, 1948.

сифатдош ва ҳаракат номи формаларида кела олади, Шунингдек, шарт феъли шаклида келиб, турли вазифаларда қўлланади.

Бу сўз равишдошнинг **-(и) б, -й(я), -гунча, -гач** аффиксларини олиб, *демоқ* ҳаракати билан боғлиқ бўлган ёки у билан боғланмаган турли маъноларни ифодалаб, гапда турли функцияларда қўлланади.

Доб шаклида келиб, ўз маъносини сақлаган ҳолда:

а) кўчирма гапли қўшма гапдаги автор гапида составли кесим таркибида қўлланади;

б) эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи боғловчи сўз бўлиб келади.

Баъзан у ўз лексик маъносидан чекинади — *демоқ* ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган маъноларни ифодалайди.

Дея формасида қўлланганда ҳам деярли юқоридаги вазифаларда келади, лекин бу хил қўлланиш анча кам учрайди. Равишдошнинг **-й** аффикси жуфтланган ўзакка қўшилиб келади: *Сенга шу одатингни ташла дей-дей чарчадим*.

Бундай қўлланиш ҳам жуда сийрак учрайди. *Дегунча* шаклида келиб, баъзан ўз маъносида, баъзан ўз лексик маъносидан четланиб, боғловчи вазифасида қўлланади. Равишдошнинг **-гач** аффиксини олган формаси тилимизда жуда оз учрайди. Равишдош формасида келган *демоқ* феълининг тилимизда кўп қўлланадиган айрим кўринишлари ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Демоқ феъли *деб* шаклида келганда, кўчирма гап билан автор гапини боғлаб, ўз лексик маъносини тўла сақлайди. Кўчирма гапли қўшма гапларда автор гапининг кесими составида *сўрамоқ, гапирмоқ, айтмоқ, мурожаат қилмоқ, пицирламоқ* каби сўзлаш ҳаракати билан боғлиқ бўлган феъллар билан бирга қўлланиб, *демоқ* ҳаракати маъносини билдиради: *Ефим Данилович ҳам «нега келдинглар»? деб сўрамас эди.— Уртоқларим олдига бордим,— деб жавоб берди (А. Мухтор).— Қариндош... Хушруйнинг ўғли,— деб тушунтирди чол (Ойбек). Шоқосим бўғиқ овоз билан «ёхуд!» деб қичқирди (Ойбек).— Жўраҳон...— деб пицирлашди хотинлар (А. Мухтор).*

Бу сўз гапирилмаган, айтилмаган фақат ўйланган, хаёл қилинган фикрни ҳам ифодалаши мумкин: *«Обдон чиниққан йигит» деб ўйлади у (Ойбек). Бу ишни у халқдан ажралиб қолмаслик, ҳаминша халқ ичида бўлиш деб тушунарди (Ш. Рашидов).*

Эргашган қўшма гап составида кўчирма гап каби шакланган эргаш гапни автор гапидай тузилган бош гапга боғлаб, боғловчи сўз вазифасида келади.

Деб қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун ишлатилади:

1. Мақсад эргаш гапли қўшма гапларнинг компонентлари деб орқали бирикади. Бош гап билан деб орқали боғланган мақсад эргаш гаплар кўчирма гап характериға эға бўлади. Кўчирма гап типидаги бундай гапларда бошқа шахснинг гапирган гапи эмас, ўйлаган, орзу қилган фикри берилади: *Етимлар ўқисин деб, Совет ҳукумати кўп мактаблар очиб, катта имкониятлар яратиб берди* (П. Турсун). *Украин қиз кийсин деб атлас ипак қуртға пилла ўратар* (А. Умарий).

Эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формасида келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзаға келиш шартини эмас, истакни билдиради.

Айрим вақтда эргаш гапдаги феъл кесим аниқлик майли формасида келиб, истакни, мақсадни ифодалайди.

Баъзан эргаш гапни бош гапга туташтирувчи деб ёрдамчиси дейишиб шаклида қўлланиб, бош гапдаги кесим ҳам кўпликда келади, чунки бош гапдаги фикр кўпликка қарашли бўлгани учун деб ёрдамчиси ҳам кўплик формада ишлатилган: *Сиримизни айтиб бермасин дейишиб, уни анча вақт ушлаб туришди*.

Баъзан деб сўзи эргаш гаплар составидаги отлардан кейин келиб, аташ маъносини билдиради: *Уларға Вера, Таня деб русча отлар ҳам қўйиб олди; соч ўриш, лентача тақишни ўргатди* (А. Мухтор).

Аталганлик, хослик маъноларини билдирадиган деб ёрдамчиси учун кўмакчисиға синоним бўлиши ҳам мумкин: *Каттакон жанларда ёнма-ён бўлдик, Халқларнинг бахти деб, озодлиги деб. Оғир, енгилликларни тенг баҳам кўрдик, келажак йилларнинг ободлиги деб* (Ғ. Фулом).

2. Деб боғловчи сўзи тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлаш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда ҳам кўчирма гаплик хусусияти анча кучсизлана борган: *У, Гавҳар муҳаббат ҳақида ёзишдан тортинган бўлиши мумкин, деб сира ўйламасди* (П. Қодиров). *Боласи билан ўралиб қолди, энди ишлай олмайди, деб ўйласа керак у* (Ойбек).

Деб орқали бирикадиган тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар кўчирма гапли қўшма гапларға ўхшаганлиги учун ҳам кесими айтмоқ, гапирмоқ ёки ўйламоқ, хаёл қилмоқ каби феъллар орқали ифодаланади. Улар орасидаги фарқ тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапда кўчирма гап мазмуни кучсизлана борганидадир.

Шунингдек, тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапда демоқ феъли ҳеч қандай тусловчи олмай, деб (баъзан дея) шакли-

да қўлланади. Кўчирма гапли қўшма гапларда эса бу феъл тусловчилар олиб ёки олмасдан — феълнинг турли шахссиз формаларида келлади. Айрим конструкцияларда тўлдирувчи эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт формаси орқали ифодаланган бўлса, компонентларни бириктирувчи *деб* сўзи «тушиб» қолиши мумкин:

*Қишлоқ аҳли орзу қиларди кўндан
Озод манзилимиз чароғон бўлса,
Боғимиз, уйимиз нурларга тўлса,
Ойнинг суқи кирса термулиб кўндан*

(Ҳ. Олимжон).

3. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар составида ҳам *деб* ёрдамчиси компонентларни бириктирувчи восита сифатида ишлатилади. Бундай қўшма гапларда у аниқ сабабни эмас, ўйланган, хаёл қилинган фикрнинг бош гапдаги воқеани юзага келишида сабабчи эканини билдиради: *Фармонқул узр тариқасида бўлса ҳам гап очармикин деб хавотирда эдим* (А. Қаҳҳор). *Ҳошимжоннинг ишига қараб ғўзаларимиз дуруст экан деб, оз бўлмаса ғафлатда қолай дедим* (Саид Аҳмад).

4. *Деб* ёрдамчиси автор гапи составида келганда мазмунан равиш эргаш гап саналган кўчирма гапни автор гапи билан боғлайди. Кўчирма гап бош гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини ифодалайди: — *Вой ўлай... — деб шивирлади кимдир* (А. Мухтор). *«Ким гапиради?» деб ўтирганларга қаради* (А. Мухтор). — *Салом, Саидахон! — деб қўл берди правлениенинг секретари Умида* (А. Қаҳҳор).

Айрим вақтда *деб* сўзи тусловчилар олиб, гапнинг кесими бўлиб келади ва ўша гап ичида келган «кўчирма гапдай шаклланган сўз ёки гапни тусмол билан айтилгани ёки «шундай ўйлаган эдим янглишибман, адашибман» деган маънони билдиради: *Уйингизда меҳмонлар борми дейман* (...янглишибман). *Кечиринг, мен сизни Ҳалил ака дебман* (...янглишибман).

Демақ феъли равишдошнинг бўлишсиз формасида — *демай* (демасдан) шаклида ҳам ишлатилиб, рўёбга чиқмаган орзун ифодалайди: *Ҳалил бизни кўрди-ю, «бу ёққа киринг, дам олинг» демай ўз хонасига кириб кетди*.

Демай сўзи ҳеч бир айтилмаган фикрни ифодалагани учун ҳам кўпинча *ҳеч нарса* (бир нарса) *демай* ёки *лом демай* шаклида ишлатилади: *Ҳамма раисни кутиб, ҳеч нарса (ёки бир нарса) демай жим ўтирарди. Покиза севги тўғрисида лом демай сўроқлаётгандай туюларди* (Ш. Рашидов).

Демай сўзи тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлашда ишлатиладиган қарамай ёрдамчисига функциядош бўлиб ҳам келади: *Қодиров сувга тушиб турган юганга секин қўл юбориб қаттиқ ушлагач, аламини оддан олиш ниятида юзи-кўзи демай қамчилади* (Ш. Рашидов).

Демоқ феълининг *демай*, *деб* формаларига ҳа сўзининг қўшилиши натижасида ҳаракат маъносидан четлашган сўз туркуми — равиш ҳосил қилинади.

Ҳадемай равиши яқин вақтда деган маънони билдириб, иш-ҳаракатнинг юзага келиш пайтини кўрсатади: *Ҳадемай тўй қиламиз, орзу-ҳавас кўрамиз* (А. Қаҳҳор).

Баъзан *ҳадемай* равиши тез (тезда) деган маънони ифодалайди. Бундай гапларнинг феъл кесими ўтган замон формасида келади: *У тезроқ ухлаш учун ўйламасликка тиришиб ҳаёл сурди, ҳадемай уйқуга кетди* (А. Қаҳҳор).

Ҳа сўзи *дегунча* формасидаги равишдош билан бирикиб келиб ҳам *ҳадемай* сўзига ўхшаш равишга кўчади ва юқоридагича маънони ифодалайди: *Ҳадегунча ўтиб кетур фасли ёз (Уйғун)*. Жонли тилда баъзан бундай иборалардаги *ҳа* ўрнида «*хаш-паш*» сўзи ҳам ишлатилади: *Ҳаш-паш дегунча ёз ҳам ўтиб кетади*.

Ҳадеб сўзи давомсиз, нуқул (ёки кўп) деган маънони ифодалаб, даража-миқдор равиши вазифасини бажаради: *Менга қариндошлигингни ҳадеб пеш қила берма*.

Ҳадемай сўзи жонли тилда «*хадми*» шаклида ишлатилади.

Айрим вақтда бу сўзлар ўз лексик маъносини сақлаган ҳолда кўчирма гап вазифасидаги *ҳа* тасдиқни ифодаловчи сўз, *демай*, *деб* эса автор гапи составида қўлланувчи ҳаракат маъноси билан боғлиқ бўлган сўз сифатида ишлатилади: *Менинг илтимосимга «ҳа» демай, юзини четга бурди. «Ҳа» деб юбора қолинг*.

Ҳа сўзи *деган* билан бирга келиб ҳам ўз лексик маъноларини сақлаган ҳолда ишлатилади: *Ҳа деган туяга мадад (мақол)*.

Равишдошнинг *-гунча* аффикси *де* ўзагига қўшилиб келиб, *демоқ* ҳаракати маъноси билан боғланган ҳолда кўчирма гап типигаги ибора составида қўлланади: «*Обло*» *дегунча уриб ўлдирма* (мақол). Ўз лексик маъносидан четлашиб, пайт мазмунини ифодаловчи конструкцияларда боғловчи вазифасида келади (*Сиз келдингиз дегунча, эшон бир ёққа жўнайдилар* (П. Турсун)).

Баъзан кўчирма гап типигаги иборани автор гапи билан боғлаб келганда *бўлмай* сўзи билан бирга ишлатилади ва кўчирма гапдаги мазмун тўла юзага келмасдан тўсатдан

бошқа воқеа-ҳодиса содир бўлганлигини билдиради: *Карим ота «Қочинглар, қочинглар!» дегунча бўлмай, арқон узилиб кетди.*

Сифатдошнинг ўтган замон формасида келган демоқ феъли асосан кўчирма гапни автор гапи билан боғлаш учун ишлатилади.

Деган орқали бирикадиган компонентлар кўчирма гап + автор гапи шаклида тузилган бўлса ҳам, бундай қўшма гапларда кўчирма гаплик хусусияти анча кучсизланган бўлади: *Жўрабоевнинг, қўриқ ва бўз ерлар ҳосил хазинаси, деган доно сўзлари Муроталининг хотирасида абадий қолди* (Ш. Рашидов). *Мажлисга етиб бораман деган киши уйдан эртaroқ чиққани яхши* (А. Қаҳҳор).

Баъзан мақоллар ҳам кўчирма гап ўрнида келтирилиши мумкин: *Мой айниса, туз солади; туз айниса — не солади деган гап бор* (А. Қаҳҳор).

Деган сўзи олдинги «кўчирма гап» билан бирга отлашган ҳолда қўлланиб, турли келишик формаларида ишлатилади: *«Сизлар» деганингиз ким?* (А. Мухтор). *Она-бола шу тобда «Нельзя» деганни тушунганларида ҳам қайтадиган эмас эдилар* (А. Мухтор).

Деган сўзи атоқли от орқали ифодаланган изоҳловчи изоҳланмиш ораларида қўлланиб, аталганликни, шахс ёки предметнинг қандай номланганини билдиради. Бундай бирикмаларда изоҳланмиш умумий номни билдирса, изоҳловчи шу умумий номнинг бирини атаб, номлаб, айириб кўрсатади.

А. Н. Кононов *деган, деб, дейув* сўзларининг изоҳловчидан кейин келиб уни изоҳланмиш билан боғлаш учун хизмат қилади деб кўрсатди¹⁹.

Бу хилдаги изоҳловчи билан *деган* орқали бириккан изоҳланмиш гапда турли вазифада келади: *Синчалак деган қушни биласизми?* (А. Қаҳҳор). *Кираверишдаги якка-ягона атлас дўқонида Назокат деган хушбичим жувон ишларди* (А. Мухтор). *Муаллимимиз Наимий деган одам* (А. Мухтор).

Деган сўзи асар ёки мақолалар, муассаса-ташкилотлар, ўрин номларини билдирувчи атоқли отлардан кейин қўлланилганда «номли» сўзига яқин маънони билдиради ва шу сўз ўрнида қўлланади: *Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» деган китобини қизиқиб ўқидим.*

Бундай конструкцияларда баъзан изоҳланмиш «тушиб қолиб» *деган* сўзи изоҳланмишга хос формаларни қабул қилиб, гапда унинг функциясини бажаради: *Найманчада бўз-*

¹⁹ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 333.

чини сиқиб сувини ичган неча-неча вофуруш-у, саррофлар ўтган. Мўмин вофуруш, Миртолиб сарроф деганларни маҳалланинг қариялари ҳали-ҳали билади (А. Мухтор).

Деган эга-кесим составида такрорланиб қўлланади. Бундай ҳолларда эга составини ташкил этган иборанинг изоҳи кесим состави орқали берилади: Қаландаровнинг «Эшон ҳой» дегани эса, ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» деган бўлар экан (А. Қаҳҳор). «Аёл бошим» деганингиз «мунглиман, муштипарман» деганингизми (А. Қаҳҳор).

Айрим вақтда деган дан кейин сўз, гап каби отлар ҳам ишлатилиб, кейинги фикр олдингининг изоҳи сифатида берилади: Бу деган сўз — Қаландаров баъзи раҳбар ходимларни орқа қилиб, бутун правлениени босиб олди деган сўз (А. Қаҳҳор).

Такрорланиб ишлатилган деган сўзининг кейингиси инкор билдирувчи элементлар билан бирга келиб, иккинчи қиём биринчи қисмнинг изоҳини эмас, ҳар икки қисмнинг бири иккинчисига изоҳ бўла олмаслигини ҳам билдиради: Бу дегани ҳис-туйғунинг, муҳаббатнинг ҳеч кимга кераги йўқ дегани эмас. Лекин бу дегани асло унинг аҳамиятини инкор қиламиз дегани эмас (Тагор).

Деган сўзи боғлама вазифасини бажаради: Назокат дегани ҳосилотнинг қизи-да (Ш. Рашидов). Халқ дегани нима, бунга ўзингиз биласизми? (Тагор).

Баъзан кесими феъллар орқали ифодаланган гапларда ҳам ишлатилади: Қиз деган ҳам гапни шунақа чўзадими? (А. Мухтор).

Деган сўзи демагани шаклида ҳам келиб, боғлама вазифасини бажариши мумкин. Бўлишсиз формада келган демагани сўзи гапда ҳеч қандай инкор маъносини билдирмай, бўлишли формадаги деган сўзига яқин маънони ифодалаб, унга деярли синонимдай бўлиб келади: Мен шундай яшашни истайманки, колхозимизда ғалла демаганинг тоғ-тоғ бўлиб кетсин.—...Колхозимизда ғалла дегани тоғ-тоғ бўлиб кетсин.

Айрим конструкцияларда деган сўзи аталганликни, кўчирма гап маъносини, изоҳ оттенкаларини билдирмай, гапнинг баъзи бўлаклари билан бирга қўлланади: Сенга бўй дегандан берган экан-у, ақл дегандан бермаган экан-да.

Бундай гаплар составидаги деган сўзини қўлламаслик билан гапнинг мазмунига ҳеч қандай путур етмайди: Бўй дегандан берган экан — бўйдан берган экан.

Равиш ясовчи -дай аффикси қўшиб ишлатилган деган сўзи содда ва қўшма гаплар составида ишлатилади.

1) Содда гапларда кесимга боғланиб келиб кўчирма гап ҳолидаги сўзлар билан бирга равиш ҳоли бўлиб келади: *Ефим Данилович улар ёнидан кетаркан кулиб, «Майли бўл-маса» дегандай бош ирғади* (А. Мухтор).

Дегандай сўзи эргашган қўшма гапда ишлатилганда, мақоллар ёки айрим фразеологик бирикмалар эргаш гап ҳолида келтирилиб, эргаш гап бош гапдаги воқеа ёки фактларга ўхшатилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап кўпинча олдин келиб, ўхшатиладиган гап кейин келади: *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда; куз ҳайдамасанг, юз ҳайда дегандек ернинг айна ишлов ейдиган пайти куз-да* (Саид Аҳмад). *Элакка чиққан хотиннинг эллик оғиз гапи бор дегандай, лақиллаб ўтирганимни қара, айланай келин* (А. Мухтор). *Меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат деганларидай, меҳнат қилиб роҳат кўраялман, роҳат кўриб кундан-кун яшараялман* (Ш. Рашидов).

Демоқ феъли **-(и)ш** аффиксини олиб, ҳаракат номи функциясида қўлланади ва кўчирма гап типига тузилган конструкциялар билан бирга гапнинг турли бўлаклари вазифасида келади: *Унга доим Собиржонни элатадиган Башоратнинг «дадам» дейиши алланечук ҳазин эшитилди* (А. Мухтор).

Де ўзагига феълнинг инфинитив формасини ясовчи **-моқ (мак)** аффиксини қўшиш натижасида модал сўз ҳосил қилинган. *Демак* сўзи гапда фикрни хулосаловчи кириш сўзи бўлиб келади: *Демак, бунини албатта кўрамиз, текширамиз, ўрганамиз. Демак, энди ғалаба биз томонда!*

Демоқ феъли шарт майли аффиксини олиб қўшма гап ва содда гаплар составида келади.

Бу сўз шарт, пайт, тўсиқсиз, тўлдирувчи эргаш гапларинини бош гапга бириктиришда боғловчи сўз вазифасини бажаради: *Агар даврада кураш тушган полвон рақибига суяброқ ур деса, полвон эмас* (Саид Аҳмад). *Бу киши шунақа, ким урушдан келдим деса опамни сўрайдилар* (А. Қаҳҳор). *Бегим тахта деса, тахта; ёғоч деса, ёғоч; қовун деса, қовун ташиб бердим* (Саид Аҳмад).

Бундай қўшма гаплар қисман шарт эргаш гапли қўшма гапларга ўхшайди. Уларни бир-биридан ажратиш турадиган асосий фарқ бош гапдаги феъл кесимларнинг замонидадир (агар бош гапнинг кесими ўтган замон формасида келса, эргаш гап пайт мазмунини, ҳозирги-келаси замон формасида келганда эса, шарт мазмунини билдиради).

Деса орқали бош гап билан бирикадиган пайт эргаш гаплар таркибида пайт равишлари ҳам иштирок этиб, улар гапни пайт эргаш гап эканлигини кўрсатиб туради: *Илгари машиналардан фойдалан десақ, еримиз оз, картамиз кичик*

дерди (Ш. Рашидов). Энди янги ер очайлик десак куч оз дейди. Энди чекинай десалар, вақт ўтган (Ш. Рашидов).

Тўсиқсиз эргаш гап компонентларини бириктириб келганда ҳам ёрдамчиси билан бирга қўлланиб, кўчирма гап типидagi эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Улар Ерматнинг кўз олдига унга қарши бир нима демасалар ҳам, орқаворатдан уни масхаралашар, ҳатто сўкишар эди* (Ойбек).

Тўлдирувчи эргаш гап қисмларини бириктириб, кўчирма гап шаклидаги эргаш гапни бош гапга боғлайди: икки компонентни бириктирувчи ёрдамчи шарт майли формасида келгани учун эргаш ва бош гапларда нисбий сўзлар ишлатилади: *Ўмрида касаллик кўрмаган чол тезроқ тузалишга интиларди ва тиббий ходимлар кўришига норозилик билдириб, Ойқиз нима деса, шунини қиларди* (Ш. Рашидов). *Майли, раис амаки, нима десангиз, шунини ҳаммасини ёзаман* (Ш. Рашидов).

Деса ёрдамчиси оралиқ қўшма гап компонентларини бириктириб келиши ҳам мумкин: *Бири кўрдим деса, бири кўрмадим дейди. Қизларнинг бири ишлаймиз деса, бошқаси ишламаймиз дейди.*

Деса сўзи гапирилмаган фақат хаёл қилинган, гумон ёки тахмин қилинган гапни бошқа бир гап билан боғлайди. Бундай қўшма гаплардаги деса сўзи маъно жиҳатдан ўйласа, ҳисобласа феълларига деярли яқин бўлади: *Ҳафиза билан Салтанатни чевар десам, сизлар улардан ҳам чеварроқ экансиз-ку* (А. Қаҳҳор). *Мен педиатор билан ветеринарга қийин десам, баъзан терапевт ҳам қийин аҳволда қолар экан* (А. Қаҳҳор).

Содда гап таркибида келган деса сўзи ҳисобламоқ маъносини ёки истак, ўқиниш, таажжуб каби оттенкаларни билдиради: *Вой болам, ноҳот шундоқ десанг...* (А. Қаҳҳор).

Демоқ феълни деса — десин шаклида жуфтланиб келади ва гапнинг мазмунига бефарқ қараш маъносини билдиради: *Хабар олмайди деса-десин: Ўз синглисини мақтаяпти дейишса-дейиша қолсин.*

Жўналиш келишиги формасидаги кишилик олмошлари билан бирга келган деса сўзи кириш конструкциялар функциясида қўлланади. Бундай гапларнинг кесими модалликни — фикрга бефарқ қараш маъносини билдириб, гапда буйруқ майли формасидаги феъллар орқали ифодаланади ёки сўроқ гап шаклида тузилиб, буйруқ мазмунини билдиради: *Менга деса, самолёт олмайсанми?* (Саид Аҳмад). *Менга деса, чайла қуриб кўчиб чиқсин* (Ш. Рашидов). *Бизга деса, ҳаммасини олмайдимми? Сенга деса, бу иш бажарилмай қўзилиб ёта берсин.*

Агар олмош тушум келишиги формасида келса, «шу шахс-ни ҳурмат қилса» ёки «фикрини ёқласа» каби маъноларни билдиради. Бундай иборалар кириш конструкция саналмай, шарт мазмунини ифодалайди: *Бизни деса, жой-боғ берай ўзига* (Ислом шоир). *Сизни деса, биз ҳам уни ҳурмат қила-миз. Уни десам, онам хафа бўлади.*

Демоқ феъли ҳозирги-келаси замон формаси ва буйруқ шаклида келиб айрим конструкцияларда баён қилинаётган фикрга сўзловчининг турлича муносабатини билдиради: *Кий-масангиз дейман.*

Бу сўз *денг* (*дегин*) шаклида қўлланиб, бир оз таъкид ва таажжуб ифодаловчи юкламага яқин вазифани бажаради. *Денг* сўзининг бу хилда қўлланиши жонли тилда кўп учрай-ди: *Шундай қилиб, қайнанам ўлган денг. Жўрахон бугун ма-на шу қизил стол ёнида гапириб турибди-ю, ўша зинадаги хотиннинг «Азиз оналар, опа-сингиллар!» дегани худди қўло-ғимнинг тагида жаранглайди денг* (А. Мухтор).

Баъзан денг (*дегин*) сўзи гапга сўроқ ёки огоҳлантириш оттенкасини қўшади: *Бормайман денг||бормайсизми?*

Дейман сўзи кесимлари шарт майлида келиб, истак-хо-ҳишни билдирадиган содда гап составида, гапнинг охирида келади ва қисман «*ўйламоқ, хаёл қилмоқ, иккиланмоқ*» маъ-ноларини ифодалайди: *Орамиздаги баъзи бир гапларни ҳи-соб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман* (А. Қаҳ-ҳор).

Бўлишсиз формадаги шарт феълларидан кейин келиб, эҳтиётлик, гумон қилиш каби маъноларни билдиради: *Бу ғишту тахта деб одамларни ишдан қўймаса дейман* (А. Қаҳ-ҳор).

Дейман сўзидан кейин да юкласи қўшилиб келиб фикр-ни шунчаки айтилаётгани, ҳар эҳтимолга кўра баён қилин-ганини билдиради: *...пешанамизни намақобдан чалакам-чатти чаплаб кетаверган экан дейман-да* (А. Мухтор).

Дейман сўзи соф сўроқ гаплардан кейин келиб, сўроқ гаптаги мазмун тахмин ёки гумон қилинганлигини билдира-ди: *Судьянинг кўзи кўрмиди дейман? Саратоннинг жазирама кунда туғилган эканми дейманов,— деди Гулим ўзича.*

Дейсизми шаклида қўлланиб, уюшиқ бўлақларни бир-бирига боғлайди. *Боғимизда олма дейсизми, ўрик дейсизми, шафтоли дейсизми — ҳаммаси пишган.*

Дейман сўзи буйруқ гаплардан кейин келиб, ундаги буй-руқ мазмунини кучайтиради ва гапнинг мазмунидан қисман дўқ қилиш маъноси англашилади: *Вой шарманда! Бу ёққа бер! Бер! Бер дейман* (А. Қаҳҳор). *Етинг дейман, Мавлон ака!* (А. Қаҳҳор).

Баъзан маънони кучайтириш учун буйруқ гапнинг кесими дейман сўзидан кейин ҳам такрорланиб ишлатилади: *Нима қилиб юрибсан? Юр дейман, юр!* (А. Қаҳҳор). *Кел дейман, кел!*

Дейман сўзи баъзан гапнинг ичида кириш сўзи вазифасида ҳам ишлатилади: *Бу таҳлитда дейман бирон нарса қилиб бўладими?* (Тагор).

Баъзан фикр қаратилган шахснинг диққатини кўпроқ жалб қилиш мақсадида дейман ундалмалардан кейин келтирилади: *Биной дейман, агар бунақа нарсаларни тан оладиган бўлсаларинг, шунча ўқиганларинг нимаси* (Тагор).

Бу сўз такрорланмай ё биринчи ундалмадан кейин, ёки орада, ёки бўлмаса охириги ундалмадан кейин ҳам келади. Бу ҳилда қўллаш жонли тилда кўпроқ учрайди. 1) *Ҳалил дейман, Ҳалил!* 2) *Ҳалил, Ҳалил дейман, ҳо(в) Ҳалил!* 3) *Ҳалил, ҳо(в) Ҳалил, Ҳалил дейман!*

Бўлмоқ феъли

Бу сўз деярли ҳамма сўз туркумлари билан бирга эргаш гапнинг составли кесими таркибида келиб, шу эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита саналади.

Шунинг билан бирга бу феъл содда гапда кесим ва бошқа гап бўлаклари вазифасида келади.

Феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, шарт майли формалари билан бирга қўлланади.

Бўлмоқ сўзи феълнинг фақат шарт майли формаси билан биргагина қўлланади: *Келса бўлди, борса бўлди, айтса бўлди.*

Бундай ҳолатларда *бўлмоқ* феъли ўтган замон формасида келса, етакчи феъл орқали ифода қилинган ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчини қониқтириши ва «шунинг ўзи етарли» деган маъно англашилади. Агар *бўлмоқ* феъли ҳозирги замон формасида бўлса, шу ҳаракатнинг бажаришга ижозат берилгани, «шу ҳаракатни бажариш мумкин» деган маъно чиқади: *Айтса бўлади||айтиш мумкин; келса бўлади||келиш мумкин.*

Бўлмоқ феъли от туркумидаги сўзлар билан бирга составли феъл кесим таркибида қўлланади: *Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти Мулла Норқўзи бўлади* (А. Қаҳҳор). *Тошкентда ўқиётганига ҳам анча бўлди* (А. Қаҳҳор). *Турсуной ҳам катта бўлди* (А. Мухтор).

Бўл сўзининг қўлланишидаги айрим хусусиятларни кўриб чиқамиз:

1) У кўпинча эга-кесим муносабатида боғлама бўлиб келади. Бундай гапларда *бўлмоқ* феъли турли шахс-сон ва

замон қўшимчаларини олиб, от туркумидаги сўзлар ва сифатдош билан бирга составли кесимни ташкил қилади.

2) *Бўлмоқ* сўзи туб феъл шаклида қўлланганда, қуйидаги маъноларни билдиради:

а) мавжудлик маъносини билдиради ва бошқа феъллар каби шахс-сон ва замон қўшимчаларини олади;

б) бирор ҳолатда бўлмоқ, бирор ҳолатга ўтмоқ, шунга эришмоқ маъноларини билдиради: *Опам мастер бўлди, мен аълочи бўлдим*²⁰;

в) ишнинг тамомланганлигини, тугалланганлигини билдиради: *Мен бўлдим* (— *Мен тугатдим* маъносида);

г) бирор йиғилиш ёки воқеани содир бўлишида иштирок этганлик, қатнашганлик маъносини билдиради: *Кечаги мажлисда мен ҳам бўлдим*;

д) баъзан бирор шахсдан ёки бирор нарса билан шуғулланишдан воз кечганлик маъносини ифодалайди: *Мен ҳадеб бировни мақтай беришдан бўлдим*;

е) бирор воқеа рўй беришига, келиб чиқишига сабабчи бўлган ҳодиса ёки нарса-предметларни кўрсатади:— *Доктор, айтсанг-чи, бу касаллик нимадан бўлади?*— *Бу касаллик асосан ичкиликдан бўлади*;

ж) бўлмоқ феълнинг шарт формаси чоғиштирилаётган бўлақлардан кейин қўлланади: *Сиз бўлса, фақат ўзингизни ҳақ деб биласиз, эҳтимол юқорида бошқа фикр бўлиши мумкин* (Ш. Рашидов).

з) баъзан бўлмоқ феълнинг шарт формаси бордир сўзи билан бирга қўлланиб, бирор фикрни ишончсизлик билан тасдиқлаш, унга шубҳа ёки гумон, тахмин билан қарашни билдиради: *Бу ишни кичкина бир бола бажарипти-я?*— *Бўлса бордир*||*балки шундайдир ёки... бажарган бўлиши мумкин*;

и) тақсимлаш, бўлиш (делить) маъносини ифодалайди: *Дўстлар мағизни ҳам тенг бўлиб ейишган экан*;

к) бирор ҳаракатни тўхтатишга ундаш, таъқиқлаш маъноларини ифодалаш учун қўлланади: *Бўлди ҳадеб кула берасанми?*

л) сифатдошнинг -ажак формасини олиб, келаси замон билан боғланган предмет белгисини билдиради: *Маълум бўлишича, эшон Қифоятхоннинг эри — раисга бўлажак қуда экан* (А. Қаҳҳор);

м) шарт майлининг инкор формасидаги бўлмоқ феъли -чи юкламаси билан бирга келиб, бир составли гап+сўз+гап шаклида қўлланади ва юқоридаги воқеа-ҳаракатнинг бажа-

²⁰ «Ҳозирги замон ўзбек тили», Синтаксис, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, Тошкент, 1961, 89-бет.

риллишига қатъий ишонч билан қараш маъносини билдиради. Баъзан бу сўздан кейин юқоридаги гап такрорланиши мумкин:— *...Қизим, Ефим, тоғанга раҳмат дедингми?— Бўлмасачи (А. Мухтор). Еки...— «Бўлмасачи, раҳмат дедим».*

3) *Бўлмоқ* феъли айрим сўзлар билан бирга қўлланиб, қуйидаги вазифани бажаради:

а) шарт феъли формасидаги феъллар бирга келиб, иш-ҳаракатни бажаришга ижозат сўраш маъносини билдиради: *Кетсам бўладими?— Ҳа биз ҳам кетсак бўлади.*

б) бу феълнинг III шахс бирликдаги буйруқ формаси экан тўлиқсиз феъли билан бирга келиб, афсусланиш, ўкинш маъноларини билдиради: *Ҳар ҳолда бошингда отанг бўлсин экан;*

в) эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдошлари *бўлмоқ* феълнинг III шахс бирликдаги буйруқ формаси билан бирга қўлланиб, бирор иш-ҳаракатни бажаришга қатъий аҳд қилинганликни билдиради: *Иккинчи остонангизга қадам босмаганим бўлсин. Горадан сира гап очмаганим бўлсин (Тагор);*

г) ўтган замон сифатдоши билан бирга келиб, иш-ҳаракатни юзакигина, эътиборсизлик билан бажарилганлигини билдиради: *Ҳуринисо бу саволни эшитмаган бўлди (А. Қаҳҳор). Раис портфелини оёқ орасига олиб бармоғи билан икки қудоғини беркитди, кўзини юмиб, кўзини бужмайтириб кулган бўлди (А. Қаҳҳор).*

Бўлмоқ сўзи келаси замон маъноси билан боғлиқ бўлган сифатдошлардан кейин келиб келгусида бажарилиши мўлжал қилинган ёки одат тусига кириб қолган ҳаракат маъносини билдиради: *Биз Москвага кетадиган бўлдик (мўлжалланган ҳаракат). Собиржон деярли куң оралаб ишдан кеч қайтадиган бўлди (А. Мухтор) (одат тусига кириб қолган ҳаракат);*

д) феълнинг шарт майли формаси + *бўлмоқ* феъли шаклида қўлланиб, шу ҳаракатни бажариш мумкинлиги, лаёқатли, яроқли эканлигини билдиради: *Қизларга ҳам иш топширса бўладими? (А. Мухтор). Бу сирни бировга айтса бўладими?*

Агар *бўлмоқ* феъли ўтган замон аниқ феъли шаклида қўлланса, ҳаракатни юзакигина бажариш мумкинлиги ёки ҳаракатнинг юзага келишига совуққонлик билан қараш маъноси англашилади: *Идорага борса бўлди. Уз исми, фамилиясини ёзишни ўрганса бўлди.*

Баъзан юқоридагича ҳаракатни бажариш мумкинлигини билдирадиган составли кесим орасида ҳам ёрдамчиси қўлланиши мумкин: *Уша мозор ёнидаги сўқмоқдан тикка кесиб*

ўтилса ҳам бўлади-ю, Башорат билан Турсуной бу сафар у йўлдан юришмади (А. Мухтор);

е) равишдошнинг бўлишсиз формасида келган бўлмоқ феъли -гунча аффиксини олган равишдош билан келиб, ҳаракат ёки бирор воқеа бажариб тугалланмасиданоқ иккинчи ҳаракат, воқеа содир бўлганлигини билдиради: *Самандаров жавоб бергунча бўлмай, ўтирганлардан бири ирғиб ўрнидан турди-ю, даҳлизнинг эшигини очиб қаттиқ шивирлади* (А. Қаҳҳор);

ж) бўлмоқ феъли баъзан сўроқ ва жавоб тарзида тузилган турғун бирикмалар составида келади: *Хуллас, бординги — бордим бўлипти-да, ука.*

Шунингдек, шарт маъносини англатган аниқлик майли формасидаги феъл билан *нима бўлди* ҳолида бирга қўлланиб, чоғиштирилаётган воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг ораларида деярли тафовут йўқ эканлигини, бу нарса сўзловчи учун бефарқлигини билдиради. Бундай конструкцияларда бўлишли ва бўлишсиз формадаги феъллар чоғиштирилади: *Меҳмонга борди нима бўлди-ю, бормади нима бўлди. Шу маслаҳатларни сиз бюрода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюродан твйқарида туриб бердингиз нима бўлди* (А. Қаҳҳор).

4) -дай аффиксини олган ўтган замон сифатдоши билан бирга келиб, ҳаракат ёки воқеанинг бажарилгани ноаниқ эканлиги, тахминан қилинаётганлигини билдиради: *Сауда бу хотинни қаердадир кўргандай бўлди* (А. Қаҳҳор).

Одатда бундай гаплардаги *бўлмоқ* сўзи ўтган замон аниқлик феъли шаклида келади. Агар *бўлмоқ* феълнинг замони ёки майли ўзгарса, бундай маъно ҳам ўзгаради: *Қаттиқ айт, одам ашула эшитгандай бўлсин* (А. Қаҳҳор).

А. Гуломов юқорида кўрсатилган ишда *бу бола учувчи бўлмасин* типидagi гапларда «Феъллардаги инкор белгисининг (-ма аффиксининг) тахмин билдиришида одатда *бўл* феълнинг ҳам роли бор» деб кўрсатади²¹. Бундай гаплардаги тахмин маъноси бўлишсиз феълларнинг буйруқ-истак шаклида кўринадиган ҳодиса кабидир. Чунки *меҳмоннинг бир ўзи уйда зеркиб қолмасин. Иззатини ўрнига қўймасак кетиб қолмасин* каби гапларда ҳам юқоридагича маъно-тахмин англашилган. Шунинг учун бундай ўринларда ундаги семантик хусусиятни *бўл* феъли билан боғлаш ёки шу маънони англатишда *бўл* феълнинг роли бор дейиш тўғри эмас.

5) *Бўл* сўзи баъзан жуфтланиб отлашади ва гапда айрим гап бўлаклари вазифасида қўлланади: *Меҳмоннинг келди-*

²¹ Уша асар, 89-бет.

келдиси, тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ (А. Қаҳҳор). Бўларга-бўлмасга хафа бўла берманг.

Баъзан жуфтланмай якка ҳолда қўлланган бўл сўзи ҳам отлашиши мумкин: *Бўлмаганга бўлишма, эрта туриб этишма* (мақол).

6) *Бўл* сўзи ёрдамчи сўз вазифасини бажариши ёки боғловчилар составида иштирок этиши мумкин. У кўпинча бўлишли ёки бўлишсиз формадаги буйруқ феълларининг III шахс бирлик шаклида келиб, тенг боғловчиларга ўхшаш уюшиқ бўлакларни боғлайди. Одатда бундай уюшиқ бўлаклардан кейин умумлаштирувчи сўзлар ҳам ишлатилади: *Тол тевараги бўлсин, қинғир-қийшиқ битадиган қизил қайини бўлсин — ҳаммаси ҳам ям-яшил бўлиб яшнаб турар эди* (Ойбек). *Этак бўлмасин, қоп-қанорлар бўлмасин, — ҳаммаси бирпасда пахтага тўлди.*

Бўлмоқ феъли айрим боғловчилар билан бирга қўлланиб, шунинг учун боғловчисидан кейин келади: *...Шунинг учун бўлса керак кампир судга келманги.*

Буйруқ майли формасидаги *бўл* феъли хоҳ-хоҳ айирув боғловчисидан кейин келади ва шу ёрдамчи орқали бириккан бўлаклардаги мазмун сўзловчи учун бепарқ эканлигини билдиради. Кўпинча, бундай гаплар составида шу маънони ифодаловчи ёрдамчи сўз — барибир ишлатилади: *У хоҳ ишлаган бўлсин, хоҳ ишламаган бўлсин — бизга барибир.*

Баъзан содда гапларда кириш сўз вазифасида келиб, кўпроқ рус тилидаги «в таком случае» маъносини билдиради. Одатда бундай кириш сўз вазифасида келган *бўлмоқ* феъли бўлишсиз формада қўлланади: *Тоғам барвақт кел деганди. Биласиз-ку, кечаси меҳмонлар келади: — Бўлмаса, олдин аямдан хабар ол — буюрди Комила (Ойбек). — Уйга кетамизми бўлмаса, қизим, — деди у* (А. Мухтор).

Бўлмаса сўзи жуда (жонли тилда жилла ҳам дейилади) ҳеч сўзлари билан бирга келиб, бирор воқеа-ҳаракатнинг юзата келишидаги кичик чегарани билдиради ва вазифасига кўра рус тилидаги «хотя бы» ёрдамчисига яқин туради: *Жуда бўлмаса, ақл-фаросатимни кишанлаб, зулмини ўтказаетган нарсага мадҳиялар ўқиш каби разолатдан қутулиб оламан-ку* (Тағор). *Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаса баҳона бўладиган бир оғиз сўз ҳам айтмайди* (А. Қаҳҳор).

Турли феъл формалари ва феъл майллари шаклида келган *бўл* сўзи қўшма гап қисмларини боғлашда муҳим ўринни эгаллайди. Бу сўз феъл маъносида ҳаракатни ифодалаб келганда бошқа феъллар каби қўшма гапларда айрим компонентларнинг кесими бўлиб келади. Бундай қўшма гап қисмлари боғловчилар ёки турли ёрдамчилар орқали бирикади:

Проект бўлмаса, смета бўлмаса, иш чертежлари бўлмаса, қурилиш бошланмасин (газетадан).

Бўл сўзи кўпинча эргаш гапда составли кесим таркибида келиб, эргаш гапни бош гапга боғланишида боғловчи сўз вазифасини бажаради.

У турли феъл формаларида келиб, деярли ҳамма эргаш гапларни бош гапга боғлайди: *Кимки ўз халқига содиқ бўлиб хизмат қилмоқчи бўлса, у ҳақиқатни ўз халқидан яширмаслиги керак* (газетадан). *Мени ҳайратда қолдирган нарса шу бўлдики, қиз оғир ярадор бўлишига қарамай жилмаяр эди. Пахтакор деҳқон нимага интиладиган бўлса, Ойқиз ҳам шунга интилади* (Ш. Рашидов).

Демоқ ва бўлмоқ феълларидан ташқари *қарамоқ, турмоқ, улгурмоқ* каби феъллар ҳам эргаш гапларнинг кесими составида келиб, эргаш гапни бош гапга бириктириш учун боғловчи сўз сифатида хизмат қилади.

Қарамоқ феъли *қарамай* (*қарамасдан*) шаклида қўлланиб, тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Бугун ҳаво очик бўлишига қарамай, у ғамгин ва хаёлчан* (Ш. Рашидов).

Турмоқ феъли (-и)б аффиксини олиб пайт эргаш гапли қўшма гаплар составида қўлланади. Бундай қўшма гапларда пайт ёки шарт маънолари ифодаланади: *ГЭС битмасдан туриб, унинг қулоғига гап қирмайди. Олимжондан жавоб келмасдан туриб, масала ҳал бўлди* (Ш. Рашидов).

-гунча орқали бош гапга бирикадиган пайт эргаш гаплар таркибида *улгурмай* (*улгурмасдан*) сўзлари қўлланиб, эргаш гапдаги воқеа, ҳаракат тўла тугалланмасдан, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиши мумкинлиги ифодаланади: *Назокат жавоб бергунча улгурмасдан, Хайри «Вой» деб юборди*.

Баъзан бундай эргаш гапларда *улгурмай* сўзи ўрнида *бўлмай* қўлланиши ҳам мумкин: *Назокат жавоб бергунча бўлмай, Хайри «Вой» деб юборди*.

II БОҒЛОВЧИСИЗ ЭРГАШИШ

Ўзбек тили турк тиллари системасидаги айрим тиллардан эргашган қўшма гап қисмларининг боғловчисиз бирикиш усулининг устунлиги билан фарқ қилади. Ўзбек тилида ҳақиқатан ҳам кўпгина эргаш гаплар бош гапга боғловчисиз (феълнинг турли формалари, кўмакчилар, юкламалар, пайт билдирувчи баъзи отлар ёки равишлар, ўрин келишиклар қўшимчалари, нисбий сўзлар, интонация ва бошқа шунга ўхшаш йўллар билан) бирикади.

Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи бундай грамматик воситалар қўлланишига кўра икки группага бўлинади:

1) Елғиз ўзи бириктириш вазифасини бажарувчи асосий ёрдамчилар. Бу группага равишдош, сифатдошнинг бўлишли-бўлишсиз шакли, шарт феъли каби ёрдамчилар киради.

2) Бошқа воситалар билан бирга келиб, бириктирувчи восита вазифасини бажарувчи ёрдамчилар. Бу группага сифатдош, кўмақчилар, келишик қўшимчалари ва бошқа шунга ўхшаш бириктирувчи воситалар киради.

1. Феълларнинг шахссиз формаси орқали бирикиш

Эргаш гапларни бош гапга боғлашда феълнинг шахссиз формалари муҳим роль ўйнайди. Феъл формалари эргаш гапни бош гапга бириктирувчи асосий грамматик воситалардан ҳисобланади ва кўпгина эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Сифатдош

Сифатдошлар гапнинг кесими бўлиб келганда, шахс, сон, замон кўрсаткичларини олади. Эргаш гапларнинг кесими бўлиб келганда эса, эгалик ва келишик аффикслари билан бирга қўлланади.

Сифатдошга қўшилиб келган эгалик аффикси отлардаги эгаллик категориясидан маълум даражада фарқ қилади: отлардаги эгалик хосликни билдирса, сифатдошдаги эгалик эса тўла маъноси билан бундай хосликни билдирмайди. Бунда эгалик олган сўздан олдин қаралмиш бўлиши шарт эмас, ҳатто айрим ўринларда қаралмиш қўйиб бўлмайди. Сифатдошдаги эгалик қисман субъектни ҳам кўрсатади.

Ҷоғиштирайлик: *Китобим (менинг китобим) — келганимда (менинг келганимда эмас мен келганимда)*. Эргаш гапнинг кесими бўлиб келган сифатдошлар ҳамма келишик формаларида ишлатилади. Сифатдошлар (кўпроқ **-ган** аффиксини олган формаси) ўрин келишиклари (чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари) аффиксларини олиб, эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади. Жўналиш келишиги формасида келиши деярли учрамайди. *Ефим нима қилишини билмай турганида, телефон жиринглади* (А. Мухтор). *Узоқ тортишувлар бўлиб ўтганидан кейин, охири чўлда икковлари учрашиш қарорига келдилар* (М. Иброҳимов).

Кўпинча сифатдошнинг **-ган, -(а)р** аффиксини олган формалари эргаш гапнинг кесими бўлиб келади.

Сифатдошнинг -ган аффиксини олган формаси эргаш гапнинг кесими бўлиб келса ҳам, эргаш гапни бош гапга боғлай олмайди. У қуйидаги элементлар билан бирга эргашган қўшма гап составида бириктирувчи восита саналади.

1. *Сари (сайин), учун, билан* кўмакчилари билан бирга келади. *Сари, сайин* кўмакчилари билан бирга келганда сифатдошнинг -ган формасидан кейин эгалик аффиксининг ишлатилиши жуда кам учрайди: *Кунлар исиган сари, кўкатлар ҳам қуюқлашар, ўсиб-улғайиб, чиройига чирой қўшарди* (Ш. Рашидов). *Шиша бўшаган сайин, Саидий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади* (А. Қаҳҳор).

Учун, билан кўмакчилари билан бирга келганда эса, сифатдошдан кейин эгалик аффикси деярли ҳамма вақт қўлланади. Бу эгалик аффикси эргаш гапнинг эгаси билан мослашган бўлади; *Тўти гапиргани билан, у ҳам инсон бўлдими?* (Ҳамза).

2. Урин келишиклари формасида келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими — сифатдошдан кейин эгалик аффикси қўлланиши ёки қўлланмаслиги ҳам мумкин: *Гулнор билан Едгор йўлга тушганларида, орқаларидан туёқ товуши эшитилди* (С. Айний). *Агар икки нуқсон содир бўлмаганда, сиз бемалол юра берсангиз бўларди* (Ҳ. Фулом).

3. Келишик қўшимчалари ва кўмакчилар (*кўра, сўнг* кўмакчилари) билан бирга қўлланади: *Далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгандан кўра, гуллар ўссин. Пахта қийғос очилгандан сўнг, терим машинаси ишга тушди*.

4. Айрим отлар билан бирга келади. Сифатдошдан кейин келган бундай отлар пайт маъноси билан боғлиқ бўлиб, кўпинча, бош келишик формасида қўлланади: *Отаси ўлган йили, у 3—4 яшар қизча эди*.

5. Урин келишиклари формасидаги айрим отлар билан бирга келади: *Бригадир келган вақтда, дала шийпонида ҳеч ким йўқ эди* (А. Қаҳҳор). *Қаландаров қўллари қалтирагани ҳолда уйга кириб келди* (А. Қаҳҳор).

6. Урин келишиклари формасидаги пайт равишлари билан бирга қўлланади: *Рўхсат берилгандан кейин биз ҳам кетдик. Раис гап бошлагандан кейин, залда шовқин тинди* (А. Қаҳҳор).

7. Айрим равиш ясовчи аффиксларни олиб келади: *Чанқаб ҳолдан кетган киши булоқ суви тўла челақни кўрганда бош кўтармай ичганидек, ўз ерига сув чиқарган олтинсойликлар ҳам янги ерда бош кўтармай ишладилар* (Ш. Рашидов). *Капалак гулзорда айланганидек, ул жаноб ҳам то гўзалликдан бошлаб арбоб, илм, фикр, шеър ва санъат орасида кезадилар* (Ойбек).

8. Тўлиқсиз феълнинг эди, экан формалари билан бирга келади: *Мард унга ёлланиб ишлашни таклиф қилган экан, номард рози бўлиб* («Афғон эртаклари»).

Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг қесими — сифатдошдан сўнг -ча аффикси ва йўқ сўзи ишлатилиши мумкин: *Мен уйга яқинлашганимча йўқ эдики, болаларнинг қий-чуви эшитилиб қолди.*

Баъзан тўлиқсиз феъл билан сифатдош орасида ҳам сўзи ишлатилади: *...У самоварчига энди чой буюрган ҳам эдики, Ражаббобо кўча ўртасидан қўй етаклаб ўтиб қолди* (Саид Аҳмад). *Ҳали ашула тамом бўлганича йўқ эдики, гулдурос қармаклар бошланди.*

9. Урин-пайт келишиги формасидаги сифатдош эди тўлиқсиз феъли билан бирга ишлатилади: *Райондан юборилган комиссия келганда эди, ишни бошлаб юборар эдик* (А. Қаҳҳор).

10. Урин келишиклари формасидаги сифатдош ҳам боғловчиси билан бирга қўлланади. Баъзан улар орасида пайт билдирувчи равишлар ҳам келади: *Мажлис тамом бўлди деб эълон қилингандан кейин ҳам, зал кишилар билан лиқ тўла эди* (А. Қаҳҳор). *Булоқ қазиётган барча колхозчилар чарчаб уйқуга кетганда ҳам, Олимжон безовталаниб айланиб юрарди* (Ш. Рашидов).

-а(р) аффиксини олган сифатдош экан тўлиқсиз феъли билан бирга эргаш гапларнинг қесими бўлиб келади: *Йўлчи аҳволни бироз енгиллаштирадиган бир йўл устида ўйларкан, эшикдан бир киши кириб келди* (Ойбек). *Сиз қаерга борар экансиз, биз ҳам ўша ерга борамиз.*

Сифатдошнинг бўлишли ва бўлишсиз формада жуфтланиб келган шакли ҳеч қандай аффикс олмайди. *Тонг отаротмас биз йўлга чиқдик. Кун ботар-ботмас уйга қайтдик* (Ойдин).

Сифатдошлар қуйидаги эргаш гапларнинг қесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита саналади.

1) Пайт эргаш гапнинг қесими бўлиб келганда, асосан бош гапдаги воқеа билан бир вақтда юзага келадиган ҳаракатни ифодалайди: *Участка агитпунктида курс машғулоты бўлаётганда, фельдшер хотин мени имлаб чақирди* (Саид Аҳмад). *Турсунойнинг гуғурт қутичага қамаб олган олачипор капалаги қўлдан чиқиб кетганда, тиканакзорга яланг оёқ кириб тутиб чиқди* (А. Мухтор).

Эргаш гапдаги воқеани чегаралаб кўрсатиш, «фақат шу вақтдагина» ёки «шу ҳаракат бўлиши билан» деган маъноларни ифодалаш учун икки компонентни туташтирувчи ёр-

дамчидан сўнг -оқ (-ёқ), -гина юктамалари ишлатилади: *Чорбозордаги боғимни пуллашни учини чиқарганимдайқ важоҳати бир хил бўлиб, тутун осмонга чиқувди* (А. Мухтор). *Поезд келгандагина, кичик станцияга юк машинаси келиб тўхтади* (Р. Файзий).

Айрим вақтда бундай қўшма гаиларнинг эргаш гап қисмида *авжи* сўзи қўшиб ишлатилиши мумкин: *Авжи устара райсинг кеқирдагига қадалганда... Мамат сартарош Ниёзмат сартарошга имо қилди* (Саид Аҳмад). *Авжи қовун пишганда, далада бўлмадик*.

2) Эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши ва пайт маъносини билдирадиган *пайт, чоғ, вақт, кез, давр* каби отлар билан бирга келиб, бош ва эргаш гапдаги воқеа, ҳаракатларнинг бир вақтда юзага келишини билдиради. Эргаш гап кесими остовида келган бу отлар баъзан эгаллик ва ўрин-пайт қўшимчасини олади: *Уста Самарқандда ишлаган вақтда, Султонмурод уч яшар бола эди* (Ойбек). *Ниҳоят қуёш нури ерга қадалган пайтда, Марзининг кўз олдида алланарсалар ялтираб кетибди* («Афғон эртақлари»). *Шафтолилар гуллаган кезде, биз боққа кўчдик*.

Замон, заҳоти каби сўзлар келишикларсиз ишлатилади ва бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга тезда кўчишликни билдиради: *Колхоз чегараси кўринган замон, юрагим орзиқиб кетди. Жанг тугаб олтин зафар бизларга гул тутган замон, қуш бўлиб, ёнингга учмай интизор этсам, ўлай* (Уйғун).

Юқоридаги сўзлар вазифасида *ора, жой* сўзлари ҳам ишлатилиб, пайт эргаш гапли қўшма гап қисмларини бошлаш учун хизмат қилади.

Эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши, *кейин, олдин, аввал, сўнг* каби пайт равишлари ва айрим қўмакчилар билан бирга келиб, қўшма гапдаги воқеалар кетма-кет юзага келишини кўрсатади. Одатда бу сўзлар чиқиш келишиги формасидаги ўтган замон сифатдошидан кейин келади: *Қайтиб келганингдан кейин, планни бажариш юзасидан амалий тадбирлар ҳақида қарор чиқарамиз* (С. Бабаевский). *Наққош кетгандан сўнг, шоир эшикка чиқди* (Ойбек).

Баъзан бундай эргаш гаплар ҳам сабаб, ҳам пайт маъноларини аңлатади: *Бошқа ҳеч ким журъат этмагандан кейин, Василлий Иванович шапкасини қўлига олиб эшик дастасини тортди* (А. Мухтор).

Пайт эргаш гапларини бош гапга боғлашда *бери*²², *бош-*

²² Баъзан жонли тилда *бери* ўрнида шунга антоним бўлган *нари* қўмакчиси ишлатилиши мумкин. Бу қўмакчи пайт эргаш гап остовида келганда *бери* қўмакчисига синоним бўлиб келади: *Отаси кетгандан нари, жанжал қилади*.

лаб, буён сўзлари ёрдамчи вазифасида келади: *Бўзчи хотинлар совет қонунига мувофиқ саккиз соат ишлаб, ишига яраша ҳақ оладиган бўлганларидан бери, дўконхонада бундай «иш боши»нинг кераги йўқлиги ҳаммага аён эди (А. Мухтор). Алишер Ҳиротга келгандан буён, жаҳоннинг у нодир сиймоси тўғрисида яхши таърифлар эшитиб тураман (Ойбек). У боғларни тасвирлаб бергандан бошлаб, ҳамма боғдорчиликка жой берилишини илтимос қила бошлади (С. Бабаевский).*

Ўтган замон сифатдоши эмоқ тўлиқсиз феъли билан бирга эргаш гапнинг кесими таркибида келиб, икки компонентдаги воқеанинг бир вақтда юзага келишини билдиради ёки бирининг юзага келиши билан кейингиси бошланади.

Эргаш гапнинг кесими таркибида келган эмоқ тўлиқсиз феъли кўпинча:

а) ўтган замон формасида — эди шаклида ишлатилади: *«Бу катта бинонинг эшиги қаёқда экан?» деб аланглаб бораётган эдики, устларини қор босган четроқдаги биноларнинг биридан бўйдор бир йигит чиқди-да, зинғиллаб кела берди (П. Турсун).*

б) экан шаклида қўлланиб, эргаш гапдаги воқеанинг эшитилганлигини билдиради: *Бибо эндигина саройдан чиқай деб турган экан, унинг олдида дугоналари... келиб, чуғурчуқдек чувиллашибди («Афғон эртаклари»).*

Эди тўлиқсиз феълининг қўлланишида айрим фарқлар мавжуд. Бу тўлиқсиз феъл -ган эди шаклида қўлланиб, эргаш гап ва бош гаплардаги воқеа, ҳаракатнинг бир вақтда юзага келиши, бажарилишини билдиради: *Тўқли мерган Тўғонбекнинг баъзи сифатларини сўзлаб, мақташга бошлаган эди, Тўғонбек унга ҳўмрайиб қўйди (Ойбек).*

-ган эдики формасида келиб, эргаш гапдаги воқеа бошланмай туриб ёки эндигина бошланиши билан бош гапдаги ҳаракат, ҳодиса тўсатдан юзага келиб қолганлиги кўрсатилади: *Улар энди бирпас ўтирган эдиларки, Абдусамат билан ҳов бирдаги икки чиройли қиз келиб қолди (А. Мухтор).*

3) -ган эдики ёрдамчилари орасига ҳам элементи кўшилиб, эргаш гапдаги ҳаракат бир оз бошланиши билан бош гапдаги воқеа юзага келганлигини кўрсатади: *Холмурод охирги челақ гўнени ағдариб турган ҳам эдики, Отинойи яна етиб келиб, навбатдаги вазифани уқдирди (П. Турсун).*

Агар эргаш гапнинг кесими қўшма феъл орқали ифодаланган бўлса, ҳам ёрдамчиси сифатдош формасидаги қўшма феълнинг кўмакчи феъл қисмидан кейин эмас, етакчи феъл билан кўмакчи феъл орасида ишлатилади: *Қизлар йўлакдан чиқиб ҳам бўлишмаган эдики, Башоратни илмий мудирнинг кабинетига чақириб қолшиди (А. Мухтор).*

Кўпинча эргаш гап қисмида ҳаракатнинг бошланиш вақтини, яқиндагина бошланганлигини кўрсатиш учун энди ишлатилади: *Муҳаррир ҳозир келтирган чойдан икки хўплаб энди бизга қараган эди, эшикдан биров кириб қолди* (А. Қаҳҳор). *Энди қопнинг оғзини тугиб бўлган эдимки, Толя Орлов кириб келди* (Фадеев).

4) Эргаш гапларнинг кесими составида *-гани (ҳам) йўқ эдики, -ганича (ҳам) йўқ эди(ки)* ёрдамчилари ишлатилиб, бир ҳаракат бошланмасданоқ унинг устига иккинчи бир ҳаракатнинг юкланишини билдиради: *Ҳали хотин-қизлар артиллари очилганича йўқ эдики, бўзчи аёллар, айниқса косибларнинг беваларидан беш-ўнтаси шунга кириб ишлай бошлади* (А. Мухтор).

Эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг желаси замон формаси ва экан (кан) тўлиқсиз феъли билан ифодаланиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг эргаш гапдаги воқеа, ҳаракат билан бир вақтда юзага келишини ёки тўсатдан юзага келадиган воқеани ифодалайди: *Йўлчи кўзлари билан атрофни сайр этаркан, рўбарўдаги қўрғонча-ичкари ҳовли эшигидан ёш-ёш ўғил ва қиз болалар чувиллашиб чиқишди* (Ойбек). *У қалпоғи билан елпиниб, дала бўйлаб бораркан Тансиқ уни тўхтатиб қолди* (Ойбек).

Бош гапдаги ҳаракатнинг тўсатдан юзага келганлигини аниқроқ кўрсатиш, таъкидлаш учун бош гап олдидан бирдан равиши ҳам қўшиб ишлатилади: *Назокат шундай хаёллар билан келаркан, қулоғига бирдан ғалати овоз кирди* (Саид Аҳмад).

Эргаш гапларнинг кесими сифатдошнинг бўлишсиз формаси орқали ифодаланиб, эргаш гапдаги ҳаракат бажарилмасдан туриб бош гапдаги ҳодиса рўй бермаслиги ифодаланади: *ГЭС битмасдан, унинг қулоғига бошқа гап кирмайди* (Саид Аҳмад).

-масдан ёрдамчисидан кейин бош гапдаги ҳаракатнинг эргаш гапдаги ҳаракатдан олдин юзага келганлигини таъкидлаб, аниқлаб кўрсатиш учун *аввал, олдин, бурун, илгари* каби пайт равишлари ёки туриб сўзи ишлатилади: *Ҳожия магазинни мактаб қурувчилари иш бошламасдан бурун очди* (А. Мухтор). *Олимжондан жавоб келмасдан туриб, масала ҳал бўлди* (Ш. Рашидов).

Сифатдошнинг бўлишли ва бўлишсиз формаси жуфтланиб эргаш гапни бош гапга бириктириб келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа бош гапдаги воқеанинг тахминий ўлчови саналади. Эргаш гапдаги воқеа тўла бажарилмай, бош гапдаги воқеага кўчирилади: *Кун ботар-ботмас, биз қишлоққа кириб бордик* (С. Бабаевский).

Эргаш гапнинг кесими чиқиш келишиқ қўшимчаси билан ёки кўмақчилар билан келиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келиш сабабини билдиради: *Данғиллама ҳовлида фақат ота ва қиз турганидан, жиҳозларга гард юқмас, уй ва ҳовли юзларига чўп тушмас эди* (Ойбек). *Отпуска вақтида бора олмаганим учун, кампир бир оз ранжиган бўлипти* (Ғ. Ғулом). *Урмонжон бошига каттақон оқ қалпоқ кийиб олгани учун, юзи қичкина ва қоп-қора кўринар эди* (А. Қаҳҳор).

Эргаш гапнинг кесими -гани (ганлиги) сабабли, туфайли, орқасида каби ёрдамчиларни олиб, бош гапга боғланади. *Бу қишлоқнинг кўп ерларни қум босганлиги сабабли экишга яроқли ер оз қолган эди* (С. Айний). *Далада қишнинг тигиз вақти ўтганлиги туфайли, мардикорларга бундан бир неча кун илгари жавоб берилган эди* (Ойбек).

Сифатдошлар эмоқ тўлиқсиз феъли билан бирга фараз қилинган шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Агар у ҳар кўни эрталаб сойга тушмаганда эди, кўза-кўза сув тўкиб томирига юбормаганда эди, ўрик аллақачон хазон бўларди* (Ш. Рашидов). *Сув ҳам ҳаводек мўл бўлганда эди, қишлоғимиз гулцстон бўларди* (Ш. Рашидов).

Сифатдошнинг -(а)р аффиксини олган формаси экан тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланиб, реал шарт эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Халқ ҳақсизликка қарши бош кўтарар экан, унга қимдир раҳнамо бўлиши муқаррар* (Ойбек).

Баъзан шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келган ўтган замон сифатдоши ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олиб, борми сўзи билан бирга қўлланади: *Агар фермага ўтаман деганингизда борми, қўлимни ювиб қўлтиғимга урардим-у, бетингизга иккинчи қарамай қўя қолардим* (Саид Аҳмад).

Сифатдошлар тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими саста-вида келади. Бундай конструкцияларда ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сифатдош ҳам сўзи билан бирга компонентларни бириктиради.

Тўсиқсиз эргаш гапнинг бу хилдаги турида қисман пайт мазмуни ифодаланади ва бош гапнинг мазмуни эргаш гапдаги пайтга зид қўйилади. Бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келиш пайти кутилмаган вақтга тўғри келади. Яъни эргаш гап орқали ифодаланган пайт бош гапдаги воқеанинг юзага келишига тўсиқ бўлса ҳам ундаги ҳаракат, ҳодиса ба-жарилган бўлади. Шунинг учун бундай эргаш гапларни тўсиқсиз-пайт эргаш гап дейиш мумкин: *Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам, Қаландаров колхозда бригадир, Ху-ринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган эди* (А. Қаҳҳор). *Чол ўрин солиб берганда ҳам, Сидиқжон анчагача бир-пой этгани ечмасдан ўйланиб ўтирди* (А. Қаҳҳор).

Бу ёрдамчилар составида *пайт, чоғ, вақт* сўзлари келиб, эргаш гапдаги пайтни аниқроқ кўрсатади: *Уртага ош қўйилган вақтда ҳам, уларнинг суҳбати бўлинмади* (Саид Аҳмад). *Тўлдирган чоғда ҳам жаҳонни нурга, Қуёш қуча олмас сени дафъатан* (Ҳ. Олимжон).

Бундай эргаш гапларнинг айримларида бош гапдаги воқеа, ҳаракатга зид бўлган пайт-шарт англашилади: *Бугдой қалин бўлганда ҳам, ўз вақтида ўриб улгурамиз* (— *Бугдой қалин бўлса ҳам...*)

Мазмунидан пайт-шарт англашилган тўсиқсиз эргаш гаплар олдидан шарт мазмунининг ортиқроқ эканлигини кўрсатиш учун *агар* сўзи ҳам ишлатилиши мумкин: *Агар ҳаҷирнамо катта эшағи унинг қулоқлари остида ҳанграганда ҳам уйғонмас эди, балки* (Ойбек).

Тўсиқсиз-пайт эргаш гапларнинг кесими *-гандан кейин* ҳам ёрдамчисини олиб, бош гапга боғланиши мумкин. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа, ҳаракат юзага келгунча бош гапдаги ҳаракат-ҳодиса тугалланмагани, давом этаётганлиги баён қилинади: *Одамлар тарқагандан кейин ҳам Ефим Данилович ҳеч қаерда кўринмади* (А. Мухтор).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари эгаллик ва билан кўмакчисини олган ўтган замон сифатдоши орқали бош гапга бирикади: *Умрзоқ ота насихат қилгани билан, Ойқиз кўнмади* (Ш. Рашидов). *Лаблари кулмоқчи бўлгани билан, қовоқлари осиглиқ эди* (Саид Аҳмад).

Сифатдошлар ўлчов-даража эргаш гапларнинг кесими бўлиб келганда, *сари (сайин)* кўмакчилари билан бирга қўлланади. *-ган сари* ёрдамчиси орқали бош гапга бирикадиган эргаш гаплар ҳаракат ёки воқеаларнинг даражасини кўрсатади: *Бойчибар аста-аста чопган сари, у ёш болалардек завқланар эди* (Ш. Рашидов). *У воқеага тушунган сари, даҳшат унинг ўз ишига айланиб борар эди* (А. Мухтор).

Чқийи келишиги қўшимчасини олган сифатдош *кўра* кўмакчиси билан бирга чоғиштириш эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифасини бажаради: *Доим бойнинг ташқарисида ёки боғида хизмат қилгандан кўра, Йўлчи учун «Катта ер» билан шаҳар орасида аравада қатнагани яхшироқ эди* (Ойбек).

-дай (-дек) ясовчиларини олган ёки *каби, сингари* сўзлари билан бирга қўлланган сифатдош ўхшатиш эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Рус ишчиси Петров Йўлчининг онгини уйғотганидек, Йўлчи ўз халқини курашга отлашишга чақирди* (Ойбек). *Орқандан қолмасдан жангга жў-*

надим, Қўзи кетган каби қўйнинг изидан (Ҳ. Олимжон). Сафардаги киши учун саҳрода сувсиз ҳаёт бўлмагани сингари, мен учун ҳам сенсиз ҳаёт йўқ («Афғон эртаклари»).

Ухшатиш эргаш гапларни бош гапга боғлашда ўхшаш, назарида сўзларининг ҳам маълум даражада роли бор. Бу сўз жўналиш желишиги формасидаги ўтган замон сифатдошларидан кейин келиб, эргаш гапнинг бош гапга ўхшаш эканлигини кўрсатади: *Унинг ўзи ҳам, гўё жонини ва ҳаётини Холмурод олиб кетганга ўхшаш жуда жонсиз эди (П. Турсун). Пахта ўрмонида «оқ олтин» чашмаси тўхтовсиз отилиб турганга ўхшаб, пахта чаноқлари беҳисоб юлдузлардек чарқлаб турибди (И. Раҳим) Рузвон хола уни бугун орзиқиб кутди, назарида бугун ўғли келмаса сира бўлмайдигандек эди (А. Мухтор).*

Сифатдош ҳолда сўзи билан бирга равиш эргаш гапнинг кесими бўлиб келади ва шу форма орқали бош гапга бирикади: *Қаландаров кабинетдан ранги бўзрайган ҳолда чиқиб кетди (А. Қаҳҳор). Умидлар билан кўкси қабарган ҳолда, лабларида бир қўшиқни шивирлаб хўжайинникига кетди (Ойбек).*

Сифатдошнинг **-(а)р** аффиксини олган формаси эга, ўрин, шарт ва бошқа айрим эргаш гапларнинг кесими составида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Кимки бировни ҳурмат қилар экан, у албатта ҳурмат кўради. Қаерда биз колхозга ва колхозчиларга ёрдам берар эканмиз, қаерда уларнинг манфаатини ҳимоя қилар эканмиз, ўша ерда артель устави ҳам, колхоз демократияси ҳам бузилмайди (С. Бабаевский). Модомики сиз ҳам мана шу фикрга қўшилар экансиз, биз нима ҳам деймиз.*

Равишдош

Равишдош феълларга ўхшаш шахс, сон қўшимчаларини олмайди. Равишдош айрим эргаш гапларнинг кесими бўлиб келганда ҳам у эргаш гапнинг эгаси билан шахс-сонга кўра мослашмайди. Айрим авторлар унда эга билан шахс-сонда мосликни кўрсатувчи шахс қўшимчаси бўлмагани учун кесими равишдош орқали ифодаланган эргаш гапларни оборот деб қарайдилар.

-а, -й аффикслари орқали ясалган равишдош қўшма гапларда, эргаш гапнинг кесими сифатида деярли ишлатилмайди.

-гунча аффикси орқали ясалган равишдош ҳаракатнинг бажарилиши пайтини билдиради ва содда гапда пайт ҳоли, қўшма гапда эса, пайт, эргаш гапларнинг кесими бўлиб ке-

лади. Айрим вақтда у чоғиштириш, таққослаш маъносини ҳам билдиради: *қоғозга ёзгунча дафтарга ёз.*

-гач аффиксини олиб ясалган равишдош ҳам ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради ва содда гапда пайт ҳоли, қўшма гапда пайт, сабаб каби эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади.

-гаин (-гали) аффиксини олган равишдошлар эса ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради ва, кўпинча содда гапда мақсад ҳоли вазифасини бажаради.

Айрим диалектларда (Хоразмдаги айрим диалектларда) ҳаракатнинг юзага келиши пайтини билдиради²³.

Равишдошларда инкор (**-ма**) аффиксининг қўшилиши орқали ифодаланади.

-май, -майин аффикслари билан келган равишдошлар ҳаракатнинг қай ҳолда бажарилишини ёки сабабини билдиради.

-мас дан формаси эса келаси замон сифатдошининг инкор шаклига чиқиш келиши аффиксининг қўшилишидан ясалган²⁴. Бу форма таркибидаги чиқиш келиши аффикси қотиб қолган бўлиб, у келишик маъно оттенкаларини билдирмайди.

-гач, -гунча аффикслари инкор формада қўлланганда пайт маъносидан ташқари сабаб ёки шартни ҳам ифодалайди.

Равишдош формаларининг бу хилда бошқа маъноларни ифодалашига асосий сабаб бўлишсизлик аффикси (**-ма**)нинг бирга келишидир.

Қўшма гап қисмларини бириктиришда грамматик восита сифатида хизмат қиладиган равишдош формалар турли хусусиятларга эга.

Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси

Равишдошнинг бу формаси содда ва қўшма гап таркибида бошқа равишдошларга қараганда ҳам анча кўп ишлатилади.

Содда гапда у кўпинча ҳол вазифасида қўлланади:

а) равиш ҳоли бўлиб келади: *Кулиб сўзлади, уялиб гапирди.*

б) сабаб ҳоли вазифасида келади. Бундай вақтда кўпинча гапнинг феъл кесими бўлишсиз формада келиб, равишдош ўша ҳаракатнинг юзага келмаслик, бажарилмаслик сабабини кўрсатади: *уялиб гапира олмади, касал бўлиб дарсга келмади.*

²³ М. Асқарова ва Р. Жуманиёзов, Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар, Тошкент, 1953, 7-бет.

²⁴ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, М., 1952, стр. 231.

в) **-моқчи** аффиксли феъл **-(и) б** аффиксини олган бўл феъли билан бирга келиб, ҳаракатнинг юзага келиш мақсадини билдиради ва гапда мақсад ҳоли бўлиб келади: *Сизни кўрмоқчи бўлиб келдим.*

-(и) б аффиксини олган равишдош ҳам якка ҳолда, ҳам такрорланган ҳолда қўлланади. Аммо бу икки хил қўлланиш орасида маълум фарқ бор: такрорланиб келганда ҳаракат билан боғлиқ бўлган ҳолатнинг бир неча марта такрорланиб, давомли равишда юзага келганини билдиради. Якка ишлатилганда эса, бундай маънони билдирмайди.

Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган форма феъл + феъл типида тузиладиган қўшма феъллар составида етакчи феъл бўлиб келади.

Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси содда гапда уюшиқ кесим бўлиб келиш хусусияти билан бошқа равишдош формаларидан фарқланади. Уюшиқ кесимли содда гапларда энг охирги кесим тўла шаклланган бўлиб, аввалгилари равишдош формасида келади²⁵. Бундай қўлланган равишдош билан асосий феъл тенгланиш орқали муносабатга киришади. Бундай конструкцияларда **-(и) б** ли равишдош формал жиҳатдан ҳолдай кўринса ҳам, мазмунан у асосий ҳаракатнинг қай ҳолда бажарилганини билдирмай, асосий ҳаракат билан тент ҳуқуқли бўлиб келади²⁶.

-(и) б аффиксини олган равишдош ўзига тобе бўлган сўзлар билан бирга равишдош оборотини ҳосил қилади. Равишдош оборотлари пайт, ҳолат, сабаб, шарт, тўсиқсизлик ёки зидлик маъноларини ифодалайди.

Равишдошнинг бу формаси қўшма гапда компонентларни бириктирувчи грамматик восита сифатида ишлатилади.

Эргашган қўшма гаплар таркибида равиш, сабаб, пайт, тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб эргаш гапни бош гапга боғлайди.

1. Равишдошнинг бу формаси равиш эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гап компонентларининг ўринлашиши ва улардаги гап бўлақларининг тартибида эргаш гапнинг бошқа турларидан фарқ қиладиган ўзига хос хусусияти бор. Бундай эргаш гаплар равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси орқали бош гапга бирикканда бош гаптаги ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини ифодалагани учун кўпинча бош гап кесими ёнида қўлланади. Шунинг учун ҳам бош гаптаги эга ва унга тобе сўзлар — эга состави қўшма гапнинг бошида (равиш эргаш гапнинг эгасидан ҳам ол-

²⁵ Н. К. Дмитриев, *Строй тюркских языков*, М.-Л., 1963, стр. 301.

²⁶ Н. А. Баскаков, *Қарақалпақский язык II*, М., 1952, стр. 462.

дин) келади, бош гап кесимига қарашли бўлақлар — кесим состави эргаш гапдан кейин қўлланади: *Башорат юзлари қип-қизил бўлиб қайтиб чиқди* (А. Мухтор). *Нисобуви ранг-қути ўчиб, деворга суянганича қола берди* (А. Қаҳҳор). *Дўсмағ томирлари бўшашиб, уйига қуруқ қўл билан қайтди* (П. Турсун). *Мастура кўзлари жовдираб, аввал акасига сўнг отасига қаради* (П. Турсун). *Назокат ўпкаси тўлиб йиғлагуси келар, кўзидан сузиб чиққан ёш томчиларини сезмасди* (Саид Аҳмад).

Бош гап кесимига қарашли ўрин ва пайт ҳоллари ҳам равиш эргаш гапдан олдин қўлланиши мумкин: *Мурод экспедициядан соқоллари ўсиб, қорайиб, озиб қайтарди* (Саид Аҳмад). *Шу пайт Ефим бирдан авзойи ўзгариб, ерга қараб ўйлаб қолди* (А. Мухтор).

Бу хилда қўллаш кўпроқ жонли тилда (ва прозаик асарларда) учрайди. Чунки ранги ўзгариб, *Мастура кириб келди* деб қўллашдан кўра *Мастура ранги ўзгариб кириб келди* дейиш стилистик жиҳатдан анча қулай.

Эргаш гап бош гапнинг ўртасида — бош гапнинг эгасидан кейин келганда бош гапнинг эгаси бўлиб келган отлар эргаш гапнинг эгаси учун белгисиз қаратқичдай кўринади ва у ҳатто қўшма гап эмас, содда гапларга ўхшаб ҳам кетади: *Башорат юзлари қип-қизил бўлиб, қайтиб чиқди*. Бу гапни *Башоратнинг юзлари қип-қизил бўлиб қайтиб чиқди* деб ишлатиш ҳам мумкиндай кўринади. Бу ҳодиса *Мен ўқишим керак Менинг ўқишим керак* типига қўлланадиган конструкцияларга ўхшайди.

Балки аслида бундай гаплар қаратқич формасидаги сўз билан — «*Башоратнинг юзи қип-қизил бўлиб...*» шаклида ишлатилган бўлса ҳам, ҳозирги адабий тилда «*Башорат юзлари қип-қизил бўлиб...*» деб ишлатилади. Бундай гапларда «*бош*» гап деб қаралган компонентдаги ҳаракат (қайтиб чиқди)нинг бажарувчиси Башоратдир. Шунинг учун ҳам бундай гаплар содда гап эмас, равиш эргаш гапли қўшма гап саналади.

Бундай ҳолат қисман синтактик қайта бўлинишни эслатади.

Равиш эргаш гапли қўшма гапларда баъзан бош гапдаги ҳаракатнинг бажарувчиси эргаш гапнинг эгаси учун қаратқичли аниқловчи бўлиб келиб, бош гапда эга қаратқич-отга ишора билдирувчи олмош орқали ифодаланади ёки эга қўлланмаган бўлади: *Жўрабойнинг киприклари пирпираб, беихтиёр гимнастёрка тугмасини бурай бошлади* (Саид Аҳмад). *Гулнинг кўзи жиқ ёшга тўлиб, у Наврўзни кута бошлади* (Ш. Рашидов).

2. Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади ва шу форма орқали эргаш гап бош гапга бирикади.

-(и) б аффиксини олган равишдош пайт эргаш гапли қўшма гап таркибда бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини — бош гапдан олдин вужудга келадиган ҳаракат, воқеани ифодалайди: *Эшик очилиб, ўрта ёшлардаги бир хотиннинг боши кўринди* (Саид Аҳмад). *Тоғлар атрофидаги булутлар тарқалиб, қуёш кўрина бошлади* (И. Раҳим).

Қомпонентлари равишдошнинг **-(и) б** аффикси орқали бириккан қўшма гапларда пайт билан бирга сабаб оттенкаси ҳам англашилади:

Агар бирдан ортиқ пайт эргаш гаплар бош гапга боғланиб келган бўлса, кўпинча, биринчи компонентнинг кесими **-(и) б** аффиксини олган равишдош орқали ифодаланади: *Угай она қувилиб, ўзим уй эгаси бўлганимдан кейин, ота-онасиз қолган бир қизчани олиб тарбияладим* (С. Айний). *Темир давлати парчаланиб, шайхзодалар ўртасида тож-тахт учун уруш, жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овози аста сўна бошлади* (Ойбек).

3. Сабаб эргаш гапларнинг кесими феълнинг **-(и) б** аффиксини олган равишдош формаси орқали ифодаланади: *Фабрика моллари ҳар ёқни тўлдириб, косибларнинг бозори касод бўлди* (Ойбек). *Бошимизга ғам тушиб, шодликни унутганмиз* (Ҳ. Олимжон).

4. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси орқали ифодаланади. Бундай эргаш гапларнинг кесимидан сўнг кўпинча юклама вазифасидаги ҳам сўзи қўшилиб келади ва эргаш гап «равишдош+ҳам» орқали бош гапга бирикади: *Январь ойи кириб ҳам, ҳавода булут кўринмайди*.

Айрим вақтда тўсиқсиз эргаш гап ҳам ёрдамчисиз, **-(и) б** аффиксини олган равишдош орқали бош гапга боғланиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими инкор формани олиб, бўлишсизликни ифодалайди: *Чироқ ўчиб, биз қоронғида қолмасмиз* (Саид Аҳмад). *План тўлиб, биз ишни тўхтатмадик* (А. Қаҳҳор).

5. Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси оралиқ қўшма гапларда тенг ҳуқуқли компонентларнинг кесими бўлиб келади. Бизга маълумки, уюшиқ феъл кесими гапларда баъзан иборани ихчамлаштириш ёки бир формани бир неча марта такрорламаслик учун олдинги феъл кесимлар **-(и) б** аффиксини олган равишдош формасида келтирилади. Уюшиқ феъл кесимлар орасидаги бу ҳолат қўшма гапнинг оралиқ турида ҳам учрайди. Стилистик қулайлик учун тенг ҳуқуқли

қўшма гап компонентларининг феъл кесимлари (олдинги компонентларнинг кесимлари) равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси орқали ифодаланади: *Ичкарида гап тугаб, сукунат бошланди* (П. Турсун). *||Ичкарида гап тугади ва сукунат бошланди. Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилинди* (А. Қаҳҳор). *||Бюро аъзолари қолди ва вазифа тақсим қилинди.*

Равишдошнинг **-(и) б** аффикси гапда баъзан айрим ёрдамчиларга — кўпинча аффиксларга синоним бўлиб, ўша аффикслар вазифасини бажариши мумкин. Бу ҳодиса ҳам стилистик қулайлик бўлиши кўзда тутилган гапларда учрайди.

-(и) б аффиксининг синоним ҳолатлари қуйидаги ўринларда учрайди:

а) содда гапнинг уюшиқ кесимлари составида келиб, гапдаги охириги кесимнинг шахс, сон ва замон аффиксларини олган шаклига синоним бўлади. Кўпинча уюшиқ кесим вазифасида қўшма феъллар желганда олдинги етакчи феъл равишдошнинг **-(и) б** формасида келиб, энг кейинги кесим таркибидаги кўмакчи феъл ёки тўлиқсиз феъл олдинги кесимлар учун умумий бўлади: *Кечагина шу нарсани гапириб, тайинлаб қўйган эдим ||...гапириб қўйган эдим, тайинлаб қўйган эдим.*

б) оралиқ қўшма гаплар таркибидаги кейинги компонентнинг кесими формасига синоним бўлади: *Булутлар тарқаб, кўкнинг юзи очилиб кетган эди. ||Булутлар тарқаб кетган эди ва кўкнинг юзи очилиб кетган эди. Кун қизиб, ўтлар уна бошлади|| кун қизий бошлади ва ўтлар уна бошлади.*

6. Эргаш иш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплардаги компонентларнинг бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келишида **-(и) б** аффиксини олган равишдошнинг роли катта.

Равишдошнинг бу формаси равиш, сабаб, пайт ва бошқа эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари, равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси тенг ҳуқуқли компонентларни бир-бирига боғланишини кўрсатувчи восита сифатида ишлатилиши мумкин.

Мураккаб қўшма гап составидаги компонентларнинг боғланишида ҳам равишдошнинг бу формаси катта роль ўйнайди. Бу ёрдамчи юқоридаги функциясида ташқари икки хил вазифани бажаради:

1. Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларга синоним бўлиб келади.

2. Тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга синоним бўлиб келади.

-(и) б аффиксини олган равишдош эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи феълнинг турли формалари ёки шу феъл формалари билан бирга қўлланадиган кўмакчиларга синоним бўлиб келади.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапдаги эргаш гапларнинг мазмуни ва уларни бош гапга туташтирувчи ёрдамчилар бир хил бўлса, ўша ёрдамчиларни такрорлаб ўтирмаслик, фикрни раvon баён қилиш учун олдинги эргаш гап равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формасида, кейинги эргаш гап эса ўз шаклида қўлланади. 1) *Қуёш ботиб, ерга қоронғулик тушган бўлса ҳам, биз даладан чиқмаган эдик* (Ойбек). 2) *Ем-ғир тиниб, ҳаво очилиб кетса, биз далага чиқамиз*.

Бу мисолларнинг биринчисида равишдошнинг **-(и) б** ли формаси *-са ҳам* ёрдамчисига синоним бўлиб келган; иккинчисида олдинги компонентдаги равишдошнинг **-(и) б** формаси *-са* ёрдамчисига синонимдир.

Демак, **-(и) б** ли равишдош бир хил эргаш гапли мураккаб қўшма гапларнинг олдинги компонентларининг кесими бўлиб келиб, бош гапни кейинги эргаш гаплардай изоҳлаб, конкретлаштириб келади.

Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси эргаш гапни бош гапга бириктиришда қўйидаги ёрдамчиларга синоним бўлиб келади:

1) Феълнинг ўтган замон шакли + ўрин-пайт келишиқ қўшимчаси орқали ифодаланган ёрдамчиға синоним бўлиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келиш пайтини билдиради: *Мажлис тугаб, ҳамма тарқалганда, Уста Қобул хотини билан бирга келар эди* (Саид Аҳмад). *Кеч кириб, қуёшнинг нури қайтганда, ремонт заводининг ёшлари «сахна» ясадилар* (А. Мухтор).

Айрим вақтда эргаш гапларнинг сони иккидан ортса, охирги эргаш гапдан олдинги ҳамма компонентлар бош гапга равишдошнинг **-(и) б** ли формаси орқали боғланади: *Кўклам келиб, борлиқ кўм-кўк либос кийиб, ранг-баранг гуллар очилиб, ариқлар тўлиб сувлар оқа бошлаганда, табиат жуда кўркам бўлади*.

Бир неча эргаш гапли қўшма гап составидаги бир хил эргаш гаплар худди уюшиқ бўлаклардагидай жуфтланиб келиши мумкин. Жуфтланган уюшиқ бўлакларни боғлашда ҳам равишдошнинг **-(и) б** ли формаси қўлланади. Бу ёрдамчи жуфтланган компонентларнинг кейингисига функциядош бўлади: *Кўзларингиз хиралашиб, билангиздан куч кетганда; елкангиз букчайиб, белангиз қайишганда, оғир ишға буюрганлари тўғрими, ахир?* (Ш. Рашидов).

2) Равишдошнинг **-(и) б** аффикси орқали ясалган формаси ўтган замон сифатдоши + чиқиш келишиқ қўшимча-

си + кўмакчилар орқали ифодаланган ёрдамчига синоним бўлиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келиш пайтини билдиради: *Магазин очилиб, мактаб қурилиши бошлангандан бери, Марайим чаққон ҳам самоварга кечаси соат тўртдан бошлаб ўт ташлайдиган бўлди* (А. Мухтор). *Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин, Саида бир гуруҳ комсомол ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди* (А. Қаҳҳор).

3) **-(и) б** ли равишдош кесими сифатдош + пайт билдирувчи сўзлар + ўрин-пайт келишик қўшимчаси орқали ифодаланган эргаш гапга синоним бўлиб келади: *Меҳмонлар отларидан тушиб, болалар правление саройига олиб кириб кетган пайтларида, Тожибой оқсоқол ҳарсиллаб етиб келиб қолди* (П. Турсун). *Ҳавони қуюқ булутлар қоплаб, ёмғир томчилаб турган бир пайтда янги шаҳар ва станция томонларида отишмалар бошланди* (П. Турсун).

Эргаш гапларнинг жуфтланиб қўлланилиши бу хил қўшма гапларда ҳам учрайди: *Саҳролар қўйнида чаманлар униб, Қўнғилда севинчлар йўнаган чоғда, Қўрқинчли кечалар, фигуралар сўниб, эрта тонг юзлари оқарган чоғда. Эркнинг чолғусини чалгали келдик* (Уйғун).

4) **-(и) б** аффиксини олган равишдош феълнинг шарт формасига синоним бўлиб келади. Бундай ҳолатда бош гапдаги воқеанинг қандай шарт билан юзага келишини билдиради: *Маҳаллада тўй-тўй бўлиб қолиб, ёр-ёр айтилса, Турсуноини уйга қайтариб келиш қийин бўлиб қоларди* (А. Мухтор).

5) Равишдошнинг бу формаси **-са ҳам** ёрдамчисига синоним бўлиб, кесими равишдошнинг **-(и) б** аффикси орқали ифодаланган эргаш гап мазмунига кўра тўсиқсиз эргаш гапга тенг бўлади: *Ёзнинг кучи кетиб, ҳаво бироз салқинланган бўлса ҳам, қуёш кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди* (Ойбек).

6) Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси **-ганда ҳам** ёрдамчисига синоним бўлиб, кесими равишдошнинг бу формаси орқали ифодаланган эргаш гап тўсиқсиз эргаш гап мазмунини ифодалайди. *Томоша тамом бўлиб, одамлар тарқала бошлаганда ҳам, бола қимирламасдан циркнинг саҳнига тикилганича бақрайиб ўтира берди* (М. Горький).

7) Равишдошнинг **-(и) б** ли формаси **-гач** аффиксини олган равишдошга синоним бўлиб келиб, бош гапдаги воқеа, ҳаракатдан олдин содир бўлган ҳодиса-ҳаракатларни билдирувчи эргаш гаплар составида келади: *Жазо маросими тамом бўлиб, болалар ичкарига кира бошлагач, Сайфулла Холмурод олдига келиб дастурхонни очди* (П. Турсун). *Қўриқлар очилиб, Олтинсой чўллари пахтазор бўлгач, Умрзоқ ота қанча-қанча севинди!* (Ш. Рашидов).

8) Равишдошнинг **-(и) б** ли формаси **-гунча** аффиксини олган равишдошга синоним бўлиб келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдан кейин юзага келадиган воқеани ифодалайди: *Хусайн Бойқаро бўйни толиб, кўзи ёшлангунча томоша қилди* (Ойбек). *Томоғи қуриб, товуши чиқмай қолгунча айтишади* (Т. Қайпбергенев).

9) Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси ўхшатиш эргаш гапини бош гапга бириктирувчи грамматик воқеага **-гандек** формасига синоним бўлиб, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг эргаш гапдаги воқеа-ҳодисага ўхшатилишини билдиради: *Энди ёмон кунлар битиб, ғам-ғуссали кунлар тугагандек, ёруғ кун ва умид тўла ҳаёт бошланди* (М. Иброҳимов).

10) Қесими равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси орқали ифодаланган эргаш гап бош гапга **-ганидан** ёрдамчиси орқали бириккан эргаш гапга синоним бўлиб келиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келиш сабабини билдиради: *Дастлабки кунданоқ уюшқоқлик билан иш бошланиб, терим суръати кучая борганидан, колхоз ҳозир давлатга пахта топшириш планини бажаришида районда иккинчи ўринда* (Р. Файзий).

11) Қесими равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси орқали ифодаланган эргаш гап бош гапга **-ган сари** ёрдамчиси орқали бириккан эргаш гапга синоним бўлиб келиб, бош гапдаги воқеа билан эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг чоғиштирилишини билдиради: *Шамол зўрайиб, дарахтлар силкинган сари, биз севинамиз* (П. Турсун).

Равишдошнинг бу формаси эргаш гап билан бош гапни туташтирувчи бошқа ёрдамчиларга ҳам синоним бўлиб келиши мумкин.

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг эргаш қисми бош гапга ки орқали боғланганда бирдан ортиқ ҳолда келган эргаш гаплар кўпинча мустақил содда гаплардай шаклланади: *Мен сизга шуни айтмоқчиманки, узоқ кураш натижасида биз енгиб чиқдик, колхоз қузғунлардан қутулди* (А. Қаҳор).

Равишдошнинг бу формаси тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга синоним бўлиб келади.

Қесими **-(и) б** аффиксини олган равишдош билан ифодаланган гап тенг ҳуқуқли компонентларнинг олдинги элементи бўлиб келади. Равишдошнинг бу формаси кўпинча мураккаб қўшма гапларнинг аралаш турида, шунингдек, тенгланмиш орқали бириккан турида тенг ҳуқуқли компонентларни бириктириш учун қўлланади: *Москва сафари дилимга тушса, Рухим енгил тортиб, шавқим ортади* (Ғ. Ғуллом). *Шарофатнинг сўзи*

Унсинга қаттиқ текканидан, ранги ўчиб, ерга қаради: (Ойбек).

Равишдош формасининг бу хилда тенг ҳуқуқли компонентлар орасида қўлланиши кўпинча бирдан ортиқ компонентларни яхлитлаш, йириклаш ва ихчамлаштириш учундир. Шунингдек, нутқда осонлик, раволик бўлиши кўзда тутилганлигидадир.

Бундай мураккаб қўшма гапларда кўпинча бир эргаш гап икки бош гаптаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини билдириб, ҳар икки компонент учун эргаш гап саналади: *Пўлатжон ГЭС га келганда, кун ёйилиб, монтерлар қишлоқ кўчаларига тарқалиб кетишган эди* (Саид Аҳмад).

Бу қўшма гаптаги компонентларнинг муносабатини қуйидагича кўрсатиш мумкин: *Пўлатжон ГЭС га келганда кун ёйилган эди, монтерлар қишлоқ кўчаларига тарқалиб кетишган эди*.

Қесими равишдош билан ифодаланган бундай компонентларда феълнинг равишдош формасини шахс-замон аффиксларини олган феъл билан, юқоридаги мисоллардагидай, алмаштириб қўллаш мумкин бўлганлиги учун ҳам баъзан у компонентлар орасида бириктирув боғловчилари ишлатилади — равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси тенг ҳуқуқли компонентлар орасида тенг боғловчиларга синоним бўлади: *кенг ва гўзал водийни зулматга бурқаб, Бўрон ҳайқираркан, гуллар қалтираб, ниҳолларда титроқ пайдо бўларди* (Ш. Рашидов) ...*гуллар қалтирар ва ниҳолларда титроқ пайдо бўларди. Қараса, чўл-бўстонлар обод бўлиб, тоғ тепасида мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўлибди* («Ўзбек халқ эртажлари») ...*чўл, бўстонлар обод бўлибди ва тоғ тепасида мустаҳкам қўрғонлар пайдо бўлибди*.

Равишдош формасининг ишлатилишига кўра мураккаб қўшма гаплар қуйидаги кўринишларга эга:

а) бир компонент равишдош формасида қўлланган бўлади: *Йўлчининг ранги ўчди, кўзлари олайиб, титроқ овоз билан қичқиришдан ўзини тиёлмади* (Ойбек).

б) икки компонент равишдош формасида келади: *Ёзнинг анча кучи кетиб, ҳаво бироз салқинлаб, дарахтлар баргини тўка бошлаган эди* (Ойбек).

в) уч компонент равишдош формасида келади: *Бирдан нимадир қаттиқ гумбурлаб, еру осмон титраб, меҳмонхона зилзиладагидай силкиниб, дераза ойнаси қалтираб зирқиради* (А. Мухтор).

г) тўрт ёки ундан ортиқ компонентлар равишдош формасида қўлланади: *Раис кейинги йилларда ғайрати совиб, фикри эскириб, мақсади чегараланиб, нафси кучайиб, ўзига*

бино қўйиб, фақат шуҳрат орқасидан қувадиган бўлиб қолди (Ш. Рашидов).

Уч ёки ундан ортиқ тенг компонентли мураккаб гапларда айрим вақтда умумлаштирувчи сўзлар ишлатилади.

Одатда бу умумлаштирувчи сўз биринчи компонентда қаратқич саналса ҳам, энг охирги гапнинг эгаси бўлиб келади: *Унинг аъзойи бадани қалтираб, кўзлари қизариб, боши айланиб, худди безгак касалига учрагандай бир ҳолга тушиди* (С. Айний).

Унинг		→ аъзойи бадани қалтираб,	(1)	} У худди безгак касалига учрагандай бир ҳолга тушиди	(4)
		→ кўзлари қизариб,	(2)		
		→ боши айланиб,	(3)		

Айрим вақтда уч-тўрт ёки ундан ортиқ тенг компонентлар равишдош формаси орқали жуфтланиб, бир-бирига боғланиши мумкин: *Унинг кўзлари хиралашиб, лаблари пир-пирар; ранглари ўчиб, қўллари титрарди* (Ш. Рашидов).

Равишдошнинг -гунча аффиксини олган формаси

Равишдошнинг бу формаси содда гапда пайт ва чоғиштириш ҳоллари вазифасида қўлланса, эргашган қўшма гапда айрим эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, компонентларни боғлайди.

-гунча аффикси орқали ясалган равишдош кўпинча пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги ҳаракат бош гапдагидан кейин юзага келади: *Наимий ўрнидан туриб кўзини пир-пиратгунча, столда қоп-қора япалоқ маузер ётарди* (А. Мухтор). *Эллик боши бойвачча чой қуйиб бергунча, тиши билан нўхатдек қандни ушатиб олиб, шошмасдан гапирди* (Ойбек).

-гунча аффикси олдидан бўлишсизлик қўшимчаси -ма келиб, бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги шарт ва пайт маъноларини билдиради. Баъзан бундай қўшма гапларда пайтдан кўра шарт оттенкаси кучлироқ бўлади: *Ер тўймагунча, эл тўймас. Шоликор қирларнинг тупроғига қор суви синемагунча, буғдой унмас* (П. Турсун). *Йигитнинг боши икки бўлмагунча, моли икки бўлмайди* (Санд Аҳмад). *Ермат шов-шув кўтармагунча, жим туриш керак* (Ойбек).

Эргаш гапнинг пайт-шарт мазмунини ифодалаши фақат уларни бош гапга туташтирувчи ёрдамчининг таркибигагина боғлиқ бўлмай, компонентлардаги феъл кесимларнинг замонига ҳам боғлиқ. Мазмунидан пайт-шарт маънолари англашиладиган қўшма гапларда бош гапнинг феъл кесими кў-

пинча ҳозирги-келаси замон формасида шаклланган бўлади.

Шундай конструкциялар ҳам борки, улардаги компонентларни туташтирувчи ёрдамчилар **-магунча** шаклида қўлланса ҳам, бош гапдаги феъл кесим ўтган замонга боғлиқ бўлган ҳаракатни ифодалагани учун фақат пайтни кўрсатади. Бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг қай вақтда юзага келишини билдиради: *Врач мени ҳайдаб чиқармагунча, унинг олдидан жилмадим* (Саид Аҳмад). *Энг охириги мих қоқилмагунча, чигир ёнидан кетмади* (С. Бабаевский).

Бу мисоллардаги эргаш гап фақат пайтни ифодалагани учун ундаги бўлишсизлик маъноси йўқолиб, эргаш гап бўлишлиликни билдиради. Бунинг учун юқоридаги мисолларни қуйидагича ўқиб кўрамиз: *Врач мени ҳайдаб чиқаргунча, унинг олдидан жилмадим. Энг охириги мих қоқилгунча, чигир ёнидан кетмади.*

Кесими **-гунча** аффиксини олган равишдош орқали ифодаланган эргаш гапда пайт билан бирга қисман даража мазмуни англашилади. Бундай эргаш гаплар баъзан бош гапдаги равиш ҳоли бўлиб келган гап бўлагининг изоҳини билдиради: *Ёрмат қоронғида йиқилиб, сурилиб бир пасда эллик бошининг уйига келди-да муштуми билан дарвозани қаттиқ — оғриқ суяқларига ўтгунча урди* (Ойбек). Бу мисолда оғриқ суяқларига ўтгунча гапи пайт билан бирга бош гапдаги равиш ҳоли — қаттиқ сўзининг маъносини очиб, уни изоҳлаб келган.

Компонентлари **-гунча** ёрдамчиси орқали бирикадиган қўшма гапларда пайтга кўра бўлган чегарани таъкидлаб, аниқроқ қилиб кўрсатиш учун эргаш гап таркибида то элементи ишлатилиши мумкин: *Сидиқжон то ҳушини ўнглагунча Болтабой бостирмага кириб келди* (А. Қаҳҳор). *Йўлчи ўз ҳамроҳлари билан бирга тонг шабадасида ишга тушар, қуёш тик келганда овқатланиб то қоронғилик тушгунча яна меҳнат қилар эди* (Ойбек). *То у киши бошларини қотиргунча, биз ишни битириб қўйдик.*

То ёрдамчиси баъзи конструкцияларда токи шаклида ҳам ишлатилади: *Менинг акам Мирзачўлга жўнаб кетди кун кеча, Мен билан у суҳбат қилди, токи поезд юргунча* (Шўхрат).

То ёрдамчиси мазмунидан пайт-шарт мазмуни англашилган эргаш гап таркибида ҳам қўлланади: *Мен то ўғлимнинг гўрини қучоқлаб, тупроғини юзимга суртмагунимча, кўзимдан ёш чиқмайди* (А. Қаҳҳор).

Айрим вақтда **-гунча** аффиксидан сўнг эргаш гапдаги ҳаракатни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида ҳам ёрдамчиси бирга қўлланади. *Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ич-*

гунча ҳам, кўнгли ғаш, табиати хира, асабийлашган эди (А. Қаҳҳор).

-гунча ёрдамчисининг орасида эгалик аффикслари ишлатилиши ҳам мумкин: *Иккаламиз бу жанжални бирёқлик қилгунимизча, улар настдаги йўлни ярмига етиб олишди (А. Қаҳҳор).*

Пайт эргаш гаплар бош гапга *демоқ* феълининг **-гунча** аффиксини олган формаси орқали бирикиши мумкин. Бундай қўшма гапларда *дегунча* сўзи *демоқ, гапирмоқ, айтмоқ* каби ҳаракат маъносини ифодаламай, боғловчи вазифасида қўлланади ва бундай пайт эргаш гапларнинг компонентлари **-гунча** аффиксини олган равишдош орқали бирикадиган эргаш гаплардан қисман фарқланади. **-гунча** орқали бириккан эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг эргаш гапдаги воқеа-ҳодисадан олдин юзага келганлигини ва эргаш гапдаги воқеа бажарилгунча, бош гапдаги ҳаракат ёки ҳодиса бажарилиб тугалланганлигини билдиради. Компонентлари *дегунча* орқали бириккан қўшма гапда эса эргаш гапдаги воқеа бажарилиб тугалланмасданоқ бош гапдаги ҳаракат-воқеа юзага келганлиги ифодаланади: *Ешлик шу эканда, қирғоққа чиқиб олдим дегунча осмонни ҳавас қилади (А. Мухтор). У Гулнорнинг овозини эшитди дегунча қалтирайди, ранги оқаради (Ойбек).*

Чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапнинг қисмлари **-гунча** аффиксини олган равишдош орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисани чоғиштириш, таққослаш учун қўлланади ёки воқеалардан қайси бирининг афзал эканлигини билдиради: *Йигит кишининг боши эгилгунча, Ҳўкизнинг шохи синсин (мақол). Далаларимизда ёввойи йтлар ўсгунча, гуллар ўссин. Менинча, Султоновга юзимизни сарғайтириб юргунча, шу чўлда ғишт хумдон қурганимиз яхши (Ш. Рашидов).*

Қўпгина чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда компонентлар бир составли гап ҳолида тузилиши мумкин. Айрим ҳолатларда чоғиштириш эргаш гаплар оборотлар каби шаклланади: *Қўлни қовуштириб яна айтки, муъозга бўлгунча қул, минг афзалдир бўлмоқлик бир ҳовуч қул. Ўйилсин кўз сени кўргунча бундоқ, кесилсин тил, сени сўргунча бундоқ.*

Чоғиштириш эргаш гапларнинг кесими эгалик аффиксисиз **-гунча** шаклида қўлланади.

Утган замон сифатдошига **-ча** аффиксининг қўшилишидан ясалган ёрдамчи **-гунча** ўрнида ишлатилиб, равиш, пайт эргаш гапларини бош гапга бириктириши мумкин: *Мен келгунча кетмай туринглар. Мен кутганча, жавоб бердингиз, ака, қойил қолдим (Саид Аҳмад).*

Равишдошнинг -гач аффиксини олган формаси

Равишдошнинг бу формаси содда гапларда пайт ҳоли, қўшма гапда эса пайт ва сабаб эргаш гапларнинг қисими бўлиб келади. -гач аффиксини олган равишдош пайт эргаш гапини бош гапга боғлайди. Бундай эргаш гаплардаги ҳаракат, воқеа бош гапдаги ҳаракат, воқеадан олдин юзага келган бўлади.

Компонентлари равишдошнинг -гач аффиксини олган формаси орқали бирикканда, эргаш гап пайт мазмунини ёки пайт билан бирга сабаб оттенкаси ҳам бор эканлигини билдиради: *Орадан уч кун ўтгач, Иқбол тунги сменага ишга ўтди* (Саид Аҳмад). *Биз ипак ишида толалар чизгач, чин-мочин рассоми оро йўлда лол* (Ғ. Ғулом). *Комсомол қиз бадбинликни унутгач, яшаш, меҳнат курашлари куч олди* (Ҳ. Олимжон). *Боласи бу ерда студент бўлгач, отаси осуда ва кўнгли тўқдир* (Ғ. Ғулом).

Қисими -гач аффиксини олган равишдош орқали ифодаланган айрим эргаш гапларни сабаб эргаш гап дейиш мумкин. Бундай қўшма гапларда равишдошнинг -гач аффиксини олган формаси ўрнида турли сабаб боғловчилари ёки ёрдамчиларни қўллаш ҳам мумкин: *Анвар ҳеч тинчимагач, дадам рози бўлдилар. Анвар ҳеч тинчимгани учун дадам рози бўлдилар; Анвар ҳеч тинчилади, шунинг учун дадам рози бўлдилар...*

Агар эргаш гапнинг феъл қисими составида бўлишсизлик аффикси -ма иштирок этган бўлса, эргаш гапдаги сабаб мазмуни аниқроқ кўринади. Бундай эргаш гапларни сабаб эргаш гап ҳисоблаш мумкин.

Одатда бу хилда бириккан компонентларнинг бош гап қисмидаги феъл қисим ўтган замон формасида келган бўлади: *Отаси ўша кун ҳам келмагач, уларни ваҳима босди* (А. Қаҳҳор). *Узоқ кенгашдан сўнг бирон маъқул чора топилмагач, хужра тўрида ўтирган Алоиддин Машиҳадий узун печи осилган катта саллалли бошини чайқаб ачина кетди* (Ойбек).

Равишдошнинг -май аффиксини олган формаси

Равишдошнинг бу формаси содда ва қўшма гаплар таркибида келади. Содда гапда ҳол ва составли қисимнинг етакчи элементи вазифасида ишлатилади. Равишдошнинг -май аффиксини олган формаси айрим эргаш гапларнинг қисими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита сифатида қўлланади.

1) Равиш эргаш гапли қўшма гап таркибида қўлланиб, эргаш гаплар орқали ифодаланган белги бўлмагани ҳолда, бош гапдаги ҳаракат содир бўлиши ифодаланади: *Томоғингдан ўтмай бир қултум ҳам сув...*, *Балки саҳарларда нола қиларсан* (Уйғун). *Шайхзода иссиқ қумда йўл юролмай, Жазирамадан баданларида нам қолмай, ...фалакдан шикоят қилиб бир сўз деди* (Эргаш Жуманбулбул).

2) Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилмай қолиш сабабини кўрсатади: *кўпинча сув ташийдиган одам топилмай, сувсиз ўтирамиз* (Ойбек). *Утапнинг битай деган иши битмай, Тозагул оиласи кўчиб кетди* (Ҳ. Ғулом).

3) Пайт эргаш гапли қўшма гапларда қўлланиб, бош гапдаги ҳаракатнинг эргаш гапдагидан олдин бажарилишини ёки тугалланмай туриб бош гапдаги воқеа бошланишини билдиради: *Орадан кўп вақт ўтмай, кимдир шоирнинг келганидан хабар берди* (Ойбек). *...хаёл ўтмай, ўзи келиб эшикни очди*. (А. Қаҳҳор).

Баъзан равишдошнинг бу формасидан сўнг туриб сўзи қўшиб ишлатилиши мумкин: *қиз хатни тугатмай туриб, Кампир ҳўнграб юборди* (А. Қаҳҳор). *Йўлчи гапини ҳали тамомламай туриб, уйдан Унсин саломлашиб чиқиб қолди* (Ойбек).

4) Чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилиб, бир воқеадан иккинчи бир воқеанинг афзаллигини билдиради. Бу хилдаги конструкциялар кўпинча жонли тилда ишлатилади. *Онанг ўлсин, сени бу ерга ёлғиз юбормай* (А. Мухтор).

5) Шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш шартини билдиради: *филҳақиқат шабнам кўрмай, Гул япроқлаша олурми?* (Ҳ. Ҳамза). *Ер кўкармай, мол тўймак* (мақол).

Демак равишдошнинг **-(и) б, -гач, -гунча, -май** аффиксларини олган формалари турли эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Феълнинг ҳаракат номи формаси

Феълнинг ҳаракат номи формаси қўшма гап компонентларини бириктиришда феълнинг бошқа формалари каби актив иштирок этмайди. У билан кўмакчиси билан бирга пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктиради. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа-ҳодиса содир бўлиш билан бош гапдаги воқеа-ҳодиса бошлангани, деярли уларнинг бажарилиш вақти бир-бири билан

дуч келганлиги ифодаланади: *Йўлчи кўчага чиқиши билан кескин, совуқ шамол қулоқларида ғувиллаб, игнадай ўткир, майда қор парчаларини унинг юзига урди (Ойбек). Атиргул келиши билан, севги ҳақидаги суҳбат яна қизиб кетди (Ш. Рашидов).*

Агар эргаш гапдаги воқеа-ҳаракатдан бош гапдаги воқеа-ҳаракатга жуда ҳам тез кўчишлик маъноси берилмоқчи бўлса, бош гап составида дарров ёки тезда каби сўзлар қўлланади: *Бу атрофдагилар кечаси шунақа чакмоқ чақиши билан дарров:— Иқбол чироғи ёнди, дейишади (Саид Аҳмад). Рамо келиши билан, тезда масала ҳал бўлди. Гимн бўлиниши билан, Саид афанди дарров команда берди (Ҳ. Ғулом). Хожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови дарров икки томонга ажралишди (Саид Аҳмад).*

Айрим вақтда эргаш гапдаги воқеани айириб кўрсатиш, бош гапга кўчишдаги ортиқ тезликни ифодалаш учун билан кўмакчисидан сўнг **-оқ** юкламаси қўшиб ишлатилади: *Раис чиқиб кетиши биланоқ, мажлиснинг салобати йўқолди (А. Қаҳҳор). Ерга соя тушиши биланоқ, Ҳамро опанинг юраги питирчилаб қолди (Ойбек).*

Эргаш гапни бош гапга бириктиришда баъзан ҳаракат номининг **(у)** в аффиксини олган шакли ҳам ишлатилади: *Колхозлар йириклашуви билан, уларнинг партия ташкилотлари кучайди (И. Раҳим). Латофат кўздан узоқлашуви билан, Собиржон ўкина бошлади (О. Ёқубов).*

Феълларнинг шахсли формаси орқали бирикиши

Эргашган қўшма гап компонентлари феълнинг шахсли формалари орқали ҳам бирикиши мумкин.

Феълларнинг ҳар уч майл формалари эргаш гапнинг кесми бўлиб келиб, компонентларни бириктириш учун хизмат қилади.

Шахсли феъллар эргаш гапнинг эгаси билан шахс-сонда мос бўлган тусловчиларни (шахс қўшимчаларини) олиб қўлланади.

Феълнинг шарт майли формаси

Феълнинг бу формаси содда гапда, шунингдек, қўшма гап таркибида қўлланади.

1. Содда гапда шарт майли формасидаги феъл кўпинча кесим бўлиб келиб, қўлланиши ва маъноси жиҳатидан турли хусусиятларга эгадир: 1) Истак, орзу, мақсад, мўлжал

каби маъноларини билдиради: *Мен ҳам бу йил Москвага борсам, улуғ шаҳарни бир томоша қилсам.*

Одатда истак, мақсад маъноларини билдирган шарт феъллари келаси замонни ифодалайди. Бундай гапларда баъзан мўлжал маъноси ортиқ бўлиб, бир сўзи қўшилиб келади: *Бугун бир музейга борсам. Эртага укаларим Ҳамдам ва Адҳам билан бир гаплашсам.*

2) Эди тўлиқсиз феъли билан бирга келган шарт-истак феъллари содда гапнинг кесими бўлиб келиб, бирор ҳодисанинг рўй бермаганига ачиниш, мўлжалланган ҳаракатини бажаришга қаттиқ киришиш каби маъноларини билдиради: *Шундай одамларни бир кўрсам эди!* (П. Турсун). *Буянов тез кела қолса эди!* (Г. Николаева).

Шарт феъли экан тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланиб, содда гапнинг кесими бўлиб келганда бирор воқеа, ҳаракатнинг бажарилишига ишончсизлик билан қараш маъноси англашилади: *Шунча катта ишни бир ўзи бажара олса экан:*

Бундай гапларда шарт феъли + экан ўрнида ҳозирги-келаси замон феълнинг бўлишсиз формаси ишлатилади: *Шунча ишни бир ўзи бажарг олмайди.*

3) Шарт феъли содда гапдан бирдан ортиқ ҳолда келиб, энг чегара ҳисобланган бир неча ҳаракатларни бажаргани ҳолда уни раъйга олмасликни, «бундан ортиқ яна нима ҳам қилиш керак» деган таажжубланиш маъносини ифодалайди: *У жони-танини хўжайиндан аямаса, нинадай нарсага хиёнат қилмаса, ўл десанг — ўлса, тирил десанг — тирилса!* (Ойбек). *Колхозда ишласам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам, ўзимга ора бериб уйда ўтирсам* (А. Қаҳҳор).

4) Наҳотки, ноинки каби ёрдамчи сўзлар билан бирга қўлланиб, таажжубланиш, ишончсизлик маъноларини билдиради: *Ноинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса* (А. Қаҳҳор). *Наҳотки, қалбсиз яшай олсам* (Саид Аҳмад). *Наҳотки шунча яхшиликларингизга менинг раҳмат деган сўзим кифоя қилса* (П. Турсун).

5) Бўлишсизлик аффикси -ма билан бирга қўлланиб инкор маъносини эмас, тасдиқни билдиради ва шунинг билан бир вақтда ажабланиш, таажжубланиш маъносини ифодалайди: *Вой-бў, нега бунчалик булбул бўлиб сайрама-санг.*

6) Содда гапнинг кесими бўлиб келиб, бирор воқеанинг юзага келиш шартини билдиради.

Шу вақтгача ўзбек тилидаги шарт феъли ҳақида ёзилган ишларда унинг содда гапнинг кесими бўлиб келиб, шарт мазмунини ифодалаши ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмаган.

Аммо рус тилшунослигида бу масала ҳақида бирмунча фикрлар мавжуд²⁷.

В. М. Никитин шарт феълнинг содда гапнинг кесими бўлиб келиб, шарт мазмунини ифодалаган ҳолатини эргашган қўшма гапнинг тўлиқсиз ёки айтилмаган қисми дейди.

В. А. Богородицкий эса «если бы у меня были крылья», «Ну хотя бы и так?» гапларининг структураси ва ифодалаган маъноси ҳақида гапира туриб шундай дейди: «Здесь нет того подчинения, каким характеризуются другие придаточные предложения; это доказывает способностью условных и уступительных частей сложного предложения выделяться в самостоятельные целые, чего же бывает при подчинении» («Общ. курс русской грамматики, стр. 229»).

Г. П. Уханов В. А. Богородицкийнинг бу фикрини анализ қила туриб шундай дейди: «Однако и здесь есть все основания говорить об использовании «придаточного предложения» в качестве отдельного самостоятельного предложения, насколько оно само по себе обладает относительной полнотой смысла и не нуждается в воспользовании его «главным предложением»²⁸.

Демак, «эргаш гап» конструкцияларининг бу хилда қўлланиши тилнинг фақат янги лексик бирикмалар ва фразеологик бирикмалар билангина эмас, содда гапнинг янги типлари билан ҳам бойишлигини кўрсатади.

Бундай гапларда феълнинг шарт майли формасидан сўнг кўпинча *-чи* юкламаси қўшилиб келиб, гап қисман сўроқ гапга айланади. Бундай гапларнинг мазмунидан шарт билан бирга қисман фараз қилиш, тусмол, тахмин маънолари ҳам аянглашилади: *Эртага жўнаш олдидан кириб ўтсам-чи?* (Ойдин). *Агар кечикиб қолсам-чи?* Бу хилдаги гапларда шарт маъносини таъкидлаб кўрсатувчи *агар, борди-ю* каби ёрдамчилар ҳам қўлланади: *Агар у эрта саҳарда турса-ю, пешонасининг устидаги ўрик новдаларини кўрмаса-чи? Борди-ю Ҳамдам келмаган бўлса-чи?*

Баъзан диалогларда жавоб тарзида қўлланган шарт феъли ҳеч қандай шарт, истак, тусмол каби маъноларни ифодаламай, ҳозирги-келаси замон аниқ феъли функциясида қўлланади:

²⁷ В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, М.-Л., стр. 234; А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стр. 484; В. М. Никитин, Опыт классификации придаточных предложений, «Ученые записки Рязанского гос. пед. ин-та», т. III, 1941, стр. 57; Г. П. Уханов, О грамматической природе «придаточного предложения», журн. «Вопросы языкознания», № 2, 1961, стр. 74.

²⁸ Уша мақола, 78-бет.

— Нега дарров кетиб қолишди?

— Билмасам/Билмайман.

-чи ёрдамчиси билан бирга келган шарт майли формасидаги *бўлмоқ* феъли сўроқ-жавоб шаклидаги диалогларда қўлланиб, ҳа сўзига яқин маънони — қатъий тасдиқни билдиради:

— *Сиз ҳам кинога борасизми?*

— *Бўлмасам-чи. Ҳа, албатта бораман ёки боришим керак.*

Аслида кесимлари **-чи** юклагасини олган II шахс формасидаги шарт феъли билан тузилган гапларда қисташ ёки дўқ билан буюриш каби маъно англашилади: *Тезроқ бу ердан кетсанг-чи. Ҳикоянинг мазмунини айтиб бера қолсанг-чи.*

2. Бу майл «бўлишли шарт феъли+бўлишсиз шарт феъли», «шарт феъли+келаси замон сифатдоши», «шарт феъли+буйруқ феъли» шаклида қўлланиб, жуфт феъл бўлиб келади ва зидлик, бирор ҳаракатнинг бажарилишига эътиборсизлик ёки бирор нарсани бажаришга ижозат қилиш каби маъноларни англатади: *Колхозчилар билса-билмаса ўйинга тушиб кетишди. Келса-келар* (Бундай гаплар «келса-келар, келмаса ўйқ (келмас) ёки келса мана, келмаса ана) шаклида ҳам ишлатилиб, бирор ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигига бепарволик билан қараш маъносини билдиради. *Борса борсин қабр тошин Тангри деб тутганларинг* (Ҳамза).

Баъзан «шарт феъли+ўтган замон аниқлик феъли» ҳолида жуфтланиб келиб, юқоридаги маънони билдиради: *Китобингизни рухсатсиз олсам олибман-да.*

3. Шарт феъли ўзига қарашли сўзлар билан бирга оборот ҳолида ишлатилади: *Сизлар билан бўлсам қўрқмас эдим* (А. Мухтор). *Уғил бола бўлсам, албатта шу ерга келиб ишлардим* (А. Мухтор).

4. Кириш конструкциялар вазифасида келади: *Сизга қолса, уй-рўзгор битта арқон каловат-у, тўртта гул қозикдан иборат бўлса?!* (Санд Аҳмад). *Мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди* (А. Қаҳҳор).

Баъзан кириш конструкциялар таркибида *агар, мабодо* каби ёрдамчилар ҳам қўлланиши мумкин: *Агар малол келмаса, китобни узатсангиз. Борди-ю сизга оғир бўлмаса, шу гапни бориб онамга етказсангиз.*

5. Шарт гаплар бир составли гаплар ёки турли модаллик оттенкаларини ифодалаган сўз-гаплар билан бирга эргашган қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади.

Шарт гап сўз-гап типида тузилган конструкцияда «бош гап» вазифасини бажаради. Сўз-гапдан тузилган бундай компонентларда турли модаллик оттенкалари ифодаланadi. Бу

хилдаги қўшма гаплар таркибида қуйидаги сўзлар «бош гап» вазифасида келади:

а) *кошки* сўзи ишлатилиб, шарт гап орқали берилган мазмуннинг мўлжал ёки орзу қилингани, шундай бўлиши исталганлигини билдиради ва гапдаги умумий мазмун келаси замонга тааллуқли бўлади.

Бундай гапларнинг тартиби турлича бўлади: *Кошки* сўзи эргаш гапдан олдин қўлланади: *Кошки, акаси Йўлчи бўлса* (Ойбек).

Бу сўз эргаш гапдан кейин келади: *Муқаддас Кремль деворларига, Бир сиқим тупроғим қўйилса, кошки* (Ғ. Ғулом).

Баъзан бундай конструкцияларда *кошки* сўзидан кейин эди тўлиқсиз феъли ишлатилади: *Бирон киши унинг адабини бериб қўйса, кошки эди* (Ойдин). *Кошки эди, сени кўрмаган бўлсам.*

Кошки сўзи бирдан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентлардан таркиб топиб боғланган қўшма гап шаклида тузилган конструкциялар билан бирга ҳам келади. Одатда бундай қўшма гап компонентларининг кесимлари шарт феъли орқали ифодаланиб, истак мазмунини англатади:

Кошки, бу кўз кўрадиган бўлса, мен ҳам етмаганни етдирсам, битмаганни битдирсам (Ойдин). *Кошки, ҳозир жоним чиқса, шундоқ бетовфиқ қўлидан халос топсам* (Ҳамза).

б) *майли* сўзи ишлатилиб, эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилишига розилик бериш ёки шуни исташ каби маънолар англашилади. Бу сўз ҳам эргаш гапдан олдин ёки ундан кейин кела олади: *Майли, ёлғон бўлса* (Ойдин). *Майли, бошқа хотин олсангиз* (А. Қаҳҳор). *Шу шартга кўнмасангиз, майли, ўзингиз биласиз.*

Кўпинча *майли* сўзидан сўнг бу сўзининг (розиликнинг) изоҳи келтирилади: *Ёлғиз бормаса, майли бир-икки кишини пойлатиб қўй* (А. Қаҳҳор). *Борсанг майли, гаплаш, сўнгера телефон қил* (Ш. Рашидов).

Эргаш гапнинг кесими *-са + ҳам* ёрдамчисини олиб, *майли* сўзи билан бирга қўлланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги зидликка қарамай розилик берилгани ёки шу нарсага, ҳодиса-воқеага кўнилганлиги ифодаланади: *Майли, қарамаса ҳеч ким уларга зориқтирса ҳамки, ярим парча нон* (Ҳ. Олимжон). *У тўлқинда фарқ бўлиб кетса ҳам, майли* (Тағор).

Бундай қўшма гапларда ҳам *майли* сўзнинг изоҳи берилади: *Сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, Юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли; Онажон, кўзингдан оқизма кўн ёш* (Уйғун).

Баъзан *майли* сўзидан кейин сўроқ юкламаси *-ми* қўшилиб келиб, бирор воқеа-ҳаракатни бажаришга ижозат сўралади — сўроқ гап ҳосил қилинади: *Узун-узун арғамчи Ёрда ётса майлими? Майлими, ҳозирданоқ ишни бошласак?*

в) қани сўзи ишлатилиб, эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилиши, орзу қилингани ва шу воқеа-ҳодисанинг рўёбга чиқишига бир оз ишончсизлик билан қараш маъноларини билдиради. Бу сўз кўпинча эргаш гапдан олдин келади: *Қани энди, умр шундай бир лента бўлсаки, ундан ана шу икки йилни қирқиб олиб ташлаб, улаб қўйилса* (Т. Сидиқбеков). *Қани энди бу қурт ўлгур тез-тез ўрай қолса* (А. Қаҳҳор).

Қани сўзи кўпинча эди тўлиқсиз феъли билан бирга ишлатилади: *Қани эди, биз ҳам сиздай бўлсак. Қани эди, менинг ҳам парҳазим очилиб, сизлар билан биргалашиб шу таомларни есам.*

Қани сўзи билан бирга қўлланадиган эди ўрнида кўпинча энди сўзи ишлатилади. Бу сўзнинг қўшилиши натижасида қўшма гап конструкциясига ҳеч қандай пайт оттенкаси қўшилмайди — гапда пайтга муносабат деярли сезилмайди: *Қани энди, бирга бўсак ёки «Қани энди бирга бўлсак»* деб икки хил қўллашда улар орасида деярли фарқ кўринмайди.

Баъзан эди тўлиқсиз феълидан сўнг *ки* ёрдамчиси қўшиб ишлатилади: *Қани эдики, қолган мана бу даштларга ҳам тезроқ сув чиқа қолса* (А. Қаҳҳор).

Айрим ҳолларда эди (энди) сўзлари ишлатилмай қани сўзининг ўзи «бош гап» вазифасини бажаради: *Ошни дамлаб ҳали ўтирибман, ҳали ўтирибман — қани келсалар?* (А. Қаҳҳор).

г) *бас* сўзи ишлатилиб, эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиши етарлилиги, эргаш гапдаги шартнинг бажарилиши кифояли экани англашилади — эргаш гапдаги шарт чегаралаб кўрсатилади. Бундай конструкцияларда *бас* сўзи деярли ҳамма вақт шарт гапдан кейин қўлланади: *Жўрахон айтганидай, қўли ишламаса ҳам, тили гапдан тинмаса бас* (А. Мухтор). *Менга фақат иккита одам берсангиз бас* (Ш. Рашидов).

Бас сўзидан кейин баъзан унинг изоҳи берилади. Изоҳни англатувчи гап кўпинча олдинги гапнинг натижасини кўрсатади: *Ибн Синога касалнинг жони чиқмаган бўлса, бас экан, тузатар экан* (Ойбек). ...«*Фақат ишдан олмасалар, бас...*» *Қўриқ ҳам очилар, гуноҳлар ҳам ювилар* (Ш. Рашидов).

Воқеа-ҳодисаларнинг ўтган замонга хос эканлигини кўрсатиш учун экан тўлиқсиз феъли қўшиб ишлатилади. (Юқоридаги биринчи мисолга қаранг).

д) зора сўзи орзу ёки мақсад мазмунини билдирувчи эргаш гаплар билан бирга қўлланади. Шунинг учун ҳам бундай гапларда шарт феълидан кейин *деб* ёрдамчиси ҳам ишлатилади: *Бу йил илк баҳорда уч қишлоқни ошиб, бир йигитни кўргани бордим — зораки ўғилларимнинг тўпидан бўлса деб. Зора хўжайиннинг кўнгли ёзилса деб, меҳмон гаплашади, ҳасратлашади* (А. Мухтор).

е) бўлмоқ феълининг III шахс бирликдаги эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдош формаси — шарт эргаш гаплар билан бирга қўлланиб, эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилиши ёки содир бўлиши сўзловчи учун етарли экани, ўша уни қониқтиргани ифодаланади. Бундай қўшма гапларда у бас сўзига яқин функцияни бажаради: *Ишқилиб дўстлигимизга бошқа одамлар шикаст бермаса бўлгани* (Тағор). *Тани-жонлари соғ юришса бўлгани опажон* (Т. Сидиқбеков).

Бўлгани сўздан кейин унинг изоҳини ифодаловчи бирикмалар ёки гап келтирилиши ҳам мумкин. *Менга битта ишора қилса бўлгани, дарров олдига бораман.*

Бўлгани сўзи баъзи конструкцияларда *бўлди* формасида ишлатилади ва юқоридагича маънони ифодалайди: *Сен мени севсанг, бўлди, мен албатта ғолиб чиқаман* («Афғон эртаклари»).

Эргаш гапнинг кесими таркибидаги *-са* дан кейин ҳам ёрдамчисини қўшиб ишлатсак, *бўлди* сўзи бўлишсиз формада қўлланади. Бундай эргаш гапларда воқеа-ҳодиса энг охири чегарада содир бўлган бўлса ҳам, бош гапдаги воқеа, ҳаракат юзага чиқмаган бўлади: *Бор кучини йиғиб ўзини босиб олишга шунча ҳаракат қилса ҳам, бўлмади* (Тағор).

ж) *Ажаб + эмас* сўзлари бош гап вазифасида қўлланади ва эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келишига умид қилингани ёки унга ишонч билан қаралгани ифодаланади.

Ажаб эмас ибораси эргаш гапдан олдин ёки кейин келиши мумкин. Бош гапдан олдин қўлланганда баъзан *ки* ёрдамчиси қўшилиб келади. Айрим вақтда *ажаб* сўздан олдин *ҳеч* олмоши ҳам ишлатилади. *Мен ҳам савдода сузиб, савдода ухласам, ажаб эмас* (Ойбек). *Ҳеч ажаб эмаски, Шарқнинг деҳқони Чирчиқ қурганларнинг кўписи келса* (Ҳ. Олимжон). *Ажаб эмаски, сўянадиган тоғимиз қўллаб юборса* (Ш. Рашидов).

з) *Эҳтимол* сўзи шарт гап билан бирга қўлланиб, эргаш гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келишига ишончсизлик билан қараш ёки унинг бажарилиши эҳтимол тутилганлигини билдиради: *«Илм игна билан қудуқ қазини» деган қадимги фикрга ҳужраларнинг андозаси ёрқин бир мисол бўлсин деб*

бир замонлар меъмори санъатда толиби илмлар шу андозани қабул қилган бўлсалар, эҳтимол (Ойбек). Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол, бир ой қолиб кетсам (А. Қаҳҳор).

Баъзан эҳтимол сўзидан кейин эди тўлиқсиз феъли ҳам қўшиб ишлатилади: *Отасининг уйдан чиқиб кетса, бола туфайли ярашсам, эҳтимол эди* (А. Қаҳҳор).

Булардан ташқари *балли, хўп, бир бало* каби сўзлар, шунингдек, жонли тилда кўпроқ қўлланидиган *гўрга (гўрга эди)* сўзлари ҳам шарт гап билан бирга қўлланиб, турли маънони ифодалайди. *Шунга ишонсангиз, балли! (Х. Фулом). Жавоб беролсам, хўп; бўлмаса қизариш ҳам гапми? (А. Қаҳҳор). Гўрга эди, осонроқ иш бўлса (П. Турсун).*

Бир бало сўзи кесими «шарт феъли — ҳам ёрдамчиси» орқали ифодаланган гапдан кейин келади: *Саида енгилса ҳам бир бало, енгса ҳам бор бало* (А. Қаҳҳор).

Айрим сўз бирикмалари бир составли гап ҳолида тузилиб шарт гап билан бирга қўлланади: *Колхозда электростанция қурсанг, ҳар бир хонадонда чироқлар ёнса, тегирмонлар ғувиллаб айланса, қандай яхши (Саид Аҳмад). Ие, онангиз бўлса, уй-жойингиз бўлса, давлат-ку (А. Қаҳҳор). «Узи урган бўлса, бир гап; унинг қўли билан ўзга биров урган бўлса — бошқа гап (А. Мухтор).*

6. Кесими феълнинг шарт майли формасида келган эргаш гап **ки** ёрдамчисини олган компонент билан синтактик алоқага киришади.

Ки ёрдамчисини олган компонент шарт гапдан олдин келади ва структурасига кўра айрим хусусиятларга эга бўлади. Кўпинча ундай гаплар инкор мазмунини билдириб, составида *йўқ, эмас, -ма* каби бўлишсизликни кўрсатувчи формалар, сўроқ олмошлари ёки феъл кесим таркибидаги тусловчи аффиксдан олдин сўроқни ифодаловчи *-ми* ёрдамчиси қўшилиб келади. Бундай гапларнинг мазмунидан қисман сўроқ ва таажжуб англашилади: *Бу қандай одам эканки, ўз мулкни ўртага солса! (А. Қаҳҳор). Худо ургани йўқки, бир ҳовлида туриб унга хиёнат қилса (А. Қаҳҳор). Мен онанг эмасманки, сенга шундай десам.*

7. Феълнинг шарт майли формаси эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, турли маънони ифодалайди:

1) Огоҳлантириш, эҳтиёткорлик, танбеҳ бериш каби маъноларни билдиради: *қараб тур, мен сени шу ердан кетказиб юбормасам. Агар ана шу ўтиб кетган гаплар ҳақида яна гапирсангиз, мен устингиздан арз қиламан (Р. Файзий). Агар бир қадам нари боссанг, қувиб чиқараман! (П. Турсун).*

2) Бош гапнинг феъл кесими буйруқ-истак майли формасида келиб, онт ичиш, қасам қилиш маъноларини билдиради:

шу рост эса ўтга тушсин жон, Емғирдайин бошга тушсин ғам (Ҳ. Олимжон). Номард кетай, шу оташ юрак, Сендан бошқа ўзгани деса (Ҳ. Олимжон).

Онт ичишни, қасам қилишни кучлироқ қилиб беришда кўпинча бош гап эргаш гапдан олдин келтирилади. Бундай қўлланиш жонли тилда учрайди.

Эргаш ва бош гапларнинг бу хилда ўрин алмашилиши билан компонентлар орасида -ки ёрдамчиси ҳам ишлатилади. *Сенинг изинг сурмасидан айрилган бу кўзларимга лаҳад тупроқлари тўлсинки, бир одим сендан йироқ кетсам (Ҳамза).*

3) Сабаб маъносини кўрсатади: *Сен бўлмасанг, ўзимнинг кўнглим Қирмас эди айтган сўзимга (Ҳ. Олимжон). Эл яшармас, ер кўкармас; Бўлмаса кўк томчиси. Қайдин олсин шеърни шоир Бўлмаса илҳомчиси (А. Тўқай). Ҳеч нарсам бўлмаса, сизга на дейин (Э. Жуманбулбул).*

4) Бош гапнинг кесими буйруқ майли формасидаги феъллар орқали ифодаланиб, шарт эргаш гапли қўшма гапдан истак, илтимос, баъзан қарғиш оттенкалари англашилади: *Оға, соғ борсангиз аввал, Дадамларга салом айтинг (Ҳамза). Ҳавасинг келса, сен ҳам шунақа нарсалар ол (Саид Аҳмад). Сезгиларинг агар бўлса рост, Сўзла бироз ўз севгингга хос (Ҳ. Олимжон). Эшон поччам ўзлари, ниҳон айтган сўзлари, Тонар бўлса сўзидан, қаро бўлсин юзлари (Ҳамза).*

5) Таажжуб маъносини билдиради: *Бизга бошлиқ бўлиб турган одам шунақа деб ўтирса, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз? (А. Қаҳҳор).*

6) Баъзан эргаш гапнинг кесими бўлишсиз формада келиб, эргаш гап истисно маъносини ифодалайди:

Онда-сонда том ва тепаларнинг кунга тескари томларидагина қор оқариб кўринмаса, деярли ҳамма ер яланғоч эди (Т. Қаипбергенов).

7) Эргаш гап ўхшатиш билан қисман боғлиқ бўлган фарз ва илтимос маъноларини билдиради: *У хаёлга шундай чўмган ва берилган эдики, гўё унинг бу машғулотига ҳеч ким халал бермаса, ҳеч ким унинг йўлини тўсмаса, ҳатто унга шу чоқда ҳеч ким кўринмаса (П. Турсун).*

8) Кесими шарт феъли формасида келган эргашган қўшма гапда ҳам эргаш гап илтимос маъносини ифодалайди: *Сиз бир марта тартибга чақириб қўймасангиз, бизнинг гапимиз ўтмаяпти (Саид Аҳмад).*

9) Эргаш гапдаги шарт юзага келиши билан бош гапдаги ҳаракат, воқеа аниқ юзага чиқишлиги кўрсатилади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги феъл кесим ҳозирги-келаси замон формасида қўлланади: *Янги каналдан қиш ичи шу томонга ариқ очсак, ишимиз яна яхши бўлади (Саид Аҳмад).*

10. Эргаш гапдаги шарт юзага келса ҳам, бош гапдаги ҳаракат, воқеа бажарилиши гумон тутилган бўлади: *Пул тўласа, извошчи шундоқ олиб бориб кўрсатиб кела қолар* (А. Мухтор). *У кўрслик қилса, мен нима дейман. Агар гапим қаттиқ теккан бўлса, орийтли экансан* (Ж. Шарипов).

11) Шарт феъли формаси эргаш гап кесими таркибида керак сўзи билан бирга қўлланиб, бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилишидаги тахминий сабабни кўрсатади: *Ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дам-бадам илжайиб қўярди* (А. Қаҳҳор). *Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, унга кўринмаганидан Холмурод ҳам шошилмай қараб турарди* (П. Турсун).

Тенг ҳуқуқли қўшма гап компонентларининг кесимлари ҳам феълнинг шарт майли формасида келиб, шарт, илтимос, таажжуб каби маънолар англатади. Бу хилдаги конструкциялар қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

а) компонентлар мазмунан бир-бирига зид қўйилади. Олдинги гапдаги зидликка қарамай, кейинги гапдаги воқеа-ҳодиса юзага келган бўлади. Одатда бундай компонентлар орасида зидлов боғловчисига функциядош бўлган -у, -ю юкламалари ишлатилади ва таажжубланиш маъноси англашилади: *Ёнгинамизда шундай схема ерлар экилмай ётса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтирсак!* (Ш. Рашидов). *Қанча-қанча булоқлар беҳуда ётса-ю, биз сув йўқ деб нолисак* (Ш. Рашидов). *У оталик қилиб аҳволимиздан хабар олгани келса-ю, биз қовоқ солиб ўтирсак* (А. Мухтор).

Бундай гаплар таркибида (кейинги гап олдида) таажжуб маъносини ифодаловчи *ахир, а, наҳотки* каби ёрдамчилар қўшилиб келиши ҳам мумкин: *Ахир йигит хотиним деб, болачакам деб оловлар ичидан келса-ю, бу тантиқ ундан юз ўгирса* (Саид Аҳмад). *Москвадек жойдан атайин мени газетлага ёзгани мухбир келса-ю, наҳотки уйимга олиб киргани номус қилиб агрономнинг уйида суратга тушсам-а!* (Саид Аҳмад).

Мазмунан зид қўйилган юқоридагича қўшма гап компонентларининг сони уч ёки ундан ортиқ бўлганда ҳам бир-бирига зид қўйилаётган икки қисм мавжуд бўлади — олдинги қисм икки ёки ундан ортиқ бўлиб, яхлитланиб қўлланади ва кейинги компонент бир гапдан ташкил топган бўлади. Олдинги компонентларнинг охирги қисмида юклама ишлатилади: *Ҳамма ишласа ва фабрикалар қурилса, душманларга қарши курашса-ю, бу нуқул ашула айтса* (А. Мухтор). *Полвон отамнинг ўзи орден олган қария бўлса, ўғли қаҳрамон бўлса-ю, наҳотки шундай иш келиб чиқса* (Саид Аҳмад).

Боғланган қўшма гаплардай — тенг ҳуқуқли компонентлардан тузилиб, кесимлари феълнинг шарт майли формасида келган компонентлар юкламаларсиз ҳам боғланади. Бундай қўшма гапларда ҳам истак маъноси ифодаланади: *Мажлис қисқароқ, камроқ бўлса, маслаҳатлар иш жойига бориб қилинса* (Ш. Рашидов). *Ғирот от бўлса минганим, Нигорхон бўлса севганим* (Ислом шоир).

б) компонентларда воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кет бажарилиши ифодаланади ва уларнинг ораларида қўлланган -у (-ю) юкламаси бириктирув боғловчиларига функциядош бўлиб келади: *Бир мўъжиза бўлса-ю, саҳрода пахта экилса* (Ш. Рашидов) — (*Бир мўъжиза бўлса ва саҳрода пахта экилса*). *Кўзим тезроқ очилса-ю, боғларни, майсаларни, одамларни кўрсам* (Саид Аҳмад) — (*кўзим тезроқ очилса ва боғларни, майсаларни, одамларни кўрсам*).

в) воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кет юзага келиши ифодаланган тенг ҳуқуқли компонентларнинг сони иккидан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай қўшма гапларда истак маъноси ифодаланади: *Дуо қилиб, ота, Чамбилда турсанг, Бу дунёда ота, ишимни кўрсанг, шох қизини ўзим бориб опкелсам* (Фозил Йўлдош ўғли).

г) кесимлари феълнинг шарт майли формаси орқали ифодаланган компонентлар орасида — биринчи гапнинг кесими составида экан тўлиқсиз феъли ишлатилади.

Бундай қўшма гапларда воқеа-ҳодисаларнинг бажарилишига ишончсизлик билан қараш маъноси англашилади: *Отам бўлса экан, мен элда юрсам* (Фозил Йўлдош ўғли). *Ўзи сўраса экан, мен айтсам. Китобни ўқиса экан, олиб берсам.*

д) кесимлари феълнинг шарт майли формаси орқали ифодаланган гапларнинг сони тўртта бўлганда, улар ўзаро жуфтлашиб, йириклашиб бирикади: *Айтсанг, тилинг куйса, айтмасанг, дилинг куйса* (мақол). *Озорланиб ўтирсанг, ишдан қолсанг, ўтирмасанг, хафа бўлса.*

Бундай қўшма гапларда йирикланган икки қисмнинг бири тасдиқни, иккинчиси инкорни билдиради ва олдинги қисмдаги айрим сўзлар кейинги қисмда такрорланиб келади.

Баъзан энг охириги компонент ўрнида бўлмаса (*бўлмайди* маъносида) ёки *йўқ* сўзи ишлатилиши мумкин: *Озорланиб ўтирсанг, ишдан қолсанг; ўтирмасанг, бўлмаса. Айтсанг, бораман; айтмасанг, йўқ.*

Айрим ҳолларда кейинги учинчи ва тўртинчи компонент ўрнида *бўлмаса* ва *йўқ* сўзлари қўлланади: *Айтсанг бораман, бўлмаса йўқ.*

Одатда бундай қўшма гап компонентлари жуда қисқа бўлгани учун кўпинча эгалар қўлланмайди. Кесими феълнинг

шарт майли формаси орқали ифодаланган эргаш гапларда шарт феъли аффиксидан сўнг *ки*, *-чи* *-гина* ёрдамчилари ишлатилади ва гапга шарт ёки пайт билан боғланган ҳолда турли оттенкалар қўшади: *Шифоли сув бўлса-чи, сув ҳам амал қилиб, бемор тузалаверар экан* (Ойбек). *Қош қорайганда уйига қайтса-ки, ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетибди* (Ш. Рашидов). *У гапи ўтадиган бўлсагина, гапидан бировга фойда тегшига ақли етсагина гапиради* (Ш. Рашидов).

Шарт эргаш гап бош гапдаги кесимга нисбатан «эга» сифатида хизмат қилади. Бундай вақтда бош гапнинг олд томонидан *бу* олмоши келтирилади. Эргаш гап бош гапдаги *бу* сўзининг маъносини конкретлаштириб келади; *Агар Навфал енгса, Лайлини асир қилиб олса, бу биз учун номус* (Наввой) — (*Навфалнинг енгши, Лайлини асир қилиб олиши биз учун номус*).

Шарт эргаш гапли қўшма гаплар кўпинча мақолларда шахси умумлашган гап вазифасида келади.

Ҳозирги вақтгача шахси умумлашган гаплардаги мазмун воқеа-ҳаракат кўпчилик шахсга қаратилганлигига кўпроқ аҳамият берилиб, уни синтаксиснинг содда гап қисмида ўрганиб келинади.

Шахси умумлашган гапларнинг тузилиши хусусиятига назар солсак, уни фақат содда гапнинг бир тури сифатида бериш тўғри бўлмайди. Чунки ўзбек тилида шахси умумлашган гаплар тузилишига кўра икки хил — содда ва қўшма гап тарзида тузилади.

Содда шахси умумлашган гаплар мазмунидан шарт англашилса ҳам, у бир предикатив ядродан ташкил топган бўлади. Содда шахси умумлашган гапларда гапнинг эгаси *сен* (умум, кўпчилик) дир: *Меҳнатингни ҳурмат қилсанг, ҳузурини кўрасан. Меҳнат қилсанг, ҳурмат кўрасан. Яхши билан юрсанг, етарсан муродга: Ёмон билан юрсанг, қоларсан уятга* (мақоллар).

Қўшма шахси умумлашган гаплар эргаш гап+бош гап шаклида тузилиб, эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш шартини билдиради — шарт эргаш гапли қўшма гап ҳосил қилинади.

Бундай қўшма гапларда эгалар қуйидагича қўлланади:

а) ҳар икки компонентда ҳам кишилик олмошлари эга бўлиб келади.

Эргаш гапнинг эгаси *сен*, бош гапнинг эгаси эса *у* орқали ифодаланади. Кўпинча бундай эгалар қўлланмай «яширинади». *Ёмон билан ошно бўлсанг, бор-йўгингни қашлайди. Яхши билан ошно бўлсанг, яхши йўлга бошлайди. Бор бўлсанг, кўролмайди; йўқ бўлсанг, беролмайди* (мақоллар).

б) биринчи компонент — шарт эргаш гапнинг эгаси сен орқали, бош гапнинг эгаси от орқали ифодаланади: *Тер тўкиб меҳнат қилсанг, ердан ҳатто зар унар. Қадрласанг, қадринг ошар. Қасални яширсанг, иситмаси ошкора қилади. Олим бўлсанг, олам сеники* (мақоллар).

в) баъзан эргаш гапнинг эгаси от орқали, бош гапнинг эгаси сен олмоши орқали ифодаланади: *Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис. Агар сенда сўз моҳиятини била олиш қобилияти бўлса, кишининг ўзига боқма, сўзига боқ.*

г) айрим вақтда ҳар икки компонентнинг эгаси от орқали ифодаланган бўлса ҳам, гапнинг мазмуни умумга қаратилади: *Илдиз озук берса, новда кўкарар. Қаторингда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди.*

Қўшма шахси умумлашган гапларнинг кесими қуйидаги хусусиятларга эга:

а) агар компонентларнинг кесими феъллар орқали ифодаланган бўлса, бош гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон формасида ёки келаси замон сифатдоши орқали ифодаланади: *Тўкилса манглай теринг, унумли бўлар еринг. Емон билан бўлсанг йўлдош, тегар бошингга оғир тош. Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар* (мақоллар).

б) бош гапнинг феъл кесими буйруқ майли шаклида қўлланади: *Кўзинг оғриси, қўлингни тий; ичинг оғриси, нафсингни тий* (мақол).

в) бош гапнинг кесими сўз — гап шаклида тузилиши мумкин: *Дўстинг минг бўлса ҳам, оз; душманинг бир бўлса ҳам, кўп. Еш келса — ишга; қари келса — ошга* (мақоллар).

г) компонентларнинг кесими от кесим шаклида тузилган бўлса бўлмоқ феъли... бўлса ...бўлади шаклида ҳар икки компонентда қўлланади: *Молинг зотли бўлса, емишинг тотли бўлади* (мақол).

д) баъзан кейинги компонент — бош гапнинг эгаси тўлиқ ифодаланмаслиги, составли кесимнинг кейинги қисми қўлланмаслиги мумкин: *Элинг омон бўлса, сен омон* (мақол).

Қўшма шахси умумлашган гапларда шарт мазмуни ифодаланибгина қолмай, сабаб, пайт, тўсиқсизлик каби маънолар ҳам англашилади: *Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур? (Сабаб мазмуни ифодаланган). Еш келса — ишга; қари келса — ошга. (Пайт мазмуни берилган). Душманинг бир бўлса ҳам, кўп. (Тўсиқсизлик маъноси англашилган).*

Демак, шахси умумлашган гапларнинг қўшма гап тури ўзига хос айрим хусусиятларга эга бўлиб, содда гап шаклидаги шахси умумлашган гаплардан бирмунча фарқ қилади. Шунинг учун уни содда гап турларининг бири сифатида бериш тўғри эмас.

Феълнинг шарт майли формаси эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Ўзбек тилида кўпгина эргаш гаплар бош гапга шарт майли формаси орқали боғланади.

Компонентлари -са орқали бирикадиган қўшма гапларни иккига бўлиш мумкин: 1) Таркибида нисбий сўзлар қўлланмаган эргашган қўшма гаплар. 2) Таркибида нисбий сўзлар қўлланган эргашган қўшма гаплар.

Биринчи турдаги қўшма гап конструкцияларида ўша эргаш гапларнинг мазмуни шарт билан боғлиқ бўлмайди (шарт эргаш гаплар бундан мустасно). Пайт, сабаб, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар шу турга мансубдир.

Иккинчи турдаги қўшма гапларнинг мазмуни қисман шарт билан боғлиқ бўлади. Аниқловчи, эга, тўлдирувчи, ўлчов-даража, чоғиштириш, ўрин эргаш гаплари шу группага киради. Феълнинг шарт формаси қуйидаги шарт эргаш гапни бош гапга боғлайди.

1. Шарт эргаш гаплар бош гапдаги воқеанинг маълум шарт билан реал ҳолда юзага келишини ёки мўлжалланиб реал бўлмаган ҳолда юзага келишини билдиради. Шарт эргаш гапни бош гапга боғлашда *бўлмоқ, демоқ* феълларининг шарт формаси ҳам маълум даражада ёрдамчи сифатида хизмат қилади: *Бўлай десанг сен одамга тенг, қўлингга қурол ол!* (Ҳ. Олимжон). *Шу чоққача ораларингизда ҳеч гап бўлмаган бўлса, энди бўлиши керак* (А. Қаҳҳор).

Шарт эргаш гапли қўшма гап қисмларини боғлашда -са ҳам ёрдамчиси ишлатилади. Бундай эргаш гаплар таркибида ҳатто *агар ёрдамчиси ҳам қўлланади: Агар ўтирган жойингизга хас-хашаклар тўкилса ҳам, сочларим билан супурай, чанги чиқса ҳам, кўз ёшларим билан сув сенай* (Ҳамза).

2. Тўсиқсиз эргаш гапларнинг қисмларини боғлашда феълнинг шарт майли формаси ҳам ёрдамчиси ёки -да юкласи билан бирга ишлатилади.

Компонентлари -са ҳам орқали бирикадиган қўшма гапларда эргаш гапдаги феъл кесимдан англашилган ҳаракатнинг миқдорини кўрсатувчи *қанча, қанчалик, нақадар* каби сўзлар ишлатилади. Бундай эргаш гапларда шарт билан бирга миқдор оттенкаси ҳам бўлади. Бош гапдаги воқеа, ҳаракат эргаш гапдаги миқдор билан боғлиқ бўлган шартга қарама-қарши қўйилади: *Йўлчи қанча такрорласа ҳам, Ермат буни пайқамас эди* (Ойбек). *Эшон болалари қанчалик шовқин-сурон қилсалар ҳам, ҳеч ким индамас эди* (П. Турсун).

Тўсиқсиз эргаш гапнинг феъл кесими -са-да ёрдамчисини олиб бош гап билан бирикади. -са-да ёрдамчиси составидаги

да элементи функциясига кўра юклама вазифасида келган ҳам га тенгдир.

3. Пайт эргаш гап бош гап билан феълнинг шарт майли формаси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап ва бош гапдаги ҳаракат, воқеа бир вақтда вужудга келади. *Ўтмишга қаралса, Умрзоқ ота ҳаётдан кўп нарсалар олганлиги кўриниб турарди* (Ш. Рашидов).

Мазмунидан пайт англашилган бундай эргаш гапларнинг олдидан *агар, борди-ю, башарти, мабодо* каби ёрдамчиларни қўллаб бўлмайди. Баъзан бу хилдаги эргаш гапларнинг мазмунидан пайт ва шарт англашилади. Уларни фақат шарт ёки пайт билан бирга шартни ҳам кўрсатганлигини қуйидагича белгилаймиз:

а) агар бош гапнинг кесими феълнинг ўтган замон формасида қўлланса, эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш пайтинигина билдиради: *Олма тагида турсам, юзларимга гул тушди. Бир кун қолмай ишладим, Даста-даста пул тушди* («Қўшиқ»).

б) бош гапнинг кесими ҳозирги-келаси замонга оид бўлган ҳаракат, воқеани ифодаласа, эргаш гап бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келиш пайти ва шартини билдиради. Бундай эргаш гапларда пайт-шарт оттенкалари баб-баравар бўлади: *Москва сафари эсимга тушса, Рухим енгил тортиб шавқим ошади* (Ғ. Ғулом). *Соғинганлар сўрса, алдаб юпанинг* (Ҳамза). *Эрта индин ҳаво айниб қолса, тилингизни тишлаб, аттанг деб қоласиз* (Саид Аҳмад). *У ҳеч кимга гап қотмайди, бироқ бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб беради* (А. Қаҳҳор). *Биров уни мақтаса, ғўра олча егандек афтини буриштиради* (Саид Аҳмад).

Компонентлари бу хилда бирикадиган қўшма гапларда кўпинча *қарамоқ, кўрмоқ, ўтирмоқ, турмоқ* каби саноқли феълларгина эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланади.

Бундай қўшма гапларда эргаш гап составида гапнинг мазмунидан пайт англашилгани учун қачон сўзи қўшиб ишлатилади: *Қачонки ор-номусга тегадиган гап бўлса — қўлга қурол олинади* (Ш. Рашидов). *Қачон қарасанг, олашақшақдай шақиллай беради* (Саид Аҳмад).

Компонентлари феълнинг шарт формаси орқали бирикадиган қўшма гаплар баъзан жуфтланиб келади. Бундай қўшма гапларда навбатма-навбат юзага келадиган воқеалар ифодаланади. *Бир қарасанг — сонпа-соғ, бир қарасанг етти йил ётган касалдай ранглари сап-сарик*.

4. Сабаб эргаш гапларнинг кесими феълнинг шарт майли формаси + *керак* сўзи ҳолида келиб бош гапга боғланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими от кесим шак-

лида ёки ўтган замон сифатдоши формасида келади: Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги воқеанинг ноаниқ, тахминий сабаблар билан юзага келишини билдиради: *Езаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дам-бадам илжайиб қўярди* (А. Қаҳҳор). *Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, Холмурод шошилмай қараб турди* (П. Турсун).

Айрим вақтда *-гани учун* ёрдамчисидан сўнг тахминий сабаб оттенкасини англатувчи бўлса керак ибораси қўшилиб келиб ҳам тахминий сабаб маъноси англашилади: *Урмонжон буни ҳеч қачон ҳисоблай кўрмагани учун бўлса керак, Сидиқжон жавоб бермай илжайди* (А. Қаҳҳор).

Сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини бириктирувчи *-са керак* ёрдамчиси кўпинча *шекилли* ёрдамчисига синоним бўлиб келади.

Феълнинг шарт формаси таркибида нисбий сўзлар ишлатилади. Бу сўзлар қуйидаги эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади:

1) Эга эргаш гапни: *Ким ор-номуснинг қадрига етса, у биздан ажралмайди* (А. Қаҳҳор).

Эргаш гапнинг эгаси бўлиб келган *ким, нима, ҳар ким* олмошларига маънони кучайтиш ва диққат шу сўзга жалб қилинганлигини таъкидлаб кўрсатиш мақсадида *ки* ёрдамчиси бирга ишлатилади.

Ки юкламаси *нима* олмошига қўшилиб келганда, юклама билан ўзак орасида и товуши орттирилиб, *нимаики* шаклида қўлланади. Эргаш гапнинг эгаси вазифасида келган бу сўз кўпликни, жамликни — «ҳамма нарса» деган маънони билдиради. Шунинг учун ҳам бош гапдаги *ҳаммаси, бари, барчаси* каби кўпликни англатувчи белгилаш олмошларининг маъносини очиб беради: *Бу ҳовлида нимаики бор бўлса, ҳаммаси Муротали учун қадрли эди* (Ш. Рашидов). *Одамлар нимаики деган бўлсалар, ҳаммаси рост* (А. Қаҳҳор). *Нимаики қўлига тушса, бир уни қизиқтирарди* (П. Турсун).

Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги эгани изоҳлаши билан бирга, бош гапдаги воқеанинг қандай шарт билан юзага келишини ҳам кўрсатади. Шарт мазмунидан келиб чиқадиган натижани таъкидлаб кўрсатиш мақсадида баъзан бош гап қисмида *албатта* сўзи қўлланади: *Кимки ватанпарварлик ишқи билан ёнса, мақсадига, албатта эришади* (Ойбек). *Кимки кундалик ишимизда хўжаликни сиёсатдан ажратиб қараса, у, албатта боши берк кўчага киради* (Ш. Рашидов).

2) Тўлдирувчи эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бундай қўшма гапларнинг бош гап қисмида кўрсатиш ёки жамлик

олмошлари орқали ифодаланган нисбий сўзлар иштирок этади. Эргаш гап эса ўша бўлакни изоҳлайди: *Қонун нимани тақозо қилса, шуни қилиш керак* (Макаренко). *Алишер ўз дўстлари орасида не сўзласа, барчасини менга етказурсан* (Ойбек).

Бош гапдаги кўмакчи билан бирга келган кўрсатиш олмошлари изоҳланади: *Одамнинг турмуши нима билан боғланган бўлса, уйда ҳам кўпроқ ўша ҳақдаги музикани тинглагиси келади* (А. Мухтор).

Бундай қўшма гапларнинг эргаш гап қисмларидаги *ким, нима* сўроқ олмошлари ёки шу олмошларга маълум даражада синоним бўлган *қайси киши, қайси нарса* каби сўзлар бош гапдаги нисбий сўзлар билан келишик формаларига кўра мос бўлиши ёки мос бўлмаслиги мумкин: *Онаси нимани ўргатса, бола ҳам шуни қилади* (П. Турсун). *Сиз нима билан хурсанд бўлсангиз, мен ўшани бажаришга тайёрман* (О. Ёқубов).

Бундай қўшма гапларда компонентларнинг кесимлари баъзан бир хил сўздан тузилади: *Пахтакор деҳқон нимага интилса, Ойқиз ҳам шунга интилади* (Ш. Рашидов). *Улар нимани лозим топшиса, биз ҳам шуни лозим топамиз* (А. Мухтор).

3) Аниқловчи эргаш гапнинг кесими феълнинг -са аффиксини олиб, бош гапга бирикади. Бундай эргаш гаплар бош гапдаги олмош орқали ифодаланган қаратқичли аниқловчининг маъносини конкретлаштиради. Шунингдек, қаратқичли аниқловчиси бўлмаган бош гап учун аниқловчилик вазифини бажаради: *кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади* (Навоий).

Бундай эргаш гаплар бош гапдаги аниқловчи бўлиб келган *қайси* сўзини изоҳлаб келиши ҳам мумкин: *Қайси одам ишга яхши ният билан ёндашса, биз ўша кишини ҳурматлаймиз* (А. Қаҳҳор).

4) Улчов-даража эргаш гаплари бош гапга феълнинг шарт майли формаси орқали бирикади. Бундай ҳолларда ҳар икки компонентда миқдорни билдирувчи нисбий сўзлар иштирок этади. Агар шу нисбий сўзлар қўлланмаса, у шарт, тўсиқсиз, пайт эргаш гапли қўшма гапга айланади: *Меҳнат қанчалик қийин бўлса, самараси шунчалик ширин бўлади* (Раҳмат Файзий) — *Меҳнат қийин бўлса, самараси ширин бўлади. Бўрон қанча заптига олса, Қодиров шунча хурсанд бўларди* (Ш. Рашидов). — *Бўрон заптига олса, Қодиров хурсанд бўларди. Славик дарахтнинг тепароғига чиқиб олмахонга қанчалик яқинлашса, олмахон ўрндан қимирламай, шунчалик қаттиқроқ титрарди* (Г. Брянцев) — *Славик дарахтнинг те-*

пароғига чиқиб олмахонга яқинлашса, олмахон ўрнидан қимирламай қаттиқроқ титрарди.

-са орқали бирикадиган ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап компонентларининг кесимлари қўлланишига ва маъносига кўра айрим хусусиятларга эга: улар кўнинча бир хил бўлиши, бир-бирига зид маънони ифодалашни, маъносига кўра бир-бирига яқин (ҳатто синоним) бўлиши мумкин.

Кесимлари бир хил бўлган ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапда қўлланадиган нисбий сўзлар ҳам структурасига кўра бир-бирига мос бўлади: *Уқувчи аёлларнинг сони қанчалик ортса, Холмуроднинг ҳам севинчи шунчалик ортарди* (П. Турсун).

Уюшиб келган кесимлар ҳам бир хилда такрорланиб келиши мумкин: *Луғат состави қанча бой ва хилма-хил бўлса, тил ҳам шунчалик бой ва хилма-хил бўлади.*

Шунингдек, бир хил кесимли ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда ҳол ва тўлдирувчилар ҳам бир хил кела олади: *Ота-онанг сенга қанчалик меҳрибон бўлса, Она-Ватанинг ҳам сенга шунчалик меҳрибондир* (Ш. Рашидов). *Уларнинг гапига Наби ака қандай диққат билан қулоқ солса, Абдуллажон ҳам шундай эътибор билан қулоқ соларди* (А. Раҳмат).

5) Чоғиштириш эргаш гапларнинг кесими феълнинг шарт майли формасида келиб, бош гапга бирикади. Бундай қўшма гапларда турли гап бўлаклари чоғиштирилади.

Ҳар икки компонентдаги эгалар чоғиштирилади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб бахс этишарди* (Ш. Рашидов).

Тўлдирувчилар чоғиштирилади: *Бу ерда ҳам мунозаранинг бир йил чўзилишида биринчи ролни шарҳлар ва ҳошиялар ўйнаган бўлсалар, охириги ва асосий ролни домлалар ва уларнинг талқинлари билан тарбияланаётган талабалар ўйнардилар* (С. Айний).

Ҳоллар чоғиштирилади: *Илгари ўн беш кунлик даромад бир кунда ейилса, энди бир кунлик даромад ўн кун ейилади* (А. Қаҳҳор).

Кесимлар ҳам чоғиштирилиши мумкин: *Қўшчинорни қўшчинор қилган Ўрмонжон бўлса, Ўрмонжонни Ўрмонжон қилган унинг хотини* (А. Қаҳҳор).

6) Урин эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формаси орқали ифодаланиб, бош гапга боғланади: *Қаерда нобудгарчилик юз берса, ўша ерда пахта тайёрлаш суръати бўшашади* (газетадан).

Компонентлари шарт формадаги феъллар орқали бириккан ўрин эргаш гапли қўшма гапларда ҳар бир қисм (гап)-

нинг тузилиши, гап бўлақларининг тартиби кўпинча бир-бирига ўхшаш бўлади: эргаш гап ўрин ҳоли + эга + кесим ҳолида тузилган бўлса, бош гап ҳам шундай қурилади: *Қаерда раҳбар яхши бўлса, у ерда интизом мустаҳкам бўлади. Қаерда ер яхши ўғитланган бўлса, шу ерда ҳосил мўл бўлади.*

Эга + ўрин ҳоли + кесим шаклида ҳам тузилади: *Навоий қаерда бўлса, Мансур ҳам шу ерда тайёр эди (Ойбек). Қаерда дўстлик бўлмаса, шу ерда ишнинг ривожини ҳам бўлмайди (О. Еқубов).*

Феълнинг шарт майли формаси оралиқ қўшма гапларда айрим компонентларнинг кесими бўлиб келади. Бундай қўшма гап қисмлари структурасига кўра эргашган қўшма гапдай тузилган бўлса ҳам мазмунан улар тенг ҳуқуқлидир: *Бундан бири хафа бўлса, бири хурсанд эди (А. Мухтор). Бировлар паншаха билан пахта ағдарса, бировлар қуриганини қонга тикар эди. Юраги қизни гуноҳкор қилса, ақли албатта оқларди (Ш. Рашидов).*

Феълнинг буйруқ майли формаси

Феъл майлларининг бу формаси эргаш гапни бош гапга боғлашда жуда кам ишлатилади. Бу форма ўрин, мақсад эргаш гапларининг кесими бўлиб келиб, буйруқ маъносидан бир оз четлашган оттенкаларни ифодалайди.

Ўрин эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланган бу сўз бирор ҳаракатни бажаришга ундаш ёки буюриш маъноларини билдирмай, эргаш гапдаги мазмун бош гапдаги мазмунга зид эканлигини кўрсатади.

Буйруқ майли формасидаги феъл кўпинча бўлишсизлик аффиксини олади: *Федор Лукич қаерга бормасин, қаерда иштирок этмасин, у ерда дўстлари уни гапдан асло тиёлмасди (С. Бабаевский). Улар қаерга боришмасин, Лениннинг бутун мамлакатни электрлаштириш плани бор эканлиги маълум эди (А. Кононов).*

Бундай қўшма гапларда икки компонентдаги воқеа, ҳаракат бир-бирига зид кўринса ҳам, эргаш гап бош гапдаги ўрин ҳолининг мазмунини изоҳлайди, айрим вақтда эргаш гап билан бош гап ўртасида «ҳамма ерда» бирикмаси ишлатилиб, эргаш гап шу бирикманинг изоҳи сифатида қўлланади: *Сиз қайси колхозга борманг, ҳамма ерда меҳнат учун жонбозлик қилаётган азамат колхозчиларни кўриб қувонасиз (газетадан).*

Мақсад эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими кўпинча феълнинг буйруқ майли формаси орқали ифодаланиб, *деб (дея), учун* каби ёрдамчилар орқали бош гапга

бирикади. Бу хилда бириккан қўшма гапларда эргаш гап кўчирма гап типида тузилган бўлиб, мўлжалланган, мақсад қилинган воқеани ифодалайди ва эргаш гапнинг кесими буйруқ феълнинг ҳар уч шахс формаси орқали ифодаланади: *Уғлим уйғониб кетмасин деб, чироқни қоғоз билан беркитиб қўйдим. Сен мендан даргумон бўлмагин деб, ҳамма айтган ишларингни бажариб қўйдим. Болалар яйраб ўйнашсин деб, майдончани катта қилдик.*

Эргаш гап бош гапга буйруқ феъл + *учун* ёрдамида бирикканда эса эргаш гапнинг кесими деярли ҳамма вақт учинчи шахсдаги буйруқ феъли орқали ифодаланади: *Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учида бориб ўз ўрнига ётди* (П. Турсун). *Эри кечаси дежурликда қийналиб қолмасин учун, Мария ҳамма нарсаларни тўғрилаб қўйди* (С. Бабаевский).

Баъзан буйруқ майли формасидаги феъл эргаш гапни сўз — гап шаклида тузилган бош гап билан бириктириш учун хизмат қилади: *Майли, Қодиров колхоз ғалабаларини санар экан, истаганча ўзига зеб берсин, барча ютуқларни ўз номи билан боғлаб олсин...* (Ш. Рашидов). *Майли, халқнинг ичида бўлиб, юксалиш сари бормасдан, фақат бировларнинг турткиси билан юришни севадиганлар текис йўлдан юраверсинлар...* (Ш. Рашидов).

Бундай қўшма гапларда феълнинг буйруқ майли формаси шарт феъли ўрнида қўллангандай туюлади: *Майли, борсин! майли, борса.*

Феълнинг аниқлик майли формаси орқали бириқиш

Феъл майлларининг бу формаси эргашган қўшма гапнинг бош гап қисмида кесим вазифасида келади. Лекин эргаш гапнинг кесими бўлиб, компонентларни туташтириш учун қўлланиш ҳолати жуда кам учрайди.

Пайт ва тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесимлари феълнинг аниқлик майли формасида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаши мумкин. Эргашган қўшма гап компонентларини боғлашда аниқлик майли формасида феълларнинг айримларигина қўлланади.

Пайт эргаш гапларни бош гапга боғлашда кўпроқ узоқ ўтган замон феъли ишлатилади. Пайт эргаш гапнинг кесими *-ган* (ҳам) *эди* (ки), *-ганича йўқ эдики*, *-(и) б эди* (ки) каби ёрдамчиларни олиб, бош гапга боғланади: *Пўлатжон энди ташқарига чиқмоқчи бўлиб турган эди, юз-кўзи чанг бўлиб кетган Ҳожимат келди* (Саид Аҳмад). *Ашула тамом бўлди,*

нича йўқ эдики, эшикдан бир қанча кишилар келиб қолшди. Бир кун у қўлтиғига қоп қистириб эшикдан чиқиб эдики, қаршисидан отаси келиб қолди (Саид Аҳмад).

Пайт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи *дегунча* ёрдамчиси кесимлари аниқлик майли формасидаги феъллар билан ифодаланган эргаш гап таркибида қўлланади ва эргаш гапдаги воқеада тезлик билан бош гапдаги воқеани бажаришга кўчирилгани ифодаланади: *Болалар йиғилди дегунча, шовқин-сурон, тўполон авжига оларди.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими ўтган замон аниқ феъли + *ҳамки* ёрдамчиси орқали ифодаланиб, бош гапга боғланади ва эргаш гапдаги зидликка қарамай бош гапдаги воқеа юзага келганлиги тасвирланади: *орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади (А. Қаҳқор). «Булбули гўё анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади (А. Қаҳқор).*

Компонентлари шунинг учун, ки, шекилли ёрдамчиларни орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими феълнинг аниқлик майли формасида қўлланади.

Айрим ёрдамчисиз бирикадиган қўшма гапларнинг қисмлари тобеланиш интонацияси орқали бирикканда ҳам «эргаш» гапдай ҳисобланган компонентнинг кесими феълнинг аниқлик майли формасида қўлланади: *Бригадир келди — иш бошлаймиз. Тўғри бўлинг — беҳавотир бўласиз (мақол).*

Юкламалар орқали бирикиши

Юкламалар содда гапдагина эмас, қўшма гапларда ҳам кўпинча эргаш гапларнинг кесими таркибида қўлланиб, эргаш гапнинг мазмунига турли оттенкалар беради ва компонентларни бириктиришда иккинчи даражали ёрдамчи саналади.

1. -*ку* юкламаси тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими таркибида келиб, компонентларни бириктиради. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими *билмоқ, кўрмоқ, айтмоқ, тушунтирмоқ* каби ўтимли феъллар орқали ифодаланади. *Ўзингиз биласиз-ку, қўлдан берганга қуш тўймаз (Ойбек). Кўрдингиз-ку, қанча ерга экин экканман (Ойбек).*

Таъкидлаш, эслатиш маъноларини кучайтириб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида бош гапда *ахир* ёрдамчи сўзи келтирилади: *Ахир сиз биласиз-ку, дадам аслида ёмон одам эмас (Уйғун).*

Баъзан -*ку* юкламаси эга эргаш гапли қўшма гап таркибида қўлланиб, бош гапдаги мазмуннинг бир оз модал оттенкага

эга эканлигини кўрсатади: *Кўнглингишга келмасин-ку, ваъда билан иш битмайди-да.*

2. -ми юкламаси мазмунан сўроқ англашилган содда гапларда ишлатилади. Аммо қўшма гапта бир оз бошқача сўроқни ифодалайди ёки сўроқдан четлашган функцияда тўлдирувчи, пайт, сабаб ва шарт эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади.

а) тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапта бош гапнинг кесими таркибида келиб, қўшма гапта бир оз сўроқ оттенкасини беради. *Биласанми, бригадамизнинг шуҳрати бутун колхозга, бутун Олтинсойга ёйилган* (Ш. Рашидов). *Биласизми, ўртоғингиз ҳаммиса Анорхон атрофида парвонадай айланади* (Ойбек). *Биласизми, Саодат иккимиз умрбод бирга яшаш учун дунёга келганмиз* (И. Раҳим). *Биласизми, бу ўжар ҳозир қаердан келди?* (Г. Николаева).

Сўроқ маъносини ифодалайдиган бу хилдаги қўшма гапларда бош гапнинг феъл кесими *йўқ* сўзи ёки шу феълнинг инкор формаси билан бирга жуфтланиб келиши ҳам мумкин: *Биласанми-йўқми, у вақтларда қўй терисига кириб олган шундай бир босмачи бор эди* (С. Айний).

-ми ёрдамчиси уюшиб келган кесимларнинг ҳар бири билан келиши мумкин: *Шарофат бу гапта ишондими-ишонмадими — бун билмиш қийин эди* (А. Қаҳҳор). *Бу унинг лақаби-ми, ростакам исми-ми — ҳеч ким билмасди* (А. Мухтор).

Бундай қўшма гаплар юқоридаги -ми юкламаеи орқали бириккан қўшма гаплардан бир оз фарқ қилади. Олдинги гапта у сўроқ оттенкаси билан боғлиқ бўлса, кейингида икки уюшган кесимларни туташтирувчи элемент — тенг боғловчига яқин функцияни бажарган; олдинги гап тўлдирувчи эргаш гап саналса, кейингиси тўлдирувчи эргаш гапта синоним бўлган ёрамчисиз қўшма гапдир.

б) -ми юкламаси пайт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими таркибида келиб, бир ҳаракатдан иккинчи бир ҳаракатга кўчишдаги одатдагидан кўра ортиқроқ тезликни билдиради: *Узоқдан қора кўриндими, чопиб ёнига борар эди* (А. Қаҳҳор).

в) сабаб эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келиб, тахминий сабаб мазмунини ифодаловчи эргаш гапни бош гапта боғлайди. Бундай қўшма гапларда бош гаптаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш сабабини сўзловчи учун ноаниқ бўлади. Сўзловчи шу сабабни алоҳида аҳамият бермай, иккинчи даражали фактдай қилиб, кириш конструкция ҳолида беради: *Омадимиз келган эканми, ё қурт боқшини соғиниб қолган эканмизми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қилолсак* (А. Қаҳҳор). *Бола, бирор*

нарса чақиб олдим — бирдан ғингишиб йиғлаб юборди (А. Мухтор).

-ми элементи -гани учун ёрдамчиси билан қўлланиб, эргаш гапдаги сабабга иккиланиб қараш маъносини англатади: *Бироз далада ишлагани учунми, жанговар дўстлари ёнига бориш қарори қатъий бўлгани учунми, бугун унга дам олиш жуда роҳат туюлди* (А. Мухтор).

Жонли тилда (баъзан адабий тилда ҳам) бундай эргаш гаплардан кейин дейман сўзи қўшилиб келади. Бу сўз ўйлаш маъносида ишлатилиб, эргаш гапдаги сабабни белгилашдаги иккиланишни яна кучлироқ қилиб таъкидлаб кўрсатади: *Саратоннинг жазирама кунда туғилган эканми дейман — офтоб ҳеч таъсир қилмайди* («Шарқ юлдузи»). *Биздан хафа бўлганми дейман, кўришгиси келмайди. План бажарилдими дейман, жуда хурсанд кўринасиз.*

Сабаб эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши + чиқиш келишиги қўшимчаси орқали ифодаланганда ҳам -ми юкламаси билан бирга қўлланиб, ноаниқ сабабни ифодалаш мумкин: *Козимбек шу гапни айтишга айтди-ю, домласидан олган таълимини биринчи марта ишлатганиданми ёки тили шундоқ деса ҳам ёш кўнглининг аллақайси бурчи уни ёлғончи қилаётганиданми, ҳар нечук қулоқларигача қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди* (А. Қаҳҳор).

г) шарт эргаш гапли қўшма гапларда -ми ёрдамчисининг қўшилиши билан эргаш гап сўроқ мазмунини ифодаламай, ундаги шарт мазмуни кучайтириб айтилади: *Чой дамладингми, ҳиди гуркираб турсин, ош пиширдингми, масаллиғи жойида бўлсин* (Ҳ. Фулом).

-ми ёрдамчиси аниқлик майли формасида келган эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келади: *Бахт қидирибсанми, уни фақат меҳнат беради* (Ш. Рашидов). *Хатосини бўйнига олдимми, эгилган бошни қилич кесмайди* (Саид Аҳмад). *Озодароқ иш қўлингдан келмайдими, капаратга кир* (Саид Аҳмад).

Баъзан жонли тилда бундай эргаш гаплар олдидан рус тилидаги раз сўзи қўшиб ишлатилиши мумкин: *Раз орденга муяссар бўлдингми, тақиб юр, ярқирасин* (С. Бабаевский).

Кесим бўлиб келган бор, йўқ сўзларига -ми ёрдамчиси қўшиб ишлатилади: *Меҳнат кунинг борми — марҳамат, меҳнат кунинг йўқми — ҳов наридан ўт* (С. Бабаевский). *Қўлингдан шунчалик ҳунаринг борми — ишлагин.*

Баъзан шарт майли формасида келган шарт эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келади. Бундай қўшма гапларда агар сўзи ҳам ишлатилиши мумкин: *Агар сув бўлсамми, тоғтоғ ҳосил битарди* (Ш. Рашидов). *Агарда шу икки асосий куч ўзаро иттифоқ бўлишиб олсамми, ишчилар билан деҳқон-*

лар бир-бирига мадад беришиб турсаларми, исталган мақсадга етиш мумкин (газетадан).

Шарт майли формасидаги кесим билан бирга бўладими сўзи қўлланиб — шарт ва пайт маъносини билдириши мумкин: *Бир кун бир ўқитувчи техникумдан нотўғри ўчирилган студентларни оқлаб чиқса бўладими, бўлди тўполон, бўлди маш-маша* (О. Юнус).

Баъзан бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги аҳамият бериб айтилган бўлак ки элементини олиб қўлланиши мумкин: *Интизомки бузилдими, ишда унум бўлмайди* (Уйғун).

3. -чи юкламаси тўлдирувчи ва шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида ишлатилади.

а) тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларда буйруқ майли формасидаги бош гапнинг кесими таркибида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди. Одатда бундай қўшма гапларда эргаш гап сўроқ гап шаклида тузилган бўлиб, бош гап орқали шу сўроққа жавоб берилишига ундайди, тингловчидан эргаш гап орқали ифодаланган сўроққа жавоб кутади. *Айтмоқ, ўйламоқ, сўзламоқ, гапирмоқ* каби феъллар бош гапнинг кесими бўлиб келади. *Инсоф билан айтинг-чи, қачонгача кутиб туриш мумкин* (Ш. Рашидов). *Қизим гапир-чи, муаллимнинг ким?* (А. Мухтор). *Айтинг-чи, звенонгизда етилган пахтани қаерга топиради?* (Саид Аҳмад). *Жўрабоевга айтиб бер-чи, бригадангиз ўғзаларни бўрон зараридан қутқаза оладими, йўқми?* (Ш. Рашидов). *Айтинг-чи, менинг турмушим тўқчилик намунаси эмасми?* (Ш. Рашидов).

б) -чи юкламаси шарт майли формасидаги эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келиб, шарт мазмунини кучайтириб, эътиборни шунга қаратиш, шунга жалб қилиш маъносини ифодалайди: *Борди-ю иш кўнгилдагидай бўлиб чиқмаса-чи, артель очиб қийин бўлади* (А. Мухтор). *Агар келиб қолса-чи, шу шаҳарларни иккинчи кўра олмайман-а?* (Ҳамза).

Баъзан -чи элементи иштирок этган шарт эргаш гапларда илтимос, ўқиниш, қисташ, буюриш оттенкалари ҳам англашилади. Бу ёрдамчи бош гап кесими таркибида ҳам келади: *Хўп дея қолса-чи, биз кетар эдик* (Ойдин). *Қошинг қаро бўлгунча, кўзинг қора бўлса-чи* (қўшиқ).

4. -оқ (-ёқ) юкламаси пайт эргаш гапли қўшма гапларда компонентларни туташтирувчи айрим ёрдамчилардан кейин келиб, эргаш гапдаги пайт мазмунини чегаралаб кўрсатиш учун қўлланади: *Ёдгор зиндонда ётганидаёқ, Бухоро революцияси ғалаба қозонган эди. Бир згатнинг охирига етмасиданоқ, этак пахтага тўлди* (газетадан).

5. -гина ёрдамчиси шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг кесими таркибида келиб, эргаш гапдаги шартни чегаралаб

кўрсатади, шу шарт юзага келиши билан бош гапдаги воқеа бажарилишини билдиради: *У гапи ўтадиган бўлсагина ёки унинг гапидан бировга фойда тегишига ақли етсагина, гапирди* (Ш. Рашидов). *Мажбуриятни тўла бажарсаккина, кўчма қизил байроқ биз томонда* (А. Қаҳҳор).

6. -да юкламаси тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими таркибида келиб, мазмунан бир-бирига зид бўлган компонентларни боғлайди: *Ҳаво булут бўлсада, ёмғир ёғади. Уларнинг болалари шовқин-сурон қилсаларда, ҳеч ким индамас эди* (П. Турсун).

7. Ҳам сўзи эргашган қўшма гапларда эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилардан кейин қўлланиб, юклама вазифасида келади. Кўпинча бу ёрдамчи тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлайди:

а) феълнинг шарт формаси -са билан бирга қўлланади: *Олимжон узоқда бўлса ҳам, фикри-зикри Ойқизда, Олтинсойда бўларди* (Ш. Рашидов).

б) *ган+да, -ган вақтда, -гандан* сўнг каби ёрдамчилардан кейин келиб, пайтга нисбатан зидликни билдиради: *Одамлар тарқалгандан кейин ҳам, Ефим Данилович ҳеч қаерда кўринмади* (А. Мухтор). *Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам, Қаландаров колхозда бригадир экан* (А. Қаҳҳор).

в) -(и) б ёрдамчисига қўшилиб келади: *Меҳмонлар келиб ҳам, кўнгли очилмади* (Ойдин).

г) ўтган замон аниқ феълдан кейин қўлланади. Бундай конструкцияларда ҳам сўзига ки ёрдамчиси қўшилиб келади: *Бир неча ойлар ўтди ҳамки, опамдан дарак йўқ.*

8. *Худди* ёрдамчиси ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларда кесими -ган+дай (-дек) ёрдамчисини олган эргаш гап олдида, ўхшатиш маъносини таъкидлаб кўрсатиш мақсадида ишлатилади: *Латофат худди орқасидан биров югуриб келаетгандай, ўз хонасига тез кириб кетди. У худди от югургандек, елиб кетди.*

Кўмакчилар орқали бирикиш

Кўмакчилар ҳам эргашган қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат қилади ва юкламаларга ўхшаш турли феъл формаларида келган эргаш гапнинг кесимлари билан бирга қўлланиб, эргаш гапнинг мазмунига турли маъно оттенкаларини беради. Кўмакчилар қўшма гап қисмларини боғланганда уч хил қўлланади: соф кўмакчилар, от-кўмакчилар, равиш-кўмакчилар. Кўмакчиларни бу хилда уч гуруппага ажратишимиз морфология баҳсидаги кўмакчиларнинг турларидан бир оз фарқ қилади. Соф кўмакчиларга қўшма гап

қисмларини боғлашда хизмат қиладиган равиш характеридаги *сари, сайин, кўра, учун, каби, билан, бери, нари* каби кўмакчилар ҳам кирди.

Морфология баҳсидаги от-кўмакчилардан ташқари, айрим отлар эргашган қўшма гап таркибида кўмакчи вазифасини бажаради. *Сабабли, тақдирда, ҳолда* каби сўзлар феълнинг айрим формалари билан бирга ёки маълум аффиксларни олиб кўмакчи ўрнида қўлланади. Бундай сўзлар от-кўмакчилар деб номланди.

Равиш-кўмакчилар кўпинча пайт эргаш гапларнинг кесими таркибида келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бу вазифада *олдин, аввал, кейин, бурун, сўнг* каби сўзлар ишлатилади.

1. *Сари, сайин* кўмакчилари ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин қўлланиб, эргаш гапни бош гапга бириктириш учун хизмат қилади.

Ўлчов-даража эргаш қўшма гаплар бу турида кўпинча *қанчалик, шунчалик* каби нисбий сўзлар ишлатилади. *Офтоб, бой ишига қанчалик яқинлашган сайин, Бозорнинг андиша ва хаёлати шунчалик кўпая борар эди* (С. Айний). *Кечалари қанчалик совуқ бўлгани сари, пахта шунчалик тез очилади. Биз қанчалик кўп йўл юрганимиз сайин, манзил шунча узоқлашгандай бўлар эди* (Саид Аҳмад).

Баъзан юқоридаги нисбий сўзлар иштирок этмаслиги мумкин: *Ёшинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан, ука* (Ш. Рашидов).

2. *Кўра* кўмакчиси чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда кесими чиқиш келишиги аффиксини олган ўтган замон сифатдоши ёки ҳаракат номи формасидан кейин келиб эргаш гапдаги воқеа, ҳаракат билан бош гапдаги ҳаракат-воқеани чоғиштириб кўрсатади: *Якка ҳолда ишлашдан кўра, кўплашиб ишлаш яхшироқ. Сенга зарра озор берганимдан кўра, яхшироқ кўзимга тупроқ тўлгани* (Уйғун).

3. *Учун* кўмакчиси сабаб ва мақсад эргаш гапли қўшма гапларнинг кесими таркибида қўлланади: *Зангор кўлнинг атрофи қатор-қатор тол билан тўла бўлгани учун, булоқлар ҳам, кўл ҳам, қишлоқ ҳам, сой ҳам қатортол номи билан юритилар эди* (Ш. Рашидов).

Мақсад эргаш гапли қўшма гапларда кесими буйруқ майлидаги феъл билан ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келиб, бош гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келиш мақсадини билдиради: *Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учи билан бориб ўз ўрнига ётди* (П. Турсун).

4. *Билан кўмакчиси шайт ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади: Ойгул туриши билан, сарой чарақлаб кетди (Х. Олимжон). Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови ночор икки томонга ажралишиди (Саид Аҳмад). Лаблари кулмоқчи бўлгани билан, қовоқлари осиф-лиқ эди (Саид Аҳмад). Умрзоқ ота насиҳат қилгани билан Ойқиз кўнмади (Ш. Рашидов).*

5. *Каби, сингари кўмакчилари ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келади: Ёмғирда сув кўпайиб ариқларда тошгани сингари, унинг ўч-алами ҳам юраклардан тошиб чиқибди (Ш. Рашидов). Қуёшга интилган гул барглари барқ уриб очилгани каби, Шучоританинг бутун қалби равшан эди (Тағор).*

6. *Бери, буён ёрдамчилари пайт эргаш гапли қўшма гапда кесими чиқиш келишиқ формасидаги сифатдош орқали ифодаланган эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: Бўзчи хотинлар совет қонунига мувофиқ саккиз соат ишлаб, ишига яраша ҳақ оладиган бўлганларидан бери, дўконхонада бундай «иш боши»нинг кераги бўлмай қолди (А. Мухтор).*

7. *Қадар, довур кўмакчилари пайт эргаш гапли қўшма гапларда -гунча ёрдамчисини олган эргаш гапнинг кесимидан кейин қўлланади: Водокачка битгунга қадар, ариқлар тайёр бўлди (А. Қаҳҳор).*

8. *Ҳолда сўзи асли кўмакчи бўлмаса ҳам, равиш ва тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими таркибида келиб, компонентларни бириктириш учун от-кўмакчи вазифасида ишлатилади. Одатда бу сўз эгалиқ аффиксини олган ўтган замон сифатдошларига — эргаш гапнинг кесимига қўшилиб келади. Бу ёрдамчи равиш эргаш гаплар таркибида келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг қай ҳолда юзага келишини кўрсатади: Башорат юзлари қизаргани ҳолда уйга кириб келди. Юраги дук-дук ўргани ҳолда, югуриб уйга кирди.*

-гани ҳолда ёрдамчиси тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими таркибида қўлланиб, мазмунан зид бўлган қисмларни боғлайди: Офтоб товланиб тургани ҳолда, ёмғир ёғмоқда эди (С. Айний).

9. *Орқасида, туфайли, сабабли сўзлари сабаб эргаш гапли қўшма гапларда кесими ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг кесимидан кейин келиб, мазмунидан сабаб англашилган эргаш гапни бош гапга боғлаш учун ишлатилади: Шамол кучайгани туфайли, қайиқнинг юриши нотинч эди (Тағор). Дарё тошгани сабабли, экиннинг ярми нобуд бўлди.*

10. *Тақдирда* сўзи шарт эргаш гапли қўшма гапларда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг қесимида кейин келиб, бош гаптаги ҳаракатнинг қандай шарт билан юзага келишлигини билдиради: *Мажлисдагиларнинг кўпчилиги бунга рози бўлган тақдирда иш бошлаймиз. Отангиз кўнган тақдирда, киши қўйдирамиз* (Ойдин.)

11. *Кейин, сўнг* сўзлари пайт эргаш гапли қўшма гапларда чиқиш келишиги формасидаги ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган эргаш гапнинг қесимида кейин келади ва бош гаптаги ҳаракатдан олдин юзага келадиган воқеани ифодалайди.

12. *Олдин, аввал, бурун* сўзлари пайт эргаш гапли қўшма гапларда чиқиш келишик аффиксини олган бўлишсиз сифатдош орқали ифодаланган эргаш гапнинг қесими таркибида келади ва бош гаптаги воқеадан олдин юзага келадиган ҳаракатни ёки воқеани ифодалайди.

Булардан ташқари эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда эргаш гап қесимида кейин пайт номларини билдирувчи *йил, кун, момент, чоғ, замон, вақт* каби отларнинг ҳам роли бор. Бу сўзлар пайт эргаш гапли қўшма гапларда ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланган қесимдан кейин қўшилиб, пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди.

Бор, йўқ сўзлари орқали бирикиш

Бу сўзлар гапта қесим вазифасида келади. *Бор, йўқ* сўзлари қесимлик вазифасида келганда эргашган қўшма гапларнинг эргаш гапли қисмида ишлатилади. *Бор, йўқ* сўзлари эргаш гапнинг қесими бўлиб келганда, худди от қесимларга ўхшаш *бўлмоқ* феъли билан бирга қўлланади ва компонентларни бириктирувчи ёрдамчилар шу сўздан кейин қўлланади: *Қишлоқда бўрилар йўқ бўлгач, қўйларни бемалол боқа бердик. Қимнинг илми бор бўлса, унинг қадри ҳам бор.*

Бундай қўшма гапларда *бор бўлса* бирикмасининг ўрнида *бўлса* сўзи, *йўқ* сўзи ўрнида эса, бўлишсиз формадаги *бўлмоқ* феъли ишлатилиши мумкин: *китобим йўқ бўлгани учун кўп нарсани ўқий олмадим||китобим бўлмагани учун кўп нарсани ўқий олмадим.*

Бор, йўқ сўзлари баъзан эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалар сифатида ишлатилади. Бундай вақтда бу сўзлар ўз маъносидан бир оз четлашади. Ҳатто айрим ҳолатларда *бор* сўзи деярли ўз маъносида ишлатилмайди.

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда феълнинг шарт майли формасида келган қесимдан сўнг ишлатилиб, эргаш гаптаги

шартни қатъийроқ қилиб кўрсатиш, эҳтиёт, огоҳлантириш учун қўлланади. Одатда бундай конструкцияларда *бор* сўзидан сўнг *-ми* юклагаси келади. Аммо бу элемент ўз функциясидан четлашади: *Агар укалари Салимбойвачча ҳам улфатларини бошлаб чиқса борми, тамошани унда кўрасиз* (Ойбек). *Агар сув андак берилса борми, кучли ерларда ғўза ғовлаб кетади* (Ш. Рашидов).

Баъзан бу сўз -ганда аффиксини олган феъл кесимга қўшилиб келади: *Агар эшик орқасида бирор ёш бола турганида борми, бошини ёрардинг* (Т. Қайпбергенов).

Йўқ сўзи пайт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапнинг ўтган замон сифатдоши ва тўлиқсиз феъл орқали ифодаланган ёрдамчилари ўртаонда қўлланади: *Рухсат берилганича йўқ эдики, биз ишни бошлаб юбора бердик*.

Баъзан *бор*, *йўқ* сўзлари пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келиб, эргаштирувчи ёрдамчилар билан бирга қўлланади: *Бизнинг уйга келмоқчи бўлсанг, ўзимиз боримизда кел. Катталар уйда йўғида, шунча кўнгилсиз воқеалар рўй берган*.

Айрим ясовчи аффиксларнинг қўшма гап қисмларини боғлашдаги роли

Юқорида санаб ўтилган ёрдамчилар сингари, баъзи ясовчи аффикслар ҳам эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Ўхшатиш эргаш гапларнинг кесими таркибида қўлланувчи *-дай* (*-дек*) аффикслари ўтган замон сифатдоши формасига қўшилиб келади. Агар компонентларни бириктириш учун ки ёрдамчиси қўлланган бўлса, бош гап олдин, эргаш гап кейин келади. Бу хилда тузилган эргаш гапларнинг кесими *-дай* (*-дек*) аффиксларини қабул қилади: *Собиржон дутордан кўз узмай шу қадар берилиб чертар эдики, бутун вужуди куйга жўр бўлгандай эди*.

Баъзан кесими *-дай* (*-дек*) аффиксларини олган ўхшатиш эргаш гаплари олдидан *гўё*, *худди*, *назарида* каби сўзлар ишлатилиши мумкин. Ўхшатиш эргаш гапларнинг кесими *-дай* (*-дек*) аффиксларини олган ўтган замон сифатдошлари орқали ифодаланганда, *-дай*, *-дек* ясовчилари эргаш гапни бош гапга бириктирувчи асосий грамматик воситаларнинг бири ҳисобланади: *Асалари гулдан-гулга учиб асал тўплаганидек, Ойқиз ҳам халқнинг фикр-маслаҳатларини, тилак-орзуларини тўплади* (Ш. Рашидов).

Агар бош гап олдин, эргаш гап кейин келса компонентларни бириктирувчи асосий грамматик восита *-ки* ёрдамчиси саналади.

Келишик аффиксларининг қўшма гап компонентларини бириктиришдаги роли

Келишик аффикслари эргаш гапни бош гапга бириктиришда бевосита сўз ўзакларидан кейин қўлланмай, кўпинча, эргаш гапнинг кесими бўлиб келган сифатдошларга қўшилади. Аммо ҳамма келишик қўшимчалари ҳам эргаштирувчи ёрдамчилар таркибида кела бермайди.

Баъзи авторларнинг фикрича, ўрин келишиклари (чиқиш, жўналиш, ўрин-пайт келишиклари) формаси -ган аффиксини олган сифатдош билан бирга эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади.

Ўзбек тили қўшма гаплари системасида ўрин келишикларининг ҳамма формаси ҳам эргаш гапнинг кесими бўлиб кела бермайди. Урин-пайт, чиқиш келишиги аффикслари бириктирувчи ёрдамчилар таркибида қўлланса ҳам, жўналиш келишиги формаси деярли ишлатилмайди.

1. Урин-пайт келишиги формаси ўтган замон, келаси замон сифатдошларига қўшилиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Ота-оналар йиғилганда, мажлисни бошлар эдик. Ҳамма йиғилганда ҳам, мажлис бошланмаган эди. Тонг отарда, йўқ овозига ўхшаш товуш қулоғимга кирди (Саид Аҳмад).*

Ўрин келишик қўшимчаси пайт эргаш гапнинг кесими таркибидаги пайт билдирувчи (вақт, пайт, чоғ, кез, палла каби) отлардан кейин ишлатилади: *Меҳмонлар йиғилган вақтларда (пайтда, чоғда...) биз уйда йўқ эдик.*

2. Чиқиш келишиги қўшимчаси ўтган замон сифатдошига қўшилиб ёки сўнг, кейин сўзларидан олдин ишлатилиб, пайт, сабаб эргаш гапларини бош гапга боғлайди: *Ўқитувчи келгандан кейин, дарсни бошладик. Емғир тингандан кейин ҳам, йўлга чиқмадик.*

Нисбий сўзларнинг эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришдаги роли

Нисбий сўзлар ҳам эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалардан биридир.

Нисбий сўзлар кўпинча феълнинг шарт майли формаси ёки шу функциядаги ёрдамчилар орқали бирикадиган эргашган қўшма гаплар таркибида келади. Нисбий сўзлар қўшма гапнинг ҳар икки компонентда қўлланади. Олдинги компонентда улар сўроқ характерига эга бўлса, кейинги компонентда эса жавоб тарзида қўлланади.

Олдинги қисмдаги нисбий сўзлар кўпинча сўроқ олмошлари ёки сўроқни ифодаловчи равишлар билан бирга келса,

кейинги компонентда кўрсатиш олмошлари ёки улар билан бирга қўлланган равишлар билан ифодаланади.

Нисбий сўзлар бир хил келишик қўшимчаларини олиб бир-бирига мослашиб желади.

Нисбий сўзлар мос ҳолда ёки мослашмай келишидан қатъий назар, у бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган ёки шу сўз билан бирга келган бўлакни изоҳлайди ва шу изоҳлаган бўлак номи билан аталади.

Таркибида нисбий сўзлар қўлланган эргашган қўшма гап қисмларининг ўринлашиши анча қатъийдир. Уларнинг ўрнини ўзгартиб — бош гапни эргаш гап ҳолида қўллаш қийин.

Ўзбек тилида нисбий сўзлар шахсга, предметга, ўринга ёки шунга ўхшаш муносабатларни ифодалайди. Шунга кўра уларни қуйидагича группалаш мумкин:

1. Шахс билдирувчи нисбий сўзлар (*ким-у, қайси бири-у (ўша), ҳар ким -у*).

2. Предмет билдирувчи нисбий сўзлар (*нима-шу (ўша)*).

3. Ҳажм-миқдор билдирувчи нисбий сўзлар (*қанча-шунча, нечта-шунча*).

4. Белги-даража билдирувчи нисбий сўзлар (*қандай-шундай, нечоғлик-шу даражада*).

5. Ўрин билдирувчи нисбий сўзлар (*қаер — шу ер, қай томон — шу томон...*).

Қуйидаги нисбий сўзлар эргашган қўшма гап қисмларини боғлаш учун ишлатилади:

1. *Ким — у (ўша, шу)* сўзлари кўпинча эргаш гапли қўшма гапда мослашган ҳолда қўлланади.

2. *Нима — шу (ўша, у)* сўзларнинг қўлланишида тубандаги хусусиятлар мавжуд:

а) *нима* сўзи эга, тўлдирувчи эргаш гаплари таркибида қўлланиб, бош гапда кўрсатиш олмошлари орқали ифодаланган бўлакни изоҳлайди: *Нима буюрилган бўлса, шу ба-жарилди. Нимани кўрсатсалар, шуни келтирдим. Нимани айтсалар, шунга кўнади.*

3. *Нимаки — ҳаммаси (барчаси, бари)* сўзлари. *Нима* сўзига (*и*) ки ёрдамчисининг қўшилиши натижасида у сўз предметга нисбатан жамликни «ҳамма нарса» деган маънони ифодалайди. Бу нисбий сўзлар кўпинча эга эргаш гапли қўшма гапда ишлатилади.

Эргаш гапда жамлик маъноси англашилгани учун ҳам бош гапда жамликни ифодаловчи олмошлар (*ҳамма, барча, бари*) ишлатилади: *Кенг ҳовлида нимаки кўринса, ҳаммаси ҳам Умрзоқ отанинг тириклигидан далолат берар эди (Ш. Рашидов). Қизи нимаки деган бўлса, унингча ҳаммаси адолат-сизлик эди (Ш. Рашидов).*

4. *Қайси (қандай) нарса — ўша (шу), қайси киши-у* нисбий сўзлари ҳам айрим эргаш гапларни бош гапга бириктириш учун хизмат қилади.

Қайси (қандай) нарса сўзи предметга нисбатан қўлланиб нима олмаши ўрнида келади: *Қайси нарса кўзига кўринса, шу уни қизиқтирарди.*

5. *Қандай — шундай* сўзлари. Бу сўзлар ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар таркибида эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик воситалар қаторида ишлатилиб, ҳар икки компонентда ҳам кесимга тобе бўлиб келади.

Бундай қўшма гапларда воқеаларнинг ўлчови, даражаси ўхшатиш ва чоғиштириш билан боғлаб кўрсатилади. *Чўпон қўйини қандай парвариш қилса, боғбон кўчатларини шундай парвариш қиларди* (С. Айний).

Нисбий сўзлар ҳар икки компонентдаги ҳол + кесим бирикмасини бутунлигича изоҳлайди. *Унинг бир ўзи дайдилик ва ўғирликда қандай қийинчилик билан кун кўрган бўлса, лойқа сувда ҳам худди шундай ўлим топсин* («Афгон эртаклари»).

6. *Қанча (қанчалик) — шунча (шунчалик)* сўзлари. Бу нисбий сўзлар ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланиб, компонентлардаги воқеанинг ёки белгининг даражасини ўлчаш, аниқлаш учун ишлатилади: *Қанча йироқ кетса, шунча тез келур* (Уйғун). *Куз қанча яхши келса, колхозчилар шунча хурсанд бўладилар* (А. Қаҳҳор).

7. *Нақадар — шу қадар* сўзлари икки компонентдаги воқеанинг даража ўлчовинигина ифодаллагани учун маъно жиҳатдан *қанча — шунча, қанчалик — шунчалик* сўзларига яқин туради.

Нақадар — шу қадар нисбий сўзлари иштирок этган компонентларнинг кесимлари ҳам кўпинча ҳолат ёки белги ифодаловчи сўзлар билан бирга келади: *Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа эди* (А. Қаҳҳор).

8. *Нечоғлик — шу қадар* нисбий сўзлари иштирок этган гапларда эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини ифодаловчи бўлакни изоҳлайди ва ҳаракатнинг бажарилиш суръати кўрсатилади. Бош гапдаги *шу қадар* сўзи феъл кесим олиндидаги равиш ҳолининг даражасини кўрсатиб, эргаш гап томонидан маъноси тўлдирилади: *Ватанга нечоғлик кўп пахта етказиб берсак, совет кишиларининг фаровонлиги шу қадар тез ортади* («Қизил Ўзбекистон»).

9. *Нечта — шунча* сўзлари эргаш гапдаги воқеа билан бош гапдаги воқеанинг миқдорига кўра ўлчовини билдиради. Эргаш гап бош гапдаги миқдор билдирувчи нисбий сўзнинг

маъносини конкретлаштириб беради. Бундай қўшма гаплардаги нисбий сўзлар от олдида келиб, аниқловчи вазифасида қўлланади ёки кесим бўлиб келади: *Сиз қанча иш бажарган бўлсангиз, менинг опам ҳам шунча ишни бажарди. Биз хотин-қизлар нечта бўлсак, Жўрахон опанинг жонлари ҳам шунча!* (А. Мухтор).

10. *Қаер — шу ер (у ер)* сўзлари ўринга муносабатни билдирувчи қўшма гаплар таркибида келади ва қўшма гапнинг ҳар икки компонентида ҳам ўрин келишиклари формасида қўлланади:

Ўрин келишиклари формасидаги нисбий сўзлар феъл кесимлар олдида ўрин ҳоли ва кесим вазифасида қўлланади. *Катта арава қаяққа юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради* (мақол). *Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда* (мақол).

Демак, нисбий сўзлар эргашган қўшма гап компонентларини бириктирувчи асосий грамматик воситаларнинг биридир. Нисбий сўзларнинг ишлатилишини торозга ўхшатиш мумкин. Торознинг шайни (компонентларни бириктирувчи асосий грамматик восита) феълнинг шарт формаси ҳисобланса, унинг икки палласи нисбий сўзлардир. Чунки нисбий сўзлар деярли ҳамма вақт бири иккинчисига жуда мос ҳолда қўлланади.

Эргашган қўшма гаплар таркибида шундай сўзлар ҳам ишлатиладики, уларни тарчи шу кунгача нисбий сўз номлаб келган бўлсак ҳам, аммо уларни нисбий сўзга тенглаштириб бўлмайди. Бундай сўзлар фақат эргашган қўшма гапнинг бир компоненти — кўпроқ бош гап таркибида келиб, эргаш гап томонидан изоҳланади. Шунинг учун бундай сўзларни изоҳланувчи сўзлар деб атаймиз. Изоҳланувчи сўзлар иштирок этган қўшма гапнинг қисмлари кўпинча -ки ёрдамчиси орқали бирикади.

Изоҳланувчи сўзлар вазифасида кўрсатиш олмоши (*шу*) ва бошқа сўзлар ишлатилади. Бундай сўзлар якка ҳолда ёки айрим сўзлар билан бирикиб қўлланади.

Изоҳланувчи сўзлар бош гапда қайси вазифани бажарса, уни изоҳлаб келган эргаш гап ҳам шу функцияда келиб, шунга мос ном билан аталади.

Изоҳланувчи сўзлар қуйидагича қўлланади:

1. *Шу* сўзи кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва бошқа эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гап қисмида турли гап бўлаклари вазифасида ишлатилади: *Сиздан охирги илтимосим шуки, бу ердан тезда кетинг* (А. Қаҳҳор). *Шуни билингки, уюшқоқлик, дўстлик кўпгина муваффақиятларимизнинг гаравидир* (Ш. Рашидов). *Эрталабки шамол дарё бўйлаб шундай эсдики, худди тинч оқаятган сувнинг текис юзи бурилиб кетгандай бўлди* (Ойбек). Кўрсатади: *Ҳали Онахоннинг билма-*

гани шу қадар кўп эдики, сўраб охирига етолмасдай кўринди (А. Мухтор). *Ҳаво шу қадар иссиқ, дим эдики, эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди* (С. Анорбоев).

2. *Баъзи* сўзи ноаниқ белгини ифодаловчи сифат бўлгани учун унинг конкрет маъноси эргаш гап томонидан очиб берилди.

Баъзи бош гапдаги предмет олдида унинг аниқловчиси вазифасида келгани учун уни изоҳловчи эргаш гап ҳам аниқловчи эргаш гап саналади: *Баъзи кишилар борки, танқидни ёқтирмайдилар* (газетадан).

3. *Айрим* сўзи бош гапдаги от олдида келиб, конкрет бўлмаган, ноаниқ белги маъносини ифодалагани учун эргаш гап томонидан изоҳланади. Аниқловчи эргаш гап *айрим* сўзининг маъносини конкретлаштириб, бош гапдаги от орқали ифодаланган бўлакнинг белгисини очиб беради: *Орамизда айрим қолақ кишилар борки, улар келажакдаги планимизга тўла ишонч билан қарай олмаётдилар* (А. Қаҳҳор).

4. *Ҳеч бир* сўзи аниқловчи эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисмида ноаниқ белгини ифодаловчи аниқловчи вазифасида келиб, эргаш гап томонидан изоҳланади. Бу сўз инкор маъносини ифодалагани учун гапнинг кесими ҳам бўлишсиз формада қўлланади: *Найманчада ҳеч бир киши йўқки, янги фабрика қурилишига қатнашмаган бўлсин* (А. Мухтор).

5. *Бир* (бир хил, бир қанча) сўзлари бош гапда ноаниқ белгини ифодаловчи аниқловчи бўлиб келгани учун унинг конкрет маъноси эргаш гап орқали берилди: *Бир хил ёшларимиз борки, улар турмуш масаласига жуда енгил қарайдилар* (газетадан).

6. *Ҳар* сўзи бош гапдаги от олдида белгини ифодаловчи бўлак вазифасида қўлланиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади: *Ҳар шафтолиларки, юлдузни кўзлайди* (А. Қаҳҳор).

7. *Чунон* (чунонам) сўзи ҳам белгининг ортиқлигини билдиради: *Ғўзаси чунонам етилибдики, кўсақлар нашватидек келади* (Саид Аҳмад).

8. *Бир (ҳ)ам* сўзи *чунонам* сўзига ўхшаш, бош гапдаги ҳаракат белгисининг ортиқлигини ифодалаб, натижа эргаш гап томонидан изоҳланиб келади: *Бечора қиз бошига тушган савдоларни бирам йиғлаб қақшаб туриб айтдики, ачинганимиздан кўзимизга ёш олдик* (А. Қаҳҳор).

Демак, ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гап компонентларини бириктирувчи асосий грамматик воситалардан бири бўлган нисбий сўзлар ва изоҳланувчи сўзларнинг қўлланишида юқоридагича фарқлар мавжуд.

Эргашган қўшма гап компонентлари яна бир қанча синтактик воситалар ёрдами билан бирикиши мумкин. Бундай

синтактик воситалар сифатида асосан қуйидагиларни кўриш мумкин:

1. Интонация. Гапнинг энг асосий белгилари грамматик — интонацион ва фикрий жиҳатдан бир бутунликни, яхлитликни ташкил қилишдадир.

Гапнинг мазмунан тугаллиги унинг интонацион тугаллиги-ни кўрсатади. Яъни ҳар қандай тугал фикр англатган гап маълум тугал интонацияга ҳам эга бўлади. Айрим сўз ёки сўз бирикмаларининг гап ёки сўз бирикмаси тарзида ишлатилгани, гапларнинг мазмунан турлари, қўшма гапларнинг ички турлари каби кўпгина ҳолатлар интонация туфайли ойдинлашади.

Интонация орқали сўзларнинг гапдаги коммуникатив моҳияти, гапнинг бўлакларга ажралиши белгиланади. Сўзлар йиғиндисигина эмас, алоҳида сўзлар ҳам интонация орқали гап тусини олади.

А. А. Шахматовнинг кўрсатишича, маълум сўз ёки сўз бирикмаларининг гап бўлиши учун фикрнинг тугал бўлиши ва сўзлар ифодаланишининг (словесное выражение) тугалланган бўлиши шарт²⁹.

Гапларни бириктирувчи грамматик ва лексик воситаларнинг қўлланиши миқдоридан қатъий назар қўшма гап таркибидаги гапларнинг бир-бирига бирикишида интонация катта аҳамиятга эга³⁰.

Интонация фақат қўшма гапнинг боғловчисиз турида муҳим аҳамиятга эга деб қараш тўғри бўлавермайди. Компонентлари боғловчилар ёки шу боғловчилар вазифасида келган турли грамматик воситалар орқали бирикадиган қўшма гапларда ҳам интонациянинг роли каттадир. «Интонация является обязательным средством, устанавливающим связи и взаимоотношения предложений во всех видах сложных предложений»³¹.

Қўшма гапнинг ҳар бир турида ҳам интонациянинг маълум даражада роли бор. Ҳар қандай гап, унинг содда ёки қўшма эканлигидан қатъий назар, тугал фикр англатиши, предикативлик хусусияти билан бирга тугал интонацияга (бундай интонацияни А. Н. Гвоздев юқоридаги ишида «Интонация конца» деб номлайди) эга бўлади.

²⁹ «Грамматика русского языка», том II, часть первая, Изд-во АН СССР, М., 1954, стр. 76.

³⁰ Ф. Абдураҳмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958, 250-бет; М. Асқарова, Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар ҳақида, «Совет мактаби» журналі, 1955, 11-сон.

³¹ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, часть II, М., 1961, стр. 203.

Мана шундай тугал интонация қўшма гап компонентларининг охирида учрайди. Қўшма гап ичида эса, унинг қай йўл билан бирикканлигига қараб турлича интонация қўлланади. Боғланган ва эргашган қўшма гап қисмларини боғлашда боғловчилар асосий грамматик восита саналса ҳам, интонациянинг маълум даражада роли бор.

Ёрдамчисиз қўшма гап қисмларини боғлашда эса асосий грамматик восита интонация (ва шунга қўшимча равишда бошқа грамматик воситалар) саналади. Демак, қўшма гапнинг бир хил мазмун ифодалаган боғловчили ёки боғловчисиз (ёрдамчисиз) турида даярли бир хил интонация қўлланади. Аммо улар орасида мазмуннинг ифодаланишига қараб интонация ўзгаради.

Шуни ҳисобга олиш керакки, қўшма гапнинг боғловчили ва боғловчисиз бириккан турларида ҳам интонация ва бошқа бириктирувчи грамматик воситалардан ташқари фикрий боғланиш бўлади.

Санаш интонацияси бириктирув боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда ва шу хилдаги қўшма гапга синоним бўлган ёрдамчисиз қўшма гапларда, шунингдек, уюшиқ эргаш гаплар орасида ишлатилади.

Зидлов интонацияси зидлов боғловчилари орқали боғланган қўшма гапда ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда учрайди: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёрмади. Ҳаво булут бўлса ҳам, ёмғир ёрмади.*

Аниқлов ёки изоҳ интонацияси кўпинча таркибида изоҳланувчи сўзлар иштирок этган қўшма гапларда келади ва шу гапнинг кейинидан бошқа гап келаётганлигини кўрсатади. *Шуни билки, барча умидимиз сендан.* Тобеланиш интонацияси эса эргашган қўшма гапнинг кўпчилик турларида учрайди.

Интонация ёрдамчисиз қўшма гап компонентлари орасидаги турли муносабатларни кўрсатишда асосий синтактик воситалардан бири саналади. У ёрдамчисиз қўшма гап компонентларининг мазмунини белгилаб беришда муҳим роль ўйнайди.

2. Тартиб (компонентларнинг ўришлашиши). Қўшма гап қисмларининг тартиби ҳам компонентларни бириктирувчи синтактик воситаларнинг биридир.

Қўшма гапларда, унинг қайси турга мансуб эканлигидан қатъий назар, компонентларнинг тартиби катта аҳамиятга эга.

Баъзан шундай ҳолатлар бўладики, қўшма гап компонентларининг тартибини, ўринини ўзгартиш билан унинг мазмунига ёки айрим маъно оттенкаларига пулур етади. Бу нарса ёрдамчисиз қўшма гапларда кўпроқ учрайди.

Қўшма гапларда шарт, тўсиқсизлик, пайт каби мазмун аниқлашилган бўлса, компонентларнинг тартибини ўзгартиш билан маънога таъсир этади, юқоридагича маъно билдирмайди: *Қўшнинг тинч — сен тинч* (мақол). *Бошим бутун — яхшилигингизни унутмайман*.

Булардан ташқари, компонентларида воқеа-ҳаракатнинг кетма-кет юзага келганлигини кўрсатувчи пайт равишлари қўлланганда ҳам уларнинг ўрнини ўзгартириб бўлмайди: *Усаржон дастлаб ўзи йўқ вақтда қилинган ишлар билан танишди, кейин терим масалаларига кўчилди* (Ойбек).

Баъзи вақтда ёрдамчисиз қўшма гапнинг иккинчи компонентида олмошлар ишлатилади. Бундай гапларнинг ҳам ўрнини ўзгартириб қўллаш маънога таъсир этади: *Нарғиз яна хаёл дарёсига фарқ бўлди, у юрагида тўлиб ётган севги ҳақида — Асалари ҳақида ўйлаб кетди* (Ш. Рашидов).

Ёрдамчисиз қўшма гаплардагина эмас, боғланган ва эргашган қўшма гапларда ҳам улардаги компонентларнинг ўрнини ўзгартиш ё мумкин бўлмайди, ёки унинг мазмунига таъсир этади.

Боғланган қўшма гапнинг компонентлари зидлов боғловчилари ёки воқеаларнинг кетма-кетлиги ифодаланиб тенг боғловчилар орқали бириккан бўлса, тартибни ўзгартиш билан маъно бир оз ўзгаради ёки бундай гапларнинг ўрнини ўзгартиб бўлмайди: *Отнинг ёлига ёпишиб қорнига тенди ва уни қирга олиб кетди* (П. Турсун). *Эшик фирч этиб очилди-да, рухсат сўраб Дарвешали кирди* (Ойбек). *Алимқул алик олди, аммо Тожибой индамади* (П. Турсун).

Эргашган қўшма гапларда айрим ёрдамчилар орқали бириккан қўшма гапларнинг тартибини ўзгартириб қўллаш мумкин бўлмайди:

а) чисбий сўзлар иштирок этган қўшма гап компонентларининг ўрнини ўзгартиш натижасида қўшма гапнинг мазмун ва структурасига путур этади.

Қоғиштиринг: *Нима десангиз, шунини бажарамиз — Шунини бажарамиз, нима десангиз. Қаерда бекорчилик бор экан, у ерда бемаънигарчилик бўлади — У ерда бемаънигарчилик бўлади, қаерда бекорчилик бор экан.*

б) таркибида изоҳланувчи сўзлар иштирок этиб, -қи ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гап компонентларининг тартибини ўзгартиб қўллаш қийин: *Шунини эсда тутингки, мен сизни ҳеч унутма олмайман — (Мен сизни ҳеч унутма олмайман, мени эсда тутингки). Биз шундай ишладикки, ҳамма қойил қолди — (Ҳамма қойил қолди, биз шундай ишладикки).*

в) айрим эргаштирувчи боғловчилар орқали бириккан қўшма гап компонентларининг ўрнини ўзгартиб бўлмайди (боғловчилар бирга олинган ҳолатни кўзда тутамиз): *Биз сизни ҳурмат қиламиз, чунки сиз бизга кўп ғамхўрлик қилдингиз — (Чунки сиз бизга кўп ғамхўрлик қилдингиз, биз сизни ҳурмат қиламиз).*

ғ) компонентлари равишдош, сифатдош формалари орқали бириккан айрим эргаш гапларнинг ўрнини ўзгартиш натижасида гапнинг мазмунига бир оз таъсир этади. Чоғиштиринг: *Холмурод онасини эслаб, юраги эзилиб кетди — (Юраги эзилиб кетди, Холмурод онасини эслаб).* Пўлатжон сўзларини тугатганича йўқ эдики, Зеби кириб келди — *(Зеби кириб келди, Пўлатжон сўзларини тугатганича йўқ эдики).* Шунга ўхшаш ҳолатни қўшма гапнинг бошқа турларида ҳам кўриш мумкин.

Айрим вақтда қўшма гап қисмларининг ўрнини ўзгартиб қўллаш маънога ҳеч қандай таъсир этмайди. Баъзи ҳолатларда маънодаги айрим кичик оттенкалар ўзгариши мумкин, холос.

а) ёрдамчисиз қўшма гап қисмларининг тартибини ўзгартиб қўллаш мумкин: *Улар овора бўлишмасин, ўзимиз бора қолайлик — Ўзимиз бора қолайлик, улар овора бўлишмасин. Сув келтирар мард киши, экин экар ҳар киши (мақол) — Экин экар ҳар киши, сув келтирар мард киши.*

б) айирув, инкор ва тенгланиш муносабатлари ифодаланган боғланган қўшма гап қисмларининг тартибини ўзгартиб қўллаб бўлади: чоғиштиринг: *Гоҳ ашула айтилади, гоҳ музика чалинади — Гоҳ музика чалинади, гоҳ ашула айтилади. Е сиз келинг, ё мен борай — Е мен борай, ё сиз келинг. На кўча бор, на мустаҳкам уй-жой кўринади — На мустаҳкам уй-жой кўринади, на кўча бор.*

в) айрим эргашган қўшма гап компонентларини ўзгартиш билан маънога ва эргаш гапларнинг ҳолатига путур етмайди: *Тинчлик мустаҳкам бўлса, оналарда ғам қолмас — Оналарда ғам қолмас, мустаҳкам бўлса тинчлик. Халқимнинг турмуши обод бўлсин деб, ҳар киши тер тўкиб меҳнат қилади — Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат, Халқимнинг турмуши обод бўлсин деб (Ғ. Ғулом).*

3. Қўшма гап қисмларининг боғланишида баъзи лексик элементлар ва феъл замонларининг ҳам роли каттадир.

Эргашган қўшма гап қисмларини бириктиришда боғловчилар, сўз формалари ва бошқа ёрдамчилар қаторида эргаш ёки бош гапда қўлланадиган айрим лексик элементларнинг, баъзи сўзларнинг аҳамияти бор.

Бундай воситалар қаторида қуйидагиларни назарда тутиш мумкин:

1) Кўрсатиш олмошлари эргаш ва бош гапни зичроқ боғлашда боғловчи восита (сифатида ҳам иштирок этади:

а) *у олмоши*. Бу сўз ўрин-пайт келишиги формасида келиб, шарт мазмунини ифодалаган эргаш гап билан бош гапни бириктириш учун хизмат қилади ва шарт мазмунини билдирган эргаш гапга ишора беради.

Бундай қўшма гап қисмлари феълнинг шарт формаси ва баъзан агар сўзи орқали бириккан бўлади: *Агар Сергей Тимофеевич ёрдам бермаса, унда нима қилишимизни билмайман* (С. Бабаевский). *Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, унда гуноҳ ўзимда* (Саид Аҳмад).

У олмоши мазмунидан пайт-шарт оттенкалари англашилган эргаш гапли қўшма гапнинг қисмларини бириктиришда вақт сўзи билан бирга ишлатилади: *Агар йигит бўлсанг, юрагингда гарддай чўғ бўлса, у вақт оёғимга йиқиларсан* (Ойбек).

б) *шу олмоши*. Бу сўз ҳам ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олиб, мазмунидан пайт англашилган қисмларни бир-бирига боғлаш учун ишлатилади: *Оёғимга паранжим ўралишди, шундагина ким эканлигим, шу вақтгача ким бўлганим эсимга тушди* (А. Мухтор).

Шу олмоши вақт, чоғ каби пайт билдирувчи отлар билан бирга келиб, пайт эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлайди: Қутбхон бир кун и ўз дўстлари билан ўтириб, уларга янги ашулалар айтиб бераётган экан, шу вақтда бир дўсти Қутбхонга шу мамлакатда Одамхон деган киши борлигини айтиб қолибди («Афғон эртақлари»). Еқса агар унга бу сўзим, шу чоқ менга ёғлиқ иш тайин («Муштум»).

Бу сўз бош гапда шундай шаклида ишлатилиб, турли феъл формаларида келган бўлмоқ феъли билан бирга келади ва эргаш гапнинг мазмунига ишора қилади: *Сафаров билан Самандаров бугун эрталаб районга кетган эди, шундоқ бўлса ҳам Бўтабой ака колхоз идорасига борди* (А. Қаҳҳор).

2) Пайт равишлари компонентлар таркибида келиб, қўшма гапдаги пайт мазмунини аниқроқ қилиб кўрсатиш ёки воқеаларнинг бирдан иккинчисига тезлик билан кўчиш маъноларини ифодалаш учун қўлланади: *Отаси келгач, дарров гапни очдик. Сепоя аста-секин сув тагига ботиб, охири унинг уччала оёғи ҳам ерга қадалди* (Саид Аҳмад). *Адҳам, бир нима эсига тушдим, дарров кўчага чопиб кетди.*

4. Модал сўзлар иштирок этиб, қўшма гапнинг мазмунига турли маъно оттенкаларини беради:

1) *Албатта сўзи кўпинча кесимлари шарт феъли орқали ифодаланган эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисмида келиб, эргаш гапдаги воқеа юзага келиши билан бош гапдаги воқеанинг бажарилишига қатъий ишонч билдирилади: Қимки ватанпарварлик ишқи билан ёнса, у албатта мақсадига эришади,— деди колхоз раиси (Ойбек).*

2) *Эҳтимол сўзи ҳам кўпинча мазмунидан шарт англашилган гаплар таркибида келиб, эргаш гапдаги воқеа бажарилганидан сўнг бош гапдаги воқеанинг юзага келишига ишончликсиз билан қараш, иккиланиш маъноларини билдиради: Султонов аралашмаганда эди, эҳтимол Қодиров эгардан тушган бўлар эди (Ш. Рашидов).*

3) *Бари бир сўзи кўпинча тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келиб, эргаш гапдаги воқеа бош гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келишига тўсиқ бўла олмаслигини, эргаш гапдаги тўсиқ сўзловчи учун бефарқ, аҳамиятсиз эканлигини билдиради: Муратали Меҳрининг кеча комсомол мажлисидан кеч қайтганини билса ҳам, бари бир асаби қайнарди (Ш. Рашидов).*

Баъзан кишилиқ олмошлари жўналиш келишиги формасида келиб, бари бир сўзи билан бирга ишлатилади: Бундай ҳолларда ҳам сўзловчи учун мазмуннинг аҳамиятсиз, бефарқ эканлиги ифодаланади: *Йўлни қор босса ҳам, дўл ёғса ҳам, қизил қум осмонни қоплаб олса ҳам, бизга бари бир, ишни тўхтатмаймиз (Ш. Рашидов). Яширинсанг ҳам, менга бари бир, кўзларингдан билиб оламан (М. Иброҳимов).*

Айрим конструкцияларда бари бир сўзи кесим вазифасида келади. Бундай ўринда у замонга муносабатини ифодаловчи элементлар (*эди тўлиқсиз феъли*) билан бирга ишлатилади: *Пир учун энди Қурбон ота ер остига кирадимми, ер устидан юрадими — бари бир эди (А. Қаҳҳор).*

Бу гапда -ми юкламасини олган эргаш гап эга вазифасида қўлланган: *Қурбон отанинг ер остига кириши ёки ер устида юриши Пир учун энди бари бир эди (||бефарқ эди ёки аҳамиятсиз эди).*

4) Бир неча эргаш гапли қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гаплар санаб кўрсатилмоқчи бўлса, улар олдидан биринчидан, иккинчидан каби сўзлар ишлатилади: *Бу кураш муваффақиятсизликка учради, чунки, биринчидан, подшо ҳукуматининг мунтазам армияси ҳарбий техника жиҳатидан жуда устун эди, иккинчидан халқ кураши яхши уюштирилмаган бунинг устига беклар ва хонлар ўртасидаги ўзаро душманлик бу курашни бўшаштирар эди («Ўзбекистон коммунисти» журнали).*

5) *Ҳар ҳолда, ҳар нечук* каби сўзлар тўсиқсиз эргаш гап-

ли қўшма гапнинг бош гап қисмида келиб, қўшма гапнинг мазмунига қўшимча оттенка беради: *Саидий Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳар ҳолда Мунисхон мунисхонлигида қолди* (А. Қаҳҳор).

5. *Қачон* (ки) сўзи кўпинча компонентлари -са орқали боғланган қўшма гапда, ундаги пайт маъноси устун эканлигини кўрсатиш учун қўлланади: *Қачонки ор-номусга тегадиган гап бўлса, қўлга қурол олинади* (Ш. Рашидов).

6. *Қайтага* (*қайтанга*) сўзи қўшма гапларнинг иккинчи компонентидаги мазмун олдингининг қарама-қаршиси, акси эканлигини билдиради: *Онахон бу гапга парвосиз қаради, қайтага чеҳраси очилди* (А. Мухтор). *Сен офтоб эмассанки, ҳаммани исита олсанг, қайтанга ғалвани кўпайтиргангиз* қолди (С. Бабаевский).

7. *Авжи* сўзи пайт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап олдида қўлланиб, аниқ пайт маъносини билдиради: *Авжи иш қизиб турган вақтда ҳосилотнинг хотини ясаниб-тусаниб юрар эди* (Саид Аҳмад).

8. Баъзи қўшма гапларда маънонинг — даражанинг ортиқлигини ифодалаш учун компонентларнинг бири ёки унинг айрим бўлаклари такрорланиб келиши мумкин: *Уқисам... бечора Ғаффоржон шундай хат ёзибди, шундай гапларни ёзибдики, кўзларимга ёш келди. Сўроқлар бирам ўнғай, бирам ўнғайки, ҳайрон қоласан*.

9. Қўшма гаплар (айниқса ёрдамчисиз қўшма гаплар) да антоним сўзларнинг ишлатилиши ҳам уларнинг зич боғланишини таъминловчи факторлардан биридир³².

Бундай қўшма гапларда:

а) бир антоним иштирок этади: *Бирни биров беради, кўпни меҳнат* (мақол).

б) икки антоним иштирок этади: *Дўст ачитиб гапирса, душман кулдириб гапиради* (мақол).

Қўшма гап қисмларини бириктирувчи яна бошқа грамматик воситалар ва феъл замонларининг роли ҳақида «оралиқ қўшма» гаплар баҳсида маълумот берилган.

³² Қаранг: Ғ. Абдураҳмонов, Қўшма гап асослари, Тошкент, 1958, 240-бет.

II боб

ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАПЛАР ВА «ЭРГАШ» КОНСТРУКЦИЯЛАР

Эргашган қўшма гаплар ҳам фикрий, ҳам грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлиб, уларнинг составидаги компонентлар бири иккинчисига тобе бўлади. Бундай қўшма гап қисмлари асосан эргаштирувчи боғловчилар, нисбий сўзлар (белгилаш, кўрсатиш, сўроқ олмошлари, ўрин равишлари), сўз формалари, тобеланиш интонацияси ва шунга ўхшаш грамматик воситалар орқали бирикади.

Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар кўпинча эргаш гап составида келиб, эргаш гапнинг бош гапга тобе эканлигини кўрсатади. Эргаш гап бош гапга нисбатан маълум функцияни бажариб, бош гапдаги бирор бўлакни аниқлайди, тўлдиради ёки изоҳлайди. Шунга кўра айрим тилшунослар эргаш гапнинг функциясини гап бўлаклари функциясига тенглаштирадilar¹.

Ўзбек тили дарсликларидида ҳам яқин вақтгача эргаш гаплар гап бўлакларига кўра эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол эргаш гаплари деб классификация қилиниб келган. Ҳатто эргаш гапларни гап бўлакларига хос сўроқлар билан аниқлаш, белгилаш тавсия қилинган².

Ҳақиқатан ҳам эргаш гап функциясига кўра гап бўлакларига яқин, шунинг учун ҳам кўпгина эргаш гаплар ёйиқ гап бўлакларига ва оборотларга синоним бўлиб келади. Эргаш гапларнинг типларини белгилашда компонентларни бириктирувчи грамматик воситаларнинггина эмас, эргаш гап бош гапга нисбатан қандай функцияни бажаришлигини ҳам ҳисобга олиш, эргаш ва бош гапларнинг ўзаро муносабати, структурасига эътибор бериш керак.

¹ Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, 1863; С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, М., 1942, стр. 153.

² «Ўзбек тили грамматикаси», II қисм, Синтаксис, Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1954.

Эргаш гаплар баъзи хусусиятларига кўра сўз бирикмаларига яқин туради:

а) эргаш гаплар, сўз бирикмаларига ўхшаш турли синтактик конструкциялар учун қурилиш материали саналади. Шунинг учун эргаш гаплар мазмун ва грамматик жиҳатдан нисбий мустақил бўлади;

б) эргаш гаплар сўз бирикмаларига ўхшаш турли синтактик ҳолатларда маълум мазмун ва ўзига хос ички тузилишини сақлайди.

Аmmo бундай ўхшашликдан қатъий назар, сўз бирикмалари билан эргаш гап тузилишига кўра бир-биридан фарқ қилади: сўз бирикмалари кўпинча икки сўздан тузилса, эргашган гаплар бир ёки бир неча сўзнинг (бир неча сўз бирикмасанинг) бирикувидан ташкил топади. Биргина сўздан тузилган атов гап ёки сўз — гаплар эргаш гапни ташкил қилиши мумкин.

Сўз бирикмалари нутқнинг номинатив бирлиги саналади. Шунинг учун ҳам у предикативлик хусусиятини ўзида сақламайди. Эргаш гап эса, мустақил бўлмаса ҳам, предикативлик хусусиятига эга³. Эргаш гаплар гапларга ўхшаш маълум мазмунни ифодалайди. Сўз бирикмаларида бу хусусият маълум даражада чекланган.

Эргаш гап тузилишига кўра мустақилликни бутунлай йўқотган, бош гап эса бир озгина йўқотган бўлади. Шунинг учун бош гап тузилишига кўра мустақил содда гапларга ўхшайди.

Эргашган қўшма гапнинг айрим типлари тузилишига кўра бош ва эргаш гап терминларининг оунъийроқ эканлигини кўрсатади: *Эшитдимки, қахрамон ном олибсан. Бизда шундай обдат борки, ўзидан кичикни ҳам сизсирайдилар.*

Баъзан асосий фикр бош гапда эмас, эргаш гапда айтилган бўлиб, у грамматик жиҳатдан «бош» гапга яқин бўлади⁴.

Эргашган қўшма гаплар фикрий, грамматик ва интонацион бутунликдан ташкил топади. Бундай қўшма гапдаги ҳар бир содда гап мазмунан нисбий мустақилдир. Бу содда гаплар бош ва эргаш гап бўлишидан қатъий назар, бир-бирига мазмунан боғланади, бир-бирини аниқлайди, изоҳлайди, тўлдиради. Эргаш гап бош гапга эргашади, бош гап эса, кўпинча мустақилдай кўринса ҳам, эргаш гап томонидан изоҳланади.

³ Қаранг Г. П. Уханов, О грамматической природе «придаточного» предложения, журн. «Вопросы языкознания», 1961, № 2, стр. 75—76.

⁴ Қаранг: «Современный русский язык», Синтаксис, Изд-во МГУ, 1958, стр. 360; Е. В. Севортян, О сложно-подчиненном предложении в тюркских языках, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, М., 1961, стр. 125.

Қўшма гапдаги синтактик компонентларнинг ҳар бирида предикативлик муносабати акс этган бўлиши шарт.

Қўшма гап компонентларида эга «яшириниши», қўлланмаслиги мумкин: *Келсам, кетиб қолибсиз.*

Айрим қўшма гап конструкцияларда эга ёки кесим бир хил сўз орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Лекин бундай ифодаланиш умумий эга деган маънодаги қўлланиш эмас.

Қуйидаги сўзлар қўшма гапнинг ҳар икки компонентда эга бўлиб келади.

1) *Бир* сўзи бош ва эргаш гапнинг эгаси вазифасида келганда олдинги компонентдан ёки шу сўз олдида унинг конкрет маъносини очувчи сўз ишлатилади: *Зинапояда уларга групподошлари дуч келди ва дарҳол Маҳкамни ўртага олиб гапира бошлади: Бири «Қаттиқ қўллик ҳам эви билан-да» деса, бири «Ўзи англашилмовчилик бўлди» дер; бири «Э қўйинг шу Акбаровни, қўпол экан жуда» деса, бири «Тушуниш керак-да» дерди (П. Қодиров).*

Ҳар икки компонентда ҳам бири сўзи ишлатила бермай, баъзан бири ўрнида кейинги компонентда иккинчиси, қолганлари, бошқаси кабилар эга бўлиб келади: *Бировлар кзк-кайиб юрса, бошқалар ҳеч вақт уни ҳавас қилмайди (Тагор).*

2) Ҳар икки компонентда олмошлар эга вазифасида қўлланади. Бундай олмошларнинг бири иккинчисининг маъносини конкретлаштириб келади: *Булар катта бўлса, ҳар бири дадасининг ўрнини босади (Ҳ. Фулом).*

3) Баъзан отлар ўз олдидаги аниқловчилар билан бирга бир хил эга бўлиб келади: *У колхозга яқинлашган сайин зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади (А. Қаҳҳор).*

Эгаларгина эмас, айрим вақтда кесимлар ҳам бир хил сўз орқали ифодаланади. Бундай қўшма гап қисмларида эгалар тушиб қолмайди. *Пахтакор дехқон нимага интилса, Ойқиз ҳам шунга интилади (Ш. Рашидов). Улар нимани лозим кўрса, биз ҳам шунини лозим кўрамиз (А. Мухтор).*

Эга ва кесимларнинг бир хил сўз билан ифодаланиши мураккаб ва ёрдамчисиз қўшма гапларда кўпроқ учрайди.

Ҳар қандай гап тўлиқсиз ёки тўлиқ, бир составли ёки икки составли бўлишидан қатъий назар, маълум бир интонацион тупаллик билан талаффуз қилинади. Эргаш гаплардан кейинги интонация тупалликни билдирмаса ҳам, эргаш гапнинг бош гапдан ажралиб туришини ва унга тобе эканлигини ифодалайди.

Ҳозирги замон ўзбек тилидаги эргаш гапларни классификация қилишда унинг формаси ва мазмунини бирга олиб, ҳар бир эргаш гапнинг синтактик функциясини, эргаш гапнинг бош гап билан грамматик жиҳатдан боғланиш йўли, бош гапдаги қайси бўлакни изоҳлаётгани ва айрим лексик хусусиятларига эътибор бериш керак.

Б. А. Богородицкийнинг фикрича, эргаш гапларни классификация қилишда шу эргаш гапнинг бош гапдаги қайси бўлакнинг ўрнида қўллана олишига эмас, балки бош гапдаги қайси бўлакка оидлигига ёки қайси бўлакни изоҳлаётганига эътибор бериш керак⁵.

Ҳозирги замон ўзбек тилидаги эргаш гап компонентларининг шаклланишига ва уларни бириктирувчи ёрдамчиларнинг ишлатилишига кўра уларни шартли равишда икки асосий группага ажратиш мумкин:

1. Кесимлари тўла шаклланган (кесимлар шахс қўшимчаларини тусловчиларни олган) эргаш гаплар: бундай эргаш гапларга шарт, тўсиқсиз, сабаб, мақсад, натижа ва шунга ўхшаш бошқа эргаш гапларнинг айрим кўринишлари киради.

2) Кесимлари тўла шаклланмаган ярим предикатив эргаш гаплар. Бундай эргаш гапларнинг кесимлари шахс қўшимчаларини олмаган бўлса ҳам кесим вазифасида қўлланади. Равиш, пайт, чоғиштириш-ўхшатиш каби эргаш гаплар шу группани ташкил этади.

«ЭРГАШ» КОНСТРУКЦИЯЛАР ҲАҚИДА

Эргаш гаплар бош гапдан маълум интонация билан ажралиб туради. Ҳар қандай гапда, унинг қандайлигидан қатъий назар, маълум интонация бўлади. Эргаш гап ҳам гапнинг бир кўриниши бўлганлиги учун бош гапдан жуда қисқа бўлса ҳам, махсус пауза билан ажралиб туради.

Ўзбек тилида шундай конструкциялар борки, уларда эга билан кесим муносабати акс этган бўлса ҳам, «бош гап» ҳисобланган компонентдан ажратиб турадиган пауза йўқ. Бундай конструкцияларни айрим тилшунослар эргаш гап деб қарайдилар⁶.

⁵ В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, изд. 5-е М.-Л., 1935, стр. 230.

⁶ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, стр. 409, 421; А. Фуломов, Узбек тилида аниқловчилар, Тошкент, 1941, 74-бет; Н. Т. Саурабаев, Основные способы связи составных частей в сложноподчиненных предложениях (На материале казахского языка), сб. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, 1958; Э. А. Грунина, Сложно-подчиненное предложение в современном узбекском языке, Автореф. канд. дисс., М., 1952.

Баъзи тилшунослар эса, бундай конструкцияларни эргаш гапнинг махсус тури деб кўрсатадилар⁷. Учинчи хил қаровчилар бош гап номланган компонентдан ажратувчи интонация (қисқа бўлса ҳам пауза) бўлмагани учун эргаш гап эмас, бирикмали гап бўлаги ёки оборот деб номлайдилар⁸. Н. К. Дмитриев ўзининг кейинги ишида «кесимлари» сифат ёки бор, йўқ сўзлари билан ифодаланган бундай конструкцияларни мураккаб аниқловчилар деб атайди⁹.

Бу хилда қараш ўзбек тили фактларига ҳам мос келади. Ўзбек тилидаги эргаш гапдай шаклланган бундай конструкцияларни эргаш гап ёки эргаш гапнинг махсус тури дейиш қийин. Чунки бундай конструкцияларнинг қўлланишидаги айрим хусусиятлар уни эргаш гап деб номлашга ҳеч қандай асос бўла олмайди. Шунинг учун бундай бирикмаларни шартли равишда «Эргаш» конструкциялар деб номладик. Бу конструкциялар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. «Эргаш» конструкциялар кўпинча аниқловчи вазифасида келиб, аниқланмиш сўз билан паузасиз бирикади ва баъзан «бош гап» саналган компонентнинг қисмлари билан бир синтагмани ташкил қилади.

2. «Эргаш» конструкциялар аниқловчи вазифасида келиб, сифатга ёки сифатдошга яқин функцияни бажаради. Шунинг учун у баъзан субстантивлашиб, гапнинг турли бўлаги бўлиб

⁷ Г. А. Абдурахманов, Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1960, стр. 83; А. П. Поцелуевский («Основы синтаксиса туркменского литературного языка», Ашхабад, 1943) ва П. Азимов таҳрири остида босилган ишда («Ҳозирги замон туркмен дилининг синтаксиси боюнча исгача конспект», Ашгабат, 1954, 95-бет) бундай конструкциялар потенциал эргаш гап деб номланади.

⁸ Н. К. Дмитриев («Лошадь, которую вы купили, очень хороша; купленная вами лошадь очень хороша» гапидаги сифатдошли конструкцияни бирикмали аниқловчи дейди. «Грамматика башкирского языка», М.-Л., 1948, стр. 250); Б. А. Серебренников, «Мен корген одам қайтып келди — человек, которого я видел, возвратился» гапида Мен корген бирикмаси одам сўзига нисбатан ёниқ сифатдошли аниқловчидир, дейди. «Все, что соответствует в тюркских языках русским определительным придаточным предложениям, превращается в причастные конструкции и выступает в роли развернутого определения» (см. сб. Вопросы грамматики тюркских языков, Алма-Ата, 1956, стр. 192—193); С. А. Аманжолов интонация бўлмагани учун бундай конструкциялар эргаш гап эмас, дейди. «Интонация — это одно из мерил в разграничении состава сложного предложения» (сб. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, 1958, стр. 212; М. А. Балакаев: Мы признаем то, что предикативность и интонация сообщения, являются основными грамматическими признаками предложения» (сб. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, 1958, стр. 219) дейди.

⁹ Қаранг: Н. К. Дмитриев, Строй тюркских языков, М., 1962; стр. 374.

келади: *Кўзи кўрга жўр бўлсанг ҳам, дили кўрга жўр бўлма* (мақол). *Қизи борнинг нози бор* (мақол).

Баъзан «эргаш» конструкциялар ундалма вазифасида келади: *Қўли гуллар, дард кўрмасин кўлингиз* (Уйғун). *Раҳм айламайсиз, қошлари қаролар* (қўшиқ).

3. Аниқловчи вазифасида келган «эргаш» конструкциялар билан аниқланмиш орасида яна бошқа сифатловчи аниқловчилар кела олади: *Сочлари жингалак, сарғиш юзли, қўй кўз Каримов жиддий ўйланиб ўтирарди* (П. Қодиров).

4. «Эргаш» конструкциялар составли кесим таркибида келади: *Кўпчилиги озғин, юзлари сўлғин, кўзлари косасига чўккан дармонсиз эди* (П. Турсун). *Дарахтлар барги сарғайиб қолган бўлса ҳам, лекин уй деразалари ёнидаги дарахтнинг меваси узоқдан жуда кўркам кўринарди...* (Ойбек). *Собиржон... ёшлигиданоқ феъли-қони бузилган асабий йигит эди* (А. Мухтор).

Баъзан «эргаш» бирикмалар қўшма феълни ташкил этиб, гапнинг турли бўлақлари вазифасида кела олади: *Шул сабабдан Ватанда бўлмадим илҳоми хор* (Ҳ. Олимжон). *У кўнгли кенг, қўли очиқ, вазмин бўлишни ҳавас қиларди* (П. Қодиров). *Обинаш ҳар сафар қулай фурсат келганда, ичи қоралиқ қиларди* (Тағор).

5. «Эргаш» конструкциялар «қўшма гап» ёки «мураккаб қўшма гап» шаклида тузилиб, ҳамма гап бўлақлари вазифасида келади: *...Уктам ака, мен маъноси тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолни яхши кўраман* (Ойбек). *Шундай қилиб раис қорлар ёғиб, излар босилишига умид боғларди* (Ш. Рашидов). *Афғон чойфуруш юз чизиклари жуда келишган, пешонаси кенг, кўзи юмалоқ, ёноқ суяклари унча чиқмаган, агар юзига ичдан қалқиб турадиган сирли қоронғулик ва мана шу заҳар сўзлари бўлмаса анча ёқимли, чиройли киши* (А. Мухтор).

6. «Эргаш» конструкциялар изоҳловчи составида келиб, эргаш гапларга алоқаси бўлмаган функцияни бажаради: *Биз қалби озодлик қуёшидан нурланган меҳнаткаш хотин-қизлар бахтимиз учун кураш йўлида ҳеч нарсадан кўрқмадик ва кўрқмаймиз* (А. Мухтор). *Мана шу пешона тери тўкилган экинзорларга тикилганимизда ҳамisha жим қолардик* (А. Қаҳҳор).

7. «Эргаш» конструкциялар пайт ва ўрнига муносабат билдирувчи сўзлар билан бирга келиб, гапда пайт ва ўрин ҳоллари вазифасини бажаради: *...Лекин хаёлимиз сиз юрган ёқда* (Уйғун).

8. Баъзан «эргаш» конструкциялар ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдириб, равиш ҳоли вазифасида келади: *Мен бунчалик бахти қаро яратилмасам* (Ойбек). *Бу дунёга*

икки кўзи боғли келиб, боғли кетган чорвачи қашшоқнинг ўғли — доктор (С. Анорбоев).

9. «Эргаш» конструкцияларнинг ҳам ўз ичида «эргаш» конструкциялар кела олади: *У келажаги энг умидли кўринган йигитга тегмоқчи бўлиб, уйдагилар билан маслаҳатлашиб қаллиғ танлаётган қиз экан...* (П. Қодиров).

10. «Эргаш» конструкциялар атов гаплар составида келиши мумкин: *Кўкда сон-саноқсиз юлдузлар чарақлаган, майин шабада терак барглари сехрли титратаётган ёқимли ёз кечаси* (Саид Аҳмад).

Шунингдек, структурасига кўра ҳеч қандай гап билан боғлиқ бўлмаган айрим отлар олдида аниқловчи вазифасида ҳам ишлатилади: *Меҳнат улуғлаган аёл, сочи узун қиз, қўли очиқ одам*.

11. «Эргаш» конструкциялар белгининг ортиқлигини ифодаловчи даража билдирувчи бирикма составида келади: *Унинг болаларча товуши... ўзи кутганидан ҳам кучлироқ жаранглаб кетди* (А. Мухтор). *Сидиқжон онаси кутганидан ҳам ортиқроқ ғайрат қилиб, ...* (А. Қаҳҳор).

Юқоридаги ҳолатлар кўрсатадики, ҳар қандай эга-кесим тилида тузилган предикатив бирикмалар гапни ташкил қилавермайди. Шунингдек, бундай бирикмалар формал томондан ва рус тилига таржима қилинган ҳолатига кўра, эргаш гапдай кўринса ҳам, юқорида санаб ўтилган хусусиятлари унинг эргаш гап эмаслигини кўрсатади.

ЭРГАШ ГАПЛАР ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Эргашган қўшма гаплар тенг ҳуқуқли бўлмаган компонентлардан — бош ва эргаш гаплардан ташкил топади. Бош гап мазмун ва структурасига кўра анча мустақилдай тузилган бўлиб, эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Бош гапнинг кесими, унинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганлигидан қатъий назар, шахс қўшимчаларини қабул қилган бўлади. Эргаш гап эса, мазмун ва структурасига кўра бош гапдан бошқачароқ тузилиб, бош гапнинг бирор бўлагини ёки бутун гапни изоҳлайди. Бош гапнинг бирор бўлагини изоҳлайдиган эргаш гаплар функциясига кўра гап бўлакларига яқин бўлади. Аммо бош гапни бутунича изоҳлайдиган эргаш гаплар эса гап бўлакларига функцияси жиҳатидан мос келмайди.

Эргаш гапларнинг кесими кўпинча феълнинг шахсиз формалари (равишдош, сифатдош, иш отлари) орқали ифодаланган бўлгани учун кесимни ифодаловчи шахс қўшимчаларини доимо қабул қилган бўлиши шарт эмас. Бундай компонентлар

эргаш гап бўлса ҳам, лекин алоҳида гап бўла олиш хусу-
сиятига доимо эга бўлавермайди, шунинг учун бош гапга
эргашиб, уни изоҳлаб келади. Шунга кўра уларнинг кесим-
лари составида шахс қўшимчалари доимо қўлланавермайди.
Эргашган қўшма гапдаги компонентларни бир-бирига тута-
тирувчи сўз формалари — аффикс тусидаги ёрдамчилар (ра-
вишдош, сифатдош формалари ёки шарт феъли аффикси-са
ва бошқа ёрдамчи воситалар) эргаш гапнинг кесими сос-
тавида қўлланади.

Эргашган қўшма гапга доир кейинги вақтдаги дискус-
сияларда айрим тилшунослар эргаш гапнинг кесими шахс
қўшимчаларини олмаса, у эргаш гап эмас, оборот ёки бирик-
мали бўлак бўлади дейишди. Шунга ҳисобга олиш керакки,
ўзбек тилида бошқа турк тилларидаги каби эргаш гапнинг
бош гапга боғланиши асосан феълнинг шахосиз формалари
орқали бўлади.

Феълнинг **-ган** аффиксини олган сифатдош формаси эр-
гаш гапнинг кесими бўлиб келганда кўпинча эгалик аффик-
сини олади ва бу эгалик аффикси қисман ҳаракатнинг бажар-
увчисини — субъектни кўрсатади. Эгалик аффиксининг
эргаш гап кесими составида қўлланишида икки ҳолатни куза-
тиш мумкин.

1) Эргаш гапнинг эгаси мавжуд бўлса, сифатдошдаги эга-
лик аффикси субъект билан мос бўлиши ҳам, бўлмаслиги
ҳам мумкин: *Мен келганимда...*, *биз келганимизда...*

2) Эргаш гапнинг эгаси «тушиб қолган» бўлса, сифатдош
эгалик аффикси билан бирга қўлланади ва шу эгалик фор-
маси субъектни кўрсатади: *Келганимда, йўқ экансиз (Мен
келганимда,...)*. Баъзан шундай конструкциялар учрайдики,
унда эгалари турли шахс ёки сонни кўрсатишидан қатъий
назар, «кесим»лик вазифасини бажариб келган **-ган** форма-
сини олади. Сифатдош эса шахс қўшимчаси ёки эгалик аф-
фиксини бутунлай олмайди.

Вакили $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{мен} \rightarrow \\ \rightarrow \text{сен} \rightarrow \\ \rightarrow \text{у} \rightarrow \end{array} \right\} \rightarrow \text{бўлган мамлакат}$

Вакиллари $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{биз} \rightarrow \\ \rightarrow \text{сиз} \rightarrow \\ \rightarrow \text{улар} \rightarrow \end{array} \right\} \rightarrow \text{бўлган мамлакат}$

Сифатдошнинг бу формаси мустақил содда гапларнинг ёки
бош гапнинг кесими бўлиб келганда шахс қўшимчаларини
олади.

-(а) р аффиксини олган сифатдошнинг ёлғиз ўзи эргаш

гапнинг кесими вазифасини бажармай, экан тўлиқсиз феъли билан ёки бўлишли+бўлишсиз формада келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди. -ган аффиксини олган эмоқ феъли билан бирга келганда, экан тўлиқсиз феъл эгалик аффиксини эмас, тусловчини — шахс қўшимчасини олади. Лекин бу шахс қўшимчасини олган сифатдош асли функциясида эмас, пайт ифодаловчи сифатдош формаси -ган+да га функциядош бўлади: *Поёзда кетар эканман, кўз йнгимда туғилиб ўсган юртим авдаланарди*. Биринчи компонентдаги шахс қўшимчиси «мен эртага кетар эканман» каби конструкциялардаги шахс қўшимчаларининг вазифасидан тамоман фарқ қилади. Биринчи ҳолатда сифатдош бош гапдаги воқеанинг юзага келиш пайтини билдиради, кейингисид аса, у пайтни эмас, содда гапнинг кесими бўлиб келади. У келасида мўлжалланган, тахмин қилинган ҳаракатни билдиради. Демак, эргаш гапнинг кесими вазифасида келадиган сифатдош формаларини алоҳида олинган гапларнинг кесими деб сифатдош формалари қолипига солиб, ўша рамкадан қараш доимо туғри бўла бермайди.

Сифатдошнинг бўлишли+бўлишсиз шаклда жуфтланиб келадиган формаси эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда шахс қўшимчасини олмайди. Шунинг учун у эргашган қўшма гап составида қўлланганда шахс қўшимчиси ёки эгалик аффикси формасини олмай ҳам эргаш гапни бош гапга боғлай олади.

Демак, сифатдош формаларининг эргашган қўшма гап составида келмайдиган турли ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш керак.

Феълнинг иш оти формаси эргаш гапнинг кесими бўлиб келмай, билан кўмакчи билан бирга қўлланади. Иш отлари феълнинг отга силжиган формаси бўлгани учун шахс қўшимчасини олса ҳам, гапнинг кесими бўлиб келмайди. Эргаш гапнинг кесими вазифасида келганда эгалик аффикси билан бирга қўлланади ва у эгалик предметнинг хослигини эмас, воқеанинг пайтга бўлган муносабатини билдиради.

Рашишдош эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда тусловчи — шахс қўшимчасини қабул қилмайди. Кесими рашишдош орқали ифодаланган эргаш гапларда эга деярли ҳамма вақт қўлланган бўлади.

Айрим қўшма гап конструкцияларида бир неча феъл кесимларнинг олдинги қисмлари ихчамлик ёки стилистик қулайлик учун рашишдошнинг -(и) б ли формасида келади: *Ойқизнинг кўзлари чақнаб, юзлари қизариб кетди* (Ш. Рашидов) — *Ойқизнинг кўзлари чақнаб кетди, юзлари қизариб*

кетди. *Мажиддиннинг ранги қум ўчиб, тили кесилди* (Ойбек). *Мажиддиннинг ранги қум ўчди, тили кесилди. Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди* (А. Мухтор) — *Онахоннинг товуши товланди, кўзига ёш келди.*

Оралиқ қўшма гаплар составида кесим бўлиб келган бу хилдаги равишдош формалари кейинги гапдаги ҳаракатнинг юзага келишидаги ҳолатларни ифодаламайди. Бунда тенг ҳуқуқли компонентларнинг кесимлари бир хил формада так-рорланмаслиги учун, стилистик қулайлик учун биринчи гапнинг кесими равишдош формасида келиб, унга қарашли шахс, сон, замон қўшимчаларини олмайди. Иккинчи компонентдаги тусловчилар, олдинги кесимга ҳам тааллуқлидай кўрилади. Бу ҳолат уюшиқ феъл кесимлар составида ҳам учрайди. Уюшиқ феъл кесимларнинг аввалгилари равишдош формасида келади¹⁰. *У таниб, билиб, сўнг сўрай бошлади — у таниди, билди сўнг сўрай бошлади.*

Ўзбек тили қўшма гаплар синтаксисида эргаш гапнинг кесими вазифасида келувчи шахсиз феъл формалари кўпинча кесимлик аффикси, шахс қўшимчаларини олмай, эргаш гапни бош гапга боғлайди.

Эргаш гапларнинг критерийси ҳақида ҳозиргача турли қарашлар mavжуд.

Н. К. Дмитриев эргаш гаплар икки асосий белгига эга бўлиши керак деб кўрсатиб ўтади¹¹.

Қозоқ ва қирғиз тили мутахассислари Н. К. Дмитриев томонидан кўрсатилган икки белгига қўшимча равишда учинчи белги — интонация бўлиши кераклигини айтадилар¹².

Турк тилларидаги эргаш гаплар критерийсини белгилаш масаласида Н. З. Гаджиева анча тўғри фикр беради. Унингча, эргаш гапнинг кесими вазифасида келган шахсиз феъл формаларининг бош келишида келган ўз мустақил эгаси бўлиши керак. Эргаш гапнинг кесими бўлиб келган феълнинг равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи формалари кесимни ифодаловчи шахс қўшимчасини доимо олган бўлиши шарт эмас. Шунингдек, -ган аффиксини олган сифатдош формаси ўрин келишиклари формасида келсагина эргаш гапнинг ке-

¹⁰ Н. К. Дмитриев, *Строй тюркских языков*, М., 1962, стр. 401.

¹¹ Н. К. Дмитриев, *Грамматика башкирского языка*, М.-Л., 1948, стр. 245.

¹² «Қазіргі қазақ тілі», Алматы, 1954, 506-бет; К. К. Сартбаев, *Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в современном киргизском языке*, Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора филологических наук, М., 1958.

сими бўлади; қолган ҳолатларда унинг алоҳида бош келишида келган эгаси мавжуд бўлса ҳам эргаш гапни ташкил қилмайди, дейди¹³.

Ўзбек тилида эргаш гапларни белгилашда асосан қуйидаги критерийлар мавжуд бўлиши лозим:

- 1) Нисбий мустақил мазмуни ифодалаши;
- 2) Ҳар компонентда мустақил эга-кесимнинг мавжуд бўлиши;

3 Интонация.

Бу асосий критерийларга қўшимча равишда яна қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш керак:

а) эргаш гапнинг кесими вазифасида келган **-(и) б, -гач, -май** аффиксларини олган равишдош формалари ҳеч вақт кесимни ифодаловчи шахс қўшимчасини олмайди. Баъзан **-гунча** ёрдамчиси орасида эргаш гапнинг эгаси билан шахс-сонга кўра мослашган эгалик аффикси ишлатилади.

б) Утган замон сифатдоши ўрин келишиклари формасида келиб, эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланади. **-дай, -ча** каби ёрдамчилар унинг бош келишик формасига қўшилиб келади.

Бўлишли-бўлишенз формада жуфтланиб келган сифатдошлар, эргаш гап кесими бўлиб келганда, шахс қўшимчаларини олмайди.

в) феълнинг ҳаракат номи формаси эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда айрим кўмакчилар билан бирга қўлланади ва эгалик аффиксини қабул қилади.

Ўзбек тили қўшма гап системасини текширувчи олимлар эргаш гапларни турлича классификация қиладилар. Баъзиларида эргаш гаплар гап бўлаклари номи билан аталиб классификация қилинади. Бунинг натижасида функцияси жиҳатидан гап бўлақларига мос келмайдиган эргаш гаплар ҳам (шарт, тўсиқсиз, натижа каби эргаш гаплар) гап бўлақларининг умумий номи билан ҳол эргаш гаплари деб аталган¹⁴.

Кейинги ишларда эса эргаш гапларнинг умумий хусу-

¹³ Н. З. Гаджиева, Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках, Тезисы докладов коорд. совещания по грамматике тюркских языков, Алма-Ата, 1956, стр. 18—20.

¹⁴ А. Магروف, Придаточные предложения времени в узбекском языке, Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1949, стр. 4; Э. А. Грунина, Сложно-подчиненное предложение в современном узбекском языке, Автореф. канд. дисс., М., 1952, стр. 18; Синтаксис сложно-подчиненного предложения в узбекском языке, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III (синтаксис), М., 1961, стр. 163.

сиятларидан келиб чиққан ҳолда номланган ва эргаш гапларнинг янги типлари белгиланган¹⁵.

Эргаш гапларни эргашиш усулига кўра алоҳида олиб аналитик тип, синтетик тип ва аналитик-синтетик тип деб классификация қилиш, шунинг билан бир вақтда, унинг мазмуни ва функциясига кўра алоҳида олиб эга, кесим, аниқловчи, пайт каби типларга ажратиш эргаш гапларнинг классификацияси масаласини қийинлаштириб юборади¹⁶.

Шунинг учун эргаш гапларни классификация қилишда қўшма гапни ташкил этган компонентларнинг семантикасини ва у қисмларни бириктирувчи грамматик воситаларни ҳисобга олиш керак.

Бошқа турк тилларидагидек, ўзбек тилида эргаш гапларнинг кесими кўпинча предикатив аффикслар билан ифодаланган бўлади. Бундай конструкцияларнинг эргаш гап эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Лекин айрим эргаш гаплар борки, уларда гапларга хос бўлган, тўғрироғи эргаш гапларга тааллуқли бўлган белгиларнинг ҳаммаси мавжуд бўлса ҳам, эргаш гаплардаги кесим — предикативликни кўрсатувчи аффиксларни эмас, шунга яқин вазифани бажарадиган аффиксларни қабул қилади — кесим таркибида қўлланган эгалик аффикси қисман ҳаракат бажарувчисини ҳам кўрсатади. Бундай ҳодиса кўпинча кесими феълнинг сифатдош-равишдош ва инфинитив формалари орқали ифодаланган эргаш гапларда кўринади.

Кесими феъл формалари билан ифодаланган бу хилдаги эргаш гаплар кўпдан бери дискуссияларга сабаб бўлиб келаётгани, бу ҳақда хилма-хил қарашлар давом этаётганлиги ва улар турлича номланиб келаётганлиги ишнинг бош қисмида қисқача айтиб ўтилди.

Феълнинг сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи формалари умуман гапнинг кесими бўлиб келганда эга билан шахс ва сонга кўра мослашган шахс қўшимчаларини олади. Эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда эса, эгалик, келишиқ қўшимчалари, кўмакчилар ёки бошқа сўзлар билан бирга қўлланади. Бундай эргаш гаплар алоҳида олинган содда гаплардай шаклланмаганлиги (кесими шахс қўшимчасини олмаганлиги) учун ҳам бошқа гаплардан фарқланади. Лекин унинг таркибидаги эгалик аффикси доим эга билан шахс ва

¹⁵ А. Н. Кононов, Грамматика современного литературного языка, М. Л., 1960, стр. 421; Ғ. Абдурахмонов, Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958, 111-бет; М. Асқарова, Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, 1960, 25—26-бетлар.

¹⁶ Ғ. А. Абдурахмонов, Основы синтаксиса сложного предложения в современном узбекском литературном языке, 1960, стр. 85, 89.

сонда мослашган бўлади: *Мен келганимда, биз келганимизда, сиз келгунингизча, мен келишим билан..* [ҳатто кесим таркибидаги эгаллик аффикслари (олмош орқали ифодаланган эгалар қўлланмаган бўлса) ўша эгаларни кўрсатиши мумкин: келганимда || мен келганимда; келишим билан] биз келишимиз билан, келгунингизча || сиз келгунингизча..]

Шунга кўра кесими феъл формалари орқали ифодаланган бундай гапларни ҳам эргаш гап ҳисоблаш мумкин. Лекин бундай эргаш гаплардаги кесим тўла шаклланган эмас. Шунга кўра кесимлари феъл формалари билан ифодаланган, бош гапдагидан бошқа ўз эгаси мавжуд бўлган, нисбий тугал фикр аниқланган, бош гапдан маълум пауза билан ажралиб турадиган бундай эргаш гапларни шартли равишда предикатив эргаш гаплар деб номлаш мумкин. Бундай эргаш гапларга кесими сифатдош орқали ифодаланган пайт, ўхшатиш, сабаб, тўсиқсиз, ўлчов-даража ва равиш эргаш гапларининг равишдош орқали ифодаланган равиш, чоғиштириш, пайт, сабаб эргаш гапларини; ҳаракат номлари орқали ифодаланган пайт, тўсиқсиз эргаш гапларини киритиш мумкин.

Бош гапга эрташтирувчи боғловчилар, боғловчи-юкламалар, боғловчи сўзлар ва феълнинг шарт, буйруқ майли формалари орқали бирикадиган эргаш гаплар эса, юқоридаги типга кирмайди.

Демак эргаш гап кесимларининг ифодаланишига кўра уларни икки асосий группага ажратиш мумкин:

1) Кесимлари тўла шаклланган (эга билан кесим шахсонда тўла мослашган) эргаш гаплар;

2) Кесимлари тўла шаклланмаган (эга-кесим алоҳида-алоҳида олинган содда гаплардагидай тўла шаклланмаган) ярим предикатив эргаш гаплар.

Биз эргаш гапларни классификация қилишда юқоридаги хусусиятга қарабгина эмас, шу вақтгача давом этиб келган традицион принципга кўра классификация қиламиз. Бу билан биз юқоридаги фикримизни инкор этамиз.

Ҳозирги ўзбек тилида эргаш гапларнинг қуйидаги типлари мавжуддир: эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳолат эргаш гаплари (равиш, ўлчов-даража эргаш гаплари, чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гаплари), пайт, ўрин, сабаб, мақсад, шарт, тўсиқсиз натижа эргаш гаплар.

ЭГА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Эга эргаш гап бош гапда олмош орқали ифодаланган эганинг конкрет маъносини очиш учун хизмат қилади ёки бош гапда қўлланмаган эганинг функциясини бажариб кел

Ҳозирги ўзлаштирилган ерлардан маълумки, Мирзачўл республикамизнинг энг бой, ҳосилдор водийсига айланади (газетадан). Кимки Смирновнинг ёрдамини унутса, у Кўкбулоқдан сув ичмаган бўлади (Ш. Рашидов). Шуниси ҳаяжонлики, мен унинг кўзларида заррача ҳам ёш кўрмадим (П. Турсун). Ҳаёт қайси бирига қаттиқ тегиб кетса, ўшаниси кучлироқ товуш беради (П. Қодиров).

Эга эргаш гап бош гапга феълнинг шарт формаси, -(а) р экан шакли, ки боғловчиси ва баъзан -ми, -ку юкламалари орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап составида ким, ҳар ким каби олмошлар, бош гапда шуларга мос равишда у, ўша, шу каби кўрсатиш олмошлари қўлланади. Бу сўзлар ҳар икки компонентда ҳам эга вазифасида келади.

Баъзан эргаш гаптаги эга — ким, ҳар ким каби сўзларни таъкидлаб кўрсатиш учун сўроқ олмоши орқали ифодаланган эгадан сўнг ки юкласи орттирилади: *Ким бир кеча кундуз тинмасдан чиғирикда пахта тозаласа, у бир пуд пахта етказади* (С. Айний). *Кимки ўз халқига содиқ бўлиб хизмат қилмоқчи бўлса, у ҳақиқатни ўз халқидан яширмаслиги керак. Ҳар кимки вафо қилса, вафо топгусидир, Ҳар кимки жафо қилса, жазо топгусидир* (Навой). *Кимки ёлғонни кўп гапирса, у одамлар орасида обрўсиз бўлади. Ҳар кимки ўзига эҳтиёт бўлса, у бировни ўғри тутмас* (мақоллар).

Эргаш гапнинг эгаси нима сўроқ олмоши орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтира бошлади* (Ойдин). *Кеча нима ишланса, бугун ҳам шу ишланади. Қозонга нима тушган бўлса, чўмичга ҳам ўша чиқади* (мақол).

Эргаш гапда ким, ҳар ким каби шахс билдирувчи сўроқ олмошлари эга бўлиб келса, бош гапда ҳам кўпинча у кишилик-кўрсатиш олмоши қўлланади. Эргаш гапнинг эгаси предметга нисбатан қўлланувчи нима олмоши билан ифодаланса, бош гапда шу, ўша ёки шу нарса ёки ўша нарса каби кўрсатиш олмошлари ишлатилади.

Эргаш гапнинг эгаси вазифасида қўлланган ким сўроқ олмоши маънони кучайтириш ва диққат шу сўзга жалб қилинганини кўрсатиш мақсадида кимда-ким ёки кимдаки ҳолида ҳам қўлланиши мумкин: *Кимда-ким Нуъмонхожи Қаландаровнинг хўжалиги тугатилсин, ўзи бу ердан бадарға қилинсин деса, қўлини кўтарсин* (А. Қаҳҳор). *Кимдаки ҳар кун гимнастика билан шуғулланиб турса, у соғлом ва бақувват бўлади* (газетадан).

Эргаш гапда эга бўлиб келган ким олмоши ўрнида қайси киши сўзи қўлланиб, бош гаптаги эгани изоҳлаб келади. Бундай гап тузилишига кўра аниқловчи эргаш гапга бир оз

ўхшаса ҳам, бош гапнинг эгасини изоҳлаб келгани учун эга эргаш гап саналади: *Қайси киши ҳақиқатни куйдаса, у енгиб чиқади* (Ш. Рашидов). *Қайси киши эртадаб шундай зарядка қилса, у дардга чалинмайди* (П. Турсун).

Шунингдек, нима олмоши ўрнида қайси нарса ёки қандай нарса бирикмаси ишлатилиб, бош гапдаги ўша ёки шу олмошларини изоҳлайди: *Қайси нарса кўзига кўринса, ўша уни қизиқтиради*.

Демак, эга эргаш гапли қўшма гап компонентларининг бир-бирига феълнинг шарт формаси орқали бирикадиган турда компонентларда келадиган кишилик ва сўроқ олмошлари сон жиҳатидан деярли мос бўлади. Шунинг билан бирга, бундай сўзлар ҳар икки компонентда ҳам деярли бир хил келишик формасида келади, яъни эргаш гапдаги бош келишикда қўлланган эгага мос ҳолда бош гапда олмош-эгалар шу келишикда келади. Бу хилдаги мосликнинг ўзгариши билан эга эргаш гап мазмуни ва функциясига кўра аниқловчи ва тўлдирувчи эргаш гапга силжийди: *Кимки Гўрўғлининг Ғиротини олиб келса, шунга бераркан Нигорхон қизини* (Ислом шоир). *Кимдан халққа жабр-зулм содир бўлса, у бизнинг душманимиздир* (Ойбек). *Кимки ўз ишидан рози бўлса-ю, шод бўлса, унинг иштаҳаси ҳам яхши бўлади* (Ш. Рашидов). *Нимаики қилсанг тилак, барига ўқиш керак* (Ҳамза).

Бу хилдаги қўшма гап компонентларининг кесими кўпинча феъл орқали ифодаланади. Бундай феъл кесимлар ҳар икки компонентда ҳам замон, шахс ва сонга кўра мос бўлади: *Аравадан нима тушган бўлса, ўша йўқолди халос* (Саид Аҳмад). *Кимки бўлса инсон, бўлса одам, халойиқнинг ғамини ейди дамодам* (Навоий). *Кимки Навоий асарларини ўқиган бўлса, у Навоийнинг қандай талангга эга эканлигини фаҳмлайди* («Еш ленинчи»).

Эга эргаш гапли қўшма гапларда нисбий сўзлар деярли ҳамма вақт ҳар икки компонентнинг олдида келади. Лекин айрим вақтда гапдаги бошқа бўлақларга аҳамият берилиб айтилса, ўша сўзлар олдин келиб, изоҳловчи эга кейин келиши мумкин: *Қайси киши бу гавдани тўдадан чиқариб, бошқа отличларни ўзиб бориб, Иброҳимбек олдига ташласа, молмулк ва хотинни ўша олади* (С. Айний).

-са орқали бош гапга бирикадиган эга эргаш гаплар:

а) бош гапдаги *у, ўша, шу* каби олмошларнинг маъносини очиш, конкретлаш учун хизмат қилади: *Ким деворнинг нариги томонида бўлса, у омон қолди* (Раҳмат Файзий).

б) эгаси бўлмаган бош гапда эга вазифасида қўлланади: *Кимки ҳалол меҳнат қилса, ватанimiz томонидан тақ-*

дирланади (газетадан). *Кимки Баргантада бўлмаса Памирни кўрган ҳисобланмайди («Ўзбекистон хотин-қизлари»).*

Эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг **-(а) р** ли формаси + экан тўлиқсиз феъли билан бирга келиб, шарт мазмунини ифодалайди. Бундай ҳолда бош гапдаги олмош эгани изоҳлаб кела олиши ҳам мумкин: *Кимки бировни ҳурмат қилар экан, у албатта ҳурмат кўради. Ким сенинг камчиликларингни очиб кўрсатмас экан, у сенинг ҳақиқий дўстинг эмас (мақол).*

Эга эргаш гап бош гапга сўроқ юкласи **(-ми)** ёрдами билан бирикади. Бунда эргаш гап бош гапда қўлланмаган эга вазифасини бажаради. Бош гап сўроқ гап тарзида шаклланган бўлса ҳам, эргаш гапдаги воқеани эслатиш, ёдга тушириш мазмунини билдиради: *Эсингда борми, Зеби, сен билан бизнинг тўйимиз бир лаган ош-у, бир жуфт бўз кўйлак билан ўтган эди (Саид Аҳмад). Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман деган эдим (А. Қаҳҳор).*

Эргаш гапли қўшма гапнинг бу турида сўроқ мазмуни фақат бош гапгагина хос. Шундай конструкциялар борки, бунда сўроқ мазмуни бутун эга эргаш гапли қўшма гапга тааллуқли бўлади: *Кўндан аниқмидики, бу ишга юраги дов бермаган (А. Қаҳҳор).*

Айрим вақтда эга эргаш гап билан бош гап **-ку** юкласи орқали бирикади. Бунда бош гап мазмунан кириш гапга жуда яқин бўлади: *Кўнглингизга келмасин-ку, одам ҳар хил бўлар экан (А. Қаҳҳор).*

Эга эргаш гаплар бош гап билан қандай грамматик воситалар орқали боғланишига қараб турлича ўринлашади: феълнинг шарт формаси орқали боғланганда бош гапдан олдин келади. Қи боғловчиси ва **-ми, -ку** ёрдамчилари орқали бирикканда, бош гапдан кейин келади: *Кимки ёмон бўлса, жазодини топар (Ислом шоир). Ҳар ким полвон бўлса, бўлади ҳушёр (Ислом шоир). Хатдан кўриниб турибдику, Валя Кузнецовнинг тўйини бу сафар ҳам яхши маъқулламайди (Медведов). Ҳуштаклардан равшанки, генерал ўзининг «фаолиятини» урушининг биринчи куниданоқ бошлаган (Медведов).*

КЕСИМ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП

Бош гапда кесим вазифасида келган кўрсатиш-сўроқ олмошлари кесим эргаш гап томонидан изоҳланади: кесим эргаш гап шахс ёки предмет маъносини кўрсатувчи эганинг белгисини, хусусиятини кўрсатади.

Кесим эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими фақат от кесим шаклида ифодаланган бўлади. От кесим эса содда ёки составли ҳолатларда учрайди.

Ҳамма кўрсатиш ёки сўроқ олмошлари ҳам бош гапда кесим бўлиб кела бермайди. Кўпроқ *шу* ва *ким* сўзлари кесим вазифасида қўлланади: *Сен кимсанки, командир сенга буйруқ бера олмаса?* (Яшин). *Гапнинг пухтаси шуки, ғўзаларимизни ҳам тузатиб олдик, ҳосил ҳам мўл бўлади* (Ш. Рашидов). *Орамизда ўтган гапнинг қисқаси шуки, биз у кишига қарол бўлиб, у киши бизга хўжайин эдилар* (П. Турсун). *Унинг менга қилган «хизмати» шуки, ушлаб қўлимни боғлаб, бошимга қамчи билан уриб, олиб келиб мана шу зиндонга қамади* (С. Айний). *Бизда одат шундайки, уйга келган меҳмонга ҳам кўсак чувитамиз* (Ойбек).

Баъзан кесим эргаш гап бош гапдаги от-тўлиқсиз феъл шаклида ташкил топган от составли кесимнинг от қисмини (кўпроқ турдош отларни) изоҳлаб, унинг маъносини очиб бериши мумкин: *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб ўзи пишса* (А. Қаҳҳор). *Дехқонлар Бойчибар эмаски, юганидан ушлаб истаган томонга бураверсанг* (Ш. Рашидов).

Демак, кесим эргаш гап бош гапда кесим бўлиб келган кўрсатиш олмоши — *шу* сўзи билан бирга сўроқ олмоши ва баъзан отни ҳам изоҳлаши мумкин.

Эргаш гап орқали маъноси конкретлашаётган бош гапнинг кесими, ўрин ва чиқиш келишиклари формасида ҳам қўлланади: *Унинг табиатдаги кўзга ташланадиган хусусияти шу эдики, меҳнатсевар йигит эди* (С. Бабковский). *Масала шундаки, бек афанди, Қобил ҳамон гумроҳлигича турибди* (Х. Фулом). *Кечиктириб бўлмайдиган вазифа шундан иборатки, икки-уч йил ичида аҳолининг озиқ-овқат ва саноат моллари билан таъминлашни кескин суратда амалга ошириш зарур* (газетадан). *Шикоятимизнинг мазмуни шундан иборатки, Афандини ишдан ҳайдаб юборсанг* («Муштум»).

Кесим эргаш гап ҳам эга эргаш гапга ўхшаш баъзан бош гапда қўлланмаган кесим шукининг вазифасини бажаради. Бундай бош гапларда зарур, муҳим, яхшиси, сабаби каби сўзлар эга вазифасида келган бўлади. Эргаш гап шу сўзларга кесим бўлиб келади: *Наимий бу эътиқодли мусулмондан ҳамон шубҳаланар, энг муҳими — унинг асосий гапни ҳадеб хас-пўшлаб, чап бераётганидан тоқатсизланар эди* (А. Мухтор). *Яхшиси, бу гапларни йиғштириб қўйиб, Лев Ильичнинг олдига бор* (С. Бабковский). *Сўрашимнинг сабаби — менинг ҳам боши худди сизникидай ёрилган бир онахоним бор эди* (М. Горький). *Яхшиси бу тўғрида ўйламай қўя қолинг* (Саид Аҳмад). *Қайта-қайта эзмаланишимнинг саба-*

би, яхши хотин кишига ёрдам қилади, рўзгорингни обод қилади демоқчиман (Саид Аҳмад). Яхшиси, сен Пятигорска бора қол (С. Бабаевский).

Бундай қўшма гапларда бош гаптаги кесимни қўллаш ёки қўлламаслик билан гапнинг структураси ўзгариб кетиши мумкин.

Агар эргаш гап бир составли бўлса, бош гаптаги кесим — шу қўлланмаслиги билан содда гапга айланади: *Ҳаммадан зарури шуки, Пўлатжоннинг бошини икки қилиб қўйиш (Саид Аҳмад) — ҳаммадан зарури Пўлатжоннинг бошини икки қилиб қўйиш. Коммунистик тарбиянинг муҳим белгиларидан бири шуки, меҳнат ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабатда бўлиш — коммунистик тарбиянинг муҳим белгиларидан бири меҳнатга ва ижтимоий мулкка коммунистик муносабатда бўлиш.*

Кесим эргаш гапли қўшма гап бу хилда содда гапга айланиш билан эргаш гап саналган компонент содда гапта составли кесимга айланади.

Баъзан кесим эргаш гап бош гаптаги сўроқ юкламаси (-ми) ни олган олмошни изоҳлаши мумкин: *Сиздан умидимиз шумидики, кўпчиликнинг фикрига қарши турасиз (А. Қаҳҳор).*

Эргаш гап баъзан бош гапдай тузилган кириш ибора характеридаги компонентлар билан бирга келиши мумкин. Бундай гапларни қатъий равишда кесим эргаш гапли қўшма гап деб бўлмайди. Чунки «бош гапдай» ифодаланган компонентнинг эга-кесимлик муносабати ва эргаш гап шу кесимнинг маъносини изоҳлаб келаётгани аниқ кўринмайди: *Аввали шуки, шунча йўлдан «болам» деб келган онасига нега бугун ётиб қол демади (А. Қаҳҳор). Аввали шуки, аравакаш билан қўшчи ўзи оч қолса ҳам, ўз ҳамкори бўлган от билан ҳўкизини тўйғашига интилади (С. Айний).*

Кесим эргаш гап деярли ҳамма вақт бош гапдан кейин келади: *Мени ҳайратда қолдирган нарса шуки, қиз жуда оғир ярадор бўлишига қарамай, жилмаяр эди («Ўзбекистон хотин-қизлари»).* *Бўладиган гап шуки, камбағаллар мажлис қилиб, сизни қапсанчилар қишлоғидан бадарға қилишга қўл кўтаришди (А. Қаҳҳор).*

*Шартим шуки, от билан,
Гўёки қанот билан,
Шу чинорга чиққанга,
Чиқиб уни йиққанга
Сўзсиз хотин бўламан* (Ҳ. Олимжон).

Ёзувчининг яна бир хизмати шундаки, у оддий одамларнинг ҳаётини жуда усталик билан тасвирлаб берди (газетадан).

ТЎЛДИРУВЧИ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП

Тўлдирувчи эргаш гап бош гаптаги фикрга объект сифатида хизмат қилади. У бош гапта олмош орқали ифодаланган тўлдирувчининг маъносини конкретлаштириб, изоҳлаб келади ёки тўлдирувчисиз бош гаптаги ҳаракатнинг объектини кўрсатади — бош гаптаги феъл кесимга нисбатан тўлдирувчилик вазифасини бажаради.

Тўлдирувчи эргаш гап бош гаптаги тушум, чиқиш, жўналиш ва ўрин-пайт келишигидаги, шунингдек, кўмакчили кўрсатиш олмошларининг маъносини конкретлаштириб беради. Эргаш гап қўлланмаган тўлдирувчи функциясини бажарганда, бош гаптаги ҳаракатнинг нимасидир аниқланиши лозимдай, объекти кўрсатилиши зарурдай туюлади: *Шуни унутмайликки, интернационализм, ўртоқлик ва дўстлик, софдиллик ва самимийлик, ахлоқий поклик ва ростгўйлик, камтарлик ва ҳушёрлик коммунистик тарбиянинг белгиларидандир («Қизил Ўзбекистон»).* Шунга иқрор бўлинки, *Олахўжамахсум одамларга ўтказган зулми учун халқ олдида жавоб бермай қолмайди (А. Мухтор).* Ҳозирги вақтда халқаро вазият даставвал шу билан характерланадики, *бутун тинчлик Демократия лагери халқаро аҳволдаги кескин вазиятни юмшатиш учун курашда жиддий муваффақиятларга эришдилар (газетадан).*

Тўлдирувчи эргаш гап айрим ҳолатларда бош гаптаги тўлдирувчи вазифасида келган отни ёки шу олмоши билан бирга қўлланган сўзни — тўлдирувчини изоҳлаб келади: *Энг муҳим нарсани қайд қилиш зарурки, бизнинг ёзувчиларимиз ўзларининг ижодлари билан турмушимизнинг буюк ҳақиқатига бутун қалбларидан содиқ эканликларини кўрсатадилар. Партия ва ҳукуватимиз томонидан қабул қилинган сўнги қарорлар шу нарсани равшан кўрсатмоқдаки, инсон тўғрисида ғамхўрлик қилиш — бизнинг мамлакатимизда энг муҳим масалалардан биридир (газетадан).*

Тўлдирувчи эргаш гапларни иккига бўлиш мумкин: воситасиз тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар, воситали тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар.

Воситасиз тўлдирувчини изоҳлайдиган қўшма гапларда бош гапнинг кесими ўтимли феъллар орқали ифодаланади: *Она биладики, энди ҳар наҳор, Бутун ватан бўйлаб тўлишар баҳор (Х. Олимжон).* Ойқиз, сиз шуни яхши билинки, *сизнинг жуда кўп самимий дўстларингиз бор (А. Мухтор).*

Сен шуни билиб қўйки, ҳеч бир ҳийла-найранг подшолик ишида фойда бермайди (С. Айний). Билиб қўйки, сени ватан кутади (Ғ. Ғулом).

Воситали тўлдирувчиси изоҳланадиган қўшма гапларда ўтимсиз феъллар бош гапнинг кесими бўлиб келади: *Мен аминманки, бутун халқ бир сигнал берилишини кутиб турибди* (Мирза Иброҳим). *Ҳеч шубҳа йўқки, пахтакор хотин-қизларимиз Ватан, халққа берган ваъдаларини муддатидан олдин бажарадилар* (газетадан). *Шунга эришмоғимиз керакки, моддий ва маънавий бойликлардан ҳамма тенг баҳраманд бўлсин* (газетадан).

Воситали тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар бош гап составида келган қуйидаги феълларнинг объектини изоҳлаши мумкин.

1. Фикрлаш билан боғлиқ бўлган *йўламоқ, кузатмоқ, тушуноқ, англамоқ, билмоқ, истамоқ, унутмоқ*¹⁷, *эсламоқ* (эсда тутмоқ, эсдан чиқармоқ), *хоҳламоқ* каби феълларни изоҳлайди: *Мен йўлайманки, бу таклифни шу ерда ўтирганларнинг кўпчилиги ёқлайди* (И. Раҳим). *Мен яхши ангадимки, чачвон бизнинг инсонлик қадримизни ерга уради, зеҳнимизни, кўзимизни хиралатади, ғафлатда қолдиради, ҳушёрлигимизни ўтмаслаштиради* (А. Мухтор). *Аммо Онахон шуни эслайдики, доим ғовур-ғувур эшитилиб турган ичкари эшикдан кутилмаганда Ефим Данилович чиқиб келди* (А. Мухтор). *Қизим, шуни унутмангки, ёмонларга йўлдош бўлмаслик керак* (Ш. Рашидов). *Шуни эсингда тутгинки, умримнинг охириги дақиқаларигача хаёлим сенда бўлади* («Афғон эртаклари»). *Аммо шуни ҳам унутмангки, оққуш қуш, ниҳоятда гўзал, пок ва ҳамма шоирлар куйлаган бўлса ҳамки, қушлигича қолади* (Ш. Рашидов). *Истайманки, сайроқ қушларинг Зафар куйин этсин тараннум* (Ҳасан Пўлат). *Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса* (А. Қаҳҳор)¹⁸. *Сиз шуни билингки, халқ ўз ишини билиб қилади* (Ойбек). *Лекин билингки, менга зангин ҳаёт асло керак эмас* (Ойбек). *Энди биз биламизки, яқин келажакда ўз инженеримиз тайин* (А. Қаҳҳор).

Бош гапнинг кесими *билмоқ* феъли орқали ифодаланганда, таъкидни кучайтириш ёки огоҳлантириш маъносини ифодалаш учун *қўймоқ* феъли ҳам бирга ишлатилади: *Шуни билиб қўйингки, колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳ-*

¹⁷ *Унутмоқ, эсдан чиқармоқ* феъллари кўпинча бўлишсиз шаклда келиб, тўлдирувчи эргаш гап томонидан изоҳланади.

¹⁸ Бош гапнинг кесими *хоҳламоқ* ёки *истамоқ* феъллари орқали ифодаланганда, эргаш гапнинг феъл кесимлари буйруқ ёки шарт-истак майли формаларида ифодаланиши мумкин.

барни ёқтирмайдилар (Ш. Рашидов). Билиб қўйки, ўша кунгача етиб келмасанг, мен тирик бўлмасман («Афғон эртаклари»). Билиб қўйки, сени Ватан кутади (Ғ. Ғулом).

2. Сезиш ва қабул қилиш билан боғлиқ бўлган кўрмоқ, эшитмоқ, сезмоқ, пайқамоқ каби феълларни изоҳлайди: Ефим Данилович аниқ пайқадими, у ўзи ҳақида ўйлаётгани йўқ (А. Мухтор). Онахон қалби билан сездими, Собиржони қандайдир хавфли, даҳшатли бир ишга бош қўшибди (А. Мухтор). Эшитдимки, қаҳрамон ном олибсан (Ф. Йўлдош).

3. Хабар бериш, дарак қилиш каби маъноларни ифодаловчи гапирмоқ, айтмоқ, таклиф қилмоқ, илтимос қилмоқ, уқдирмоқ, кўрсатмоқ каби феълларни изоҳлайди: Гапнинг даромадида шуни айтайинки, бу демак эскиликка ўт қўйдик демак (А. Мухтор). Яна айтки, бу халқ сира ўлмайди (Ҳ. Олимжон). Мен айтаманки, ҳар қанча оғирлик бўлса ҳам ўзимиз тўғрилаймиз (Саид Аҳмад). Софья опам гапирдиларки, комсомолнинг вазифаси янги заводлар, фабрикалар қуриш, душманларга қарши курашиш (А. Мухтор). Турмуш шуни кўрсатдики, бизнинг ижодий интеллигенциямиз ўзининг юксак ғоявий етуқлигини намойиш қилди (газетадан). Ҳа, уқдириб юборинг, бу пулга буғдой олсин (Ойбек). Мен таклаф қиламанки, қишлоғингиздаги халқ юз процент тўпланиб гигант бир колхоз қурсинлар (С. Айний). Мен мажлис ҳайъати ва правление аъзоларидан илтимос қиламанки, қирқ кишидан иборат қурилиш бригадаси ажратилсин (Саид Аҳмад).

4. Тингловчига таъсир этиш оттенкасини ифодаловчи ишонтирмоқ, таъкидламоқ, онт ичмоқ, такрорламоқ каби феълларни изоҳлаб келади: Игитлик ҳақида онт ичаманки, у зот кеча мен билан учрашган (Ойбек). Ишонтираманки, Кўкбулоқдан ҳам сув чиқади (Ш. Рашидов). Мен такрорлайманки, бир Иброҳимнинг гуноҳини ҳаммамизнинг гарданимизга юклама! (С. Айний).

5. Бош гапнинг кесими бўлиб келган кўрмоқ, қарамоқ феъллари ўз маъносидан четланиб, баъзан билмоқ феълига синоним бўлиб қўлланади. Тўлдирувчи эргаш гап шуларни изоҳлаб келади: Кўриб турибманки, юрагингизда яхши бир дардингиз бор (А. Мухтор). Раис кўрдими, бошқа гапга ўрин йўқ (Ш. Рашидов). Бой кўрдими, ўғилларининг қўлидан ҳеч иш келмас экан («Ўзбек халқ дostonлари»). Бунга қарангки, бутун бобо калони билан бу дунёга икки кўзи боғли келиб, боғли кетган чорвачи қашшоқнинг боласи доктор! (С. Анорбоев). Бунинг шумлигини қарангки, бизга билдирмай бир зумда ғойиб бўлибди («Муштум»).

Эргаш гаплари атов гап шаклида ифодаланган бош гапларнинг кесими ёки бош гапнинг ўзи ҳам шу феъл орқали ифодаланиб, юқоридагича билмоқ маъносини ифодалайди. Бу ҳилда тузилган тўлдирувчи эргаш гап бутунлигича сабаб, найт ёки шарт маъносини ифодалайди, кейинидан яна бошқа бир «бош гап»га ўхшаш гап келтирилади: *Кўрдинги, ош — кўтарма бош (Ошлигини билганингдан кейин бошингни кўтарма)... кўрдинги, тўполон аралашма (Тўполон бошлангенини билганингдан кейин аралашма).*

Бундай тўлдирувчи эргаш гаплар икки составли гап шаклида тузилган бўлиши ҳам мумкин: *Кўрдинги, жанжал ўзларидан чиқди — аралашмай жим тура бер (жанжал ўзларидан чиққанлигини билганингдан кейин аралашмай жим тура бер).*

6. Эргаш гап кесим составида керак, дозим ёўзлари иштирок этган бир составли гапнинг объектини изоҳлаб келиши мумкин: *Мен шунни айтишим керакки, ҳозирги янги шароит бизда одамлар билан ишлашни талаб қилади (А. Қаҳҳор). Шунни эсда тутуш керакки, ҳамма ишда ғалабанинг гарови меҳнатни тўғри уюштиришдир (Ш. Рашидов).*

Воситасиз тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар деярли ҳамма вақт бош гапдаги феъл кесимнинг объектини изоҳлайди ёки ўша кесимга ўзи объект бўлиб келади.

Воситали тўлдирувчини изоҳлайдиган эргаш гаплар бош гапдаги кесим — ўтимсиз феълларнинг объектини изоҳлайди ёки ўзи бош гапдаги феъл кесимга объект бўлиб, тўлдирувчилик вазифасини бажаради.

Бундай кўшма гапларда бош гапнинг кесими кўпинча *севишмоқ, эришмоқ, жалб қилмоқ, характерланмоқ, фарқ қилмоқ, бошламоқ, ишонч ҳосил қилмоқ, умид қилмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Гапни шундан бошлайманки, совет савдоёвга ҳали ҳам такаббурлик билан қарашлар ҳукм суради (газетадан). Дижқатни шунга жалб қилмоқчиманки, варақа бошдан-оёқ вакили мен бўлган давлатга қаратилган (Мирза Иброҳим). Шунга эришмоғимиз керакки, моддий ва маънавий бўйликлардан ҳамма тенг баҳраманд бўлсин (газетадан). Олимжон қатъий ишонар эдики, бу саволга, албатта, жавоб топилади (Ш. Рашидов). Умид қиламизки, у халқнинг ҳаётини янада ёрқинроқ, чуқурроқ ва тўлароқ акс эттиради (газетадан).*

Эргаш гап бош гапдаги от кесимларнинг маъносини конкретлаштириб келиши мумкин: *Шубҳа йўқки, Ўзбекистон ёзувчилари барча совет ёзувчилари каби халқимизга муносив агарлар яратиб берадилар (газетадан). Мен аминманки, бутун халқ бир сигнал берилишини кутиб турибди (Мирза*

Иброҳим). Мен аминманки, Навоий жаноблари ёққан илм машаққатини жаҳолат ва зулмат асло сўндирди олмас! (Ойбек).

Тўлдирувчи эргаш гап бош гап билан ки боғловчиси, -ми, -чи, -ку юкламалари ва феълнинг шарт формаси, деб ёрдамчиси орқали бирикиши мумкин: Қани айтинлар-чи, тўнага нима олиб боради? (Саид Аҳмад).

Бу хилдаги эргаш гаплар бош гапда тушиб қолган тўлдирувчининг функциясини бажаради.

Тўлдирувчи эргаш гап турли стилистик талабларга кўра бош гапнинг олдида ёки охирида келиши мумкин.

Эргаш гап бош билан -ки, -ку, -ми, -чи ёрдамчилари орқали бирикса, бош гапдан кейин келади, -са деб ёрдамчилари билан туташса, бош гапдан олдин келади: *Ҳеч қачон эсимиздан чиқармайликки, аёллар ўтмишда ҳаммадан кўп зулм кўрган, ҳаммадан кўп жаҳолатда қолган тенг яримиз* (А. Мухтор). *Иван Атаманов, сен айт-чи, беш йил ичида отлар миқдорини уч қиссага ошира олармиканмиз* (С. Бабаевский). *Ўзинг биласан-ку, у ердаёилар маълумотли бодам бўлиши керак* (С. Айний). *Виласизми, хўжайиннинг Нури деган қизлари бор* (Ойбек). *Кимдә-ким Гўрўғлининг Ғиротини олиб келса, шунга бераркан Нигорхон қизини* (Ислом шоир). *Уйдаёилар нимани буюрса, шунни бажар, гайларига қулоғ ёл* (Ҳамза).

Агар қўшма гап составидаги маълум сўз бошқаларига нисбатан алоҳида аҳамият берилиб, ажратиб, таъкидлаб кўрсатиладиган бўлса, у сўз гапнинг бош қисмига олиб ўтилади, бунинг натижасида бош гап эргаш гап ўртасида келади. Бундай гаплар функциясига кўра кўпроқ кириш гапларга яқинлашади-ю, лекин кириш гап саналмайди: *Алишер бунни яхши биламизки, бөлалик йилларида икки тилда бадиалар ижод қилиб, «зуллисонайн» лақаби билан шухрат топдилар* (Ойбек). *Шараф қўллезмаси деб аталган катта хатда. Билиб қўйки, азизим Сенинг улуғ номинг бор* (Ғ. Ғулом).

АНИҚЛОВЧИ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП

Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги аниқловчи вазифасида қўлланган айрим сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади ёки бош гапдаги предметнинг аниқловчиси вазифасини бажаради.

Аниқловчи эргаш гап кўпинча бош гапдаги предмет белгисини унинг ҳаракати ва ҳолатига кўра аниқлайди, яъни аниқланаётган сўзнинг ҳаракати ёки ҳолатига кўра белгисини кўрсатади. Бу эргаш гапни бирикмали аниқловчига айлан-

тирганимизда аниқроқ кўринади: *Заводимизда шундай кишилар борки, улар бир кунлик нормани икки юз процентдан ошириб бажарадилар — заводимизда бир кунлик нормани икки юз процентдан ошириб бажарадиган кишилар бор. Шундай ҳаёт туғиларки, у сенсиз яшай олмайди (А. Мухтор). У олти ёшида отасига шундай саволларни берар эдики, ота баъзан нима дейишини ҳам билмай қоларди (Ш. Рашидов). Одам борки, одамларнинг нақшидир (мақол).*

Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от орқали ифодаланган турли бўлақларни изоҳлаб келади:

1) Бош гапдаги эгани аниқлайди: *Айрим сабзавотчи қизларимиз борки, улар бу йил сабзавот экинларидан мўл ҳосил етиштириш, арзон нарх билан шаҳар меҳнаткашларини таъминлашдек шарафли вазифани муддатидан олдин бажарадилар (газетадан). Армияда шундай кишилар борки, улар дўстлар орасидаги самимиятни бузишни ҳунар қилиб олганлар. (Ойбек).*

2) Бош гапдаги тўлдирувчини аниқлаб келади: *Биз шундай кутубхона бино қилайликки, бутун эл қошида манзур ва мўғтабар бўлсин (Ойбек). Мен сиз билан шундай ишларни орзу қиламанки, Тўғонбек жаноблари, ундай ишлар дунёда ҳеч бир тождорга муяссар бўлмагандир (Ойбек).*

3) Эргаш гап бош гапдаги кесим вазифасида келган отларни изоҳлаши, аниқлаб келиши мумкин: *Бизнинг Совет Ватанимиз шундай бир иттифоқ оиладирки, бу оиланинг ҳар бир аъзоси ўз хонасида турса ҳам, ҳовли ва кўра, тирикчилик ва рўзғор жиҳатидан шерикдир (газетадан). Биз шундай замондамизки, илм-техника йўли ҳаммага очиқ (А. Қаҳҳор).*

4) Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги қаратқичли аниқловчининг маъносини изоҳлаб келиши мумкин: *Кимда-ким уни кўришга журъат қилар экан, унинг калласини олдираман («Афғон эртақлари»).*

5) Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги ҳолни аниқлаб келади: *Башоратнинг назарида Софья Борисовна шундай одам бўлиб гавдаландики, у стол йиғиштириш эмас, балки бутун халқнинг, бутун мамлакатнинг каттакон ишларини бажарган ва фақат шундай ишларнигина бажарадиган қудратли азиз киши эди (А. Мухтор).*

Баъзи аниқловчи эргаш гаплар бош гапдаги белгини аниқлаб келган сўзнинг маъносини конкретлаштиради. Бош гапдаги изоҳланаётган аниқловчи билан аниқланаётган предмет орасида яна бир аниқловчи қўлланган бўлиб, эргаш гап шу сўзни изоҳлайди: *Киши ҳаётида шундай ҳаяжонли дақиқалар бўладики, на тил, на бирон ҳаракат билан бу ҳолатни*

ифодалаб бўлади (Саид Аҳмад). Булар шундай қўрқмас ботирларки, жаноби олийнинг ўзларидан ҳам ҳайиқмайдилар (С. Айний). Бу шундайин ажиб диёрки, унинг зўр кўзгуси ойдир (Ҳ. Олимжон).

Бу хилдаги эргаш гаплар белгининг белгисини ифодалашига кўра даража ва миқдор эргаш гапларига яқинлашади.

Аниқловчи эргаш галли қўшма гапларнинг айрим турларида бош гапдаги аниқланаётган сўз эргаш гапда ҳам такрорланиши ёки айрим олмошлар билан алмашиниши мумкин. Бу хилдаги сўзларнинг формалари баъзан бир хил, баъзан ҳар хил бўлади.

Бош гапдаги аниқланаётган эга эргаш гапда олмош билан алмашиниб, эга вазифасида келиши мумкин: *Ботқоқлик орасидаги еримизда шундай лой борки, бунақаси (бунақа лой — М. А.) бутун районда йўқ (Г. Николаева). Жамиятимизда шундай қолоқ одамлар ҳам борки, улар (қолоқ одамлар — М. А.) хотин-қизлар фаолиятини уй ишлари билан чегаралаб қўйдилар (газетадан). Лекин ҳақиқий ҳаётда шундай воқеалар бўладики, булар (воқеалар — М. А.) даҳшатли афсонадан минг ҳисса ёмонроқ бўлади (П. Турсун).*

Бош гапда эга вазифасида келган отлар эргаш гапда олмош билан алмашиниб, ёки алмашинмай бош гап бўлаги вазифасида келади — эргаш гапдаги фикр ўша бош гапдаги эга ҳақида боради: *Бизга шундай илмий техника маркази керакки, унга турли ихтисосдаги юзлаб ишчилар бирлашсин. Мамлакатимизда шундай мактаблар борки, улардаги комсомол ташкилотлари ўқувчилар орасида обрў қозонган ҳолда, пионерлар билан катта иш олиб бормоқдалар (газетадан). Ер юзида шундай тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайдилар (А. Қаҳҳор).*

Аниқловчи эргаш гап бош гап билан ки ёрдамчиси ва феълнинг -са аффиксини олган шарт формаси орқали бирикади.

Кириш гап, кириш ибора характеридаги кесими -ган+ча аффиксларини олган айрим гаплар бош гапдаги предмет белгисини ифодалаши мумкин: *Мен кутганча жавобни бердингиз, ака, тан бердим (Саид Аҳмад). Унинг эндиги ҳикояси кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғрисида эди (А. Қаҳҳор).*

Аниқловчи эргаш гап бош гапга -ки ёрдамчиси орқали бирикса, бош гапдан кейин келади, кесими феълнинг -са аффиксини олган формаси орқали бирикса, олдин келади: *Бу шундай бир дараки, Раҳимхон қирқ минг аскарни билан келиб йўл тополмай кетган (С. Айний). Кимда-ким меҳнатга*

чидамсиз бўлса, унинг ишининг ривожига ҳақида ўйлаш ҳам мумкин эмас (Навой). У менга шундай куч бўлиб туйилдики, бу куч олдида ўлим ҳам, душман ҳам ожиз («Ўзбекистон хотин-қизлари»).

ҲОЛАТ ЭРГАШ ГАПЛАРИ

Бундай эргаш гаплар бош гапнинг қисимидан аниқлашган ҳаракатнинг ёки бош гапдаги бутун воқеанинг қай тарзда, қандай вазиятда бажарилганлигини, даража ва миқдорини; бир воқеа иккинчи бир воқеага ўхшатилиши, чоғиштирилишини билдиради. Ҳолат эргаш гаплари бош гапдаги ҳаракатнинг белгисини кўрсатади ёки қўшма гапдаги воқеаларни ўхшатиш ва чоғиштириш орқали изоҳлайди. Шунга кўра ҳолат эргаш гапларини бир неча турга ажратиш мумкин.

1) Бош гапдаги ҳаракатнинг қай тарзда юзага келишини кўрсатувчи эргаш гаплар — равиш эргаш гаплари;

2) Бош гапдаги воқеа билан эргаш гапдаги ҳаракат ёки белгининг даражасини, ўлчовини кўрсатувчи эргаш гаплар — ўлчов-даража эргаш гаплари;

3) Бош гапдаги воқеани чоғиштириш ва ўхшатиш орқали изоҳлайдиган эргаш гаплар — чоғиштириш, ўхшатиш эргаш гаплари.

РАВИШ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП

1. Равиш эргаш гаплар бош гапда бажариладиган ҳаракатнинг қай вазиятда, қай ҳолда юзага келишини билдиради: *Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дарахтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб кишининг вужудини, руҳини яйратадиган май ҳавосидан маст бўлиб, хиргойи қилиб кетаётган эди (А. Қаҳҳор). Бу ҳаётни оқоплар, землянкаларда, қорда, бўронда, ўт ва ўлим гирдобиди, хастахоналарда бағри хун бўлиб, соғинмаганмиди у? (Ойбек).*

Равиш эргаш гап бош гап билан асосан равишдошнинг **-(и)б** аффиксини олган формаси, баъзан бўлишсизликни ифодаловчи **-май** аффиксини олган равишдош, ўтган замон сифатдошининг ҳолда сўзи билан бирга келган варианты ва бўлишсиз формаси, *деб, дея* ёрдамчилари орқали бириқади.

Равиш эргаш гаплар халқ оғзаки ижодида, шунингдек, шеърӣ асарларда бош гапдан олдин (бош гапнинг ўртасида эмас) бирдан ортиқ ҳолда келиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилишидаги бир

неча ҳолатлар берилган бўлади: *Хасанжоннинг қадди ёйдаи букилиб, икки кўзидан ёши тўкилиб, ичи ғамга тўлиб, ранги гулдай сўлиб, ўғлига қараб бир сўз деди* («Ўзбек халқ дасдонлари»). *Шохдор-шоҳдор лашкар келиб Чамбил қалъасини оламиз деб умид қилиб, қочган қутулиб, зингил турганлари тутулиб, Қисоқўз билан Рустам полвон ўлиб, тағи қанча лашкари нобуд бўлиб, мол-зарлари ҳаммаси қолиб, кетгани бошни олиб, Гўрўғлининг одамлари қувиб йўлга солиб, билган ишини қилиб, ўрда бозор анча анжом қолиб, кетиб қолган ўлжага эга бўлиб, анча дунё, зарлар қолиб, ҳамма баҳодирлар йиғилиб, буларни бу ерга тўплаб, уйиб Гўрўғли айтди.* (Фозил Йўлдош).

*Булбуллари наъма соз этиб,
Чечаклари ишва, ноз этиб,
Оғочлари сарафраз этиб,
Хусни тўлиб очилур баҳор* (Уйғун).

Равиш эргаш гаплар кўчирма гапли қўшма гапнинг автор гапи составида келади — автор гапи равиш эргаш гапли қўшма гап ҳолида шаклланади. Кўчирма гапдан кейин келган автор гапида кесим состави олдин, эга состави кейин келганидек, камроқ аҳамият бериб айтилган, вазифасига кўра иккинчи даражали ҳисобланган равиш эргаш гап ҳам бош гапдан кейин келади: *Шошманг, шошманг — деди Саудий қути ўчиб* (А. Қаҳҳор). *Наҳотки ўз бухгалтерим шундай қилса-я, — деди кўнгли бузилиб* («Муштум»).

Равиш эргаш гап бош гапга -масдан аффиксини олган бўлишсизлик равишдоши орқали бирикади. Бу аффиксини олган сифатдош формаси кўпинча бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини билдириб, пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади. Айрим вақтда бу форма бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини эмас, ҳаракатнинг қай ҳолда содир бўлганини билдиради: *Наимийнинг бирор иши ўнгидан келмасдан, бирор мақсади юзага чиқмасдан умри бекорга ўтиб кетди* (А. Мухтор). *Кун бўйи емасдан бир бурда ҳам нон, ...Балки саҳарларда нола қиларсан* (Уйғун).

Доб, дея сўзлари кўчирма гап+автор гапи типида тузилган конструкциялар таркибида қўлланиб, улар орасида равиш эргаш гапли қўшма гаплардагидай боғланиш мавжуд эканлигини кўрсатади. Бундай қўшма гапларда кўчирма гап эргаш гап функциясида, автор гапи бош гап функциясида келади: Бахтинг бор деб, эсади еллар (Уйғун). *Тарк этиб уйқуни жанга кетади, Қайдасан зафар деб, соҳибқиронлар* (Уйғун). *Эрам кетган Гулнор яна келди деб, Балли, Аваз иш кўрсатиб келди деб, Келаетир Авазхондай зўравор* («Ўзбек

халқ достоқлари»). *Сизга таянади республикамиз, ўзимнинг лобарим, чечан қизим деб* (Ғ. Ғулом).

Агар эргаш гаплар уюшиб келса *деб, дея* ёрдамчилари фақат кейинги компонентда қўлланади: *Ғирот келди, Чамбил обод бўлди деб, ...Келаётир Авазхондай зўравор* («Ўзбек халқ достонлари»).

*Ленин мадад қилсин шонли шаҳарга...
Бошидан кетмасин саодат, зафар —
Дея селкиллаиб оқ соқолини
Чоллар дуо қилур шому саҳар* (Уйғун).

Қўшма гапнинг бу турида кўчирма гаплик мазмуни анча кучсизлана борган. Шунинг учун ҳам бундай гапларни кўчирма гап ва автор гапларига эмас, бош ва эргаш гапларга ажратамиз. Бош гапга бу хилда бирикадиган эргаш гаплар компонентларни туташтирувчи ёрдамчиларига, кучсиз бўлса ҳам кўчирма гаплик мазмуни борлигига кўра мақсад эргаш гапларига ўхшайди. Уларни бир-биридан айирувчи нарса феъл кесимларнинг шаклланиши ва мазмунидан мақсад англашилишидир. Равиш эргаш гаплари *деб* орқали бош гапга бирикканда эргаш гапнинг кесими феълнинг аниқлик майли формасида, мақсад эргаш гапларнинг кесими эса, буйруқ майли шаклида қўлланади. Шунингдек, равиш эргаш гапдаги ёрдамчини *деган ҳолда*, мақсад эргаш гапдаги ёрдамчини *деган мақсадда* деб қўллаш мумкин.

1. *Эрам боғдан қайсар Аваз келди деб* (...келди деган ҳолда — М. А.), *келаётир Авазхондай зўравор* — равиш эргаш гапли қўшма гап.

2. *Планимиз тўлсин деб* (деган мақсадда — М. А.), *шартномага қўл қўйдик* — мақсад эргаш гапли қўшма гап.

Равиш эргаш гапнинг феъл кесими *-гудек* аффиксини олиб, бош гапга бирикиши мумкин: *Онахон икки тирсагини кенг ёзиб, столнинг четини бармоқлари ботиб кетгудек маҳкам ушлади* (А. Мухтор).

Равиш эргаш гап бош гапдан олдин, унинг ўртасида ёки ундан кейин келиши мумкин: 1. *Юрагида ҳислар тўлиб-тошиб, Уктам ҳайкал теварагида анча вақт аста-аста юрди* (Ойбек). *Отлар юролмай чалкашиб, кўп ўликлар қондай шишиб, Ҳасан қилди майдонда жанг* (Эргаш Жуманбулбул). *Қўрқоқларнинг ақли шошиб, Ботирлар, урушда тошиб, Бир бирига қилич солди* («Ўзбек халқ достонлари»).

2. *У, юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келди* (А. Қаҳҳор). *У, уйига хийла таъби очилиб қайтди* (А. Қаҳҳор). *Маҳкам, қошлари йўғирилиб, Эшонбоевга қаради* (П. Қодиров).

3. *Бундай боқсам, сен турар эдинг,
Олма пишиб ёноқларингда (Н. Назруллаев).
Ойимлар ўтирар кокилин осиб,
Мушки анбар ҳиди ҳар ённи босиб (Ислом шо-
ир).*

ЎЛЧОВ-ДАРАЖА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП

Ўлчов-даража эргаш гаплари бош гапдаги воқеа билан эргаш гапдаги воқеанинг даражасини аниқлаш ва миқдорини ўлчаш учун қўлланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги кесимнинг белгисини ёки феъл кесим олдидаги равиш, даража-миқдор ҳолларининг белгисини кўрсатувчи *шунча, шундай, шунчалик, шу даражада* каби сўзларнинг маъносини конкретлаштириб келади: *Капитан қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон ҳам шундай эмаклаб кетди (А. Қаҳҳор). Мунис қандай майин қиз бўлса, унинг ашуласи ҳам шундай майин эди (А. Қаҳҳор). Тоғаси қанча қизишса, Ойқиз ўзини шунча оғирликка соларди (Ш. Рашидов).*

Ўлчов-даража эргаш гаплари бош гапга феълнинг шарт формаси, -ки боғловчиси, -ган сари (*сайин*) ёрдамчилари орқали боғланади. Бош гап билан -са орқали бирикадиган ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда нисбий сўзлар компонентларни бириктириш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапдаги кесимлар кўлинча синоним бўлади: *Сартарош устасини қанчалик кўп ишлатса, Матжон семиз ҳам бу сўзни шунчалик ортиқча ишлатарди («Муштум»)* Ҳар бир жон бошига тўғри келадиган саноат маҳсулоти қанчалик кўп бўлса, мамлакатнинг иқтисодий қуввати шунчалик ошиқ бўлади (газетадан).

Кесимлар ўзаро синоним бўлмаса ҳам, маънолари бири-бирига яқин бўлиши мумкин: *Колхоз ишлаб чиқариши қанча ўсса, норма ҳам шунча ошиши керак (И. Раҳим). Жанжал қанча узайса, хизмат ҳақи шунча кўпаяди (С. Айний).*

Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги ўлчовнинг ортиши билан бош гапдаги ўлчовнинг ҳам ортиши, даражанинг ошиб бориши, орттирма даража оттенкаси ифодаланиши мумкин. Бу нарса худди равиш, миқдор-даража ҳолларидаги қиёсий даражага ўхшайди: *У қанча кўшиқ айтса, сеvimли Бамбур унинг кўзларига шунча равшан кўрингандай сезиларди (Ш. Рашидов). Колхозда мутахассислар қанча кўпайса, ишимиз шунча олдинга босади (А. Қаҳҳор). Боя Волков қандай тажанг бўлиб келган бўлса, энди Жўрабой ундан баттар диққат бўлди (Саид Аҳмад).*

Орттирма даража оттенкаси бор бўлган бундай эргаш гапларни **-са** аффикси ўрнига **-ган + сари** ёрдамчисини қўллаб нисбий сўзларсиз ишлатиб кўрсак, даражанинг ортиқ эканлиги аниқроқ кўринади: *У қанча қўшиқ айтса* (— *У қўшиқ айтгани сари*), *севимли Бамбур унинг кўзларига равшан кўрингандай сезиларди*.

Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапнинг айрим турларида компонентларнинг кесимлари, баъзан миқдор билдирувчи ҳоллари ҳам маъно жиҳатидан бир-бирига зид бўлади.

Бундай кесимлар:

а) антоним бўлиши мумкин: *Насиба қанчалик сергап ва сермулозимат бўлса, Маҳбуба шунчалик камгап ва камсўқум эди* (О. Еқубов). *Мен қанча бадбахт бўлсам, сен шунча бахтли бўл* (С. Бородин). *Фарҳод Хисров билан тортишувда қанча баланд кўтарилса, Хисров шунча тубан тушади*.

б) бир-бирига зид, лекин антоним бўлмаслиги мумкин: *Мен қанча хароблашсам, у шунча хурсанд бўлади* (Ойбек). *Кишининг гавҳари қанча тоза бўлса, унга қилинган зулм шунча қайғули бўлади* (Навоий). *Меҳнат қилсанг қийин бўлса, самараси шунчалик ширин бўлади* (Саид Аҳмад). *Унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади* (А. Қаҳҳор).

Бундай қўшма гапларда ўлчов-даража маъносини кучайтириб, таъкидлаб кўрсатиш учун миқдори ўлчаниб, даражаси белгиланаётган бўлақлардан кейин кўпинча ҳам юкламаси ишлатилади. Кесимлари антоним ёки маънолари бир-бирига зид бўлган сўзлар орқали ифодаланган гапларда ҳам ёрдамчиси қўлланмайди: *Миллионларча омманинг онглилиги қанча юқори бўлса, коммунистик қурилиш планлари ҳам шунча муваффақиятли бажарила боради* (газетадан). *Чуқур қанча кўп бўлса, аравакаш ҳам шунча нотинч бўлади* (А. Қаҳҳор). *Бурама мўйловли милиционер боя қирғоқда қандай бетоқат бўлиб турган бўлса, Умурзоқ ота ҳам у ёқ бу ёққа ўшандай юра бошлади* (Ҳ. Фулом).

Ўлчов-даража эргаш гапларининг бу тури бир составли гап шаклида келган «бош гап»ни изоҳлаши мумкин: *Қанча кўп йўқотса ёвни — шунча соз* (Уйғун). *Қанча йироқ кетса, шунча яхшидир* (Уйғун).

Феълнинг **-(а) р** экан ёрдамчисини олган формаси ҳам ўлчов-даража эргаш гапнинг кесими бўлиб келади. Бундай гапларда ўлчов-даражадан кўра шарт мазмуни кўпроқ бўлиб, эргаш гапнинг бошида *модомики* сўзи ишлатилади: *Модомики у вақтда миҳ топиш шунчалик қийин бўлар экан, динамо машина топиш ундан ҳам мушкул эканлиги маълум* (А. Қононов).

-ки ёрдамчиси эргаш ганни бош гапга боғлаб келганда, икки компонентда воқеа ёки белгининг ўлчови ва даражаси ифодаланлади. Бундай эргаш гапларда қисман натижа оттенкаси ҳам ифодаланган бўлади.

Ўлчов-даража эргаш гап бош гап билан бириктиш усуллари ва стилистик талабларга кўра турлича ўринлашади.

-ки ёрдамчиси орқали бирикканда, бош гапдан кейин келади: *Тўплар шу қадар тез ва қаттиқ отилаётган эдики, биров бир хирмон қайроқ тошни ағдариб совираётгандек ёки заранг ёғочдан ясалган бочкани мушлари билан тез-тез уриб ногора қилаётгандек эшитиларди* (Б. Полевой). *У шу қадар хурсанд эдики, ҳатто, Жўрахоннинг назарида, шу топда ўзига ҳам ўхшамас, яшариб, чиройли бўлиб кетган эди* (А. Мухтор).

-са, ган сари, -ган сайин ёрдамчилари орқали бириккан эргаш гаплар кўпинча бош гапдан олдин келади: *Тоғаси қанча қизшса, Ойқиз ўзини шунча оғирликка соларди* (Ш. Рашидов). *Ҳўкизнинг янгича турмуши жонланган сари, ҳар хил йиртқич ҳашарот ҳам кавагидан ўрмалаб чиқаверди* (А. Мухтор). *Вақт ўтган сайин, касалнинг ҳарорати кўтарилар эди* (А. Қаҳҳор).

Бундай қўшма гапларда аҳамият бериб айтилган бўлак гапнинг олдига кўчирилиши натижасида эргаш гап бош гапнинг ўртасида келади: *У тиззасининг кўзи ва тирсаги ачишиб оғриган сари, тобора асабийлашарди* (Ш. Рашидов). *Олимжоннинг юраги Ойқиз яқинлашган сари дук-дук урар эди* (Ш. Рашидов).

ЧОҒИШТИРИШ-УХШАТИШ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеа ёки предмет эргаш гап орқали чоғиштирилади ёки ўхшатилади.

1. Чоғиштириш эргаш гаплари кўпинча бош гапдаги эга, тўлдирувчи, ҳол ёки бошқа бўлақларни эргаш гапдаги бўлақлар билан чоғиштиради, таққослайди. Бундай эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт формаси, равишдошнинг -гунча аффиксини олган шакли орқали бирикади. Кесимлари **-гунча, -май, -гандан кўра** ёрдамчиларини олган конструкцияларда ҳам чоғиштириш оттенкаси англашилади. Бундай конструкциялар эгалари умумий бўлганидан оборотларга ўхшаб, уларда кўпинча воқеаларнинг қайсиси ортиқ эканлиги кўрсатилади. Шунинг учун ҳам бундай конструкцияларда бош гапнинг кесими *яхши, афзал* каби сўзлар орқали ифодаланган бўлади: *Яна айтки, Муъазга бўлгунча қул, минг афзалдир бўлмоқлик бир ҳовуч қул* (Х. Олимжон). *Қул*

дек бўлиб минг йил яшагунча, шердай бўлиб бир кун яшамоқ яхши (мақол). Доим бойнинг ташқарисида ёки боғида хизмат қилгандан кўра, Йўлчи учун «катта ер» билан шаҳар орасида аравада қатнагани яхшироқ эди (Ойбек). Юз йил ибодат қилгандан кўра, бир соат фикр юритган афзал (П. Қодиров).

Кесми равишдошнинг **-май** аффиксини олган конструкциялар ҳам чоғиштириш маъносини ифодалайди. Уларнинг бир қисмида чоғиштириш, иккинчи қисмида салбий истак (ёки қарғаш) ифодаланган бўлади. Бундай конструкциялар кўпроқ жонли тилда учрайди: *Менга яхшилик қилмай, ўл. Биз билан бирга юрмай, ўл.*

Асосий эътибор салбий истак (қарғаш)га қаратилганда, қарғаш билдирадиган бўлак гапнинг олдига кўчирилади: *Онани ўлсин, сени бу ерга ёлғиз юбормай* (А. Мухтор).

Эргаш гапларнинг мустақил эгаси мавжуд бўлиши ёки эга қўлланмай қолиши мумкин. Бундай қўшма гапларда ҳам юқоридаги конструкциялардагидек икки воқеа, ҳаракат ёки предметнинг қайси бири афзал, яхши экани кўрсатилади — икки гап чоғиштирилади: *Йигит кишининг боши эгилгунча, ҳўкизнинг шохи синсин* (мақол). *Сенга зарра озор берганимдан кўра, Яхшироқ кўзимга тупроқ тўлгани* (Уйғун). *Қошинг қора бўлгунча, юзинг қаро бўлсачи* (қўшиқ). *Бепоён далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгунча, гуллар ўссин* (газетадан).

-гандан кўра ёрдамчисини олган эргаш гапларнинг кесми кўпинча бир хил сўз билан ифодаланadi. Чоғиштириш эргаш гаплари кўпинча бош гапдан олдин келади: *Китобни Карим ўқигандан кўра сен ўқи.*

2. Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларда бир воқеа билан иккинчи воқеа бир-бирига ўхшатилади. Қўшма гапнинг бу турида ўхшатиш билан бирга қисман чоғиштириш отенкаси ҳам бор. Баъзан улардаги ўхшатиш тўла ёки қисман бўлади. Айрим ўхшатиш эргаш гаплари реал бўлмаган, ҳатто бўлиши мумкин бўлмаган — фараз отенкаларини ифодалайди: *Пахтазорда кезар машина, гўё олтин кема сузар кумуш денгизда* (Уйғун). *Мен шундай ҳис қиламанки, гўё биз жуда баланд, жуда тик тоққа узоқ-узоқ тирмашиб чиққанмиз* (П. Турсун). *Челакчи эшик олдида тақирлатиб иш бошлади, гўё тунукасозлик дўкони кўчиб келган эди* (П. Турсун). *Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда у севгани билан видолашар эди* (А. Қодирий).

Ўхшатиш эргаш гаплари бош гап билан **-гўё**, **-гандай** (**-ганидек**), **-гани каби** (**сингари**), **-ганига ўхшаш** ёрдамчиларни орқали бириқади.

Баъзан бу ёрдамчилар бирдан ортиқ кела олиши ҳам мумкин. Бу ёрдамчиларнинг қайси бири қачон ишлатилиши ҳар бир асарнинг жанр хусусиятига, сўзловчи ёки ёзаётган кишининг стилига боғлиқ.

Ўшатиш эргаш гапли қўшма гапларда *гўё* ёрдамчиси **-ки** юкламасини олиб, *гўёки* шаклида қўлланади. Бундай эргаш гаплар мазмунига кўра *гўё* ёрдамчиси орқали бош гапга бирикадиган эргаш гаплардан деярли фарқ қилмайди:

*Юрак ҳаяжонда, гўёки қуёш
Бор ҳароратин бергандай қонга* (Ғ Ғулом).

Ўқидим, гўёки қулоқларимда янгради дўстларнинг қувноқ кулгиси (Уйғун). *Очликдан, жароҳатдан, йўл азобидан толиққан юз минг банди чурқ этмай турар, гўёки поймол қилинган Ҳиндистон тупроғи сукунат ичида ётар эди* (С. Айний).

Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар бирдан ортиқ ҳолда келиб, ўшатиш оттенкасини кучайтириш билан бирга эргаш гапдан чоғиштириш ёки қисман натижа маънолари англашилаётганини кўрсатади: *Фроська шундай чопқиллаб кетдики, гўё у намқуш тунга сингди* (Ғ. Николаева). *У қизга шундай тикилдиди, гўё шу қарашдаёқ, бир-бирларининг ичларида нима борлигини кўрдилар* (П. Турсун).

Баъзан **-ки**, **гўё**, **-гандай** ёрдамчилари биргаликда ишлатилади; бунда **-ки** ёрдамчиси бош гапнинг кесимидан кейин. *гўё* сўзи эргаш гап олдидан, **-гандай** эса, эргаш гапнинг кесими составида келади: *Бу плакатдан Умурзоқ ота шу қадар қаттиқ таъсирландики, гўё улуғ инсон билан юзма-юз учрашгандай доҳий халқлар бахти тўғрисида йўлаб, меҳнаткашларни коммунизмга олиб борадиган йўлни чизиб бераётган дамда уни кўргандай* (Ш. Рашидов). *Валентина қишлоқ советида совуқ телефон трубкасини юзига маҳкам босдики, гўё унинг юзидан чиққан иссиқ сим бўйлаб Андрейга етадигандек* (Ғ. Николаева). *Ғоят тўғри ва аниқ эгатлар қўйилган эдики, гўё ер қуюқ тишли тароқ билан тараб қўйилгандай. Новдалардан тоза кўкат ҳиди шундай бурқиб келардики, гўё баҳорнинг ўзи қирқ иккинчи палатага кириб келаётгандай* (Б. Полевой).

Ўшатиш эргаш гапли қўшма гапда компонентларнинг ўринлашуви турличадир.

Эргаш гап бош гап билан **-ки** ёрдамчиси орқали бирикканда у бош гапдан кейин келади. Бундай қўшма гапларда асосий эътибор бош гапдаги воқеадан кўра эргаш гапдагига қаратилган бўлиб, эргаш гапда чоғиштириш ва ўшатиш оттенкалари ифодаланади: *Оппоққина нозик юзи қуёшда шун-*

дай тиниқ кўриндики, *гўё у нурдан яратилгандай* (Ойбек). *Ҳозир мен сизнинг олдингизда шундай бир ноқулай аҳвол-даманки, гўё сиз янги танишдай* (П. Турсун).

Эргаш гап *гўё, -гандай (-дек), гўё... -гандай* каби ёрдамчилари орқали бош гапга бирикканда, стилистик талабга кўра бош гапдан олдин ёки кейин келиши мумкин: *Назокат деворга сирганиб ўзидан-ўзи ўтириб қолди, гўё биров авайлаб ўтказиб қўйди* (А. Мухтор). *Гўё унинг қошида Ойсултон эмас, бошқа бир қиз тургандек, унинг кўзларига дадил тикиларди* (Б. Кербобоев). *Сиз келдиңгиз, гўё харобага офтоб тушгандай бўлди* (Ойбек). *Кечқурунлари уйга кириб чироқни ёқсам жуда енгил тортаман, гўё уйга ўз фарзандларим учиб киргандай* (О. Гангар).

-ган (и) каби (сингари), -ганга ўхшаб ёрдамчилари эса кўпинча бош гап ичида эга ва кесим составида келади: *Репин ишлаган расмлар худди кўз ўнгингда жонли киши гавдалангани сингари, ажойиб ишланган* (газетадан). *Йўл борган сари узоқлашиб кетаётганга ўхшаб, сира поёни кўринмасди* (Саид Аҳмад).

Эргаш гапнинг кесими *-гандай* ёрдамчисини олиб, эргаш гап олдида *гўё (худди)* сўзлари қўлланмаган бўлса, бош гапдан олдин келади: *Ҳамманинг қулфи дили очилгандек, мажлис қизиб кетди* (Ойбек). *Дори беморни тузатганидек, танқид камчиликни тузатади* (Саид Аҳмад).

-ганидай ёрдамчисидан кейин бўлмоқ, эмоқ, туюлмоқ каби феъллар қўшилса, бош гапдан кейин келади:

*Ўзбек грузинни севмоқ билан шод,
Армани Ширинни севгандай Фарҳод.*

Бизнинг ҳосилларни кўрган қардош халқ, Қувонар уйига тўлгандай буғдой (Ғ. Фулом).

Ухшатиш эргаш гаплари баъзан бош гапнинг ўртасида келиб кириш конструкцияларига яқин вазифани бажаради: *Наимий байтни гўё бутун вужудини эҳтиросли нафосат қамрагандек, юраги эзилиб-эзилиб кетгандек, аянч ялворишли ярим йиғи оҳанги билан ўқиди* (А. Мухтор). *Қилтириқ Махсум, бу аччиқ товуш елкасига тепки бўлиб теккандай, дўкон эшигидан отилиб чиқди* (А. Мухтор). *Онахон, иссиқ елкасига биров муздек қўлини босгандек, сесканиб тушди* (А. Мухтор).

ПАЙТ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП

Пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзга келиш пайтини — вақтини билдиради. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг фақат пайтиниги-

на билдириб қолмай, шунга боғланган ҳолда шарт ва сабаб отгенкаларини ҳам кўрсатади. Лекин бундай гапларда сабаб, шарт маъноларидан кўра пайт маъноси устун туради. Эки аксинча, баъзан пайт кучсизланиб, бошқа маънолар устун бўлади¹⁹. *Бозорнинг говур-ғувури, турли-туман оломи билан тўла «Чорсув»га яқинлашгач, Тўғонбек бирдан тўхтади (Ойбек). Узоқ кенгашдан сўнг бирон маъқул чора топилмагач, ёғочдай қотган, жунсиз, тақир пўстакда, ҳужра тўрида ўтирган Алоиддин Маҳшадий кичкина гавдаси билан енгилгина кўзғалиб, узун печи осилган катта саллали бошини чайқади (Ойбек).*

Мисолларнинг биринчисида соф пайт, иккинчисида пайт-сабаб мазмуни ифодаланган. Баъзан бу гапларнинг биринчисида соф пайт, кейингиларида пайт-шарт мазмуни ифодаланган бўлиши мумкин: *Ефим тоға ўртага чиққандан кейин, атрофга қараса — ишчилар катта бир масалани муҳокама қилишяпти (А. Мухтор). Бўрон бўлса, зўр денгизлар чайқалар (Фозил Йўлдош). Модомики янги даврга киришни истар эканмиз, у ҳолда эски урф-одатларни ташлаш керак.*

Пайт эргаш гаплар бош гапга турли грамматик воситалар — феъл формалари, кўмакчилар ва айрим юкламалар орқали бирикади.

1. Феълнинг сифатдош формаси пайт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи актив грамматик воситалардан ҳисобланади. Сифатдошнинг ўтган замон шакли:

а) келишик формалари билан келиб эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Онахон гап бошлаганда, шовқин яна тинди (А. Мухтор). Бой оғилхона олди билан дарвоза томон келаётганда, дала ёқдан от туёқларининг дупури, одамларнинг говур-ғувури эшитилди (Ҳ. Гулом).*

б) ҳам кўмакчи, ҳам келишик формаларини олган ҳолда компонентларни бир-бирига бириктиради: *Фабрика битгандан кейин, мана шунақанги чит ҳам мўл-кўл бўлиб, арзон бўлиб қолар-а, болам? (А. Мухтор). Сергей, Хохлаков билан бирга кетгандан сўнг, Семён ёлғиз қолиб зерикди (С. Бабаевский).*

в) эмоқ тўлиқсиз феълнинг эди, экан формалари билан бирга қўлланиб эргаш гапни бош гапга туташтиради: *Онахон эшикни қия очиб, Собиржонга мева-чева, чойнак-пиёла узатаркан, уларнинг гаплари қулоғига чалинар эди (А. Мухтор). Холмурод бораётган эди, чол кўзларини олайтириб дарвозани ёпиб олди (П. Турсун).*

¹⁹ В. А. Белошапкова, К изучению типов сложного предложения, «Доклады и сообщения института языкознания АН СССР», вып. II. М., 1952, стр. 23.

г) пайт маъносини билдирадиган сўзлар билан бирга келиб, компонентларни боғлайди: *Бригадир Москвадан келган кун, мен ишга тушган эдим.*

2. Сифатдошнинг **-(а) р** аффиксини олган келаси замон формаси:

а) бўлишли, бўлишсиз формада жуфтланиб келиб, эргаш гапни бош гапга бириктиради: *кун ботар ботмас, биз йўлга чиқдик.*

б) бўлишсиз формада келишик қўшимчалари билан бирга келиб компонентларни туташтиради: *концерт бошланмасдан, етиб келинг.*

в) бўлишсиз формадаги сифатдош *туриб, аввал* каби сўзлар билан бирга келиб қисмларни боғлайди: *Раис келмасдан туриб, ишни бошлаб юбордик.*

3. Феълнинг равишдош формаси эргаш гапни бош гапга боғлайди:

а) **-(и) б** аффиксини олган равишдош орқали бирикади: *Янги ерлар очилиб, кўп киши кўчиб келди (қўшиқдан). Кеч кириб, ҳавонинг тапти қайтди (Саид Аҳмад).*

б) **-гач** аффиксини олган равишдош билан туташади: *Қишлоқ устидаги булутларни шабада ҳайдагач, ҳаво очилиб кетди (И. Раҳим). Улар бир оз жим ўтиришгач, Акбархўжа гап очди (П. Турсун).*

в) равишдошнинг **-гунча** аффиксини олган формаси эргаш гапни бош гапга боғлайди: *Поезд кўздан йўқолгунча, тикилади у узоқ (Ҳ. Олимжон). Дўстлари келгунча дostonу шеърин, Мутлақо битказар, бу — Гофур Фулом (Ғ. Фулом).*

г) **-май** аффиксини олган равишдош компонентларни бириктириш учун хизмат қилади: *Орадан кўп вақт ўтмай, идо-рага чоллар киришди (А. Қаҳҳор).*

4. Шарт феъллари пайт эргаш гап билан бош гапни туташтириб келади: *Ростини айтсам, Онахон қизим, кўнглим яримта (А. Мухтор). Василий мактаб саҳнасида болаларни машқ қилдирса, катта-кичик келиб чекка-чеккадан томоша қилиб туришарди (П. Турсун).*

5. Феълнинг ҳаракат номи формаси ва билан кўмакчиси бирга келиб компонентларни боғлайди: *Ҳалиги ҳовлидан ўтиши билан, рўпарадаги эшикдан чарм портфель кўтарган озғингина бир одам чиқиб қолди (А. Мухтор). Қишлоққа салқин тушиши билан, колхоз саройининг катта саҳнидаги чироқлар ёнди (И. Раҳим).*

6. Компонентларни туташтиришда демоқ феълнинг маълум даражада роли бор:

а) *деса* шаклида келиб, кўчирма гап характеридаги эргаш гапни бош гапга боғлайди: *кетаман деса, жавоб бермади*.

б) *дегунча* формасида келиб, компонентларни боғлайди. Бунда эргаш гап кўчирма гап характерида бўлиши шарт эмас: *Эшикдан биров келди дегунча, югуриб бориб саломлаш* (газетадан).

7. **-ки** ёрдамчиси эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Мана етти йилдирки, Найманчанинг томирига сув етиб одамларнинг руҳи яшарди* (А. Мухтор). *Икки йилдирки, район планни бажара олмай, область сводкасининг энг охирида қолади* (Саид Аҳмад).

8. **-ми** юкломаси компонентларни бириктириб келади: *Пахта очилдими — теримни бошлаб юборамиз*.

9. *Бор, йўқ* сўзлари пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эгаллик аффикси ва ўрин-пайт келишиги қўшимчаси билан бирга қўлланади. Эргаш гаплар мана шу сўзлар орқали бош гапга бирикади: *Мен боримда шу ишларингизни битириб олинг*.

Юқоридаги ёрдамчилар иштирок этган айрим гаплар кириш конструкция бўлиб келиши мумкин: *Бу ер «Тўқув цехи», бўзчилар тили билан айтганда — дўконхона* (А. Мухтор). *Ёғоч пахтанинг камчилигини назарга олмаганда, ҳамма қурилиш материаллари тайёр* (С. Бабаевский).

Булардан ташқари *кун, йил, вақт, замон, момент* каби отлар; *аввал, кейин, олдин, илгари* каби равишлар, *турмоқ, бўлмақ, бошлаб* каби феъллар ҳам пайт эргаш гапни бош гапга бириктиради: *Столга закуска келтирилган замон, Тимофей Ильичнинг димоғи чоғ бўлиб кетди* (С. Бабаевский). *Отаси ўлган йили, у Тошкентда ўқиб юрар эди. Жой тайёр бўлгандан кейин, Марфа Сергейнинг қўлидан ушлаб уйга олиб кирди* (С. Бабаевский). *Наққош кетмасдан туриб, шоир эшикка чиқди* (Ойбек).

Шунда сўзи аслида кўрсатиш олмоши бўлса ҳам, пайт эргаш гапни бош гапга бириктиришда боғловчи сўз вазифасини бажаради: *Эшик тўсатдан тақиллади, шунда ҳаммамиз бегона киши эканлигини билдик*.

Баъзи эргаш гаплар бош гапдаги пайт ҳолларини изоҳлаб, уларга нисбатан ажратилган бўлак ҳисобланади. Бундай изоҳловчи пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини билдириб, бош гап ичида келади. Яъни бош гапнинг олдида келган пайт ҳолидан кейин, унинг бошқа бўлақларидан олдин келади. Бу ҳақда С. И. Абакумов шундай дейди: «частный случай — придаточное времени с уточняющим значением, когда они присоединяются уже имею-

щемуся в главном временному обозначению, уточняя его»²⁰.
А. Н. Гвоздев ҳам бундай пайт эргащ гапларнинг ўзидан олдинги пайт ҳолига ва бош гапга муносабати ҳақида тўхтаб, уларни изоҳловчи пайт эргащ гап (уточняющие придаточные времени) деб атайди²¹.

Изоҳловчи пайт эргащ гаплар бош гапнинг изоҳланаётган пайт ҳолига нисбатан тенг муносабатда, бош гапга нисбатан эса тобе муносабатда бўлади: *Эрталаб, қуёш тоғлар тепасига кўтарилиши билан, ғарбда кулранг булутлар кўринди* (И. Раҳим). *Бундан бир ой олдин, қишлоқдаги олмазорлар — гўё оппоқ момиқ булутларга ўралгандек текис гуллаганда, яшил далаларни безатган лолалар эса, қуёш нурларида худди қон томчиларидек порлаб ёнгандек, икки отлиқ қишлоқдан чиқиб, тоққа қараб йўл олди* (О. Ёқубов).

Бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш пайтини янада аниқ кўрсатиб бериш учун жириш конструкцияси ишлатилади. Кириш конструкцияси ҳол билан эргащ гап орасида, изоҳловчи пайт эргащ гаплардан олдин, лекин изоҳланаётган ҳолдан кейин келади.

Одатда изоҳловчи пайт эргащ гаплар бош гапнинг бўлақларидан махсус пасаювчи оҳанг билан — кичик пауза билан ажратилади. Кириш конструкция ҳам изоҳловчи пайт эргащ гап ва ҳол орасида келиб, улардан қисқа пауза билан ажралиб туради: *Кунларнинг бирида, ўтган кузда бўлса керак, пахта йиғим-терими охирлаб турганда, Ойқиз Бойчибарга миниб райондан қайтди* (Ш. Рашидов).

Бу мисолда бош гапнинг изоҳланаётган ҳоли *кунларнинг бирида*, кириш конструкция — *ўтган кузда бўлса керак*, изоҳловчи пайт эргащ гап — *пахта йиғим-терими охирлаб турганда*, бош гап — *Ойқиз Бойчибарга миниб райондан қайтди* бир-биридан маълум интонация билан ажралиб туради.

Пайт эргащ гаплар бош гапдаги ҳаракатнинг турли вақтда юзага келишини билдиради. Бундай қўшма гаплардаги замонга муносабат асосан икки хил бўлиши мумкин: бир вақтда ёки кетма-кет юзага келадиган ҳаракатлар ифодаланлади.

Пайт эргащ гапдаги ҳаракат, воқеа бош гапдаги ҳаракат, воқеа билан бир вақтда юзага келади. Ҳаракатнинг бир вақтда бажарилиши ҳам компонентлардаги феъл кесимларнинг замон формалари ва уларнинг лексик составига кўра турлича бўлади: нутқ сўзлаш моменти билан бир вақтда

²⁰ С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, М., Изд-во «Советская наука», 1942, стр. 159.

²¹ А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, ч. II, М., 1958, стр. 231.

базариладиган ҳаракатлар, сўзлаш моментидан илгари юзга келган бир вақтдаги ҳаракатлар, бир неча марта такрорланиб, давом этиб турадиган бир вақтдаги ҳаракатлар ва бошқалар: *Давронов кўприк бошига келганда, Муродова темирчи билан гаплашиб турган экан* (И. Раҳим), *У ҳар ингараганида, Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди* (А. Қаҳҳор). *Уртага ош қўйилганда, Хосиятхон ҳеч кимга билдирмай жўнаб қолди* (Саид Аҳмад). *Жаҳл келганда, ақл қочади* (мақол).

Ўзбек тили фактлари шуни кўрсатадики, компонентларни бир-бирига туташтирувчи бир ёрдамчи бир неча замон оттенкаларини кўрсатиши мумкин. **-ган -да** ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда воқеа, ҳодиса ҳам бир вақтда, ҳам турли вақтда кетма-кет юзга чиққан бўлади: *Саида кечқурун ҳужрасини ичкарасидан беркитиб олиб, хатни ёзишга киришганида, Умида деразадан бошини тикиб, ўртоқ Носиров келганлигидан дарак берди* (А. Қаҳҳор) — бир вақтдаги ҳаракатлар ифодаланган. *Телеграммани айтиб тамом қилганида, оқ халат кийган бир қиз кириб, Ефимнинг қулоғига бир нима шивирлади* (А. Мухтор) — кетма-кет юзга келадиган ҳаракатлар кўрсатилган. Шунга кўра, пайт эргаш гапларни бир вақтда рўй берувчи ва турли вақтда вужудга келувчи ҳаракатларни билдирадиган гаплар деб икки группага ажратмай компонентларни бир-бирига туташтирувчи ёрдамчиларнинг функциясига қараб ўрганамиз.

Бундай эргаш гаплар бош гапдаги воқеа-ҳаракат билан бир вақтда юзга келадиган ҳодисаларни ифодалайди: *Эсинг борида, этагингни ёп!* (мақол). *Меҳмонлар биз йўғимизда келишипти.*

Пайт эргаш гаплар бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин.

Эргаш гапнинг турлича ўринлашиши компонентларни туташтирувчи ёрдамчиларга, стилистик талабга ва бадий асарнинг жанр хусусиятига боғлиқ.

Пайт эргаш гапни бош гапга туташтирувчи шундай ёрдамчилар борки, улар иштирок этган қўшма гапдаги компонентларнинг ўринлашиши деярли бир хил бўлади — эргаш гап доимо бош гапдан олдин келади. Эргаш гапнинг кесимлари **-ган ҳам эдики, -ганича йўқ эдики, -гунча бўлмай, -(а)р экан, -ган экан, -ки, -ми, -(и)б** ёрдамчилари иштирок этган қўшма гапда эргаш гап бош гапдан олдин қўлланади: *Урта маълумотни кўрсатувчи шарафли ҳужжатнинг жигарранг жилдидоғи оппоқ хатларига тикилган эдики, орқа скамейкадан бир аёл унинг елкасини силаб, илтимос қилди* (П. Турсуни). *Ботирали йў суриб бораркан, Жўрабой ота*

Сергей билан гаплашиб орқароқда қолди (Ҳ. Фулом) Уй ичида оппоқ тутун айланар экан, Мاستонбиби хаёлга толди (Саид Аҳмад). Етти йилдирки, район планни бажаролмай, область сводкасининг энг охирида қолади (Саид Аҳмад). Сора буви ўз ҳаётидан гап очдимиз — ҳаммамиз ёнига тўпланишиб олардик.

Қўшма гап составидаги айрим бўлақлар аҳамият бериб ажратиб айтилса, эргаш гап бош гап орасида келади. Бундай эргаш гаплар бош гапга равишдошнинг **-гач, -гунча** аффиксини олган формалари, сифатдошнинг **-ганда, -ган вақтда, -гандан кейин** каби шакллари, **-са** аффиксини олган шарт майли формаси, феълнинг ҳаракат номи шакллари ва бошқа шунга ўхшаш ёрдамчилар орқали туташади: *Полвон то улар келгунча, ўзини панага олиб турди (Саид Аҳмад). Уктам, йўл сал ўнғайсиз бўлса, тиканакли ўсимликлар учраса, дарҳол Комилага кўмаклашишга тиришар эди (Ойбек). Ашула ҳеч ким кутмаганда, бирдан тўхтаб қолди (А. Мухтор). У, дадаси кетгач, дарҳол ўрнидан турди (Ш. Рашидов). Семёнининг пагонлари армиядан бўшаш тўғрисида буйруқ эълон қилиниши биланоқ олиб ташланган эди (С. Бабаевский).*

гач, -гунча, -са, -ганда каби ёрдамчилар орқали бош гапга бириккан эргаш гаплар қўшма гапнинг кейинги компоненти бўлиб келади. Эргаш гапнинг бу хилда бош гапдан кейин келиши шеърӣ асарлар ва кўчирма гапдан кейин келган автэр гапида учрайди: *Унутиш мумкинми сизни, юракда — Ватан ишқи бўлса, қизиб турса тан (М. Бобоев). Устида малла шиладир элни, қўлга киргунча мол ила қизи (Ҳамза). Келиб қолғай денг, албатта Очилгунча гулу боғлар (Ҳамза) — Мурад ота Шоҳимардон курортига кетдилар, — деди йигит унинг олдига чой келтиргач (Саид Аҳмад).*

Эргаш гапнинг кесими **-гунча, -гач, -са, -ганда** каби ёрдамчиларни олганда, бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин.

УРИН ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП

Урин эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеа юз берадиган, бошланадиган ёки йўналадиган ўринни билдиради. Бундай қўшма гапларда эргаш ва бош гапдаги ўринга муносабат бир-бирига мосланади.

Урин эргаш гап бош гапга феълнинг шарт ва бўлишсизликни ифодаловчи буйруқ майли формалари орқали бирикади: *Шамол қай томонга эсса, майсалар ҳам шу томонга бошини эгади (Ш. Рашидов).*

Бундан ташқари ўринга муносабатни билдирувчи нисбий сўзлар ҳам компонентларни бириктирувчи восита саналади.

Қуйидаги сўзлар ўрин эргаш гапли қўшма гапларда нисбий сўз бўлиб келади:

а) эргаш гапда *қаер*, бош гапда *ўша* (*шу, у*) ер сўзлари ишлатилади: *Марксизм-ленинизм таълимотига қаерда амал қилинса, шу ерда вазифа тўғри бажарилади* (газетадан). *Қаерда ўқишга талаб кўпайса, у ерда янги мактаб солиш ҳеч гап эмас* (П. Турсун).

б) эргаш гапда *қай*, бош гапда *шу* сўзлари қўлланади: *Сенинг юрагинг гули қайда очилар бўлса, булбул ҳам шунда сайрар. Ҳасанхон қайда бўлса, қий-чув ҳам шунда бўлур* («Ўзбек халқ дostonлари»).

в) эргаш гапда *қай томон*, бош гапда *шу* (*ўша*) томон сўзлари иштирок этади: *Шамол қай томонга эсса, майсалар ҳам шу томонга бошини эгади* (Ш. Рашидов). *Опанг қайси томонга борса, сен ҳам ўша томонга бор* (газетадан).

г) эргаш гапда *қайси томон*, бош гапда *ўша томон* сўзлари ишлатилади: *Кечаси новда қайси томонга оғиб қолса, ўша томонга кетамиз* («Афғон эртақлари»). *Қайси томонда яхши ер бўлса, шу ерни зўрлик билан қўлга киритдилар* (С. Айний).

Ўрин эргаш гап бош гапдаги ўринга муносабатни кўрсатувчи сўзларнинг маъносини изоҳлайди. Бу сўзлар кўрсатиш олмоши ва ўрин билдирувчи *ер, томон, жой* каби отларнинг қўшилишидан ташкил топган бўлади.

Бу сўзлар бош гапдаги феъл кесим олдида ўрин ҳоли бўлиб келиши ёки составли кесим составида қўлланиши мумкин. Составли кесим бўлиб келганда уларнинг жўмакчи қисми бўлмоқ феъли билан ифодаланади: *Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам шу ерда бўлади* (мақол). *Соф виждонли Одина қаерда бўлса, унинг севгилисидан Гулбиби ҳам шу ерда бўлади* (С. Айний). *Кўпчилик қаерда бўлса, сен ҳам шу ерда бўл* (И. Раҳим).

Одатда эргаш гап томонидан изоҳланаётган, маъноси конкретлаштирилаётган *шу ерда, шу жойга, шу томонда* каби сўзлар эргаш гапдаги *қаерда, қайси жойга* каби сўзлар билан кўпинча бир хил келишик формасида келади: баъзан нисбий сўзлар келишикда мослашмай келиши ҳам мумкин. Ўрин эргаш гапли қўшма гап бўлиш учун ҳар икки компонентдаги нисбий сўз ҳам ўрин келишиклари формасида қўлланиши керак. Агар составида ўрин келишиклари (локаль келишиклар) аффиксини олган *қаер, қай томон, қайси ер* каби сўзлар бош гапдаги шу келишик формаларида бўлмаган *ўша ер, ўша томон* каби сўзларни изоҳласа, у гап ўрин эргаш гапли

қўшма гап саналмайди. Чунки ўрин эргаш гап бош гапдаги ўрин ҳолини изоҳлайди: *Қаерга халқимиз қўл урса, шу ер обод бўлади. Бўрон қаерга борса, ўша ер харобазорга айланади* (Ш. Рашидов).

Бу мисоллардаги эргаш гаплар бош гапда белгиси кўрсатувчи олмошни изоҳлаб келганлиги учун аниқловчи эргаш гапли қўшма гап саналади.

Ўрин келишиклари формасида келган нисбий сўзлар баъзан келишикда мослашмаган бўлса ҳам, улар ўрин эргаш гапли қўшма гап бўлади: нисбий сўзлар эргаш гапда жўналиш, бош гапда ўрин-пайт келишигида қўлланади: *Биз қаерга дўстлик қўлини чўзсак, шу ерда халқ бизни олқишлайди. Ҳиндистоннинг қаерига бизнинг раҳбарларимиз борса, шу ерда халқ уларни шодлик билан кутиб оларди* (газетадан). *Қаерга бошинг суқилса, шу ерда иш пачава* (Н. Островский).

д) эргаш гапда ўрин-пайт, бош гапда жўналиш келишик аффиксини олган нисбий сўзлар қўлланади: *Қорахон подшонинг Ширвон эли қайда бўлса, Равшанбек ҳам шу ерга онасидан сўрамай, отасига билдирмай жўнади* («Ўзбек халқ достонлари»). *Қаерда доира товуши эшитилса, ўша ерга «доира хабар» бўлиб кириб борамиз* (С. Айний).

Эргаш гапдаги ўрин равиши бошқа бўлакларга нисбатан аҳамият бериб айтилса, унга ки ёрдамчиси қўшиб ишлатилади: *Қаердаки раис яроқсиз бўлса, ўша колхозда тартибсизлик ҳукм суради, иш пачава бўлади* (Г. Николаева). *Қаердаки сув мўл бўлса, у ерда табиат чиройли бўлади*.

Айрим эргаш гапларнинг кесимлари от кесим шаклида келиб, экан тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *Қаерда бекорчилик бор экан, у ерда бемаънигарчилик авж олади* («Муштум»).

От кесим шаклида ифодаланган эргаш гап кесимларидан кейин эса тўлиқсиз феъли ҳам ишлатилади: *Қаерда саодат қуриб, ошиён, Халқи ҳаётидан миннатдор эса, Шу ерда қўшиқдан жаранглаб осмон, Меҳнатдир муҳаббат, шарафдир бўлса* (Ғ. Ғулом).

Ўрин эргаш гапли қўшма гапда қўлланадиган нисбий сўзлар баъзан бошқарувчи сўзи феъл бўлган айрим оборотларнинг маълум бўлакларига боғланиб келиши мумкин: *Мелиполвон қаерга бориб, деворни энди емира бошласа, Олахўжа тезда шу ерга бориб деворни боягидай маҳкам қучоқлаб ётиб олади* (П. Турсун).

Ўрин эргаш гап деярли ҳамма вақт бош гапдан олдин қўлланади. Бундай қўшма гаплардаги бир-бирига мос бўлиб ишлатилган нисбий сўзлар компонентлар ўрнининг алмашишига йўл бермайди: *Сен қаерга борсанг, мен ҳам неварам-*

ни шу ерга олиб бораман (А. Қаҳҳор). Катта арава қайққа юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради (мақол). Зулхумор оймлар қаерда бўлсалар, сўзга ўргатилган майна ҳам шу ерда («Ўзбек халқ достонлари»). Қаерда ғўзага асалари ёпишса, ўша ерда пахта ҳосили ҳам мўл бўлади, асал ҳам (Ҳ. Назир).

САБАБ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАП

Сабаб эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш сабабини, асосини билдиради. Бундай қўшма гапларда эргаш гап сабабни кўрсатса, бош гап шу сабабдан келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *Султонмурод подшо-лардан афзал, чунки оламнинг хазинаси унинг бошига жамланган* (Ойбек). *Бу эҳтимолдан узоқ, чунки бизнинг ҳеч қай-симиз директор эмасмиз* (П. Қодиров). *Олимжон хатни ўқий олмади, чунки кабинетга бюро аъзолари йиғила бошлашган эди* (Ш. Рашидов). *Шошиш керак эмас, чунки бу йил тошқин хавфи йўқ* (А. Қаҳҳор).

Сабаб эргаш гаплар мазмунан иккита бўлинади: реал сабаб мазмунини билдирувчи эргаш гаплар, нореал, тахминланган, гумон этилган мазмунни ифодаловчи эргаш гаплар ёки гумон сабаб эргаш гаплари:

1. Сабаб эргаш гап бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишидаги аниқ реал сабабни кўрсатади. Бундай эргаш гаплар бош гап билан сабаб боғловчилари, феълнинг сифатдош, равишдош формалари, кўмакчилар, бирикмали боғловчи сўзлар, айрим юкламалар орқали бирикади: *Олимжон хатни ўқий олмади, чунки кабинетга бюро аъзолари йиғила бошлашган эди* (Ш. Рашидов). *Бизнинг турмушимиз унга ёқмади, шунинг учун мен рози бўлмайман* (А. Қаҳҳор). *Бу уй илгари бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ эди* (Ойбек).

2. Сабаб эргаш гапнинг иккинчи тури бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишидаги аниқ сабабни эмас, гумон, тахмин қилинган ноаниқ сабабни билдиради. Сўзловчи учун бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш сабаби номаълумдир. Бундай эргаш гаплар бош гапга шекилли, -са керак, -ми ёрдамчилари орқали бирикади: *Климов қизиқроқ гап айтди шекилли, Жўрабой бутун гавдасини ларзага келтириб кулди* (Саид Аҳмад). *Сайфулла дарча тагида ўтирган бўлса керак, Холмурод шошилмай қараб турди* (П. Турсун). *Бола бир нарса чақиб олдим, бирдан финшиб қолди* (А. Мухтор).

Баъзан сабаб эргаш гаплар составида шарт эргаш гапларда қўлланадиган модомики ёрдамчиси ишлатилиши мумкин: *Модомики, сен уни билмасдан қилган ҳаракати учун урибсан, у сендан ранжиган* (С. Айний).

Сабаб эргаш гапли қўшма гапда ёрдамчиларнинг қўлланишига ва стилистик талабга жўра эргаш гап бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари *-ганидан, -гани учун (сабабли, бўлса керак, туфайли, кейин, орқасида), -иб, -гач, -май, -шекилли, шунинг учун* ёрдамчилари орқали бирикканда, эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Халқ орасида шовқин-сурон кўтарилганидан, Иброҳим сўздан тўхташга мажбур бўлди (С. Айний). Дарё тошганлиги учун, экиннинг ярми нобуд бўлди. Сув сатҳида шамол қалқигани туфайли, дарё шовқини кучайди (Ҳ. Фулом). Янги ерлар қуриб, кўп одам кўчиб келди (қўшиқ). Проекторнинг ёруғини кўргач, кўнгли яйраб кетди (П. Турсун). Биров эшикни очди шекилли, ҳамма бирдан эшик томонга қаради. Аёл унамади, шунинг учун чол қопни тўлдиришга мажбур бўлди (Ойбек).*

Компонентларнинг бу хилдаги тартиби ўзгарса, бош гапга ортиқ аҳамият берилган бўлиб, эргаш гапдаги сабаб мазмуни қўшимча илова тарзида айтилаётгандай бўлади.

-ми, шекилли, -иб, -май шунинг учун ёрдамчилари иштирок этган эргаш гапни бош гапдан кейин деярли қўллаб бўлмайди.

Компонентлари *-ганидан (-гани сабабли, -гани учун), -май, -иб, -гач, шекилли, -са керак* ёрдамчилари орқали бириккан сабаб эргаш гап бош гап ўртасида келиши мумкин. Бунда кўпинча бош гапнинг эга составига аҳамият бериб айтилган бўлади.

Негаки, чунки, шунинг учун, сабабки каби боғловчилар орқали бош гапга бириккан эргаш гапларнинг ўртада қўлланиш ҳолати деярли учрамайди: *Мурод электр нури тушиб турганидан уни кўрмасди (Саид Аҳмад). Унинг болаларининг қўнғироқ товуши, зал кенг ва тинч бўлганидан, ўзи кутгандан ҳам кучлироқ жаранглаб кетди. Мен икки кундан бери даргингиз бўлмагани учун, сизни қидира бошладим. Одамлар эса қурилиши вақтинча тўхтагач, дала ишига ўзини урди (Саид Аҳмад).*

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари *чунки, негаки, сабабки, ки* ёрдамчилари орқали бирикканда бош гап эргаш гапдан олдин келади: *У бундай сўзнинг кучи ва қувватига катта аҳамият берарди, чунки одамнинг салбий сифатларини акс эттирувчи бир сўз унинг пешонасига тамға бўлиши мумкин эди (Ш. Рашидов). Собир Эрматов янги ваъдасини албатта бажаради, негаки, у бутун звеносига бош бўлиб мардларча ишга киришган (Ойбек). Унинг жаҳл устида районга кетганлиги аниқ бўлиб қолди, чунки ўз қишлоғига бу хилда ва боласини ташлаб кетмас эди (А. Қаҳҳор). Гапни очик қи-*

лиш авторга шунинг учун зарурки, Семеннинг зўр ҳавас билан ишга киришганини кўрган одамлар бировнинг уйини қандайдир шахсий манфаатини кўзлаб шиламоқда, радист пулемётчи йигит жуда айёр одам экан-ку деб айтмасин (С. Бабаевский).

Бу хилдаги қўшма гап компонентларини бириктирувчи ёрдамчилар ўзгариб, чунки, негаки сўзлари шунинг учун билан алмашса, эргаш гап бош гапдан олдин келиши мумкин. Лекин негаки, чунки ёрдамчилари орқали бириккан ҳолда эргаш гап бош гапдан олдин келмайди. Шунингдек, бош гап ўртасида ҳам ишлатилмайди. *Сен уйда ўтир, негаки меҳмонлар бор — меҳмонлар бор, шунинг учун сен уйда ўтир. (Негаки меҳмонлар бор, сен уйда ўтир* деб қўллаб бўлмайди).

Демак, сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларининг ўринлашишида ёрдамчиларнинг роли катта. Баъзи ёрдамчилар фақат эргаш гап олдин келганда қўлланади, баъзилари эса эргаш гап бош гапдан кейин келгандагина ишлатилади.

МАҚСАД ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП

Мақсад эргаш гап бош гапдаги ҳаракат ёки воқеанинг қандай мақсад билан юзага келишини кўрсатади. Бундай қўшма гапнинг компонентлари асосан *деб (дея), учун* ёрдамчилари орқали бирикади: *«Илм игна билан қудуқ қазииш» деган қадимги фикрга ҳужраларнинг андазаси ёрқин бир мисол бўлсин деб, бир замонлар меъмори санъатда толиби илмлар шу андазани қабул қилган бўлсалар эҳтимол (Ойбек). У, эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун дадасига жеркиброқ «юринг» деди (А. Қаҳҳор).*

Мақсад эргаш гаплардаги орзу қилинган, ўйланган, тахминий мақсадни ифодалаш учун эргаш гап олдидан *зора (зораки)* сўзи келтирилади. Бу сўз тахмин қилинган мақсадга аниқлик оттенкасини беради. Бундай эргаш гаплар бош гапдан олдин, кейин келиши мумкин: *Бу йил илк баҳорда уч қишлоқни ошиб, бир йигитни кўргани бордим — зораки ўғилларимнинг тўпидан бўлса деб (Ойбек). Зора хўжайиннинг кўнгли бир оз ёзилса деб, меҳмон гаплашади, хасратлашади (А. Мухтор).*

Эргаш гапни бош гапга боғлаш учун *деган умид билан, — деган ниятда* каби бирикмалар ҳам ишлатилади. Мақсад эргаш гапли қўшма гапнинг бундай формалари жонли тилда кўпроқ ишлатилади: *Сўзим унга қандай таъсир этаркан деган ниятда диққат билан унга тикилди (А. Қаҳҳор). Токчаларга қаланган китобларнинг қарийб ҳаммаси уларга таниш бўл-*

гани учун, бирон янги асар бормикан деган умид билан ялли кўз югуртиб, кейин дарича тагига тиз чўқишди (Ойбек).

Мақсад эргаш гапли қўшма гапда компонентлар стилистик приёмларга ва қисмларни туташтирувчи ёрдамчиларнинг қўлланишига кўра турлича ўринлашади.

Эргаш гап бош гап билан *деб*, учун ёрдамчилари орқали бирикканда эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Юртимиз шоҳийлар билан тўлсин деб, Озод ҳур халқимиз шойи кийсин деб, Топширдик ўн минглаб тоннадан пилла... Серёжа уйғониб кетмасин учун, лампани қоғоз қалпоқ билан беркитдим* (С. Бабаевский).

Бу хилда бирикадиган эргаш гап орқали бош гапдаги ҳаракат-воқеанинг юзага келиш мақсади изоҳ тарзида бериладиган бўлса, эргаш гап бош гапдан кейин қўлланади: *Тол эдим сув бўйига, соя-салқин бўлсин деб, Файрат қилган ботирлар салқинда дам олсин деб* (қўшиқ). *Колхозлар кўприк солди, Қизил карвон ўтсин деб, Бизнинг терган пахтамиз Давлатга тез етсин деб* (қўшиқ).

Эргаш гап бош гапда аҳамият бериб айтилган бўлакдан кейин, бош гапнинг ўртасида келади: *Собиржон Онахон ва қизлари буни пайқаб қолмасин деб, уйдан чиқиб кетишларга, хайрлашишларга парвосиз кўринмоқчи бўларди* (А. Мухтор). *У, эсини ўнглаб томошабин тўпланмасин учун, дадасига жеркиброқ «юринг» деди* (А. Қаҳқор).

Компонентлари токи ёрдамчиси орқали бирикканда, эргаш гап бош гапдан кейин келади: *Яқин йиллар ичида нархларни камайтиришни аввалги йиллардагига қараганда камроқ миқдорда ўтказиш керак бўлур, токи нархларни камайтириш учун планлаштирилган маблағларнинг бир қисмини айтиб ўтилган тадбирларни амалга оширишга сарфлаш мумкин бўлсин* (газетадан).

ШАРТ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП

Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеанинг қандай шарт билан юзага келганини ёки юзага келажagini билдиради. Бундай эргаш гаплар сўзловчи учун ҳар уч замонда юзага келадиган ҳаракат ёки тахмин қилинган воқеани ифодалайди. Айрим тилшунослар шарт эргаш гапли қўшма гапларни учга бўлиб, реал, ирреал ва тусмол-тахмин билдирадиган турлари мавжуд эканлигини қайд қиладилар²².

Ўзбек тили фактлари шуни кўрсатадики, шарт эргаш гап-

²² А. Г. Азизова, *Ўзбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплар*, Тошкент, 1955.

ларнинг ирреал ва тусмол-тахмин билдирадиган турлари орасида айтарлик фарқ йўқ. Бу ҳақда проф. Н. К. Дмитриев шундай дейди: «В башкирском, как и во всех тюркских языках, нельзя проводить такое строгое различие между реальным, ирреальным и возможным случаями условности, как эта делается в античных грамматиках»²³.

Ўзбек тилидаги шарт эргаш гапларни реал ва ирреал (тахмин қилинган, гумон тutilган шартни ифодаловчи) деб иккига бўлиб ўрганамиз.

1. Реал шартни билдирувчи эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг маълум шарт билан юзага келишини, ундаги шарт аниқ эканлигига кўрсатади. Бундай эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт формаси, ўтган замон сифатдоши + ўрин-пайт келишик қўшимчаси, келаси замон сифатдоши + экан тўлиқсиз феъли, равишдошнинг бўлишсиз шакли + йўқса, бўлмаса ёрдамчилари орқали бирикади.

Булардан ташқари эргаш гап бошида қўлланадиган *агар, борди-ю, башарти, мабодо* сўзлари шарт мазмунини кучайтириб, таъкидлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. Бу сўзлар иштирок этган эргаш гапда эга қўлланиши шарт.

Реал шарт эргаш гапнинг кесимлари турлича шаклланади.

Эргаш гап бош гапга **-са** орқали боғланганда эргаш гапнинг кесими кўпинча феъл кесим бўлади ва эргаш гапдаги воқеа юзага келиши билан бош гапдаги ҳаракат-воқеа юзага чиқажаги баён қилинади: *Меҳнат қилсанг, бахтинг очилади* (Ш. Рашидов). *Истасанг, шу соатнинг ўзида югурамиз* (Ойбек). *Агар умумий мажлис қарор чиқарса, шу пулларнинг ихтиёрини сенга топшираман* (Саид Аҳмад).

Компонентлари **-са** орқали бирикадиган реал шарт эргаш гапли қўшма гапларда бирор ҳаракат-воқеанинг юзага келиш шартини билан бирга, шунга боғланган ҳолда гумон, таажжуб, фараз қилиш, онт ичиш, сабаб каби бир қанча қўшимча оттенкалар ифодаланади.

Реал шарт эргаш гапнинг кесими феълдан бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланганда шарт феъли формасидаги *бўлмоқ* сўзи ишлатилиб, эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш шартини билдиради: *Агар сиз ҳақиқатан ерсиз бўлсангиз, тез кун ичида ер сизники бўлади* (А. Қаҳҳор). *Лашкар боши уста бўлса, душман оёғи осмонда. Элниг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлади* (Ойбек). *Қалб саломат бўлса, ақл ҳам, фикр ҳам саломат бўлади* (Саид Аҳмад).

²³ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, стр. 268.

Баъзан эргаш гапдаги шарт аффикси -са дан кейин маънони чегаралаб, айириб кўрсатиш учун -гина элементи, маънони кучайтиш, эътиборни шунга қаратиш учун -чи элементи қўшиб ишлатилади: *У гапи ўтадиган бўлсагина ёки унинг гапидан бировга фойда тегшига ақли етсагина гапиради* (Ш. Рашидов). *Мажбуриятни тўла бажарсакина, кўчма қизил байроқ биз томонда* (А. Қаҳҳор). *Борди-ю иш кўнгилдагидай бўлиб чиқмаса-чи, артель очиб қийин бўлади* (А. Мухтор). *Агар келиб қолса-чи, бу шахарларни иккинчи кўра олмайман-а?* (Ҳамза).

Баъзан -чи элементи иштирок этган шарт эргаш гапларда илтимос, ўкиниш, қисташ, буюриш оттенкалари ҳам англашилиши мумкин: *Хўп дея қолса-чи, биз кетар эдик. Қошинг қора бўлгунча, кўзинг қора бўлса-чи* (қўшиқ).

Айрим вақтда эргаш гапнинг кесими составидаги феъл-моқчи аффиксини олган сўз билан ёки ҳозирги замон сифатдоши орқали ифодаланиб, экан тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *Назокат ишингизга кўмаклашмоқчи экан, хурсанд бўлишингиз керак* (Саид Аҳмад). *Агар эрингиз ҳозиргача ўзининг кимлигини танимай келаётган экан, биз уни анча ҳушига келтириб қўямиз.*

Реал шарт эргаш гапда составли кесимнинг етакчи қисми феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланиб, бош гапга бирикади: *Мен бор экан, ҳеч кимдан қўрқманг* (Ш. Рашидов). *Модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарурий экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир* (А. Қаҳҳор). *Ер юзида Советлар бор экан, озодлик қуёши асло ботмайди* (М. Иброҳимов). *Дарахтнинг илдизи сувда экан, ундан мева умид қилиш мумкин.*

Шарт эргаш гапларни бош гапга боғлашда -ми юкламаси ёрдамчи сифатида ишлатилади. Сўроқ юкламаси -ми иштирок этган шарт эргаш гапларда, сўроқ мазмуни англашилмай, шарт одатдагидан кўра кучлироқ ифодаланади.

Реал шарт гапнинг феъл кесими бўлишсиз формадаги равишдош орқали ифодаланиб, бош гапга боғланиши мумкин: *Фил ҳақиқат шабнам кўрмай, Гул япроқлаша олурми?* (Ҳамза). *Ер кўкармай, мол тўймас. Жафо чекмай, жонона қайда?* (мақол).

Айрим вақтда эргаш гапнинг кесимлари феълнинг аниқлик майли формасида -чи элементи билан бирга келиб, бош гапга боғланади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеанинг юзага келишидаги одатдагидан кўра ортиқ шарт ифодаланади. Бундай эргаш гаплардаги кесим составининг интонацияси ҳам кучли бўлади: *Ишдан қайтишда қизимга конфет олиб келмайинчи, нақ қиёмат қилиб юборади* (Саид Аҳмад).

Бир нарса десинчи, бошида тегирмон тоши юргизаман (А. Мухтор).

Ирреал шарт эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келишида тахмин қилинган, тусмэлланган шарт мазмунини билдиради.

Ирреал шарт эргаш гап бош гап билан қуйидагича боғланади:

1) Эргаш гапнинг кесими *-са эди* ёрдамчиларини олиб, бош гапга бирикиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг (келаси замон сифатдоши орқали ифодаланган) феъл кесими составида эди тўлиқсиз феъли иштирок этган бўлади: *Агар мамлакатда жабр-зулм бениҳоят авж олмаса эди, ишқингиз қаро киймас эди (Ойбек). Кўзим илгари очилган бўлса эди, мен ўз юрагимни бўриларга едирар эдимми? (Ойбек). Агар бўлмасайди революция, шаҳарлар тарихдан ўчуси эди (Ғ. Ғулом). Агар менга чин юракдан ёрдам берсанг эди, мен бунинга олардим (С. Бабаевский).*

Баъзан ирреал шарт эргаш гапларнинг кесими составидаги эди тўлиқсиз феъли қўлланмаса ҳам, бош гап кесими составидаги эди тўлиқсиз феълига ва эргаш гапдаги мазмунга кўра тахмин қилинган шарт англашиниб туради: *Сизнинг гапнингизга кириб қизимни, қизгинамни Мирзачўлга юбормасам, шу кунлар бошимга тушмас эди (А. Қаҳҳор). Толеимизга шундай ақлли одам бўлмаса, сен билан бизга бундай мактаб қайда эди (П. Турсун). Қудратим етса, туя сўяр эдим (Ҳамза). Агар правления розилик берса, ғўзапояларни юлар эдик (Саид Аҳмад).*

2) Ирреал шарт эргаш гапнинг феъл кесими ўтган замон сифатдоши, ўрин-пайт келишик аффикси + эди тўлиқсиз феъли (*-ганда эди*) ҳолида келиб, бош гапга бирикади.

3) Ирреал шарт эргаш гапнинг кесими *-гудай бўлса* ёрдамчилари воситаси билан бош гапга бирикиб, бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишида тахмин қилинган шартни ифодалайди: *Агар душманларимиз мамлакатимизнинг тинчлигини бузгудай бўлса, қўлимизга қурол олиб халқни душманга қарши бошлаш учун ўқидик (П. Турсун). У бир нарса дегундай бўлса, ҳаммаси қулоқ солиб туришади (Т. Каипбергенов). Отамурод мажлисда сўзга чиққундай бўлса, у қулоқларини қўллари билан беркитиб олади. Агар биронгаси итоат қилмай қолгудай бўлса, сен ишга туш («Афғон эртаклари»).*

4) Шарт эргаш гапнинг кесими *-са экан* ёрдамчисини олиб, эргаш гапдаги воқеанинг юзага келмаганини, унинг тахмин қилаётганлигини билдиради. Одатда бундай қўшма гапларда кейинги компонент бош гапнинг кесими ҳам феъл-

нинг шарт майли формасида келади: Бундай қўшма гаплар жонли тилда кўпроқ қўлланади. *У мени таниса экан, уйига борсам. Узи бу ҳунарни ҳурмат қилса экан, уни ўргатсак.*

Бош гапдаги кесим составида эди тўлиқсиз феъли иштирок этган «Хавасинг келса, ўқигин эди» типидagi гаплар реал шартни кўрсатади. Булардан ташқари умуман шарт эргаш гапли қўшма гапларда компонентларни бириктирувчи шарт майли формасидаги феъллар билан бир қаторда *борми* сўзи ишлатилади. Бу сўз иштирок этган эргаш гапларда қатъий шарт мазмуни билан бирга, огоҳлантириш, эҳтиёт мазмунлари ҳам ифодаланади.

Шарт эргаш гапли қўшма гапда компонентларни боғлаш учун *демоқ* феъли ҳам ёрдамчи сифатида қўлланади.

Одатда бундай эргаш гаплар, бошқа эргаш гаплардагидек, кўчирма гап тарзида тузилиб, мазмунан кўчирма гапдан бир оз четлашган бўлади. *Демоқ* феъли бундай қўшма гапларда шарт феъли формасида — *деса* шаклида қўлланади: *Агар даврада кураш полвон рақибига суяброқ ур деса полвон эмас* (Саид Аҳмад). *Уйланаман десанг, қишлоғимизда ҳам яхши қизлар бор* (Саид Аҳмад). *Ҳозир десанг, мен ҳозирман* (Ҳамза).

Деса орқали бош гапга боғланадиган шарт эргаш гапларда умумлашган шахс берилиши мумкин: *Бўлай десанг, сен одамга тенг, Қўлингга қурол ол* (Ҳ. Олимжон).

Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими составида экан тўлиқсиз феъли иштирок этиб, иккиланиш маъносини ифодалайди: *Ҳозир шундоқ десам, мени масхара қилиб кулишмасмикан?* (А. Қаҳҳор).

Демоқ феъли -гунча аффикси билан бирга қўлланиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайти ва шартини билдиради: *Қачон даштда қолдим дегунча, тўғри сизларникига келавераман* (С. Бабаевский).

Баъзан шарт эргаш гапларнинг кесими составида *туриб*, *тақдирда* сўзлари келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш шартини кўрсатиши мумкин: *У келмасдан туриб, мен бормайман.— У келмаса, мен бормайман.*

Бўлмоқ феълнинг шарт майли формаси ҳам эргаш гапни бош гапга боғлашда грамматик восита сифатида қўлланади. Бу сўз:

а) от кесимли шарт эргаш гапни бош гапга бириктириш учун хизмат қилади: *Агар дарёдан сузиб ўтадиган бўлса, тимсоҳлар тилка-тилка қилиб ташлайди* («Афгон эртақлари»). *Шу чоққача ораларингизда ҳеч гап бўлмаган бўлса, энди бўлиши керак* (А. Қаҳҳор).

б) эргаш гап билан гап бўлаги оралиғидаги бирикма

составида келади: *Соғлиқ бұлса, тездан ҳамма мурод-мақсатимизга етармиз (Хамза). Нимаики бұлса, кўлимиздан келади (Яшин). Иш бұлса, қочасиз (А. Қахқор).*

в) инкор формада келиб, сифат ясовчи -сиз аффиксига яқин функцияни бажаради: *Сен бұлмасанг, шу оч тўлқинлар кўринмасди сира кўзимга; Сен бұлмасанг, ўзимнинг кўнглим Кирмас эди айтган сўзимга (Х. Олимжон) — Сенсиз шу оч тўлқинлар... сенсиз ўзимнинг кўнглим... Кўзимизга кўриниб турган ҳамма асобоблар, ҳеч бири бұлмас эди, гар бұлмаса зинхор йқув (Хамза). — йқувсиз кўзимизга кўриниб турган...*

Шарт эргаш гапли кўшма гапнинг бош гап қисмида *ундай бўлса, унда, у вақтда* каби сўз ва бирикмалар иштирок этиб, эргаш гап шу сўзларнинг маъносини конкретлаштириб, изоҳлаб келади. Бу сўзлар функциясига кўра бир оз равишга яқинлашган бўлади. Бу ҳақда проф. Н. К. Дмитриев шундай дейди: «Форма шулай булһа уже превратилась в адвербиальное (наречеобразное) выражение, соответствующее русскому «в таком случае»²⁴.

Масалан: *Агар йигит бўлсанг, юрагингда гарддек чўғ бўлса, у вақтда оёғимга йқиларсан (Ойбек). Еқса агар унга бу сўзим шу чоқ менга ёғлиқ иш тайин («Муштум»). Агар Сергей Тимофеевич ёрдам бермаса, унда нима қилишимизни билмайман (С. Бабаевский). Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, унда гуноҳим ўзимда (Саид Аҳмад).*

Бундай кўшма гаплардаги шарт эргаш гап бош гапдаги *унда, ундай бўлса, у вақтда* сўзларининг изоҳловчиси саналади. Бу сўзларни қўлламай эргаш гап билан бош гапни бириктириб, шарт эргаш гапли кўшма гап ҳолида бериш ҳам мумкин: *Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, гуноҳим ўзимда.*

Шарт эргаш гапли кўшма гапларда бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг қандай шарт билан бажарилишини ифодалашда бош гапдаги воқеа аниқ юзага чиққанлигини ёки унинг бажарилиши эҳтимол тутилганлигини кўрсатиш учун бош гап қисмида *албатта, эҳтимол, балки* каби сўзлар иштирок этади: *Чойхонадами, чайла ё пайкалдами, тўртта одам жам бўлса, албатта ҳосил ҳақида, план, центнер ҳақида гап бўлади (Саид Аҳмад). Султонов аралашмаганда эди, эҳтимол Қодиров эгардан тушган бўларди (Ш. Рашидов). Эрта-индин сафар анжоми тайёр бўлса, балки жўнармиз (Ойбек).*

Шарт эргаш гап бир составли гап шаклида тузилган бош гапни изоҳлайди: *Агар кампир тиришган юзини хиёл кўрсатиб*

²⁴ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.-Л., стр. 269.

ўтирмаса шу чирик мато ичида жонли инсон борлигига шубҳаланса бўлар эди (А. Мухтор). Қари келса ошга; ёш келса ишга (мақол).

Шарт эргаш гап модал сўзлар орқали сўз-гап типиди тузилган бош гапни изоҳлаб келиши мумкин²⁵:

а) *кошки сўзи бош гап бўлиб келади: Кошки, бу кўз кўрадиган бўлса* (Ойдин).

б) *эҳтимол сўзи бош гап бўлиб келади: Отасининг уйдан чиқиб кетса, бола туфайли ярашсам, эҳтимол эди* (А. Қаҳҳор).

в) *ажаб эмас сўзлари бош гап вазифасида келади: Мен ҳам савдода сузиб, савдода ухласам, ажаб эмас* (Ойбек).

г) *майли сўзи бош гап бўлиб келади: Ҳамма келса, майли.*

д) *балли сўзи бош гап вазифасида қўлланади: Шунга ишонсангиз, балли* (Ҳ. Фулом).

е) *қани энди ёки қани сўзи бош гап бўлиб келади: Қани энди ҳозир Василий бўлса* (П. Турсун). *Қани эдики, манави даштарга ҳам сув чиқа қолса* (Ш. Рашидов).

ё) *бас сўзи бош гап бўлиб келади: Планимизни бажарсак, басда* (А. Қаҳҳор).

ж) *бўлди, бўлгани каби сўзлар бош гап вазифасида келади: Менга битта ишора қилса, бўлгани. Сен мени, севсанг, бўлди* («Афғон эртаклари»).

з) *зора сўзи бош гап бўлиб келади: Зора, опам келган бўлса.*

Айрим вақтда бош гап вазифасида келган *бас, бўлди, бўлади* каби сўзлардан кейин шу сўзларнинг изоҳи сифатида тўлиқ икки составли гап келтирилади: *Менга битта ишора қилса, бўлгани — дарров олдига бораман. Агар бирор шетрда ойдин кеча, чароғон сув бўйлари деган тасвирлар учраб қолдимми, бас — уни муздай тер босади* (М. Бобоев). *Сен мени севсанг, бўлди — мен албатта ғолиб чиқаман.*

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда шарт билан бирга бошқа оттенкалар ифодаланиши мумкин:

1) *Пайт ва шарт мазмунини бирга англашилади: От чопса, гумбирлар тоғнинг дараси* («Ўзбек халқ дostonлари»). *Душман тинчлик бузмоқ истаса, Бахтимга гўр қазмоқ истаса, Мен кўрқувни ташлаб куламан...* (Э. Аббос). *Айтиб берсам, қизиги қолмайди* (Саид Аҳмад).

2) *Шарт ва чоғиштириш оттенкалари англашилади: Улар шохиди юрса, биз баргида юрамиз* (Ҳамза). *Қиз андак хафа*

²⁵ Бу ҳақда *-са* аффиксининг роли ҳақидаги бўлимда кенгроқ тўхталганмиз.

бўлса, у ҳам хафа бўлар, сабабини излар эди (Ш. Рашидов).

3) Шарт ва тўсиқсизлик маъноларини билдиради: *Биров сенга яхши маслаҳат берса, ёмон жавоб берасан* (П. Турсун). *У бировлар етиштирган ҳосилни йиғиб-териб олса, виждони азоб чекмасди* (Ш. Рашидов).

4) Айрим нисбий сўзларнинг иштирок этиши билан тўлдирувчи эргаш гапларга яқинлашади: *Бирон киши қизимнинг ёнига кириб, унга ёқшни уйдalasа, уни ўша жасоратли йеитга бераман* (эртақдан). *Ким марварид турган жойга биринчи бўлиб борса, шуларни ўшанга тақдим қиламан* («Афғон эртақлари»).

5. Составидаги нисбий сўзларга кўра ўрин эргаш гапли қўшма гапга яқин туради: *Чикса қаердан бир ис, ҳозир хабардор авлиё* (Муқимий). *Қаерда жанжаллик иш бўлса, ўша кишини рўпара қиламиз* (Саид Аҳмад).

Нисбий сўзлар иштирок этган қуйидаги қўшма гапларда фақат шартгина ифодаланган: *Агар ким ўзини омадсиз билса, фақат ўзи сабаб, гина ўзида* (Шуқурилло). *Ҳар кимки ғози бўлса, ўйи бўлар тўла мол* (қўшиқ). *Шу катта оилада нимаки нуқсон бўлса, сиз жавобгарсиз* (Саид Аҳмад).

Одатда нисбий сўз саналган қаерда, *шу ерда, кимки — у, нимани, шуни* каби сўзлар қўшма гапнинг ҳар икки компонентида келиб, ўрин, тўлдирувчи, эга эргаш гапли қўшма гаплар бўлиб келади. Шу нисбий сўзлар биргина компонентда ишлатилиши билан асосан шарт, қисман бошқа эргаш гапларга хос оттенкалар ифодаланади: Лекин «*Кимки унинг кўз қисишини, қош билан имосини писанд қилмаса, у дарров ҳуштак чалади*» типидagi гапларнинг ҳар икки компонентида ҳам бир-бирига мос нисбий сўзлар — *ким у* ишлатилган бўлса ҳам, қўшма гап бош гапдаги эга — *у* нигина изоҳламай, ҳаракатнинг юзага келишидаги шартни ҳам билдиради.

Шарт эргаш гапли қўшма гап компонентларида инкорни билдирувчи -ма аффикси қўшилиб келиб, қўшма гапга турли маъно оттенкалари беради.

а) бош гап инкор формасига эга бўлади: *Она юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас* (мақол). *Халқ ғайрат қилса, умиди туш бўлиб қолмайди* (Ойбек). *Қуёш ёритса, булут бўлмас ҳавода* (Фозил Йўлдош).

б) эргаш гапнинг кесими инкор формада келиб бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келишидаги қатъий шартни билдиради: *Ўзани овқатдан, сувдан толиқтирмасанг, кун сайин ҳосилга ҳосил қўшилади* (Ш. Рашидов). *Бизни Қудратиллаҳўжа бўшатмаса, уни ўзимиз бўшатиб қўямиз* (А. Қаҳҳор).

в) ҳар икки компонент инкор формада келади: *Одамлар*

бўш келмаса, иш бўшашмайди (Ш. Рашидов).

Шарт эргаш гапли қўшма гап сўроқ мазмунини ифода-
лаб келганда, баъзан бош гапдаги воқеанинг юзага келиши-
даги иккиланиш ёки ноаниқликни ифодалаш учун эргаш гап
билан бош гап орасида билмадим ёки ким билади сўзлари
ишлатилади: *Агар сен бормасанг, билмадим, унда Бибо бе-
чора нима қилади?* («Афғон эртаклари»). *Эртага ГЭС очил-
са, билмадим совғага нима олиб борсам экан* (Саид Аҳмад).
*Ким билурди, одаму олам надир, ҳайвон нечик, бўлмаса
эрди агар инсонда бу осоди илм* (Ҳамза).

Сўроқ мазмуни ифодаланган шарт эргаш гапли қўшма
гап билмадим, ким билади элементларисиз келиши ҳам мум-
кин: *Гулни гул дерми киши, Гулни тикони бўлмаса, Ерни ёр
дерми киши, Ерни вафоси бўлмаса?* (қўшиқ). *Хўш, мен меҳ-
нат қилмас эканман, ўзим ва хонадоним нимани еб тирик-
чилик қилаётирмиз?* (А. Қаҳҳор).

Кўпинча сўроқ мазмуни ифодаланган қўшма гап компо-
нентлари инкор фдрмасида қўлланади.

Айрим инкор гаплар бўлишлиликни — тасдиқни билдира-
ди: *Келган бўлса неча тоғлардан ошиб, камбағал-мискиннинг
кўп ақли шошиб, келтир уни тишдан олай гаплашиб, Элат-
дош киши раҳми келмайми?* (Ислом шоир).

Шарт эргаш гапларда кесимдаги -са аффиксидан сўнг
ҳар уч шахснинг тусловчи қўшимчалари қўшилиб келади:
*Эй ўғил, дунёда бўлмоқ истасанг олий жаноб, Уқиғил мак-
таб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи* (Ҳамза). *Агар менга
ишонмасаларинг, биттангиз мен билан улуғ ҳоқонимиз олди-
га борасиз* («Афғон эртаклари»). *Сени хор айласам, чиқсин
кўзим* (Уйғун).

Айрим вақтда бундай қўшма гапнинг ҳар икки компонен-
тида ҳам эгалар «тушиб қолиши» мумкин. Булардаги эга
феъл кесимларга қараб аниқланади.

Шарт эргаш гапда шарт формадаги феълнинг ўзи грам-
матик субъектни ҳам кўрсата олади. Бундай ҳодиса кўпроқ
шарт эргаш гапли қўшма гапга хосдир: *Чақирсам, келма-
динг* (— *Мен чақирсам, сен келмадинг*). *Гапирсам, унама-
динг* (— *Мен гапирсам, сен унамадинг*). *Ҳайдаб борсанг, тў-
кар кўздан ёшимни* (Ф. Йўлдош).

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда компонентларнинг
ўринлашиши стилистик талабга, асарнинг жанр хусусиятига,
компонентларни бириктирувчи ёрдамчиларнинг қўлланишига
қараб турлича бўлади.

Бош гапга -са (эди), -ганда (эди), -(а) р экан, бўлмаса,
йўқса, -май, -ми, -гудай бўлса каби ёрдамчилар орқали
бирикан шарт эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Алишер*

жанобларининг азиз бошлари омон бўлса, элимизга дарё-дарё муҳаббатлари оқур (Ойбек). Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди (Яшин). Эшикдан қораси кўринса борми, чопиб олдига боради. Бу сирни айтгудай бўлсам, мени ҳайдаб чиқаришади (П. Турсун).

Эргаш гапнинг феъл кесими -са аффиксини олиб, бош гапга бирикса, кириш конструкциясига яқинлашиб, бош гапнинг ўртасида ёки бош гапдан кейин келади: *Оқшом, агар тинчлик бўлса, Зайниддиннинг уйида учрашмоққа тил бириктириб, ҳужрани тарк этишди* (Ойбек). *Бу кеча қилмоқчи бўлган андак юмушимиз бор, агар сизлар мақбул топсангизлар* (Ойбек). *Шу гапингизга бир чўпчак айтиб берадиган илҳим, эгачи, агар хафа бўлмасангиз* (А. Мухтор).

Шеърый асарларда кириш конструкциясига яқинлашмай ҳам шарт эргаш гап бош гапдан кейин келиши мумкин: *Оналарда ғам қолмас, Мустаҳкам бўлса тинчлик*.

Қасам, онт ичиш маънолари ифодаланган қўшма гапларда бош гапдаги мазмунга — қасамга диққатни ортиқроқ жалб қилиб, унга аҳамият бериб айтилиши натижасида эргаш гап бош гапдан кейин келади: *Юз тилим бўлсин, бегонани ёд айласа* (қўшиқ).

Шарт эргаш гап составидаги айрим сўзлар бош гапда ҳам иштирок этган бўлса, эргаш гап доим бош гапдан олдин келади: *Агар тариқ ўз вақтида ўриб, йиғиб олинмаса, дони тўкилиб кетади* (С. Бабаевский).

Агар асосий диққат шартга эмас, ундан келиб чиқадиган натижага қаратилган бўлса, гап бош гапдан кейин келади: *Шоир ўз шеърини мақтолмас эди, унга бермасайди Москва илҳом* (Ғ. Ғулом).

«*Ҳавасинг келса, сен ҳам ўқигин эди*» типидagi қўшма гаплар кўпинча жонли тилда қўлланиб эргаш гап+бош гап ёки бош+эргаш гап ҳолида келади: *сен ҳам ўқигин эди, ҳавасинг келса*.

ТҮСИҚСИЗ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚҶШМА ГАП

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келишида тўсиқ бўлган шартни ифодалаш билан бирга, шу шартнинг юзага келишига бош гапдаги ҳаракат-воқеа тўсиқ бўлмаслигини билдиради. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда бош эргаш гапдаги шартдан кутилган мазмунга зид бўлган ҳаракат-воқеаларни ифодалайди.

Тўсиқсиз эргаш гап мазмуни ва тузилишига кўра шарт эргаш гапга яқин бўлади. Лекин улар орасида айрим фарқлар ҳам мавжуд.

а) тўсиқсиз эргаш гапнинг бош гапга бирикишида ҳам -са, -ганда ёрдамчилари иштирок этади.

б) ҳар иккала эргаш гап ҳам шарт мазмунини билдиради. Лекин шарт эргаш гап бош гапдаги ҳаракат-воқеанинг юзага келиш шартини билдирса, тўсиқсиз эргаш гап бош гапдаги ҳаракат-воқеага тўсиқ бўлган шартни билдиради.

в) шарт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа — А бош гапдаги факт — Б ни келтириб чиқаради. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эса эргаш гапдаги А сиз — Б келиб чиқиши мумкин ёки бош гапдаги воқеа — Б мавжуд бўлишига қарамай, эргаш гапдаги факт юзага келган бўлади.

г) шарт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап шартни, бош гап эса унинг натижасини билдиради. Тўсиқсиз эргаш гапларда бош гап шартга асосланган натижаси эмас, шартсиз ҳолдаги натижани кўрсатади. Бош гапдаги натижага қарама-қарши бўлган сабабни билдиради.

д) тўсиқсиз эргаш гап ва шарт эргаш гап реал шартни ифодалаб, бир-бирига ўхшашлиги мумкин: *Агар сиз келсангиз, мен бораман — сиз келмасангиз ҳам мен бораман! ёки Сен келсанг, мен бораман — сен келсанг ҳам, мен боролмайман.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан зидлов боғловчилари орқали боғланган қўшма гапга ўхшайди. Буларнинг ҳар иккаласида ҳам бирдан ортиқ содда гаплардаги мазмунан бир-бирига қарама-қарши қўйилган фактлар берилади. Боғланган қўшма гапларда фақат қарама-қарши воқеалар берилади ва булар зидлов боғловчилари орқали бирикади. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ҳам кўпинча қарама-қарши фактлар берилади, лекин кейинги турда қарама-қаршиликка қарамай, тўсиқсиз ҳолда юзага келадиган воқеалар ифодаланади. Шунинг учун ҳам айрим тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни зидлов боғловчиси орқали бириккан боғланган қўшма гапга синоним деб бўлмайди.

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда шарт оттенкаси едирила бориб, улар тенг ҳуқуқли компонентларга айланади ва улардаги зидлик аниқроқ ифодаланади: *Ҳаво булут, лекин ёмғир ёғмади — ҳаво булут бўлса ҳам, ёмғир ёғмади.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан зидлов муносабатларини ифодаловчи боғланган қўшма гапга ўхша-

ганлиги учун компонентларни бириктирувчи *-са ҳам* ёрдамчисидан ташқари, боғланган қўшма гап компонентларини бириктирувчи *аммо, лекин, бироқ* боғловчилари ҳам ишлатилади. Бу боғловчилар эргашган қўшма гап қисмларидаги зидликнинг ортиқроқ эканлигини кўрсатади. *Халқ ҳар қанча ҳаракат қилсаям, бироқ сув чиқмаган (А. Қаҳҳор). Унинг кўкрагини мўлжаллаган бўлса ҳам, лекин ҳаяжондан, тажрибасизликдан ханжар елкасига тегди (Ойбек). Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳамид уни ер остидан таъқиб этар эди (А. Қодирӣй). Сидиқжон унинг гапини баралла эшитиб турган бўлса ҳам, лекин нима деяётгани аниқ эмасди (А. Қаҳҳор). Сен бераҳм бўлсанг ҳам, аммо мен душманлик қилмасман асло! (Ҳ. Олимжон). Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, лекин сўзингизнинг шуниси қизиқки, бир йигитнинг соғлиғи, иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин (А. Қодирӣй).*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан боғланган қўшма гапга яқин бўлганлиги сабабли буларда боғланган қўшма гапдагига ўхшаш хусусиятларни учратиш мумкин.

1) Бундай қўшма гапларда ҳам компонентларнинг зич боғланишини таъминловчи умумий бўлақлар қўлланади. Бундай гаплардаги умумий бўлақнинг таъсирида кейинги компонентнинг кесими ёки составли кесимнинг кейинги элементи қўлланмайди: *Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам (А. Қаҳҳор). Баъзи одамларнинг қўли ишда бўлса ҳам, хаёли ўз ерида (А. Қаҳҳор).*

2) Эргаш гаплар бирдан ортиқ уюшиб келганда ёки эргаш гапнинг кесимлари уюшиб келса:

а) олдинги қисмлардаги ёрдамчиларнинг кейинги элементи — *ҳам, -да, ҳам* қўлланмай, ҳар иккаласи учун умумий бўлиши мумкин: *Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган эди (А. Қаҳҳор). Ҳар қанча узр айтсам, илтимос қилсам ҳам, Инобатга ўтмади (Саид Аҳмад). Ёв ёндирса, кул қилса ҳамки, камаймади ҳуснинг, чиройинг (Уйғун).*

б) олдинги қисмдаги *-са ҳам (-са, +да)* ёрдамчисини олган кесим ўрнида равишдошнинг *-(и) б* формаси ишлатилади. Равишдош формасидаги бу сўз ҳам зидлик оттенкасини ифодалайди: *Россияда крепостной ҳуқуқ бекор қилиниб (қилинса-да — М. А.) капитализмнинг ривожланиши анча тез борган бўлса-да, ҳар ҳолда Россия иқтисодий ривожланиш жиҳатидан бошқа капиталистик мамлакатлардан жуда кейинда қолмоқда эди (газетадан).*

в) олдинги компонентдаги составли кесимнинг кейинги элементи қўлланмайди: *Гарчи бу ўйин — ғолибнинг ўйини, бу қўпол ашула — ғолибнинг ашуласи бўлса ҳам, ер-кўкда қутираётган Бўрон Хорудга ҳамдам бўлиб ҳайқирса ҳам, ер қаърига кириб кетган Наргиснинг нафис ва дилрабо ашуласи қора кучлар тантанасини босиб, шунча нозик жаранглар эдики, бу ашулада янгидан туғилаётган ҳаёт нафаси сезилиб турарди* (Ш. Рашидов).

г) баъзи ёрдамчилар «тушиб» қолиб, бир хил қийматга эга бўлган икки компонентни туташтириш учун бириктирув боғловчиси ва ишлатилади: *Рамазон қори бўйи кичик бўлишига (қарамай — М. А.) ва Отинойи «пакана қори» деб менсимаслигига қарамай Холмуроднинг назарида серсавлат эшондан кўра донороқ ва билимдонроққа ўхшарди* (П. Турсун).

Бундай қўлланиш ҳоллари одатда ёрдамчилари ҳам бир хил ва компонентлари ҳам бир хил қийматга эга бўлган уюшиқ эргаш гапли қўшма гапларда учрайди. Мана шунга ўхшаш хусусиятларига кўра бундай қўшма гапларни эргашган — боғланган қўшма гап деб қарашга тўғри келади. Бу ҳақда А. М. Пешковский шундай дейди: «Здесь (в сочетании уступительных союзов в первом предложении с противительными во втором — М. А.) мы имеем простое смешение оборотов так называемую «Контаминацию», объясняющуюся близостью уступительного и противительного значений. Подчинение и сочинение здесь ясны, необычно только их сочетание в одной паре соотносящихся. Такие сочетание мы бы назвали подчинительно — сочинительными»²⁶.

Академик В. В. Виноградов таҳрири остида педагогика билим юртлари учун чиққан рус тили дарслигида ҳам тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг зидлов муносабати ифодаланган боғланган қўшма гап билан алмашиниб ишлатилиши ва тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлашда зидлов боғловчиларининг ишлатилиши мумкинлиги қайд қилинади²⁷.

Юқорида кўрсатилганлардан бошқа манбаларда ҳам бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг боғланган қўшма гапларга яқин эканлиги кўрсатилади²⁸.

²⁶ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, изд. седьмое, М., 1956, стр. 468.

²⁷ А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Русский язык, ч. вторая, М., 1953, стр. 133.

²⁸ «Грамматика русского языка», т. II, часть вторая, М., 1954, стр. 339; А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, М., 1958, стр. 243.

Зидлов боғловчилари иштирок этган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар кўпинча жонли тилда ишлатилади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари *-са, ҳам (-са+да), -ганда ҳам, -иб (ҳам), -гани билан, қарамай* ёрдамчилари ва бўлишсиз формадаги буйруқ феъли орқали бирикади. Булардан ташқари эргаш гапдаги тўсиқсиз шартни бўрттириб кўрсатиш учун *гарчи, гарчанд* сўзлари қўшиб ишлатилади. Бу сўзлар ҳам, қўшма гап составида *агар, мабодо* сўзларига ўхшаш боғловчи вазифасида эмас, юкламага яқин функцияни бажаради.

-ки ёрдамчиси ҳам юқоридаги грамматик воситалардан сўнг *-са ҳамки, -ганда ҳамки* шаклида ишлатилади.

Тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга боғлашда энг кўп қўлланадиган ёрдамчи *-са ҳам (ям)* дир: *Минг еримдан тешсанг ҳам, энди қўрқмайман* (Ҳ. Олимжон). *Юзлари ўхшаса ҳам, ўзлари ўхшамас эканлар* (А. Қаҳҳор).

Тўсиқсиз эргаш гаплар *-ганда ҳам, -гандан кейин ҳам* ёрдамчилари орқали бирикиб, бош гапдаги ҳаракат эргаш гапдаги пайтга кўра зидликка қарамай юзага келганлигини билдиради. Мазмунидан тўсиқсиз пайт аглашилган бундай эргаш гапларнинг кесими равишдошнинг *-гунча* аффиксини олган формаси орқали ҳам бош гапга бирикиши мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеа, ҳаракат эргаш гапдаги зидликдан олдин ҳам мавжуд эканлиги кўрсатилади: *Домла бу ерга келиб, биринчи рюмкани ичгунча ҳам кўнгли гаш, табиати хира, асабийлашган эди* (А. Мухтор).

Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши ва ҳолда сўзи билан бирга бош гапга боғланади: *Офтоб товланиб тургани ҳолда, ёмғир ёғмоқда эди* (С. Айний). *Поездга билетим бор бўлгани ҳолда, атайин жўнамадим. Комсомол бўлганинг ҳолда, жамоат ишларини бажаришдан бўйин товланинг уят!*

Бундай эргаш гапларнинг кесими таркибида *бўла туриб* сўзлари ишлатилиб, бош гапга боғланган: *Комсомол бўла туриб, жамоат ишларини бажаришдан бўйин товланинг уят! Поездга билетим бўла туриб жўнамадим.*

Тўсиқсиз эргаш гапнинг феъл кесими ўтган замон аниқлик феълига *ҳамки* ёрдамчисининг қўшилиши орқали бош гапга боғланади. Бу хилдаги қўшма гапларда эргаш гап шарт мазмунига яқин оттенкани билдиради ва бош гапдаги воқеа, ҳаракатга зид қўйилади: *Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади* (А. Қаҳҳор). *«Булбули гўё» анча кўнди ҳамки, Саидий жавоб бермади* (А. Қаҳҳор). *Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади* (Ж. Шарипов).

Одатда бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими бўлишли формада, бош гапнинг кесими эса бўлишсиз шаклда қўлланади.

Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими шарт феъли орқали бош гапга боғланади. Компонентлари бу хилда бириккан қўшма гапнинг эргаш гап қисми кўпинча бўлишлиликни, бош гап эса унга зид мазмунни англатгани учун бўлишсизликни ифодалайди: *Пешанамни силагансан, Қуймайман ўтда асло, Қилич солса, тўғралмайман, Улмайман ўқ қадалса* (Ҳ. Олимжон). *Шариатнинг йўли кўп экан, биттаси берк бўлса, тўрттаси очик...* (А. Қаҳҳор). *Мен йиғласам, ёрим олис, билмади* (Ислом шоир).

Эргаш гап таркибида ҳар қанча, ҳар нарса каби сўзлар қўлланса; ҳар икки компонентнинг кесими бўлишли формада келиб, бир-бирига зид мазмунни билдиради:— *Бе... Меҳмон кутиш-а..., ҳар қанча меҳмон келса, ўзлари кутишади* (Ойбек). *Сен ҳар нарса десанг, мен ишонурман* (Ҳамза).

Ҳар қанча, ҳар нарса сўзлари иштирок этган қўшма гапнинг ҳар икки компонентининг кесими ҳам бўлишсиз формада келиб, бир-бирига қарама-қарши воқеани кўрсатади: *Ҳар қанча стамгар бўлмасин ҳижрон, Ҳасратга ошно айлама тилни* (Уйғун).

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга бўлишсиз феълнинг буйруқ майли формаси орқали бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳаракатнинг юзага келишида тўсиқ бўладиган энг охириги чегарани билдирса ҳам, бош гапдаги ҳаракат-воқеа юзага кела беради. Шунинг учун бундай эргаш гапларни умумлашган тўсиқсиз эргаш гап деб аташ мумкин²⁹. Аммо бундай қўшма гапларда бош гап эргаш гапдан келиб чиқадиган натижани билдирмайди.

Умумлашган тўсиқсиз эргаш гапларда қайси бўлак умумлашиб келаётганлигини кўрсатиш учун *қанча, қандай, ҳар қанча, нима, қаерга, кимнинг* каби сўзлар иштирок этади:

1) Эргаш гап таркибида келган *қанча, қанчалик* сўзи миқдор-даражага ёки такрорланишга кўра умумлаштиради: *Чақмоқ қанча баландда чақмасин, эгри бўлгани учун албатта ернинг бағрига, нағрига борур* (С. Айний). *Халқ душманлари Ҳамза ижодини қанчалик камситмасинлар, у ўз ижоди билан халқнинг севимли фарзанди бўлиб қолди* (газетадан). *Хайри қанча уринмасин, Ҳасан унинг тасаввуридан сурбетлик қилиб нари кетмас эди* (Саид Аҳмад).

²⁹ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 416; А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, ч. II, М., 1958, стр. 244.

2) Эргаш гап таркибидаги ҳар қанча сўзи ҳам миқдор ва даражага кўра умумлаштиради: *Қундузхон ўзини ҳар қанча тутишга уринмасин, оғир йўқотишининг азоби уни қийнар, эзар эди (Саид Аҳмад). Йўлчи ҳар қанча кўп юрмасин, унинг йўли ҳамон ортиб борар эди (Ойбек). У ўзини ҳар қанча босишга ҳаракат қилмасин, юраги азоб чекар эди («Афғон эртаклари»).* Мен ҳар қанча огоҳлантирмайин, у ўз билганидан қолмайди (газетадан).

3) Қаерга, қай томондан каби сўзлар эргаш гап составида ишлатилиб, ўринга кўра умумлаштириш оттенкасини билдиради. Бундай қўшма гаплар ўрин эргаш гапли қўшма гапларга ҳам ўхшайди: *Бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизик устида текис саф тортиб туради (Ойбек). Қаёққа қарама — ниҳоятда ажойиб тоғ манзараларига кўзинг тушади (С. Бабаевский).* У қаерга бормасин, иши ўнгидан кела беради («Муштум»).

4) Қандай, қайси сўзлари эргаш гап составида қўлланиб, белгини умумлаштириб кўрсатади: *Она ишдан қандай ўй, қандай ташвиш билан қайтмасин, шу қизчаларини кўрибоқ, кўнгли ёзилар, янги — чиройли кунлар туғилаётганини ҳис қиларди (А. Мухтор).* Ҳозир районнинг қайси бир колхозига борманг, сўнги кўсакларни йиғиб олиш учун зўр кураш кетаётган бўлади (Саид Аҳмад).

5) Қим ёки нима сўзлари иштирок этган эргаш гапда шахс ёки предмет умумлаштирилади: *У нима тўғрисида ўйламасин, қаршисидан бир савол чиқар эди (А. Қаҳҳор).* У кимнинг кўзига қарамасин, ҳаммалари хафа, йиғлаган эди.

6) Қачон, қай вақтда сўзлари иштирок этган эргаш гапда пайт мазмуни умумлаштирилади: *Қачон қараманг, қўлида китоб, Қай вақт уйга кирмай, кўсак чувиб ўтирган бўлади (газетадан).*

Умумлашган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар тузилишига кўра боғланган қўшма гапга ўхшаса ҳам, уларнинг мазмуни ва эргаш гап составида қўлланган юқоридаги сўзлар кўпроқ эргашган қўшма гапга яқинлигини кўрсатиб туради.

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесимлари такрорланиб (жуфтланиб), бош гапга бирикиши мумкин:

1. Эргаш гапнинг шарт майли формасидаги феъл кесими бўлишли ва бўлишсиз формада жуфтланиб келади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага чиқишида эргаш гапдаги фактнинг мавжуд бўлиш ёки бўлмаслиги фарқсиз эканлиги кўрсатилади: *Сўрасангиз — сўрамасангиз айтаман (А. Қаҳҳор).* Колхознинг

камбағал деҳқонга нафини тушунтирсангиз — тушунтирма-сангиз ўзимиз билиб турибмиз. Энди, Жўра, пичинг қилсангиз — қилмасангиз, шу (П. Қодиров). Билса-билмаса, бурчимизни ўташимиз шарт (Ойдин).

Баъзан эргаш гапдаги воқеанинг бўлиш-бўлмаслигидан қатъий назар, бош гапда юзага келадиган ҳаракатни кўрсатиш учун бари бир сўзи ишлатилади: *Нусратилла истаса-истамаса, улар бари бир унга хизмат қиладилар* (А. Мухтор). *Таклиф қилса-қилмаса, бари бир борамиз*.

2. Такрорланаётган феъл кесимлар буйруқ майли формасида келиб, хоҳ ёрдамчиси билан бирга қўлланади: *Хоҳ ишонинг — хоҳ ишонманг, катталиги уйдаи келади* (А. Қаҳҳор). *Хоҳ истасин — хоҳ истамасин, бари бир бораман*.

Баъзан бу хилдаги қўшма гапларда бош гап фақат бари бир сўзи билан ифодаланиши мумкин. Бундай ҳолларда бари бир сўзи эга ва кесим муносабатини кўрсатган асл маъносига яқинлашади: *Хоҳ борсин — хоҳ бормасин — барибир*.

Агар жуфтланган кесимларнинг алоҳида эгалари мавжуд бўлса, кесимнинг бир хиллигидан қатъий назар, боғланган қўшма гап саналади: *Хоҳ у борсин, хоҳ бу борсин*.

3. Такрорланаётган феъл кесимлар шарт ва аниқлик ёки буйруқ майли формасида келиб, -ки юкламаси билан бирга қўлланади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса — кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди* (А. Қаҳҳор). *Мол кетса-кетсинки, бош кетмасин* (Ҳамза). *Нима қилсанг-қилки, бедадаги одамларни юбормайман* (С. Бабаевский).

4. Такрорланган кесимларнинг биринчи қисми шарт майли формасида, кейинги қисми гумон маъносини ифодаловчи -дир элементини олган ўтган замон сифатдоши билан ифодаланади. Бундай қўшма гап компонентларидаги зидликни таъкидлаб кўрсатиш учун зидлов боғловчилари ҳам ишлатилади: *Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчиси билан қолган хотиннинг назарида бу бутун бир умрдай туюлди* (А. Қаҳҳор).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда зидликка қарамай вужудга келадиган воқеаларни таъкидлаб кўрсатиш учун бош гап составида ҳар ҳолда, бари бир сўзлари ишлатилади. *Ҳар ҳолда* бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг эргаш гапдаги шартдан келиб чиқиш сабаби ноаниқ эканлигини ифодалайди: *Иккинчи она ва унинг болалари Очилга ёмон кўз билан қарашмаса ҳам, ҳар ҳолда у бегонасиран эди* (П. Қодиров). *Саидий Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳар ҳолда Мунисхон Мунис-*

хонлигида қолди (А. Қаҳҳор). Гарчи бу фикр кўндан бери равшан бўлса-да, ҳар ҳолда бир нафас оғир аҳволда қолди (Г. Николаева).

Баъзан бош гапга тааллуқли бўлган ҳар ҳолда сўзи эргаш гап олдида келиши ҳам мумкин: *Ҳар ҳолда бу хатлар қанча ширин, қанча самимий бўлмасин, Олимжоннинг ўринини боса олмаслиги табиий эди* (Ш. Рашидов).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг кейинги қисми — бош гап олдида бари бир сўзи қўлланиб, бош гапдаги натижанинг келиб чиқишида эргаш гапдаги фактнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслиги фарқсиз экани кўрсатилади: *Гарчи империалист давлатлар уруш оловини ёқиш учун ҳар қанча уринмасин, бари бир тинчлик урушни енгади* (газетадан). *Муротали Меҳрининг кеча комсомол мажлисидан кеч қайтганини билса ҳам, бари бир асаби қайнарди* (Ш. Рашидов). *Рихсибой ака қанчалик куйиб-пишиб, хуноб бўлмасин, бари бир қурилиш ишлари ғўза парваришига путур етказётгани йўқ* (Р. Файзий).

Бари бир бирикмасида эга ва кесим муносабати тамоман йўқолиб кетмагани учун ўзи тобе сўз — тўлдирувчи билан бирга келади. Одатда *бари бир* элементи олдида келган тўлдирувчи кейинги изоҳ билдирувчи гап учун яширинган эга бўлиб хизмат қилади: *Йўлни қор босса ҳам, бари бир бизга, ишни тўхтатмаймиз (биз тўхтатмаймиз)*.

Бош гапдаги фикрни иккиланиш, шубҳаланиш оттенкаси билан баён қилиш учун *нечукдир, негадир* сўзлари бош гап составида келади. Бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа, ҳаракатга зид бўлган бош гапдаги фикрнинг юзага келиш натижаси, сабаби ноаниқ бўлади: *Унинг номи чиқмаганига ҳеч ким эътибор қилмаган бўлса ҳам, нечукдир оғринди* (А. Қаҳҳор). *Емғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам, у негадир шошилмас, хаёл билан банд эди* (С. Зуннуова).

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ҳам эргаш гап билан бош гап ўртасида изоҳловчи сўз ишлатилади. Бундай конструкциялар тўсиқсиз эргаш гапга изоҳ бериш, унинг мазмунини очиш учун хизмат қилади: *У қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайдим, райком орқали тазйиқ кўрсатадим, коммунистларни ўз томонига тортиб Қаландаровни яккалаб қўядим — буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди*. (А. Қаҳҳор).

Бу мисолда умумлашган тўсиқсиз эргаш гап — *у қанақа йўл тутмасин бош гап — буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди*даги воқеа ҳаракатнинг юзага

келишида тўсиқ бўлган энг охирги чегарани билдиргани учун чегара бўлган фактлар санаб кўрсатилган. Санаб кўрсатилган маъна шу фактлар изоҳловчи гап вазифасини бажарган. Бош гапда эса, санаб кўрсатилган фактларни умумлаштириш учун уюшиқ бўлакли гаплардагидек умумлаштирувчи сўз — *ҳаммаси* ишлатилган.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда тенг ҳуқуқлидай кўринган компонентларни бириктириш учун айрим боғловчи сўзлар ишлатилади. Бу сўзлар тузилишига кўра мустақилдай кўринган эргаш гапнинг бош гапга зид ҳолда боғланишини ифодалайди. Бундай сўзлар иштирок этиб эргаш гапдаги фикрнинг бош гапдаги мазмунга тўсиқ бўлмаслигини билдириб, икки компонентни бириктирувчи ёрдамчи сифатида қўлланади.

Бу хилдаги боғловчи сўзлар шарт эргаш гапли қўшма гапдаги *шундай бўлса, шундай бўлганда* каби ёрдамчилардек *шундай* кўрсатиш олмоши + *бўлмоқ* феъли ва тўсиқсиз эргаш гапдаги ёрдамчиларнинг бирга ишлатилиши орқали ясалади. Бундай қўшма гапларда тўсиқсиз эргаш гап *шундай* сўзининг маъносини конкретлаштириб, изоҳлаб келади: *Сафаров билан Самандаров бугун эрталаб районга кетган эди, шундай бўлса ҳам Бўтабой ака колхоз идорасига борди.* (А. Қаҳҳор). *Навбатдаги мажлисда кўриладиган масалалар кўп эди, шундай бўлишига қарамай, зовур қазииш планини ҳам муҳокама қилдик. Шу пайтда тош товушлари кесилди, шундай бўлса-да, қўйларнинг қўрқиб қочишлари ҳануз давом қилмоқда эди* (С. Айний).

Айрим вақтда тўсиқсиз эргаш гап бировга қарашли фикрни ифодалаб кўчирма гап ҳолида келади. Бундай гаплар автор гапи — бош гап билан *деса ҳам, деб* каби ўзаги *демоқ* феъли билан боғланган ёрдамчилар орқали бирикади: *Улар мажлисни бошлаймиз дейишса ҳам, биз бошлатмай сизни кутдик. Келаман деб келмадинг* (— *келаман десанг ҳам келмадинг*).

Бир составли гаплар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг маълум бир компоненти бўлиб келиши мумкин. Тўсиқсиз эргаш гап атов гап шаклида қўлланган бош гапни изоҳлайди: *Кунлар исиб кетган бўлса ҳам, унинг эгнида кўпол эски пўстин, бошида қалин бўрк* (Ойбек). *Биз кўп койисак ҳам унда ҳамон ўша фикр.*

Эргаш гап сўз — гап шаклида тузилган бош гапдаги зидликни билдиради: *Бибо Шодихонга қанчалик кўп ялинса ҳам, майли. Бизни ташлаб кетсангиз ҳам, майли.*

Бу хилда ишлатилган *майли* сўз — гапи баъзи оттенкаларига кўра *бари бир* сўзига яқин туради. Бундай қўшма гап-

ларда ҳам эргаш гапдаги тўсиққа фарқсиз қараш ёки ўша тўсиқнинг бўлишига розилик бериш, кўникиш маъноларини ифодалайди.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг компонентларидаги мазмун бир-бирига зид, бири-бирига тўсиқ бўлгани учун, у гаплар кўпинча инкор формада келади. Яъни инкор гаплар компонентлардаги зидликни — тўсиқни кўрсатиб, қўидаги кўринишларга эга бўлади:

а) эргаш гап инкор формада келади: *Тўғонбек гарчи тарихий китобларни ўзи асло мутолаа қилмаган бўлса ҳам, фитна ва исёнларнинг тарихидан яхши хабардор эди (Ойбек). Сизни яхши кўришга алоҳида сабабларим бўлмаса ҳамки, бу нарсани тушунишига ақлим етади (Войнич).*

б) бош гап инкор формада қўлланади: *Немислар Зоянинг тилларини қирқиб, ўзини қаттиқ азоблаганларида ҳам, у бир оғиз сўз айтмади. У секин-аста камбағаллаша борган бўлса ҳам, рубоб чалиш эсидан чиқмапти («Афгон эртаклари»).*

в) ҳар икки компонент инкорни билдиради: *Ҳар қанча стамгар бўлмасин ҳижрон, Ҳасратга ошно айлама тилни (Уйғун). Кун чиқмаган бўлса ҳам, ҳаво совуқ эмас эди.*

г) ҳар икки компонент бўлишлиликни ифодаласа ҳам, кесимлар бир-бирига зид бўлган маънони ифодалашади, баъзан антоним бўлиши мумкин: *Менинг жисмим тирик бўлса ҳам, қалбим ўлик эди (С. Айний). У аслида оппоқ қиз бўлса ҳам, сахро шамоллари қўллари, бўйинлари ва юзларини бир оз қорайтирган эди (Ҳ. Фулом).*

Тўсиқсиз эргаш гап кўпинча бош гапдан олдин келади.

Турли стилистик талабга кўра *-са ҳам, -са+да, -ганда* ҳам каби ёрдамчиларни олган эргаш гаплар бош гапдан олдин, унинг ўртасида ёки кейин келиши мумкин: *Мажиддиннинг кўзида кучли саросима очиқ сезилса ҳам, у тилёғламалликни яхши бажарди (Ойбек). Учта товук, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобул бобонинг ўзидан чиқди (А. Қаҳҳор). Ол ичайлик, ғойибона бўлса ҳам (Ҳ. Олимжон). Қувончи кўксига сиғмаса-да, назокат ва одоб юзасидан ўзини хомуш, ҳазин тутушига тиришар эди (Ойбек).*

Қарамай (қарамасдан) ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гап бош гапдан олдин ёки унинг ўртасида келса ҳам, бош гапдан кейин қўлланиш ҳолати деярли учрамайди: Султон бўзчи кўзи ожизлигига қарамай, зах дўконда кечаси билан шам ёқиб, бўз тўқиб ўтирар эди (А. Мухтор). Жўраҳон атрофдан турли саволлар ёғилишига қарамасдан, аввал Онахондан сўради (А. Мухтор).

Компонентлари аниқлик майлидаги феъллар билан ифо-

даланиб ҳамки ёрдамчиси билан бирга қўлланган эргашган гап, шунингдек, *-иб (ҳам), -ган ҳолда, -масин* каби ёрдамчилар ва кесимлари жуфт қўлланган эргаш гаплар бош гапдан кейин деярли қўлланмайди.

НАТИЖА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАП

Натижа эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг, белгининг натижасини ёки содир бўлган воқеанинг хулосасини кўрсатади.

Натижа эргаш гап функциясига кўра гап бўлақларига тенг келмайди. Кесимлардаги натижани кўрсатиш учун хизмат қиладиган конструкциялар гап бўлаги ҳолида эмас, кўпинча, гап ҳолида келади. Шунинг учун натижа эргаш гап бош гапдаги бирор бўлақни эмас, бош гапни бутунича изоҳлаб, тўлдириб келади деб олиш тўғри бўлади: *Шундай қаттиқ урибманки, ўзимнинг ҳам кўзим тиниб кетди* (А. Қаҳҳор). *Онахон уч газлик арқоққа мугиз мокини шундай қулочкашлаб отар эдики, мокининг чодир пеш томонига тушиб қолмагани ҳаммани ҳайратда қолдирарди* (А. Мухтор). *Жандарм унинг белига милтигининг қўндоғи билан шундай урдик, бечора бола гурс этиб ерга йиқилди* (М. Иброҳимов).

Натижа эргаш гапли қўшма гапларда бир қисмнинг иккинчисига тобелиги бошқа эргашган қўшма гаплардагича аниқ сезиларли эмас. Бундай эргаш гаплар бошқа эргаш гапларга нисбатан анча мустақиллик хусусиятига эга³⁰. Шунинг учун ҳам натижа эргаш гапнинг бош гапга эргашган эканлиги, тобелиги ёрдамчи орқали бош гапга бирикадиган бошқа турларига нисбатан анча кучсиз: *Сўнги вақтларда янгилик шуки, илғорлик ҳаракати бизда ялпи тус олди* (Ҳ. Назир). *Қуларнинг ораларида шундайлари борки, жаноби олийга биз-у, сиздан кўпроқ жонкуярлик кўрсатмоқдалар* (С. Айний). *Умрда шундай тантаналар бўладик, бундай дамларда кишининг қалби ижодий ғайрат, меҳнат завқи ва севинчли ташвиш билан тўлиб тошади* (Ш. Рашидов). *Дўл бир зумда шундай жадалига олдики, ер оппоқ бўлди* (Ш. Рашидов).

Айрим натижа эргаш гапли қўшма гаплар боғланган қўшма гап шаклида берилиши мумкин. Бундай қўшма гап қисмлари бириктирув боғловчилари орқали боғланади. Айрим вақтда гапнинг натижасини билдирадиган қисмда *натижада* сўзи қўлланиб ҳам боғланган қўшма гап бўлиб келади: *Тут тагида ўтирган бахти қора она унинг хўрланган инсонлик тақ-*

³⁰ А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II, М., 1958, стр. 253.

дири ҳақида шундай ҳаяжон билан сўзладики, Софъянинг кўзларига ёш келди (А. Мухтор) — Тут тагида ўтирган бахти қора она, унинг хўрланган инсонлик тақдири ҳақида ҳаяжон билан сўзлади, натижада Софъянинг кўзларига ёш келди.

Натижа эргаш гапли қўшма гап компонентлари орасидаги интонация ҳам уни боғланган қўшма гапга яқин ёки ўхшаш эканлигини кўрсатади. Бундай қўшма гап қисмлари орасидаги интонация кўтарилиб тушувчи бўлади — бош гапдаги шундай, шунча сўзларида интонация кўтарилиб -ки ёрдам-чиси иштирок этган қисмда бир оз пасаяди.

Демак, натижа эргаш гапли қўшма гаплардаги юқорида кўрсатилган хусусиятлар уни боғланган қўшма гапга яқинлигини кўрсатади. Шунинг учун айрим тилшунослар бундай қўшма гапларни рус тилидаги натижа эргаш гапли қўшма гапни таржима қилиш натижасида келиб чиққан деб қарашади. Уларнинг фикрича, бу хилда эргаш гапли қўшма гап ҳолида беришдан олдин улар икки тенг ҳуқуқли гап — боғланган қўшма гапдай берилиб, кейин у қисмларни бириктириш учун -ки элементи ишлатилган³¹.

Шундай натижа эргаш гапли қўшма гаплар борки, бундай қўшма гапларни боғланган қўшма гап ҳолида берилганда олдинги ҳолдаги айрим оттенкалари йўқолади: *Шу оёқсиз одам ётган ерида шундай иш қилдики, бутун дунё оёққа туриб иззат қилди* (Саид Аҳмад). *Емғир шундай қуйдики, товуқларни шийпон тагига зўрға киргиздик* (С. Бабаевский). *Қиз помидор, пиёзни шундай майда тўғрадики, йигитнинг ҳаваси келди* (М. Иброҳимов).

1. Натижа эргаш гапли қўшма гапларда фикр реал ёки тахмин қилинган, мўлжалланган бўлиши мумкин:

1) Бундай қўшма гаплардаги феъл кесимлар ўтган замон (баъзан ҳозирги замон) формасида келиб, реал фактни кўрсатади. *Раис шундай бақирдики, хотинининг баданларида титроқ пайдо бўлди* (Ш. Рашидов). *Иккаласи ёш қизлардай шундай қаҳ-қаҳ отиб кулишдики, ичкарида ўтирган меҳмон — Софъя Борисовна лапанглаганича айвонга чиқиб келди* (А. Мухтор). *Шундай олиб бораманки, ҳеч ким билмай қолади* (М. Иброҳимов).

2) Натижа эргаш гапли қўшма гапда баён қилинган фикр мўлжалланган ва тахмин қилинган бўлади. Бундай қўшма гапларда бош гап ва эргаш гапнинг феъл кесимлари деярли ҳамма вақт буйруқ, истак шаклидаги феъллар орқа-

³¹ Қаранг: Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 271.

ли ифодаланади: *Ҳамкорликда шундай ҳосил етказайликки, балли десин тинчлик севар бутун одамзод* (Ғ. Ғулом). *Сени шундай болайки, ўзинг қойил қолгин* (А. Қаҳҳор). *Шундай қилиб кўрсатишимиз керакки, «розиман балли» десин* (А. Мухтор). *Шундай ишлайликки, Яккачўндагилар қойил қолсин* (Саид Аҳмад).

Боғловчи сўз вазифасида ишлатиладиган *шундай, бирам, чунонам* каби сўзларнинг таъсирида натижа эргаш гаплар функциясига кўра бошқа эргаш гапларга ўхшаб кетади: эргаш гап бош гапдаги воқеанинг даражасини, миқдорини натижа маъноси билан боғланган ҳолда изоҳлайди. Бундай қўшма гапларда ўлчов-даража ва натижа мазмуни бирга ифодаланган бўлади. Лекин эргаш гап кўпроқ бош гапдаги воқеанинг натижасини кўрсатаётганлиги кўриниб туради: *Ҳожия Эргашнинг назарида шу уч-тўрт кун ичида шундай (шу даражада — М. А.) ўзгариб кетган эдики, унинг қизалоқ вақтларигина эмас, ҳатто Москвадан келган кунлари ҳам Эргашга гўё тушдай эсланарди* (А. Мухтор). *Ҳасанхоннинг шундай (шу даражада — М. А.) бахти очилибдики, таърифга сиғмайди («Афғон эртаклари»)*. *Унда булоқ шундай (шунчалик — М. А.) кўмилардики, очиш учун бир тонна портлатувчи модда ҳам етмасди* (М. Иброҳимов).

2. Эргаш гап бош гапдаги от билан ифодаланган бўлақларнинг маъносини конкретлаштириб келиб, аниқловчи эргаш гапга ўхшайди. Бош гапдаги *шундай* сўзи от олдида келиб эргаш гап томонидан изоҳланади. Аммо эргаш гап бош гапдаги ҳаракат-воқеанинг натижасини кўрсатиш билан аниқловчи эргаш гапдан фарқ қилади: *Пўлатжон шундай гапларни айтдики, Ҳошимжоннинг ўрнида тоғ бўлса ҳам тарс ёрилиб кетар эди* (Саид Аҳмад). *Бироздан кейин бомбардимон қилинган ерда шундай кучли портлаш бўлдики, ҳавога қарағай, тахталар ва аллақандай темир-терсақлар совурилди* (Саид Аҳмад).

Бундай қўшма гапларда натижа мазмуни ортиқ эканлигини ифодалаш учун эргаш гап олдидан *натижада* сўзини ишлатилади.

3. Натижа эргаш гап баъзан бош гапда тўлдирувчи вазифасида келган кўрсатиш олмоши орқали ифодаланган сўзни изоҳлаб, тўлдирувчи эргаш гапга яқинлашади: *Аҳвол шунга бориб етдики, райком талаби билан Угаровнинг ўзи ҳам район кенгашида нутқ сўзлаб «Мени кутманглар», — деб сўради* (Г. Николаева).

Бу хилдаги қўшма гапларда ҳам, юқоридагидай натижа мазмуни кучлироқ ифодаланган. Шунинг учун ҳам эргаш гап олдида *натижада* сўзини қўллаш мумкин.

Натижа эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдан келиб чиқадиган хулоса, натижани аниқ қилиб таъкидлаб кўрсатиш учун эргаш гапда оқибатда, натижада сўзлари ишлатилади: *Азимбой шундай зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди* (С. Айний). *Уларнинг ёқасидан тутган қашшоқлик ва муҳтожлик шу қадар бўғиб қўйган эдики, натижада тақдирга тан бериб таваккалчилик билан яшашдан бошқа чора қолмаган эди* (М. Иброҳимов).

Айрим вақтда эргаш гап бош гапдан келиб чиқадиган натижанинг энг юқори чўққисини — максимал натижани кўрсатади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап таркибида ҳатто сўзи қўлланади: *Амир одамлари шундай саросимага тушдики, ўликларни панароқ жойга олиш у ёқда турсин, ҳатто кийимларини ҳам ечиб олмаптилар* (С. Айний). *Оксананинг шундай аччиғи келдики, ҳатто бурнининг учигача қизариб кетди* (Саид Аҳмад). *Ана шу секундда унинг шундай жаҳли чиқдики, ҳатто ўз-ўзини таний олмади* (М. Иброҳимов). *Унинг вужудини шундай хурсандчилик эгаллаб олган эдики, у ҳатто азоб-уқубатларни ҳам ёдидан чиқарипти.*

Натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисми кўпинча бир составли гаплардан ташкил топиши мумкин. Бундай гапларнинг составида керак, зарур сўзлари кўпроқ ишлатилади: *Одам бир марта яшайди, бу ҳаётни шундай кечирмоқ керакки, ўлар чоғингда бутун ҳаётимни ва бутун кучимни инсоният бахти учун курашга бағишладим деб айта олинг!* (Ш. Рашидов). *Шундай қилиш керакки, у ердан қутулиб чиқа олмасин* («Афғон эртаклари»). *Шундай қилиш лозимки, Жўрабой қилган ишининг нотўғрилигини бутун қалби билан сезсин* (К. Файзуллин).

Баъзан эргаш гап аниқ натижани эмас, орзу қилинган фикрни ифодалаб, кесимлари -са аффиксини олган феъл билан ифодаланиб келади: *У хаёлга шундай чўмган эдики, унинг бу машғулотига ҳеч ким ҳалал бермаса, ҳеч ким йўлини тўсмаса, ҳатто унга шу чоқда ҳеч ким кўринмаса* (П. Турсун).

Натижа эргаш гапли қўшма гапларда, компонентлар -ки орқали бириккани ва бош гапда *шундай, шу қадар* сўзлари қўллангани учун эргаш гап деярли ҳамма вақт бош гапдан кейин келади.

ҚУШМА ГАПНИНГ КҶЧИРМА ГАПЛИ ТУРИ

Сўзловчи (автор) доимо ўз фикрини баён қилиб қолмай бошқаларнинг ҳам гапини ҳеч ўзгаришсиз ёки мазмунини сақлаган ҳолда, грамматик ва айрим лексик хусусиятлари-

ни ўзгартириб ифодалаш мумкин. Мазмуни, грамматик ва лексик хусусиятлари ўзгартирилмай, айнан берилган ўзгаришнинг гапи — кўчирма гап автор гапи билан бириктириб қўшма гапнинг кўчирма гапли турини келтириб чиқаради. Кўчирма гапнинг автор гапи билан мазмунан берикиши натижасида қўшма гап ҳосил қилинади: *Кўп нарсаларни кўзимга кўрсатдингиз, яна кўп нарсаларни кўргани қўлимга чирок бердингиз, Урмонжон ака, — деди Сидиқжон (А. Қаҳҳор).*

— *Рузвон хола билан бирга ишлайсизлар, — деди Онахон кампирнинг рўмолини олиб бериб (А. Мухтор).*

— *Ғўзалар аллақачон гулга кирди, — деди Ойқиз (Ш. Рашидов).*

Ўзгаришнинг гапи — маълум шахснинг фикрини автор (ҳикоя қилиб берувчи)нинг гапи орқали ифодаланишидир. Ўзгаришнинг гапини баён қилиб берувчи — автор, унинг гапи автор гапи дейилади. Кимнинг гапи ифода қилинаётган бўлса, у сўзловчи саналади.

Баъзан авторнинг гапи ҳам кўчирилиб, ўзгаришнинг гапи шаклида берилади. Бундай гаплар махсус бириктирувчи грамматик воситалар орқали боғланган бўлади:

Мен нима қилишимни билмай: — Бу ёқда нима қилиб юрибсиз? — дедим. Менинг йўқлаб келганимни кўрса, далда бўладиган бирон сўз айтсам, зорайки дармон бўлса деб кутдим. (А. Қаҳҳор).

Доим шахсларнинг гапигина ўзгаришнинг гапи шаклида кела бермасдан, қушлар, ҳайвонлар ёки баъзи предметларнинг товуши ёки уларга нисбатан ишлатиладиган сўзлар ҳам бир-бирининг «гапи» ҳолида кўчирилиб берилиши мумкин: *Жўра дарров аскарнинг юкини олиб, хачирдай катта, туки йилтираган, белдор эшакка илдам ортиб, чизимча билан боғладида, «хих» деб бир туртди ва ўзи элат билан суҳбатлашиб, пиёда кетди (Ойбек). Ҳалигина пашша «ғинг» деса эшитиладиган жимжит ҳовли қий-чувга тўлди. Аширмат «шиш-шиш» деб эшагини тўхтатди (Ойбек). Фақат бухгалтерия жойлашган хонадан чўт товуши эшитилар эди: «шақ-шуқ» (Ойбек).*

Кўчирма гапли қўшма гап билан қўшма гап орасида маълум ўхшашлик ва айирмаликлар ҳам мавжуд.

Қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг интонацион ва фикрий бутунлигидан иборатдир. Қўшма гапни ташкил этувчи компонентлар (содда гаплар) мазмун ва интонацияси жиҳатидан бир бутунликни, яхлитликни ташкил этади. Кўчирма гап ҳам автор гапи билан бирга олиниб икки компонентнинг мазмуний ва интонацион бутунлигини келтириб чиқаради — қўшма гапнинг бир турини ташкил қилади. Ле-

кин кўчирма гапли қўшма гаплар айрим хусусиятлари билан қўшма гапнинг бошқа турларидан фарқланади.

Кўчирма гапли қўшма гапнинг компонентлари, кўчирма гапнинг содда ёки қўшмалигидан қатъий назар, деярли ҳамма вақт икки асосий компонентдан — кўчирма гап ва автор гапидан, қўшма гаплар эса икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан ташкил топади.

Кўчирма гапли қўшма гапларда компонентларни туташтирувчи грамматик воситалар деярли ишлатилмайди, уларнинг составида нисбий сўзлар қўлланмайди. Шу вақтгача кўчирма гап билан автор гапни туташтирувчи *деб, деган* каби формаларни функциясига кўра боғловчи эмас кўпроқ қўшма кесимнинг бир состави *деб* қарашга тўғри келади. *Деб* сўзи алоҳида қўлланмай, *деб айтди, деб гапирди; деган* сўзи эса *деган* эди шаклларидаги составли кесимларга тенг келади (*деган* сўзининг от олдида келган ҳолати бошқа ҳодиса бўлиб, кўчирма гапли қўшма гапларда унинг тўлиқсиз феъл билан келган ҳолатини фарқлашни кўзда тутамиз).

Кўчирма гапнинг компонентлари бир сўздан тортиб бутун бир жумла, ҳатто, монолог шаклида келади: *Жўра дарров аскарнинг юкини белдор эшакка чизимча билан боғлади-да, «хих» деб бир туртди* (Ойбек). *Погодин бир зум жим қолди, қаттиқ ишонч билан кескин гапирди:— Қийинчиликларга сажда қиладиган бўлиб қолдик* (Ш. Рашидов). *Ўз гуноҳимизни қийинчилик устига тўнкайверсак, инсофданми, ахир? Халқимизнинг қийинчиликларни мардонавор енгишига, олижаноб фазилатлари, ажойиб хислатларига ўрганиб қолганмиз* (Ш. Рашидов).

Қўшма гап компонентлари тузилиш ва мазмунига кўра содда гапларга тенг ёки уларга яқин бўлади.

Қўшма гап составидан компонентларни баъзан айрим, алоҳида содда гап шаклида қўллаш мумкин. Аммо кўчирма гапли қўшма гап компонентларини ажратиб, алоҳида олиб қўллаш деярли мумкин эмас. Автор гаписиз келган ўзгаларнинг гапи кўчирма гап эмас. «Чужая речь включенная в повествование без вводящих слов, не является прямой речью.— Авторский текст здесь не имеет значения вводящих слов. Он служит лишь для изображения окружающей обстановки»³².

Шунга кўра кўчирма гапли қўшма гап компонентларини қўшма гапнинг айрим турларига (боғловчисиз қўшма гапга) нисбатан зичроқ бириккан дейиш мумкин.

Кўчирма гапнинг автор гапи билан бирикиб, қўшма гап-

³² «Грамматика русского языка», т. II., ч. 2, М., 1954, стр. 405.

ни ташкил этиши ҳақида В. И. Кодухов шундай дейди: «Сложное предложение с прямой речью объединяет части в единое целое. В составе сложного предложения авторские слова не являются самостоятельным предложением, они — часть сложного предложения. Предложение прямой речи так же не является самостоятельным высказыванием, это — часть сложного предложения»³³.

Кўчирма гапли қўшма гапда компонентларнинг ўрни анча эркин: автор гапи кўчирма гапдан олдин, кейин, унинг ўртасида ёки кўчирма гап автор гапининг орасида қўллана беради. Қўшма гап компонентларининг ўрни эса бу даражада эркин эмас. Автор гапи кўчирма гапининг турли ўрнида келишига қараб ундаги гап бўлақларининг тартиби ўзгаради.

Автор гапи кўпинча икки составли гапдан ташкил топган бўлиб, унинг кесими сўзлаш, гапириш ҳаракати билан боғлиқ бўлган феъллар орқали ифодаланади. Шу жиҳатдан у тўлдирувчи эргаш гапга яқин туради³⁴. Лекин боғловчилар иштирок этмагани учун уларни боғловчисиз қўшма гапнинг бир тури ҳисоблаш мумкин³⁵. Кўчирма гапли қўшма гапларда икки шахс — авторнинг ва персонажнинг гапи боғловчисиз бириктириб берилади.

Бундай қўшма гапларда интонация ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Кўчирма гап қандай оҳанг билан айтилган бўлса, автор уни шундайлигича айтиши керак: кўчирма гап дарак мазмуни билдирса, дарак интонацияси билан, сўроқ мазмуни ифодаласа, сўроқ интонацияси билан, буйруқ ёки ундов мазмунида келса кучли интонация билан айтилади. Ўзганинг гапида ундалма, кириш сўз ёки ундовлар қўлланган бўлса улар ҳам айнан, ҳеч ўзгаришсиз берилади³⁶:— *Хўш, қандай янгиликлар бор?— деди Уктам (Ойбек). Уста Ҳазратқул илжайибгина жавоб берди:— Ҳу ана! (Ш. Рашидов)— Раис қаерда? сўради Маҳкамов қичқириб (Ойбек). Жўрабоев ўтиришга жой кўрсатиб, меҳрибонлик билан мурожат қилди:— Келганинга хурсандман, Ойқиз! (Ш. Рашидов).*

Кўчирма гапнинг содда ёки мураккаблигидан қатъий назар, у автор гапи билан боғловчисиз қўшма гап ёки тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап бўлиб келиши мумкин. Бун-

³³ В. И. Кодухов, Прямая и косвенная речь в современном русском языке, Л., 1957, стр. 14.

³⁴ «Грамматика русского языка», т. II, ч. 2, М., 1954, стр. 406.

³⁵ В. И. Кодухов, Юқорида кўрсатилган асар, 23-бет.

³⁶ А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, ч. II, М., 1958, стр. 276.

дан ташқари икки кўчирма гапли қўшма гап бирикиб мураккаб турдаги қўшма гапни ҳосил қилади. Бундай гапларда биринчи кўчирма гапли қўшма гап кейингисига нибатан эргаш гаплик вазифасини бажариши ва кейинги гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини ёки шартини ифодалашни мумкин: ...*Бир кун Ғиёс домла ўлгур мени четга чақириб: «кофир бўлдинг, ...қайт йўлингдан, тавба қил!» деган эди; мен унга дангал «қайтмайман» дедим...* (Ойбек)

Бу мисолда биринчи кўчирма гапли қўшма гап (...*Бир кун Ғиёс домла ўлгур мени четга чақириб: «кофир бўлдинг... қайт йўлингдан, тавба қил!» деган эди*) кейингисидagi демоқ ҳаракатининг юзага келиш пайтини ифодалаган иккита кўчирма гапли қўшма гап эргаш ва бош гап муносабатига киришиб эргашган қўшма гапнинг мураккаб турини келтириб чиқарган.

Бошқа шахсларнинг (ўзганинг) гапи сўзловчи нутқи ичида келганда, тўрт хил йўл билан ифода қилинади: кўчирма гап шаклида, ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳолида, қўш кўчирма гап шаклида, ўзлаштира гап формасида.

1. Бошқаларнинг (ўзганинг) фикри ёки гапи семантик, лексик, грамматик ва синтактик хусусиятлари сақланиб, мустақил гап шаклида автор гапи билан бирга ифодаланса, кўчирма гап дейилади: «*Пахта — давлатли турмуш демакдир, шунинг учун ҳам кучларимизга зўр берувимиз керак*», — деди *Жўрабоев* (Ш. Рашидов).

2. Ўзганинг гапи кўчирма гап билан ўзлаштира гап оралигида берилади. Бунда ўзганинг фикри автор гаписиз кўчирилган ҳолда сўзловчи (персонаж) иштирок этмасдан баён қилинади, яъни автор кўчирма гапдаги сўзловчи сифатида иштирок этади. Шунинг учун ҳам бундай гаплар ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳисобланади: *Султонов сенга таъна қилади-ю, бироқ ўзини йўлайди. Иш кам бўлса-ю, шуҳрат кўп бўлса... мана асл мақсади қаерда* (Ш. Рашидов).

Бу гапда кўчирма гапнинг сўзловчиси (*Султонов*) номидан авторнинг ўзи гапиради. Унинг гапи — *иш кам бўлса-ю, шуҳрат кўп бўлса* — ҳеч ўзгаришсиз семантик, грамматик, лексик хусусиятлари деярли сақлангани ҳолда келтирилади. Бу томондан у кўчирма гапга ўхшайди. Лекин бу гап кимга тааллуқли эканлигини кўрсатувчи автор гапининг бўлмаслиги билан кўчирма гапдан фарқ қилади. Автор гапининг тўла бўлмаслигига кўра ўзлаштира гапга ўхшаса ҳам, гапнинг грамматик, лексик хусусиятлари маълум даражада сақланганлиги билан ундан фарқ қилади.

Ўзиники бўлмаган кўчирма гап ўзлаштира гап билан кўчирма гап оралиғидаги синтактик бирликдир.

3. Ўзбек тилида баъзан бир кўчирма гап ичида бошқа бир кўчирма гап келтириш билан қўш кўчирма гапли конструкциялар қўлланади. Бундай конструкцияларда олдинги компонент биринчи даражали кўчирма гап, кейингиси иккинчи даражали кўчирма гап ёки нисбий кўчирма гап, охиригиси эса автор гапидир. Нисбий кўчирма гап олдинги қисм учун автор гапи, ўзидан кейинги қисм учун кўчирма гап саналади.

Қўш кўчирма гаплар жонли тилда кўп қўлланади.

4. Ўзганинг гапи мазмуни сақлангани ҳолда грамматик, лексик, синтактик хусусиятлари ўзлаштирилиб берилса, ўзлаштира гап дейилади. Ўзлаштира гапда ўзганинг фикри ёки гапи формаси ўзгариб, мазмунини сақлагани ҳолда ҳикоя қилиб берилади.

Кўчирма гап, ўзиники бўлмаган кўчирма гап ва қўш кўчирма гапли конструкциялар тузилиш жиҳатдан қўшма гап саналади. Ўзлаштира гап эса кўчирма гап + автор гапининг аралаштирилиб, ёйиқ тўлдирувчи содда гапга айланган шаклидир. Ўзлаштира гапларда автор гапидаги эга кесим муносабати сақланса ҳам кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади — кўчирма гапли қўшма гап содда гап шаклига келади.

КЎЧИРМА ГАП

Ўзгаларнинг фикри ёки гапини айнан ўзгаришсиз бериш натижасида кўчирма гап ҳосил қилинади.

Юқорида айтганимиздек, кўчирма гап бир сўз ёки бир гап, ёки бир неча гап, баъзан бутун бир ибора шаклида берилиши, шунингдек, у бир составли ёки икки составли бир ёки бирдан ортиқ гаплардан ташкил топиши мумкин. Автор гапи эса кўпинча икки составли биргина содда гапдан тузилади. Автор гапининг қўшма гап шаклида ёки бир составли содда гап ҳолида қўлланиши ҳам учрайди:

— *Тўғон бузилипти. Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин,— деб буюрди Маҳкамов.— Ҳозир! Ҳозир!— қичқиринди ёшлар (Ойбек).— Ҳозир ҳосил учун курашнинг авжи вақти,— деди Уктам жиддий тус билан,— яхши парвариш қилсанг, ғўзани овқатдан, сувдан толиқтирмасанг. кун сайин ҳосилга ҳосил қўшасан (Ойбек). Погдин салгина жаҳли чиқди-ю, қўлини силтаб, буюрди:— ишлар мен айтгандай бўлсин (Ш. Рашидов). Бригадир бошини кўтариб, ёлборгандай гапирди:— Одам керак, йртоқ Умурзоқова! (Ш. Рашидов)*

Кўчирма гапнинг кесими феъл, от ёки бошқа сўз туркумлари билан ифодаланса ҳам, деярли ҳамма вақт соф феъл

автор гапининг кесими бўлиб келади. Автор гапининг кесими сўзлаш ҳаракати билан боғлиқ бўлган қуйидаги феъллар орқали ифодаланади:

1. *деди, айтди, гапирди, сўзлади, мурожаат қилди* каби фақат гапириш — сўзлашга боғлиқ бўлган феъллар орқали: *Соғайиб кетганингиз муборак бўлсин, Муротали амаки,— деди Ойқиз (Ш. Рашидов). У бригада аъзоларини йиғиб оташин сўзлади:— Ғўзамизнинг бир тупини ҳам нобуд қилмаймиз (Ш. Рашидов).*

2. Сўзлаш маъноси билан боғлиқ бўлган турли ҳолат (манералар)ни кўрсатувчи *қичқирди, пичирлади, буюрди, огоҳлангирди, телефон қилди* каби феъллар орқали: *Иигит унинг отини эслай олмай,— «агроном ака!» деб қичқирди (Ойбек). Комила альбомни столга отиб қичқириб юборди: «Зайнаб!» (Ойбек). Боймат Собирга дўқ қилди:— Колхўз мулкени сенга ўхшаш том тешарлардан сақлайман (Ойбек). Смирнов тиниқ сувга ифтиҳор билан термиларкан, юрак-юрагидан пичирлади: Денгиз, ҳақиқатан ҳам денгиз! (Ш. Рашидов). Шундай вақтлар ҳам бўлардики, Олимжон ёки Қодиров, райком секретари келганини орқаваротдан эшитиб, қидириб келсалар, Жўрабоевнинг авзойи бузилиб, қаттиқ огоҳлангирарди:— Зарур бўлсангиз, ўзим топардим... Йўлингизни биламан-ку (Ш. Рашидов). Орадан бир неча минут ўтгач, Султонов раисга телефон қоқди:— Пайтимас, азизим! Ҳа, ҳа, нима ваздан ётганингизни биламан-у, чалғитмоқчи бўласиз. Шошманг раис, шошманг, ноумид шайтон, умидсиз бўлганингиз инсофдан эмас... (Ш. Рашидов).*

3. Олдинги фикр билан боғлиқликни ифодаловчи *жавоб берди, бўлди (гапни бўлди), давом эттирди* каби феъллар орқали:— *Тойча бўлсак ҳам от изидан бораямиз — жавоб берди Жўра кўзларини айёрча қисиб (Ойбек). Раис сўзида давом этди:— Айниқса «Фарҳод» тўғрисида сўз борганда, ҳали сен деганингдай, кишининг кўкраги тоғдай кўтарилади (Ойбек). Саксон ота унинг гапини бўлди:— Умр шомига етсак ҳам, юракда ўтимиз бор (Ойбек).— Балли, юракдаги тилак-армон — совет замонидан,— гапга аралашди бошқа бир чол, соқолидан юмаланган томчиларни артиб,— ахир, баҳор келганда қари толлар ҳам баргак ёзади... (Ойбек).*

4. Сўроқ мазмунини ифодаловчи феъл орқали: *Қалай, бу йил пахта планини бажарасизми?— сўради Уктам (Ойбек)— Раис қаерда?— сўради Маҳкам қичқириб (Ойбек).*

Айрим феъллар гапириш мазмунини билдириш билан бирга сўзловчининг ички ҳис-туйғуларини, эмоциясини, айрим мимикаларини ҳам ифодалаш мумкин: *Жонфигон нима де-*

ишини билмай, ерга қаради ва дўнғиллади:— Мен йиғлаган эмасман... ўзинг йиғлагансан (А. Қаҳҳор). Ойқиз даврада ўтирган иш ёқмас хушомадгўйларга маънодор тикилгач, салмоқ билан киноя қилди:— Ҳорманг, азаматлар! (Ш. Рашидов). Каримқул худди шишгандай йўғон бармоқлари билан мўйлабини бирпас бураб, кейин пичинг қилиб пўнғирлади:— Далада қизларнинг ишига кўз ташлайдиган одатингиз ҳам бор экан шекилли-а! (Ойбек). Насимжон ўтирди, ёзув-чизувга уринган кўришиб, бошини кўтармасдан мўнғирлади: «Хотиржам бўлинглар, бир илож қилиб кўндираман» (Ойбек). Ҳосилотнинг сўзлари раиснинг қалбига ўқдай қадалди ва нафаси оғзига тикилиб, хириллади:— Сен тулқидан кўрқадиган жойим йўқ (Ш. Рашидов).

Кўчирма гап ўзига хос бир қанча грамматик хусусиятларга эга:

1) Мазмунидан буйруқ маъноси англашилган кўчирма гапда кўпинча ундалма иштирок этган бўлади ва ундалмали гапнинг феъл кесими буйруқ майли формасида келади: *Ўғлим, яхшиси шулки,— деди «Саксон» ота кўлини силтаб,— қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутма (Ойбек). Норттой полвонга қичқирди Ўктам:— Ҳорманг полвон! (Ойбек).*

Баъзан кўчирма гап ундалманинг ўзидангина тузилган бўлади: *Сора биби шошганидан, ҳаяжондан нима қалишини билмай, ҳовлида гир-гир айланди. Бу ерда йўқ қизини «Ҳакима, ҳой Ҳакима!» деб товуши борича қичқириб юборди (Ойбек).*

2) Гапнинг мазмуний характериға кўра, кўчирма гапнинг интонацияси турлича бўлади:— *Гап қизиқишида,— жавоб берди Эгамберди,—...чаласини китобдан ўқидим-да, тўппа-тўғри имтиҳонга бордим (Ойбек). Мана пахта жуда бақувват, жуда текис... кўллари дард кўрмагурлар! Роса ишлашибди,— деди у (Ойбек). Нега хат-пат, телеграмм юбормадингиз?— деди Жўра (Ойбек).*

Одатда кўчирма гапнинг интонацияси бирмунча мустақил бўлиб, кўчирма гапнинг автор гапига нисбатан тутган ўрнига қараб ҳам у турлича айтилади. Агар у автор гапидан олдин келса, автор гапидагидан кўра кучлироқ оҳанг билан қисқа тўхталиб айтилади:— *Қизлар звеноси бу,— деди Жўра.* Автор гапидан кейин келса, орада тўлароқ пауза билан бир оз кучли оҳангда талаффуз қилинади: *Жўра деди:— Қизлар звеноси бу.* Агар автор гапи кўчирма гапнинг ўртасида келса у гап ўртасида келган кириш сўз ва гапларга ўхшаш паст оҳангда айтилади: *Бу,— деди Жўра,— қизлар звеноси.*

Кўчирма гап баъзан баён қилинмаган, айтилмаган фақат ўйланган, тахмин қилинган фикрни ифода қилиши ҳам мумкин. Реал айтилмаган фикрни ифодаловчи бундай гапларда автор гапининг кесими *ўйлади, деди ичида, деди ўзига-ўзи* каби шаклларда ифодаланади.

Баён қилинган, айтилган (реал) кўчирма гаплар фикрнинг суҳбатдошга, тингловчига қаратилганлигини кўрсатса, баён қилинмаган, айтилмаган (ирреал) фикрни ифодаловчи кўчирма гапдаги мазмун суҳбатдошга эмас, кўчирма гапдаги сўзловчининг ўзига қаратилган бўлади: *Колхоз ерининг этагида янги очилаётган ерга кета туриб, ўйлади ичида у: «Ватанни офат таҳликага солганда, қари-қартанглар ҳам сўнги кучларини билакка йиғиб фидокорлик кўрсатадилар...»* (Ойбек). *Дадасининг орқасидан узоқ тикилиб турган Ойқиз: «Қишлоқ советига тезгина кириб чиқаман-у, дарҳол дадамнинг олдига жўнайман,— деди ўз-ўзига,— мен кўндира олмадим, бошқалар кўндирар»* (Ш. Рашидов). *«Наҳотки рост бўлса!» деди ичида йигит... — Демак, кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади,— дебди-да дўстим* (Ойбек).

Баъзан кўчирма гап айтилмаган, ўйланмаган, фақат ёзилган фикрни ифодалайди: *Ойқиз айвондаги столга қоғоз, қалам чиқариб, Олимжонга хат ёзди: «...қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш тўғрисида Смирнов доклад қилган... унинг самимий сўзлари ҳамманинг юрагига ва онгига етиб борар эди. Шунинг учун бу сўзлар бюро аъзоларини дарров қизиқтирди»* (Ш. Рашидов).

Кўчирма гапларда асосан маълум шахснинг гапи кўчириб берилади. Лекин айрим вақтда шахснинг эмас, предметнинг «гапи» (гўё у сўзлагандай бўлиб) кўчириб берилиши мумкин. Бу ҳолат кўпинча бадий асарларда учрайди:

Пахта дейди кулиб товланиб:

— Севган киши мени мақтасин (Уйғун).

Далалар саломга қўлин чўзади:

— Марҳамат, қардошлар азиз меҳмонлар (Ғ. Ғулом).

Кўчирма гап баъзан сўроқ-жавоб характерида тузилади. Бундай гапларда сўзловчи ўз сўроғига ўзи жавоб қайтаради: *Қодиров оёқларини кериб, камарини қаттиқ ғижимлаб, хўрайиб туради. У қайсарлик билан хаёл сурди: «Кўнглингга келгани бўларкан... Ахир, бутун турмушим билан халқ устидан раҳбарлик қилиш лавозимига муяссар бўлганман. Колхозни тузган ким?— Қодиров! Авайлаб ўстирган ким?— Қодиров! Юқори поғонага олиб чиққан ким?— Қодиров!...»* *«Мақтаниш учун аввалги йилдан кўпроқ ҳосил олдимиз? Ол-*

ди! Бу йил ўтган йилдагидан кўпроқ ҳосил олдимиз? Олди! Хўш яна нима керак?» деди Жўрабоев (Ш. Рашидов).

Турли стилистик талабга кўра кўчирма ва автор гапларининг ўринлашиши (ўрни) ҳар хил бўлади:

1) Кўчирма гап автор гапидан олдин келади. Бунда автор гапидаги гап бўлаклари инверсияга учраб, кесим состави олдин, эга состави кейин қўлланади: *Тўғри қолоқдан чўлоқ яхши,— деди қовоғини солиб Дилшод (Ойбек).— Қаёққа кетаётибсан?— сўради шофердан Денисов (Ойбек).— Ўз уйим — ўлан тўшагим,— деган эскилар (Ш. Рашидов).*

Кўпинча *деди, дейди, дер эди, деган эди, деб айтди, сўради, гапирди, сўзлади* каби феъллар автор гапининг кесими бўлиб келади. *Деди* феъли кўчирма гапдан кейин келган автор гапининг кесими вазифасида қўлланганда *деб айтди, деб сўради, деб гапирди* каби *деб* сўзлаш феъллари (*айтмоқ, сўрамоқ, гапирмоқ, сўзламоқ* ва бошқалар)га маъно ва функцияси жиҳатидан деярли тенг бўлади. Бундай ҳолатларда *деб* боғловчилик вазифасини эмас, балки тўла маъноси билан *демоқ* феълининг функциясини бажаради. Унинг маъноси шу даражада кенги, ҳатто *сўрамоқ, буюрмоқ* феълларининг ўрнида қўлланиб кела олади: *...Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин,— деб буюрди Маҳкамов (Ойбек). Қалай, раис кўзини очдимиз?— деб сўради Қамчи (Х. Фулом).*

Бу мисолларда *деб буюрди, деб сўради* ўрнида *деди* феълини қўллаш ҳам мумкин. Шунингдек, *деб* ёрдамчисини тушириб қолдириб *сўради* ёки *буюрди* *деб* ҳам ишлатса бўлади. *...Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин,— деди Маҳкамов.— Қалай, раис кўзини очдимиз?— сўради Қамчи.*

Бундай ўринда сўзлаш ҳаракатига боғлиқ айрим феъллар билан бирга келган *деб* боғловчи вазифасини бажармайди, балки *демоқ, гапирмоқ, сўрамоқ* каби маъноларни билдиради — мустақил сўз бўлиб келади.

Айрим вақтда сўзлаш ҳаракатига боғлиқ бўлмаган бошқа феъллар билан бирга келганда *деб* ёки *дея, демоқ* маъносини сақлагани ҳолда автор гапи билан кўчирма гапни боғлаши мумкин. Бунда кўчирма гап бутунлигича автор нутқидаги феъл кесимга нисбатан ҳол ёки равиш эргаш гаплик вазифасини бажаради: *«Бу хом хаёл» дея «каромат» қилган эди Қодиров (Ш. Рашидов)... ундоқ қилдим, бундоқ қилдим, қойил қилдим, деб кўкрагига уради (Ш. Рашидов).*

Деб ёрдамчиси асли «кўчирма гап+автор гапи» шаклида тузилиб, бора-бора кўчирма гаплик маъносини йўқота борган конструкцияларда боғловчилик вазифасини бажаради.

ради: Қодиров ҳам бу тадбирларни ёқлайди, ҳеч бўлмаган янги шуҳрат топиш учун ёқлайди деб ўйларди (Ш. Рашидов). Қоронғи тушмасдан етиб олай деб зўр бераман (Ойбек).

*Бахтим борми экан деб, менга ёрми экан деб,
Кела бердилар бари, каттакон чинор сари*

(Х. Олимжон).

• Мен сизни деб келдим (Ойбек). Балки айтарсизки, бир карвон неварачеваранг бор, бошингда катта рўзгор, кўрпанга қараб оёқ узат, деб (Ойбек).

Бундай гаплар ёзувда кўчирма гапларга хос бўлган тишиш белгилар билан ёзилмайди.

2) Кўчирма гап автор гапидан кейин келади. Бундай ҳолларда кўпинча автор гапининг кесими *айтди, сўради, жавоб берди, гапирди, деди* каби феъллар орқали ифодаланади. Баъзан *пичирлади, ўйлади* каби бевосита гапириш билан боғланмаган феъллар ҳам автор гапининг кесими бўлиб қилиши мумкин: *Комила станциянинг бегона ходими, ёш молхозчидан сўради:— Сиз ҳам станция қурмоқчимсиз?* (Ойбек). *Иброҳимов тутнинг яхши-яхшисини эҳтиёт билан териб оғзига солар экан, тўхтаб қолган гапни давом эттирди.— Шунақа, Урмонжон ака, мақсадим илмим етгунча, қўлимдан келгунча сизларга хизмат қилиш, ундан кейин Тошкентга бориб яна ўқиш...* (А. Қаҳҳор). *Ўктам ўйлади: «унинг фикри тўғри»* (Ойбек). *У бирдан енгилланиб, хўрсинди-да, Ўктамга мурожаат қилди: «Манави мавзуга нима дейсиз».* (Ойбек). *Олимжон чаққонлик билан велосипедга минди-да, орқасига қараб раисни огоҳлантирди:— Айтганларим партия топшириғи эканлигини унутманг, раис* (Ш. Рашидов).

Автор гапи кўчирма гапдан олдин келганда ундаги гап бўлақларининг тартиби нормал — одатдаги ҳолатда бўлади.

Кўчирма гап автор гапидаги бундай, шундай каби сўзларнинг мазмунини конкретлаштириб қилиши мумкин. Бу вақтда автор гапининг кесими билан бундай, шундай сўзлари орасида деб ёрдамчиси қўлланади. Бу сўзлар бўлмаса, деб ёрдамчиси ишлатилмайди: *Докладчи бундай деди: «Пахта етиштиришда меҳнат унумдорлигини оширишга ва пахта етиштириш учун бўладиган сарфларни камайтиришга алоҳида эътибор бериш, квадрат-уялаб чигит экиш усулининг устунликларидан тўла фойдаланиш, пахтани қўл билан теришдан машина билан теришга қатъий ўтиш, пахта териш техникасидан фойдаланишга эскича муносабатда бўлишни бартараф қилиш зарур»* (газетадан).

3) Кўчирма гап турли стилистик, синтактик талабларга кўра, автор гапининг ўртасида келиши мумкин. Бундай ҳолларда автор гапининг эга состави кўчирма гапдан олдин, кесим состави кўчирма гапдан кейин келади. Баъзан кесимга қарашли тўлдирувчи ёки ҳол кўчирма гапдан олдин келиши ҳам мумкин. Кесимнинг ўзи эса доимо кўчирма гапдан кейин қўлланади. Унга қарашли ҳол ёки тўлдирувчилар кўпинча кесимдан кейин келади: *Сайрамов чолни икки қўли билан енгил, лекин самимий равишда секин қучоқлаб:— Ҳали кўнглингиз ғунчадай ёш, биламан, ота,— деди (Ойбек). Уктам шинелини елкадан тушириб, стулни қизиган печкадан нари сурди ва папиросни тутатиб, бир нафас жим ўтирдида, жиддий ва ўйчан товуш билан: «Катта иш олдимизда турибди; оқсоқоллар!— деб кексаларнинг диққатини жалб этди ва янги қурилиш ҳақида гап очди (Ойбек). Шу пайт Канизак келиб «Гапирасизми? Зиёдаҳон опам ҳам гапирсин деяптилар, гапиринг» деди Сидиқжонни секин туртиб (А. Қаҳҳор). Новикова қўйин дафтарига тез-тез ёзар экан, Канизак зеркиб қолмасин учун:— Бу пулларни нима қиласиз?— деб сўради (А. Қаҳҳор).*

4) Кўчирма гап автор гапининг ҳар икки томонидан келганда автор гапидаги гап бўлақларининг тартиби кўпинча анормал — инверсияга учраган ҳолда, яъни кесим состави олдин, эга состави кейин келган бўлади:— *Жуда тўғри, ҳақ гап,— деди боши билан тасдиқлаб Болтабоев,— ҳамма ютуқларимиз бирлик орқасидан келаётир (Ойбек).— Мен ўйлайманки, орамизда дадиллар сийрак эмас... деди Уктам айёрча табассум билан.— Нимаики ишни тезлаштира, кучимизни тежаса, ўшанга маҳкам ёпишамиз... хўп, олдин менга усулни тушунтиринг-чи (Ойбек).*

Баъзан автор гапи ва кўчирма гап мураккаб ҳолда аралшиб «автор гапи+кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап» ёки «кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап+автор гапи» типига қўлланади. Бундай ҳол ўзбек тилида жуда сийрак учрайди: *Шу концертдан қайтишда Сидиқжон гапни нимадан бошланишини билмай турган эдики, Болтабойнинг ўзи гап очди:— Уртоқ Самандаров, сизни хўп ташвишга солиб қўйибдилар-да?— деди кулиб,— у киши бировни колхозга ол, бировни олма демайдилар, бу ишга аралашмайдилар (А. Қаҳҳор). Буни кўриб Урмонжон: «Ҳа, демак, ҳовуридан тушибди» деб ўйлади-да, эшик олдига бориб:— қарда эдингиз?— деб сўради (А. Қаҳҳор). Ер юзида инсонлар бир қалб, бир овоз билан: Йўқолсин уруш!— дейди.— Бўлсин замон осойиш (Ғ. Ғулом). Ниҳоят қори: Урмонжон акамнинг жаҳллари хўп тез-да,— деди ва товуш чиқармай қор-*

нини силкитиб кулди,— раиснинг ўнг қўли бўлгандан кейин шу билиниб турмаса бўладими? (А. Қаҳҳор).

Кўчирма гапнинг автор гапидан кейин ёки унинг ҳар икки томонида келиш ҳолати жонли тилда камроқ, адабий тилда кўпроқ учрайди. Унинг автор гапидан олдин ёки ўртасида келиш ҳолати эса, жонли тилда кўпроқ учрайдиган ҳодисадир.

Кўчириладиган гап бирдан ортиқ шахснинг ўзаро сўзлашуви тарзида бўлса, у кўчирма гаплар автор гаписиз диалог шаклида берилиши мумкин. Диалог шаклидаги фикрнинг ёки гапнинг кимга қарашли эканлиги нутқ процессида маълум бўлади:

— Дада, ёўзамиз кўп зарарландими?

— Ҳа, қизим, кўп зарарланди. Жуда кўп зарарланди!

— Уни сақлаб қолиш мумкинми?

— Дарҳақиқат, бир вақтлар даданг дўл урган ёўзани даволаган эди... Ишонавер, қизим, ҳозир ҳам зарар кўрган ёўзаларни даволаймиз. Дарҳақиқат, бўрон кучли, аммо деҳқонлар ундан ҳам кучли, қизим. Бўрон режаларимизни бузолмайди, тақдиримиз ҳам бўроннинг қўлида эмас. Ҳамма нарса меҳнатимизга боғлиқ, ҳалол ишлаб мўл ҳосил етиштирайлик (Ш. Рашидов).

ЎЗИНИКИ БЎЛМАГАН КЎЧИРМА ГАП

Ўзиники бўлмаган кўчирма гаплар кўпроқ бадиий асарларда учрайди. Бунда автор персонаж тилидан ўзи гапиради ёки воқеага ўз муносабатини билдиради: Раис кенг кабинетда бир ўзи қолди. У шилқ этиб диванга ташланди-да, аъзойи бадани бўшашиб кетгандай бўлди... Мана энди узоқ давр ичида қилинган гуноҳлар учун жавоб бериш вақти келди. Ҳозиргача сен бу пайт тўғрисида йўлаб ҳам кўрмаган эдинг, Қодиров. Умумхалқ меҳнати ва ғалабасини ўзингга ўзлаштириб, ўзингники қилиб кўрсатардинг. Бу ишинг тасодифий эмас, албатта. Сен ўзингни севиб, ўзингга бино қўяр эдинг. Билганинг-билган, қилганинг-қилган эди. Фақат-фақат ўзингга ишонардинг... (Ш. Рашидов). Раис ҳар қачон колхоз ғалабалари тўғрисида талтайиб гапирганда, Ойқиз ич-ичидан хурсанд бўларди, чунки бу ғалабалар Ойқизнинг ҳақ эканлигидан далолат берарди, кечаги орзу бугун рўёбга чиққанидан, халқ тоғларни ағдаршишга, дарёларни бўғишга қодир эканлигидан далолат берарди. Майли, Қодиров колхоз ғалабаларини санар экан, истаганча ўзига зеб берсин, барча ютуқларни ўз номи билан боғласин, бошқаларнинг ҳалол меҳнатини ҳийла-найранг билан ўзлаштирасин, майли

шуҳрат қидиришни касб этиб олсин... (Ш. Рашидов). Раис тиришган пешаналарини уқалаб, нималарнидир ўйлашга интиларди-ю, аммо нимаики ўйласа, фикридан кўтарила борар эди. Ойқиз айвондан қалам-қоғоз чиқариб, Олимжонга хат ёзиш учун ўйланиб қолди. Узоқ ўйлаб, бюронинг таассуротларини эсга олди — ахир эрига ёзилаётган хатда бирор воқеани ҳам тушириб қолдириш мумкин эмас-ку! Ахир мураккаб ва масъулиятли ишга қадам қўйилар экан, оқибати тўғрисида ҳам ўйлаш керак-да (Ш. Рашидов). Муратали даромад тўғрисида ўйлар экан, битта-ю битта арзанда қизи эсига тушди. Ахир у бўйи етиб қолди. Уй анжомлари, кийим-кечаклар харид қилиш вақти келди. Тўй кўриш қандай бахт! Аммо уй анжомлари, кийим-кечаклари қайси уйга қўйилиши мумкин. Пасттаққина, торгина уй умрда бир мартаба бўладиган тантанага муносиб эмас-ку. Янги уй қуришга озмунча пул керакми? (Ш. Рашидов).

Мисолларнинг биринчисида персонаж раис ўрнида, иккинчисида Ойқиз, бешинчисида Муротали ўрнида авторнинг ўзи гапиради. Учинчиси ва тўртинчисида эса автор воқеликка ўз муносабатини баён қилади. Бундай гаплар ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳисобланади.

ҚУШ КЎЧИРМА ГАП

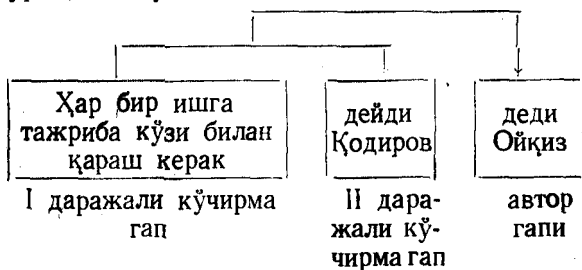
Баъзан ўзгалар гапи «кўчирма гап+автор гапи» шаклида тузилган кўчирма гапли қўшма гаплар ҳам бошқа бир автор гапи билан бирикиб кўчирма гапли қўшма гапнинг мураккаб турини ҳосил қилади.

Жонли тилда, баъзан адабий тилда ҳам қўш кўчирма гаплар учрайди. Автор бундай гапларда ўзганинг гапини кўчирма гап ҳолида келтиради: «фикрингизга қўшиламиз» — деди деди ёки «фикрингизга қўшиламиз» — деган эди деди. Бу гапда «фикрингизга қўшиламиз» бошқа бир шахснинг гапи, «фикрингизга қўшиламиз» — деди (ёки деган эди) ҳам иккинчи бир шахснинг гапи бўлиб, автор гапи билан бирга кўчирма гапни ташкил қилган: — Қодиров «ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак дейди», деди Ойқиз (Ш. Рашидов). — Ая гапир, ҳали хирмон-хирмон гап бор деган эдинг... — деди Уктам (Ойбек). «Сирдарёдан қуёш кўтарилади, мамлакатга нур оқади дейишган эди» деди фахрланиб Уктам (Ойбек). — Чаласини китобдан ўргандим-да, тўппа-тўғри имтиҳонга бордим. «Молодец» дейишди, деди Эгамберди (Ойбек). Хадича хола ғурур билан кулиб қўйди ва рўмол учи билан елпиниб деди: «...ҳа, бир кун Ғиёс ўлгур мени четга чақириб «кофир бўлдинг... қайт

йўлингдан, тавба қил!» деган эди мен унга дангал «қайтмайман» дедим. Домла ғазабидан қалт-қалт титраб яна вайсади: «Қуръон устида бир қарғайманки, умрбод гунг ва фалаж бўлиб қоласан». Мен бурнимни қийшайтириб дедим: «қарғай бер, қарғишинг бир тола сочимниям узолмайди!» (Ойбек).

Бундай гапларда биринчи ва иккинчи даражали кўчирма гаплар мавжуд бўлиб, иккинчи кўчирма гап биринчи гапга нисбатан автор гапи, учинчи гап охирига автор гапига нисбатан кўчирма гап ҳисобланади. Юқоридаги биринчи мисолдаги «*ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак*» биринчи гап, «*Қодиров дейди*» иккинчи гап, «*Ойқиз деди*» учинчи гап. Бу мисолда Ойқиз Қодировнинг кўчирма гап шаклида берилган гапини айнан, ҳеч ўзгаришсиз кўчирган.

Қўш кўчирма гапли конструкцияларни схема билан қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Бундай гапларда иккинчи даражали кўчирма гап ичидаги автор гапининг кесими ҳам *деди, деб сўради, деб пичирлади, дейишди, деб буюрди* каби формаларда ифодаланади.

ЎЗЛАШТИРМА ГАП

Ўзгаларнинг гапи ўзлаштира гап шаклида ҳам берилиши мумкин. Бунда автор бошқаларнинг гапини грамматик ва айрим лексик хусусиятларини ўзгартган ҳолда ўзлаштириб, ҳикоя қилиб беради. Ўзлаштира гап кўчирма гапдан интонация ва айрим феъл формаларининг ишлатилмаслиги билан ҳам ажралиб туради. Ўзлаштира гап демоқ феълнинг *деб, деди, дейди, деган эди* каби шакллари деярли қўлланмайди. Ўзлаштира гапда кўпроқ *айтмоқ, гапирмоқ* феъллари ишлатилади.

1) Астахов чол билан *суҳбатлашишни кўндан буён орзу қилганлигини, лекин қўли тегмаганлигини гапирди* (Ойбек).
 2) У дала шийпонига етиб келгач, дарҳол зарур топшириқларни берди-ю, Смирновга телефон қилиб, тез етиб бори-

шини, коммунист коммунист билан қандай сўзлашмоғи лозим бўлса, ана шундай сўзлашмоқчи эканини айтди (Ш. Рашидов).

Биринчи мисолда Астахов айтди автор гапи, чол билан суҳбатлашишни кўндан буён орзу қилгани, лекин қўли тегмагани ўзгаларнинг гапидир. Бунинг кўчирма гап шакли қуйидагичадир: Астахов айтди:— Чол билан суҳбатлашишни кўндан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди (ёки Астахов: «чол билан суҳбатлашишни кўндан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди» деди;— чол билан суҳбатлашишни кўндан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди,— деди Астахов).

Иккинчи мисолда: «У дала шийпониға етиб келгач, дарҳол зарур топшириқларни берди-ю, Смирновга телефон қилиб қайтди» автор гапи, тез етиб боришни, коммунист коммунист билан қандай сўзлашмоғи лозим бўлса, ана шундай сўзлашмоқчилиги — ўзганинг гапидир. Буни ҳам юқоридегича турли шаклдаги кўчирма гапга айлантириш мумкин.

Кўчирма гап икки ёки ундан ортиқ гапларнинг мазмунан бирикуви ёки мустақилликни сақлаган ҳолда қўшилишидан ташкил топса, ўзлаштирма гап, составида неча гап борлигидан қатъий назар, биргина содда гапдан тузилади. Автор гапининг бош бўлаклари (баъзан иккинчи даражали бўлаклари ҳам) сақланиб, кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади.

— Ҳар соатни ғанимат бил,— деди «Саксон» ота (Ойбек). Бу кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантирсак, икки гап: (1. Сен ҳар соатни ғанимат бил. 2. «Саксон» ота деди) бир содда гапга, кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади: «Саксон» ота ҳар соатни ғанимат билиш кераклигини айтди.

Кўчирма гап бирдан ортиқ содда гапдан ташкил топган бўлса ҳам уларнинг ҳар бири бирикмали тўлдирувчидир. Агар эргашган қўшма гап кўчирма гап формасида берилса, кўпинча, эргаш гап (шарт, равиш, тўсиқсиз, даража-миқдор, пайт, ўхшатиш каби) ўзгармай, бош гап ўзлаштирма гап шаклини олади. Шундай бўлса ҳам қўшма гапнинг мазмуни ўзлаштириб берилган бўлади: 1) ҳамма кўсаклар пишиб берса, ишимиз йирик. Мабодо куз ёмонлик қилса, ишимизнинг белига тепади,— деди у (Ойбек). Уруш-жанжалимиз эскириб кетса ҳам, эсингдан чиқмас экан-да,— деди тоғаси (Ш. Рашидов). 3) Қорлар ёғиб, излар босилди,— деди мулозимлик билан Ғофур (Ш. Рашидов).

Буларнинг ўзлаштирма гап формаси: 1) У ҳамма кўсаклар пишиб берса, иш йирик бўлишини, мабодо куз ёмонлик

қилса, ишнинг белига тепишини айтди. 2) Уруш-жанжал эскириб кетса ҳам, эсидан чиқмаганлигини гапирарди тоғаси. 3) Қорлар ёғиб, излар босилганлигини айтди Гофур мулойимлик билан.

Бирдан ортиқ мустақил содда гап, боғланган қўшма гап, айрим эргаш гапли (юқорида кўрсатиб ўтилганлардан ташқари) қўшма гаплар кўчирма гап шаклида келган бўлса, уларни бирдан ортиқ бирикмали тўлдирувчи ҳолида ўзлаштира гапга айлантириш мумкин: *Погодин ғўзага тикилган ҳолда ғурур билан гапирди:— Битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмайди. Бироқ, битта қалдирғоч ҳам баҳорнинг жарчиси бўла олади. Ҳалим бобо келтирган бир туп ғўза — қўриқнинг семизлиги ва серҳосиллигидан далолат бериб турипти. Ана шу бир туп ғўзани Олимжонга берамиз. Олимжон Жўрабоевга кўрсатсин. Бу ҳаммадан зўр тузатиш бўлиб, ҳақ эканлигимизни исботлайди. Кўм-кўк пахталаримиз ҳақ эканлигини исботлайди (Ш. Рашидов). Ўзлаштира гап формаси: *Погодин ғўзага тикилган ҳолда битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмаслигини, бироқ битта қалдирғоч ҳам баҳорнинг жарчиси бўла олишини, Ҳалим бобо келтирган бир туп ғўза — қўриқнинг семизлиги ва серҳосиллигидан далолат бериб турганлигини, ана шу бир туп ғўзани Олимжонга беражаклигини, Олимжон Жўрабоевга кўрсатиши кераклигини, бу — ҳаммадан зўр тузатиш бўлиб, уларнинг ҳақ эканликларини, кўм-кўк пахтазорнинг ҳақ эканлигини исботлаяжagini ғурур билан айтди.**

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантиришда унинг формасигина эмас, баъзан стилистик хусусиятлари ҳам ўзгаради. Айниқса сўзловчининг нутқ процессига турли муносабатларини ифодаловчи сўзлар, экспрессив характеридаги сўзлар (айрим кириш сўзлар, ундовлар ва бошқалар) кўпинча тушиб қолади. Ундов гап, атов гап, риторик сўроқ гап ва шунингдек, бошқа шунга ўхшаш гапларни ўзлаштира гапга деярли айлантириб бўлмайди.

— *Эҳ, аттанг, аттанг, қандай беғамлик!— деди у жаҳли чиқиб (Ш. Рашидов). — У Ойқиз билан истар-истамас, совуққонлик билан кўришди:— Ҳа-а, ўртоқ Умурзоқова, ҳе, қадрдон, қандай шамол учирди? (Ш. Рашидов). Умурзоқ ота, ғазаб билан кетмонни кўтарди-ю, Гофурни ургудек бўлди ва олдинга бир қадам ташлаб, шилқ этиб йиқилиб тушди, нимжон овоз билан қичқириб юборди.— Йўқол, дедим, йўқол, тулки! Колхозимизда сендек ифлосларга нон йўқ. Тулки оловдан кўрқади, олов эса бизнинг дилимиз. Олов... тоза... ёруғ... машъал (Ш. Рашидов).— Наҳотки мен ҳақ бўлма-*

сам,— деди Уктам у ёққа-бу ёққа аста юриб, раисга қараб (Ойбек). Уктам каллакланган қатор тутлар билан чегараланган пахта участкасига тикилиб қаради ва хурсанд деди:— Мана пахта! Жуда бақувват, жуда текис! (Ойбек) — Ана замон! Ана ҳикмат!— деди «Саксон» ота яйраб кулиб (Ойбек). Эҳ, Гофур... Гофур!..— деди Муротали ўз ичида — яхшиликка ёмонлик қилисан, номард... Бригаданинг орномуси тўғрисида, оппоқ очиладиган пахталар тўғрисида қайғурмансан. Мана, ғўзалар — барча қилмишларингни айтиб турипти... Агар Алиқул шайтон маслаҳат бермаганда эди, сендай номардга ишонар эдимми? Эҳ, Гофур, Гофур, қариганимда юзимни ерга қаратдинг, инсофсиз!.. Энди нима деган одам бўлдим (Ш. Рашидов). Ана холос!— кулимсираб, лекин жиддий тус ва оҳанг билан деди Йўлдошев (Ойбек).

Айрим кўчирма гапларда ундов, баъзи кириш сўз ва иборалар, ахир, хўш, ҳа, йўқ, хўп, майли каби сўзлар тушиб қолади. Одатда бундай сўзлар гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган бўлади: Хўш, қандай янгиликлар бор?— деди Уктам (Ойбек). Уктам қандай янгиликлар борлигини сўради.— Эртадан ана шу шийпонларнинг ўзи билан кифояланиб турамиз,— деди Сувоқул. (Ш. Рашидов). Сувоқул ҳозирча ана шу шийпонларнинг ўзи билан кифояланиб туражаклигини айтди.— Ҳе, раисимизнинг ўзларига ўхшайди-ку,— деди у (Ш. Рашидов). У раисимизнинг ўзларига ўхшашлигини айтди.

Айрим кириш сўзлар ўзлаштира гап таркибида ҳам сақланиши мумкин: Жўрабоев айтди:— эҳтимол, борармиз (Ш. Рашидов). Жўрабоев бориши эҳтимоллигини айтди.— Албатта, сиздан сўраймиз,— деди Ойқиз (Ш. Рашидов). Ойқиз албатта ундан сўрашлигини айтди.

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантирганда кўчирма гапдаги феъл кесимнинг замони деярли ўзгармайди: 1. — Мен пахта тераётирман,— деди. У пахта тераётганлигини айтди. 2. — Мен пахта тердим,— деди у. У пахта терганлигини айтди. 3. — Мен пахта тераман,— деди у. У пахта теражаклигини айтди.

Мисолларнинг биринчисида кўчирма гапда ҳозирги замон шаклидаги феъл кесим (тераётирман) ўзлаштира гапда ҳозирги замон сифатдоши (тераётганлигини) билан, иккинчи мисолда ўтган замон формасидаги феъл кесим (тердим) ўтган замон сифатдоши (терганлигини) билан, учинчи мисолда эса, келаси замон сифатдоши (тераман) келаси замон сифатдоши (теражаклигини) билан алмаширган.

Ўзлаштира гапга айлантеришда кўчирма гапдаги феъл кесимларнинг шахс қўшимчалари ёки кишилик олмоши ўзгариши мумкин.

Кўчирма гапнинг субъекти биринчи шахс кишилик олмоши, автор гапининг эгаси ҳар учала шахсдаги кишилик олмошлари (мен, сен, у) орқали ифодаланса, ўзлаштира гап составидаги у олмошларнинг бири тушиб қолади.

*Мен айтдим: (Мен) китобни ўқийман.
Сен айтдинг: (Мен) китобни ўқийман...
У айтди: (Мен) китобни ўқийман.*

Буларнинг ўзлаштира гап формаси қуйидагича:

*Мен китобни ўқишлигимни айтдим.
Сен китобни ўқишлигингни айтдинг.
У китобни ўқишлигини айтди.*

Кўчирма гапнинг эгаси кўпликдаги кишилик олмоши орқали ифодаланганда ҳам олмошларнинг бири тушиб қолади:

<i>Мен айтдим</i>	}	<i>биз китобни ўқиймиз.</i>
<i>Биз айтдик</i>		
<i>Сен айтдинг</i>		
<i>Сиз айтдингиз</i>		
<i>У айтди</i>		
<i>Улар айтдилар</i>		

Ўзлаштира гапга айлантисак қуйидагича ўзгариш юз беради:

*Мен (биз) китобни ўқишлигимизни айтдик.
Сен (сиз) китобни ўқишлигингизни айтдингиз.
У (улар) китобни ўқишликларини айтдилар.*

Кўчирма гап йиғиқ бўлиб, унинг ва ўзлаштира гапнинг эгаси бир хил шахс, сондаги кишилик олмоши орқали ифодаланган бўлса, кўчирма гап шаклида ҳам, ўзлаштира гап шаклида ҳам уларнинг биттаси тушиб қолади ва кўчирма гаплик хусусиятини йўқотади:

*Мен айтдим: «Мен кетаман» эмас, мен кетаман дедим.
Сен айтдинг: «сен кетасан» эмас, сен кетасан дединг.
У айтди: «у кетади» эмас, у кетади деди.*

Кўпликда ҳам худди шундай қўлланади.

Гарчи бундай конструкциялар кўчирма гап шаклида тузилган бўлса ҳам, уни кўчирма гап ҳисобламаймиз.

Агар автор гапининг эгаси от орқали, кўчирма гапнинг эгаси кишилик олмошлари орқали ифодаланган бўлса, бундай гапларнинг ўзлаштирилган формасида автор гапидаги эга ва кесим сақланади, кўчирма гапнинг эгаси қаратқичли

аниқловчига, кесими ҳаракат номи орқали ифодаланган тўлдирувчига — қаралмишга айланади. Кўчирма гапнинг биринчи шахсидаги эга баъзан батамом қўлланмайди ёки ўзлик олмоши билан алмашинади:

	}	Мен кеч қолдим
		Биз кеч қолдик
Карим айтди		Сен кеч қолдинг
		Сиз кеч қолдингиз
		У кеч қолди
		Улар кеч қолдилар

Бунинг ўзлаштирма гап формаси қуйидагича:

Карим	}	Узининг кеч қолган (лиг)ини	} айтди.
		Бизнинг кеч (қолган(лиг)имизни	
		Сен(инг) кеч қолган(лиг)ингни	
		Сиз(нинг) кеч қолган(лиг)ингизни	
		У(нинг) кеч қолган(лиг)ини	
		Улар(нинг) кеч қолган(лиг)ларини	

Баъзан бир ўзлаштирма гапни бир неча хил кўчирма гапга айлантириш мумкин:

У студентлигини айтди.

1. У айтди: «мен студентман».

2. У айтди (ўзига): «Сен студентсан».

3. У айтди (ёнидагига): «Сен студентсан».

4. У айтди (ёнидагига биров ҳақида): «Сен студентсан».

Бу гапларнинг биринчи ва иккинчисида реал шахс битта, учинчи ва тўртинчиларида эса бирдан ортиқдир.

Демак, бир кўчирма гап бир неча хил ўзлаштирма гапга, бир неча кўчирма гап бир ўзлаштирма гапга айланиши мумкин.

Кўчирма гаплар дарак характерида бўлса, ўзлаштирма гапга айлантиришда у қуйидагича ўзгаради:

Кўчирма гапнинг кесими ўтган замон феъллари орқали ифодаланган бўлса, ўзлаштирма гапда шахс, сон ва замон қўшимчаларини, ўтган замон сифатдоши **-ган**, эгалик аффикси, тушум келишиқ қўшимчаси ишлатилади. Баъзан **-ган** аффиксидан кейин **-лик** ясовчиси қўлланиши мумкин:— Қодиров бу тadbирларни ёқлади,— деди Ойқиз (Ш. Рашидов). Ойқиз бу тadbирларни Қодиров ёқлаган (лиг)ини айтди.

Агар кўчирма гапнинг кесими **-ган** аффиксини олган тарихий ўтган замон феъли орқали ифодаланган бўлса, фақат шахс қўшимчаси тушиб қолиб, эгалик ва тушум келишиқ

аффикси қўшилиб келади:— *Бу йил кўп пахта терганман,— деди қиз. Қиз бу йил кўп пахта терган(лик)ини айтди.*

Агар кўчирма гапдаги феъл кесим қўшма ҳолда (феъл + ёрдамчи феъл шаклида) тузилган бўлса унинг кейинги элементи юқоридагича ўзгаради:— *Унга хат ёзган эдим,— деди. Унга хат ёзганлигини айтди.*

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантиришда эгалик аффиксини олган сўз ва кишилик олмоши орқали ифодаланган бўлақлар ҳам ўзгаради.

— *Укам Тошкентда ўқиди,— деди уста. Уста укасининг Тошкентда ўқиганлигини айтди.*

Бошқа бўлақларда бу хилдаги ўзгариш деярли сезилмайди.

— *Кеча келдим,— деди Қарим. Қарим кеча келганлигини айтди.*

— *Институтда Қаримни учратдим,— деди Халил. Халил институтда Қаримни учратганлигини айтди.*

2. Кўчирма гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон феъллари орқали ифодаланган бўлса:

а) -**ётир**, -**япти** аффиксларини олган формалари ўрнида шу аффиксларнинг қисқа шакли **ёт** + **ган(лик)** + -эгалик) аффикслари + тушум келишиги қўшимчасини олган сўз ишлатилади:— *Ғўзаларимиз барвақт гуллаётир,— деди чол. Чол ғўзаларнинг барвақт гуллаётганлигини айтди.*

б) -**моқ** + да аффиксини олган феъл кесим эса, стилистик талабга кўра, баъзан **ётган(лик)ини** формасида, баъзан -**моқ** + да эканлигини шаклида ишлатилади:— *Шаҳардан чиққан ёрдамчилар 150 килограмдан орттириб пахта термоқдалар,— деди раис. Раис шаҳардан чиққан ёрдамчиларнинг 150 килограмдан орттириб пахта тераётганликларини (термоқда эканликларини) айтди.*

в) ҳозирги-келаси замон феъллари гапнинг мазмуни кўпроқ ҳозирги замон билан боғлиқ бўлса -**ётган(лик)ини** шаклида, келаси замонга боғлиқ бўлса -**(а) жак (лик)ини** ёки -**моқчи эканлигини** шаклида қўлланади:— *Мен Москвада ўқийман,— деди Дилорам. Дилорам Москвада ўқиётганлигини айтди. Дилорам Москвада ўқияжаклигини айтди. Дилорам Москвада ўқимоқчилигини айтди.*

3. Кўчирма гапдаги кесим келаси замон феъли орқали ифодаланган бўлса:

а) -**(а) жак** аффикси -**(а) жак эканлигини** шаклида ишлатилади:— *Уқшни тугатиб, Москвага боражакман,— деди Халил. Халил ўқшни тугатиб, Москвага боражак (экан)лигини айтди;*

б) -**а(р)** аффиксини олган гумон феъли ўрнида шу феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формасининг жуфт формаси ва

гумон, эҳтимол сўзларининг бирга келуvidан ясалган сўзлар ишлатилади:— *Меҳмонлар келиб қолар,— деди звено бошлиғи. Звено бошлиғи меҳмонларнинг келиши-келмаслиги гумон (эҳтимол) эканлигини айтди.*

Агар кўчирма гапнинг кесими от кесим бўлса, ўзлаштирма гапга айлантирилганда шу от кесимдан кейин эканлигини ёки -лигини формалари қўшилади. Бу кесим составидаги тусловчи аффикслар эса тушиб қолади:— *Қўлим баланд, дилим бақувват,— деди Умурзоқ ота (Ш. Рашидов). Умурзоқ ота қўли баланд, дили бақувват эканлигини айтди, Умурзоқ ота қўли баланд, дили бақувватлигини айтди.*

Кўчирма гап сўроқ мазмунини ифодалаган бўлса, автор гапининг кесими қандай феъл билан ифодаланганига қарамай, ўзлаштирма гапнинг кесими фақат сўрамоқ феъли билан берилади: — *Мажлис бошландими?— деб сўради. У сўради: «мажлис бошландими?».* Буларнинг ўзлаштирган формаси: *У мажлис бошланган-бошланмаганини сўради.*

Сўроқ мазмуни ифодаланган сўроқ гаплар ўзлаштирилганда унинг интонацияси ўзгариб туради.

Сўроқ гап қуйидагича ўзлаштирилади: 1. Гапнинг феъл кесими сўроқ юкмасини олган бўлса, ўша феълнинг сифатдош формасининг бўлишли ва бўлишсиз шаклларини жуфтланиши ва уларга эканлигини ёки -лигини элементларининг қўшилишидан ясалган форма ишлатилади:— *Пахта чопиғини ўз вақтида тугатдингизми?— деди Карим ота.— Карим ота пахта чопиғини ўз вақтида тугатган-тугатмаганлигини сўради.*

2. Сўроқ гап сўроқ сўзларининг иштироки билан тузилган бўлса, унинг феъл кесими ўзлаштирилганда худди дарак гаплардагидек тусга киради. Лекин сўроқ мазмунини билдирувчи сўз сақланади: — *Қачон келдингиз?— сўради Уктам. Уктам қачон келганлигини сўради. Нима учун Олимжоннинг бригадасида иш яхши? Нима учун менинг ғўзаларим бўронни писанд қилмайди?.. деди Бекбўта. Бекбўта нима учун Олимжоннинг бригадасида иш яхши эканлигини, нима учун унинг ғўзалари бўронни писанд қилмаслигини сўради.*

Сўроқ гаплардаги ундaлмa ўзлаштирма гапга айлантирилганда чиқиш келишиги аффиксини олиб, воситали тўлдирувчи бўлиб келади:— *Раис, нима учун бошқалар қолоқ?— деди у. У раисдан нима учун бошқалар қолоқ эканлигини сўради.*

Кесим бор, йўқ сўзлари билан ифодаланган кўчирма гаплар қуйидагича ўзлаштирилади:

а) агар кўчирма гап дарак мазмунини билдирса, ўша сўздан кейин эканлигини ёки -лигини элементлари қўшилиб

келади. Магазинда бир қанча китоблар бор, лекин дафтар йўқ.— деди опам. Опам магазинда бир қанча китоблар бор (лигини), лекин дафтар йўқ эканлигини айтди.

б) кўчирма гап сўроқ мазмунини билдирса, ҳар иккала сўз жуфтланиб, -лигини, эканлигини элементларини олади.

— Магазинда китоб борми? } деди опам. Опам магазинда
— Магазинда китоб йўқми? } китоб бор-йўқлигини сўради.

Буйруқ гаплар ўзлаштирилганда, унинг буйруқ майлидаги феъл кесими иш оти формаси+эгалик аффикси+керак (лозим, зарур)+ (экан) -лигини шаклини олади:

— Маслаҳат эсдан чиқмасин,— деди Алиқул. Алиқул маслаҳат эсдан чиқарилмаслиги кераклигини айтди.

— Тезроқ кетинг бу ердан, тоға,— деди Ойқиз. Ойқиз тоғасига бу ердан тезроқ кетиш кераклигини айтди.

Буйруқ гаплардаги ундальма ўзлаштирилганда, у кўпинча жўналиш келишигининг формасини олиб, воситали тўлдирувчи вазифасида келади:

— Энди улар севишишсин, Муротали амаки,— деди янги раис. Янги раис Муротали амакига энди улар севишиши кераклигини айтди.

Кўпинча кесими буйруқ феълнинг III шахс формасини олган кўчирма гаплар ўзлаштира гапга айлантиради.

Юқоридагилардан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1) Узга гап учга бўлинади: а) кўчирма гап; б) ўзиники бўлмаган кўчирма гап; в) ўзлаштира гап.

2) Кўчирма гап автор гапи билан бирикиб боғловчисиз ёки тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади.

3) Қўшма гапни ташкил этган бундай бирликлар қўшма гапнинг бошқа турларига айрим томонлари (бирдан ортиқ компонентдан ташкил топиш, ҳар бирида ўзига алоҳида эга кесимининг мавжуд бўлиши, маълум интонацияга эга бўлиш каби ҳолатлари) билан ўхшаса ҳам, баъзи хусусиятлари (бир сўз ёки бутун бир монологдан ташкил топиши; кўпинча боғловчиларсиз, нисбий сўзларсиз бирикиш; компонентларнинг эркин ўринлашиши; интонацияси ва бошқа ўзига хос характерли белгилари) билан фарқланади.

4) Кўчирма гапли қўшма гапларда автор гапининг кесими демоққа синоним бўлган айтмоқ, сўзламоқ, уқдирмоқ каби феъллар билан ифодаланади. Шунингдек, сўзлаш ҳаракати билан боғлиқ бўлган турли ҳолатни, манерани ифодаловчи пичирлади, дўқ қилди, минғирлади каби феъллар ҳам автор гапининг кесими бўлиб келади.

5) Кўчирма гап сўзланган, эшитилган воқеани билдириб реал бўлиши, сўзланмаган, эшитилмаган фақат хаёл қилинган воқеаларни ифодалаб, ирреал бўлиши мумкин.

6) Кўчирма гаплар ўзига хос грамматик хусусиятга эга.

7) Кўчирма гап икки даражали бўлиши мумкин.

8) Ўзбек тилида кўчирма гапдан чекинган гаплар ҳам мавжуд.

9) Ўзиники бўлмаган кўчирма гаплар сўзловчи томонидан эмас, автор томонидан айтилган бўлади.

10) Кўчирма гапли қўшма гап ўзлаштира гапга айлан-тирилиши билан содда гап саналади.

11) Айрим кўчирма гапларни ўзлаштира гапга айлан-тириб бўлмайди.

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ СИНТАКТИК СИНОНИМИКАСИ МАСАЛАСИ

Ўзбек тилшунослигида грамматик синонимлар масаласи шу вақтгача маълум текшириш объекти сифатида ўрганилмаган соҳадир.

Биз, бу ишда қисқа бўлса ҳам эргаш гапларнинг турли синтактик синонимикаси масаласи ҳақида баъзи фикрларни баён қиламиз.

Эргашган қўшма гапнинг деярли кўпчилик тури хилма-хил синоним вариантлар билан берилиши мумкин.

Бу хилда қўллаш натижасида: 1) Кўпинча эргашган қўшма гап бирикмали бўлаклари бор бўлган содда ёйиқ гапга айланади: *Шуни унутмагинки, ёмон хулқ кишини бахтсизликка бошлайди — ёмон хулқ кишини бахтсизликка бошлашлигини унутма.*

2) Эргашган қўшма гаплигича қолиб, компонентларни бириктирувчи ёрдамчилар ўзгаради: *Эшик тақиллади, шунинг учун ҳамманинг диққати бўлинди — эшик тақиллагани учун ҳамманинг диққати бўлинди.*

3) Айрим эргаш гапли қўшма гапларни бошқа синоним вариантлар билан ифодалаш қийин.

Эргашган қўшма гапнинг турли синоним вариантлар билан беришдаги хусусиятларини аниқлаш учун, ҳар бир эргаш гапнинг синоним вариантлари ҳақида қисқача тўхтаб ўтамиз:

Эга эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Эга эргаш гаплар турли стилистик талабларга кўра, турли хилдаги бирикмалар билан алмашилиб қўлланиши мумкин. Одатда бундай бирикмалар билан алмашилиш натижасида қўшма гап бирикмали эга, баъзан бирикмали аниқловчи иштирок этган содда гапга айланади.

Эга эргаш гапга синоним бирикмаларнинг кўринишлари қуйидагилардан иборат:

1) Кесими шарт формасида келган ва *ким* сўзи иштирок этган эга эргаш гап бирикмали эгага айлантирилганда:

а) шарт феъли формасидаги эргаш гапнинг кесими феълнинг сифатдош формаси билан алмашинади;

б) кесим олдидаги тўлдирувчи ёки ҳол ўзгармайди;

в) ҳар иккала компонентдаги эгалар тушириб қолдирилади;

г) эга эргаш гап бирикмага айланиб бош гапнинг ё эга си, ё аниқловчиси бўлиб келади. Масалан: *ким кўп ўқисса у кўп нарсани билади. Кўп ўқиган кўп нарсани билади* (эга эргаш гап бирикмали эга бўлиб келди), *кўп ўқиган киши кўп нарсани билади* (эга эргаш гап бирикмали аниқловчи бўлиб келади).

Кесими шарт феъли орқали ифодаланиб, нима сўзи иш тирок этган эга эргаш гап бирикмали бўлакка айлантирилганда у аниқловчи функциясида келади — эга вазифасидаги нарса сўзини аниқлайди: *қўлига нима тушса, ўша уни қизиқтирарди — қўлига тушган нарса уни қизиқтирарди.*

Эгаси ҳар ким (ҳам) сўзи билан ифодаланган эга эргаш гап бирикмали аниқловчига айланади. Айрим вақтда ҳар ким сўзи «ҳар қандай одам» шаклида ифодаланиши ҳам мумкин: *Ҳар кимки ўзига эҳтиёт бўлса, у бировни ўғри тутмас — ўзига эҳтиёт бўлган одам (ҳар қандай одам) бировни ўғри тутмас.*

Нимаики сўзи эга бўлиб келиб, бош гапдаги бари, ҳаммаси каби жамлик олмошлари билан ифодаланган эгани изоҳлаб келувчи эргаш гап бирикмали аниқловчига айланади. Эргаш гапда эга бўлиб келган нимаики сўзи кўпинча қаратқич келишигидаги нарса сўзи билан алмашинади ва булар ҳаммаси бош гапдаги эгани аниқлаб келади: *Нимаики қўлига тушса, бари уни қизиқтирарди — қўлига тушса, бари уни қизиқтирарди — қўлига тушган нарсанинг ҳаммаси уни қизиқтирарди.*

2) Ки ёрдамида бош гап билан бирикадиган эргаш гапларни турли хилдаги бирикмалар билан ифодаланганда, бош гапда қўлланмаган ёки олмош орқали ифодаланган эга вазифасини бажаради. Шунинг учун бош гапнинг кесими гапнинг энг охирида, эргаш гап эса олдинда келади. Бош гапдаги изоҳланиши лозим бўлган олмош — эга тушиб қолиб, эга эргаш гап унинг ўрнида эга вазифасида қўлланади. Эргаш гапдаги эга кўпинча қаратқич келишиги кўшимчасини олиб қаратқичли аниқловчига, қесим эса отлашиб — от ясовчи -лик ёки ҳаракат номи кўшимчаси -(и)шни қабул қилиб қаралмишга айланади: *Ҳаммамизга маълумки, шаҳарлилар пахта теримида колхозчиларга яқиндан ёрдам қилаётирлар — шаҳарлиларнинг пахта теримида колхозчиларга яқиндан ёрдам қилаётганликлари ҳаммамизга маълум. Шуниси*

қизиқки, кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бирига ўхшаб кетади — Кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бириникига ўхшаб кетишлиги қизиқ.

Бош гапнинг кесими «турган гап» бирикмаси орқали ифодаланган бўлса, аниқ сўзи билан алмашилиши ёки шу ҳолда сақланиши мумкин: *Турган гапки, улар биздан олдин етиб боришган — биздан олдин етиб борганликлари аниқ ёки биздан олдин етиб боришлари турган гап.*

Бундан чиқдики, бизнинг аҳволимизни сен ўзимиздан яхшироқ билар экансан типигаги эга эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдаги феъл кесим ўхшатиш, тахминлаш маъноларини ифодалагани учун уларни *Сен бизнинг аҳволимизни биздан яхши биладиганга ўхшайсан* шаклида қўллаш мумкин.

Кесим эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Кесим эргаш гаплар турли стилистик талабларга кўра баъзи бирикмалар билан алмашилиб қўлланади. Бу хилдаги алмашилиш натижасида кўпинча кесим эргаш гапли қўшма гап содда гапга айланади. Бундай гапларда кесим эргаш гап бир оз ўзгариб ёки ўзгармагани ҳолда бирикмали кесимга айланади.

Кесим эргаш гапга синоним бўлган бирикмаларнинг асосий кўринишлари қуйидагича:

1) Кесими бош келишидаги *шу* олмошини изоҳлаб келаятган эргаш гап феъл кесимларининг турли замон ва майл шаклларида келишига қараб турлича синтактик синоним ҳолида берилади:

а) айримларида бош гапдаги кесим тушиб қолиб, эргаш гап ўзгармагани ҳолда бирикмали кесим бўлиб келади: *мақсадим шуки, институтни битириб Москвага бориб ўқиш — мақсадим институтни битириб Москвага бориб ўқиш.*

б) эргаш гапнинг феъл кесими буйруқ майли шаклида ифодаланган бўлса у бир оз ўзгаради: *Тилагим шуки, аям билан укаларим кишиларга муҳтож бўлмасин — тилагим аям билан укаларимнинг кишиларга муҳтож бўлмаслигида (ёки... муҳтож бўлмасин демоқчиман).*

2) Эргаш гап бошқа синтактик синоним билан берилганда қўшма ҳолда ишлатилган бош гап кесимининг кейинги элементи ва кесим составидаги *-да, -дан* каби аффикслар бирикмали кесимнинг охирида қўлланади: *Мажлисни оқиб боришдаги ҳурматсизлик шу бўлдики, раис мажлисни очмасдан сўзга тушиб кетди—...Мажлисни очмасдан сўзга тушиб кетганлигида бўлди. Бунинг сабаби шунда эканки, бу ишлар ҳақида ўз вақтида хабар қилиб турилмаган — Бунинг сабаби бу ишлар ҳақида ўз вақтида хабар қилиб турилма-*

ганида экан. Сўнги вақтларда янгилик шундан иборатки, илғорлик ҳаракати бизда ялпи тус олди — сўнги вақтлардаги янгилик илғорлик ҳаракатининг бизда ялпи тус олишидан иборат бўлди. Ёрдам шундан иборатки, сени бошлиқ билан учраштириб қўяман — ёрдам сени бошлиқ билан учратишдан иборат.

Бу хилдаги бирикмаларда эргаш гапнинг эгаси баъзан қаратқич келишик формасини олиб, қаратқичли аниқловчига айланади.

3) *Яхшиси шуки, бу тўғрида ўйламай қўя қолинг каби қўшма гап «Бу тўғрида ўйламай қўя қолганингиз яхши»* типидан содда гапга айлантириб берилиши мумкин. Бунда кесим эргаш гап бирикмали эга, бош гапнинг эгаси эса кесим бўлиб келади.

Айрим кесим эргаш гапли қўшма гаплар бошқа хил синтактик синонимлар билан берилмайди: *Сен кимсанки, овозингга барча уйғонса. У нима эканки, сени кулдирар экан-у, мени йиғлатар экан.*

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар ҳам бирикмали бўлаклари мавжуд бўлган содда гапга айланади. Тўлдирувчи эргаш гаплар қуйидаги бирикмалар билан алмашилиб ишлатилиши мумкин:

1) Ки боғловчиси орқали бош гапга бирикадиган тўлдирувчи эргаш гапнинг кесими феъл орқали ифодаланган бўлса, у сифатдош шаклига кўчиб, от ясовчи -лик аффикси ва тўлдирувчига хос аффиксларни қабул қилиб, бош гапнинг бош бўлаклари орасига киради. Эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида ифодаланган бўлса, от кесимга тўлиқсиз феълнинг сифатдош формаси +лик ясовчиси +эгаллик ва келишик қўшимчаларини қўшилишидан ҳосил бўлган форма бош гапнинг кесими олдига келтирилади.

Эргаш гап бирикмали бўлақ ҳолатида қўлланса, бош гапдаги олмош орқали ифодаланган, эргаш гап томонидан изоҳланаётган тўлдирувчи тушиб қолади: *Шуни билиб қўйингки, колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар.* (Ш. Рашидов) — *колхозчилар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмасликларини билиб қўйинг. Душман шуни биладики, бизнинг олға боришимиз натижаларидан бири халқнинг саводли бўлиб, сиёсатдан хабардор бўлишидир* (С. Айний). *Душман бизнинг олға боришимиз натижаларидан бири халқнинг саводли бўлиб, сиёсатдан хабардор бўлиши эканлигини билади.*

Ўз маъносидан бир оз четлашган *кўрмоқ, қарамоқ* феъл-

лари бош гапнинг кесими бўлиб келганда эргаш гап бирик-мали берилиши натижасида билмоқ, англамоқ шаклида қўлланади: *Раис кўрдики, бошқа гапга ўрин йўқ* (Ш. Рашидов). — *Раис бошқа гапга ўрин йўқ эканлигини билди.*

Эргаш гап бош гапдаги кўмакчили тўлдирувчини изоҳлаётган бўлса, бирикма ҳолига келиб, содда гапга айланганда ҳам, ўша кўмакчи сақланади: *Олий мактабларда ўқиш ўрта мактабдаги ўқишдан шу билан фарқ қиладики, бу ерда ҳар бир киши кўпроқ мустақил равишда китоб устида ишлашга тўғри келади— олий мактабдаги ўқиш ўрта мактабдаги ўқишдан ҳар бир кишининг кўпроқ китоб устида мустақил ишлашга тўғри келиши билан фарқланади.*

2) Феълнинг шарт формаси орқали бош гап билан бирикадиган эргаш гаплар ўз составида келган олмошларнинг қайси келишик формасида қўлланишидан қатъий назар, бош гапда изоҳланаётган кўрсатиш олмошининг формасига кирган бирикма билан алмашинади: *Кимда гумонинг бўлса, уни кўздан қочирма* (Ойбек) — *Гумонинг бўлганни кўздан қочирма.*

Бош гап билан -ми, -ку, -чи юкламалари орқали бирикадиган тўлдирувчи эргаш гаплар ҳам юқоридагича бирикмали бўлакка айланиб бош гапнинг бош бўлаклари орасига киради. Икки компонентни туташтирувчи юкламалар содда гапнинг охирига келтирилади ва:

а) -ми иштирок этган гапдан сўроқ маъноси;

б) -ку иштирок этган гапдан таъкидлаш, эслатиш, такорлаш маънолари;

в) -чи юкламаси ишлатилган гапдан текшириб кўриш, синаб кўриш маънолари англашилади: *Биласизми, ерларимиз Қизилқум билан чегарадош* (Ш. Рашидов). — *Ерларимиз Қизилқум билан чегарадош эканлигини биласизми? Мен айтдимку, марднинг сўзи бир бўлур* (А. Қаҳҳор). — *Мен марднинг сўзи бир бўлишлигини айтдим-ку. Гапир-чи, муаллимнинг ким?— муаллимнинг кимлигини гапир-чи!*

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Аниқловчи эргаш гапларнинг кўпи сифатдош оборот билан алмашиниши мумкин. Бу хилдаги эргаш гапни оборот билан алмашинишида эргаш гап составидаги бош гапдаги аниқланмишга нисбат билдирадиган *баъзи, шундай, айрим* каби сўзлар тушиб қолади. Бу сўзларнинг мазмуни оборотли гапдан англашилиб туради: *Баъзи универсалчилар борки, ғўзани культивация қилишда агротехника қоидаларига яхши амал қиладилар— ғўзани культивация қилишда агротехника қоидаларига яхши амал қиладиган универсалчилар бор.*

Ҳозир шундай замон келдики, бахтни ҳам, тотувликни ҳам, мол ва давлатни ҳам меҳнат орқали топиш мумкин — ҳозир бахтни ҳам, тотувликни ҳам, мол ва давлатни ҳам меҳнат орқали топиш мумкин бўлган замон келди.

Аниқловчи эргаш гап бош гапда ишлатилмаган аниқловчининг функциясида қўлланганда, бош гапда аниқланиши лозим бўлган от олдига оборот шаклида келтирилади. Оборот шаклига келтирилган бундай эргаш гапларнинг эгаси баъзан тушириб қолдирилади: *Одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдилар* (аниқловчи эргаш гапли қўшма гап) — *ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдиган одамлар бор* (сифатдош оборотли содда гап).

Бош гапдаги шундай аниқловчисининг маъноси эргаш гап томонидан изоҳланиб келганда юқоридагидай эргаш гапнинг эгаси тушиб оборот шаклига келтирилади. Агар эргаш гапнинг кесими от кесим шаклида ифодаланганда оборотнинг «кесими» составига бўлган сўзи қўшиб ҳам ишлатилади; *шундай қизлар борки, уларнинг оталари пенсионер — оталари пенсионер бўлган қизлар бор. Шундай замондамизки, илм-техника йўли ҳаммага очиқ — илм-техника йўли ҳаммага очиқ бўлган замондамиз.*

Бош гапда мазмуни конкретлаштириб берилаётган айрим сўзлар эргаш гап оборот шаклига келтирилганда баъзан аниқловчилигича ишлатилади, баъзан қўлланмай тушириб қолдирилади. Оборот бош гапда аниқланаётган сўзга асосий аниқловчи, маъноси конкретлаштирилаётган сўзга иккинчи даражали аниқловчи бўлиб хизмат қилади: *Бу дамда бир сўз топилмаски, изҳор эта олса мусибатни у — бу дамда мусибатни изҳор эта оладиган бир сўз топилмас ёки бу дамда мусибатни изҳор эта оладиган сўз топилмас. Халқ фаровонлигини оширишнинг ҳеч бир участкаси йўқки, унда бизни катта ва кечиктириб бўлмайдиган иш кутиб турмаган бўлсин — халқ фаровонлигини оширишнинг бизни катта ва кечиктириб бўлмайдиган иш кутиб турмаган ҳеч бир участкаси йўқ. Биронта йирик бадиий асарлар йўқки, унда меҳрибон, жонкуяр оналарнинг образлари акс эттирилмаган бўлсин — меҳрибон, жонкуяр оналарнинг образлари акс эттирилмаган биронта йирик бадиий асарлар йўқ.*

Узаги кўрсатиш олмошлари билан боғлиқ бўлган аниқловчилар эса, эргаш гап оборотга айланганда тушиб қолади.

Бош гап сўроқ мазмунини ифодаласа, эргаш гап оборотга айлантирилгандан кейинги содда гап сўроқ гап формасида тузилади: *Бирор жон, бирор совет граждани бормики, сенинг тўғрингда йўламаган, ўз умр ипини сенинг тарихингга пайванд қилмаган — сенинг тўғрингда йўламаган, ўз умр ипини*

сенинг тарихингга пайванд қилмаган бирор жон, бирор совет граждани борми?

Бош гап бир составли атов гап ҳолида келса, аниқловчи эргаш гап оборотга айланганидан кейин ҳам сифатдош оборот атов гап шаклида қўлланади: *Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди — тупроғида олтин гуллайдиган бир ўлка.*

Баъзи аниқловчи эргаш гаплар составида уюшиқ бўлақлар келиб, бу бўлақлар инкорни ифодаловчи на ёрдамчиси билан боғланган бўлади. Мана шу хилда тузилган эргаш гаплар составидаги на ёрдамчиси тушиб қолиб, уюшиб келган бўлақлар инкор билдирувчи феъллар билан бирга қўлланади. *Бу шунақа иш эканки, оғайни, на уйқингда ҳаловат бор-у, на еган овқатингда роҳат — Бу уйқингда ҳаловат, еган овқатингда роҳат бўлмаган иш экан, оғайни.*

Равиш эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимлари деярли йўқ. Уларнинг эргаш ва бош гаплари, ҳеч қандай ўзгаришсиз — гап бўлақлари ўзгармаган ҳолда қўлланаверади. Фақат уларнинг ўринлашиши бир оз ўзгариши мумкин. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бундай қўшма гап компонентларининг ўринлашиш нормаси эргаш гапнинг бош гап ичида келтирилишидир. Шунинг учун ҳам бош гапдан олдин келган ёки кейин келган эргаш гаплар бош гапнинг эга ва кесим состави ўртасида қўлланади.

Баъзан равиш эргаш гапларнинг кесими **-(и) б** аффиксини олган равишдош бўлса, шу аффикс ўрнига **-ган(и)** ҳолида ёрдамчиларининг қўшилишидан ҳосил бўлган кесим ишлатилади.

Улчов-даража эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси масаласи. Бош гап билан ки ёрдамчиси орқали бирикадиган эргаш гаплар бошқа синтактик синонимлар билан берилганда кесимларининг турли формада келишига қараб қуйидагича ўзгариши мумкин:

1) Эргаш гапнинг кесими иш оти + *мумкин* шаклида қўлланган бўлса, иш оти равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олиши, *мумкин* сўзи ўрнида ўтган замон сифатдоши формасидаги *бўлмоқ* феъли келиши ёки «иш оти + *мумкин* бўлган» шаклида қўлланиши мумкин. Кесимнинг бу хилда ўзгарган формасидан кейин *даражада* сўзи ишлатилади: *Гулханлар шундай баланд ёнардики, уларнинг шуғласида учиб ўтаётган самолётни ҳам, булутни ҳам яққол кўриш мумкин эди* (Медведев). — *Гулханлар шуғласида учиб ўтаётган самолётни ҳам, булутни ҳам яққол кўриб бўладиган (кўриш мумкин бўлган) даражада баланд ёнарди.*

2) Эргаш гапнинг кесими феълнинг турли замон формаларида келса, у «ўтган замон сифатдоши+даражада сўзи» билан алмашилиб қўлланади: *Сутдай ойдинга чўмган станция шундай ажойиб бўлиб кўриндики, уни ҳеч нарса билан таққослаб бўлмасди* (С. Бабаевский)—*сутдай ойдинга чўмган станция ҳеч нарса билан таққослаб бўлмай-диган даражада ажойиб бўлиб кўринди.*

3) Кесимлари феълдан бошқа сўз туркуми орқали ифодаланса, ўша от кесим билан «бўлган даражада» сўзлари бирга ишлатилади: *Бу ерда шу қадар одам кўпки, ҳисобига етиш қийин — бу ерда, одам ҳисобига етиш қийин бўлган даражада кўп.* (Бу гапни «*Бу ерда одам ҳисобига етиб бўлмай-диган даражада кўп*» деб ишлатиш ҳам мумкин).

4) Юқоридагича кесимларнинг ўзгаришидан ташқари яна айрим ўзгаришлар бўлади:

а) эргаш гапда бош гапдаги бирор бўлакка ишора қилинган сўз тушиб қолади;

б) нисбий сўзлар қўлланмайди;

в) ҳар икки гапдаги эгалар грамматик жиҳатдан ўзгармайди;

г) кўпинча эргаш гап бош гапнинг эга составидан кейин, кесим составидан олдин келади: *Юрагимни тўлдирган қувонч шунчалик кучли эдики, югуриб бориб деразани қаттиқ чертишдан ўзимни тугулмадим* (Одил Еқубов) — *Юрагимни тўлдирган қувонч югуриб бориб деразани қаттиқ чертишдан ўзимни тута олмай-диган даражада кучли эди. Подшонинг қизлари шундай чиройли эканки, ҳатто ой тенг келолмас экан* («Афғон эртақлари») — *подшонинг қизлари ой тенг кела олмай-диган даражада чиройли экан.*

Кесимлари феълнинг шарт формасида келган эргаш гаплар қуйидагича ўзгариб, бошқа синтактик синонимлар билан берилади:

1) Эргаш гап оборот ёки бирикма шаклига келади: *Уларнинг гапига Наби ака қандай диққат билан қулоқ солса, Абдуллажон ҳам шундай эътибор билан қулоқ соларди* (А. Раҳмат)—*уларнинг гапига Абдуллажон Наби акадай (ёки Наби ака қулоқ солгандай) қулоқ соларди.*

2) Нисбий сўзлар тушиб қолади.

3) Эргаш гапнинг кесимлари нисбий сўзларнинг турларига қараб ўзгаради: *қанча-шунча* нисбий сўзлари иштирок этган бўлса эргаш гапнинг кесими -ганича формасини олади, *қандай-шундай* сўзлари келган бўлса -ганидай формасида келади ва ҳоказо: *Жангда автомат қанчалик зарур бўлса, турмушда билим шунчалик зарур — турмушда билим жангдаги автоматча зарур. Холмурод қандай айтган бўлса, Дав-*

латёр ҳам шундай бажарди (П. Турсун) — Давлатёр Холмурод айтганидай бажарди.

4) Кесимлари бир хил бўлса унинг бири тушиб қолиши мумкин. Гулбаҳорнинг ўзи қандай эпчил бўлса, иши ҳам шундай эпчил (Уйғун) — Гулбаҳорнинг иши ҳам ўзидай эпчил. Пётр қандай генерал бўлган бўлса, Антон ҳам шундай генерал бўлади (Яшин) — Антон Пётрдай генерал бўлади.

5) Айрим эргаш гапларда ўлчов билан бирга даражани кучайтиб кўрсатиш оттенкаси бор бўлгани учун -са ўрнида -ган сари ёрдамчиси ишлатилади: Колхоз ишлаб чиқариши қанча ўсса, норма ҳам шунча ошиши керак (И. Раҳим) — Колхоз ишлаб чиқариши ўсгани сари, норма ҳам ошиши керак.

6) Кесимлари зидликни ифодаловчи ўлчов-даража эргаш гапининг айрим турлари тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап билан алмашилиб келади. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап ҳолида берилганда нисбий сўзларсиз ишлатилади: Тоғаси қанча қизишса, Ойқиз ўзини шунча оғирликка соларди (Ш. Рашидов) — Тоғаси қизишса ҳам, Ойқиз ўзини оғирликка соларди. Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа эди (А. Қаҳҳор) — Бу кунларда Сидиқжон хурсанд бўлса ҳам, Қанизак хафа эди.

7) Баъзан компонентлардаги пайт билдирувчи сўзлар тушиб қолади: Боя Волков қандай тажанг бўлиб келган бўлса, энди Жўрабой ундан баттар диққат бўлди (Саид Аҳмад) — Жўрабой Волков тажанг бўлиб келганидан баттар диққат бўлди.

Бу гапда кесимлар маъно жиҳатдан бир хил (синоним) бўлгани учун кесимлардан бири тушиб қолиб «Жўрабой Волков тажанг бўлиб келганидан баттар диққат бўлди» эмас «Жўрабой Волковдан баттар диққат бўлди» деб ҳам айтилади.

Бош гап билан -ган сари (сайин) ёрдамчилари орқали бириккан эргаш гапларнинг синтактик синонимлари деярли йўқ.

Шунингдек, бош гапга -са орқали бирикиб, бир составли гапни изоҳлаб келган эргаш гаплар ҳам бошқа хил синтактик синонимлар билан берилмайди.

• Чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Чоғиштириш эргаш гапларининг кўпи бошқа синтактик синонимлар билан берилмай, айрим турларигина бошқа хил конструкциялар билан алмашилиб қўлланиши мумкин: Шоди чиройли, қадди қомати келишган йигит бў-

либ етишди, Бибо эса таърифидан ташқари гўзал қиз бўлиб етишди. Оилада инсоннинг вужуди камолга етади, мактабда эса инсоннинг ақли камолга етади.

Чоғиштириш эргаш гаплари шу хилда боғланган қўшма гаплардай берилганда ҳам ундаги чоғиштириш оттенкаси сақланган бўлади. Эргашган қўшма гапларда чоғиштирилаётган сўздан кейин ҳам ёрдамчиси ишлатилган бўлса, боғланган қўшма гап типида бирикканда эса ёрдамчиси қўлланади.

Бу эргаш гаплардаги **-са** ўрнида **-гап+да** ёрдамчисини қўйиб, пайт эргаш гап шаклида бериш мумкин. Лекин бунда чоғиштириш мазмуни анча кучсизланади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс этишарди — гуллар ишқ ҳақида куйлаганда, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс этишарди.*

Чоғиштириш эргаш гаплари составида *агар ёрдамчиси* иштирок этган бўлса, у гапда чоғиштириш билан бирга шарт мазмуни ҳам ифодалангани учун боғланган қўшма гап шаклида қўллаб бўлмайди.

-гунча, -ган+да ёрдамчилари чоғиштириш эргаш гапли қўшма гаплар составида деярли бир хил функцияда қўллангани учун бирининг ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин: *Йигит кишининг боши эгилгунча, ҳўкизнинг шохи синсин — йигит кишининг боши эгилгандан кўра, ҳўкизнинг шохи синсин* (мақол).

Баъзан **-ган+дан кўра** ёрдамчиси составида *кўра* қўлланмай, эргаш гап бош гапга **-ган+дан** ёрдамчисининг ўзи орқали бирикади: *Йигит кишининг боши эгилгандан ҳўкизнинг шохи синсин.*

Маълумки, бу ёрдамчи сабаб эргаш гапни ҳам бош гапга бириктириб келади. Бу хилда ишлатилганда унинг интонацияси бир-биридан фарқ қилади. Чоғиштирма ва сабаб эргаш гап эканлиги аввало мазмунидан, кесимларидаги интонациядан кўриниб туради. Чоғиштириш эргаш гапнинг кесими кучлироқ, ажратиб айтилгани учун интонациядан кейин шу ўринда *кўра* ёрдамчиси бўлиши лозимлиги сезилиб туради. Сабаб эргаш гапларнинг кесими кучсизроқ интонация билан айтилади. Чоғиштириш эргаш гаплари содда гап ҳолида қўлланиши ҳам мумкин. Бундай конструкцияларда *яхши, дуруст, маъқул* каби сўзлар ишлатилади: *Бепоеъ далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгандан кўра, гуллар ўссин — бепоеъ далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгандан кўра гуллар ўсгани яхши.*

Ухшатиш эргаш гаплари тубандаги синтактик синонимлар орқали берилади:

1) Составида ки ёрдамчиси келган ўхшатиш эргаш гапли қўшма гап компонентларининг тартиби ўзгариб, эргаш гап олдин, бош гап кейин келади ёки эргаш гап бош гап ичида келади. Бош гапдаги *шундай* сўзи ва ки ёрдамчиси қўлланмайди: *У Холмуродга шунчалик муҳаббат билан қарар эдики, гўё уларга бу бахтни Холмурод келтиргандай эди* (П. Турсун) — *у Холмуродга гўё уларга бу бахтни Холмурод келтиргандай муҳаббат билан қарар эди. Холмурод шундай хурсанд бўлдики, гўё булут орасидан ярқираб қуёш чиққандай бўлди* (П. Турсун) — *булут орасидан ярқираб қуёш чиққандай, Холмурод хурсанд бўлди.*

2) Компонентларнинг кесимлари бир хил ёки бир-бирига маъно жиҳатдан яқин бўлиб, улар **-гандек(дай)** ёрдамчилари орқали бириккан бўлса, уюшиқ бўлакли содда гап ҳолида бериш мумкин: *Йигитлар орасида темир гавдали ботирлар бўлганидек, нозик аслзодалар ҳам бор эди* (Ойбек) — *йигитлар орасида темир гавдали ботирлар ва нозик аслзодалар бор эди.*

3) Эргаш гап **-гандай** ёрдамчиси орқали бош гапга бирикиб, ундан олдин келса, ёрдамчилар **-ган(и) каби** (*сингари*), **-ган+га ўхшаб** каби ёрдамчилар билан алмашилиб келиши ва баъзан бош гапнинг ичида қўлланиши мумкин: *Бу гаплар худди ўзининг шаънига айтилаётгандай Инобат қизариб кетди* (Саид Аҳмад) — *Инобат худди бу гаплар ўзининг шаънига айтилаётгандай (айтилаётганга ўхшаб) қизариб кетди.*

4) Умуман ўхшатиш эргаш гаплари кўпинча бошқа қўшма гаплардагидай, бош гап ичига киради: *У феъли айнагандай, ҳужранинг бир бурчагига текилиб, қисик кўзларини бир нуқтага ёмон тикиб ўтирди* (Ойбек). *Рузвон хола оёғига биров бирдан болта ургандай тиз чўкди* (А. Мухтор). *Анорхон, кўнгли бир нарсани сезгандай, аллақандай ғамгин гапларни гапирди* (А. Мухтор).

5) Компонентлар мазмунан бир-бирига зид бўлиб, чоғиштирилса ёки ўхшатирилса, ундай қўшма гапларни бошқа хил синтактик синонимлар билан бериш қийин: *Костюм Қодировни ёш кўрсатмаганидек, бежирим тўн Бекбўтани ҳам қари кўрсатмас эди* (Ш. Рашидов).

Пайт эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Пайт эргаш гапли қўшма гаплар стилистик талабларга кўра турлича синонимик вариантлар билан берилади. Бундай гапларнинг синтактик синонимлари кўпинча бир пайт эргаш гапни бошқача пайт эргаш гап формаси билан беришда кўринади, яъни

бир хил пайт эргаш гап бошқа хилдаги пайт эргаш гап билан алмаштирилиб берилади.

Одатда бу хилдаги алмашишда уларнинг ички муносабатлари бир хил бўлиши шарт. Бир вақтда юзага келадиган ҳаракат-воқеани кўрсатувчи пайт эргаш гапли қўшма гап худди шу хилдаги маънони кўрсатувчи пайт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлади.

Ҳеч вақт бир вақтдаги воқеа, ҳаракатни кўрсатувчи пайт эргаш гап кетма-кет ҳаракат, воқеани ифодаловчи эргаш гапга синоним бўлмайди. Ўзбек тилида бундай қўшма гапларнинг асосан қуйидаги синтактик синоним вариантлари учрайди:

1) Компонентлари *-ганда, -ган вақтда (пайтда, вақтда, моментда, кезде), -(а) р экан ёрдамчилари* орқали бириккан қўшма гаплар бир-бири билан алмашилиб, бири-бирига синоним бўлиб ишлатилади: *Пўлатжон бу машаққатли ишнинг оқибатини кутиб турар экан, бирдан унинг юзида шодлик белгилари порлаб кетди (Саид Аҳмад). Бу гапнинг синоним вариантлари: Пўлатжон бу машаққатли ишнинг оқибатини кутиб турганда, бирдан..., Пўлатжон бу машаққатли ишнинг оқибатини кутиб турган вақтда (пайтда, чоғда...), бирдан...*

2) Компонентлари шарт феъли формаси орқали бириккан қўшма гаплар ҳам *-ганда, -ган эди ёрдамчиларини олган* қўшма гапларга синоним бўла олади: *Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди (қўшиқ) — дутор чалиб ўтирганимда, тори узилиб кетди — дутор чалиб ўтирган эдим, тори узилиб кетди.*

Айрим эргаш гапларда пайтдан ташқари *оттенкалари* (кўпроқ шарт мазмуни) берилган бўлгани учун уларни бу хилда — пайт билдирувчи конструкциялар билан алмаштириб бўлмайди: *Мен гапирсам, сиз балки ишонмасиз (Ойбек).* Бу гапни пайт эргаш гапли қўшма гап ҳолида эмас, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап ёки боғланган қўшма гап тарзида бериш мумкин: *Мен гапирсам ҳам, сиз ишонмайсиз. Мен гапирарман, лекин сиз ишонмасиз.*

Агар бу қўшма гапдаги *-са ёрдамчиси ўрнида -ганда* элементини қўлласак, фақат пайтга бўлган муносабатгина эмас, пайт ва шарт *оттенкалари борлиги ҳам* англашилади.

3) Қисмлари *-(а) р экан ёрдамчиси* орқали бириккан қўшма гапнинг эргаш гап қисмидаги кесим отлар орқали ифодаланса, эргаш гапдаги ҳамма бўлақлар ҳеч ўзгаришсиз, айнан сақланиб кесими *-лик (и)-да, эканлигида* ёрдамчиларини олади: *Мен чақалоқ эканман, раҳматли отам бу тўғни бешигимга, ёстигим остига қўйган экан (Ойбек) — мен чақалоқлигимда,...*

4) Компонентлари *-гандан кейин (сўнг), -гача, -(и)б* ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гаптаги воқеа бош гаптаги воқеа, ҳаракатдан олдин юзага келади. Шунинг учун ҳам бундай қўшма гаплар ўзаро бири-бирига синтактик синоним бўлиб келади: *Машина ўтиб кетгач, йўл яна қоронғилашди (Саид Аҳмад) — машина ўтиб кетгандан сўнг (кейин), йўл яна қоронғилашди. Эшик очилиб, қоши чимирилган Умарбек чиқди (Саид Аҳмад) — эшик очилгач (очилгандан кейин), қоши чимирилган Умарбек чиқди.*

Агар бундай қўшма гапларнинг эргаш гап қисмида пайт ва сабаб мазмуни бирга ифодаланган бўлса, бундай гапларни пайт эргаш ёки сабаб эргаш гап билан бериш мумкин: *Кеч кириб, ҳавонинг тапти қайтди (Саид Аҳмад) — 1) кеч киргач, ҳавонинг тапти қайтди, 2) кеч кирганлиги учун, ҳавонинг тапти қайтди.*

Шунингдек, кесими *-гач* аффиксини олиб бош гапга эргациб келган қўшма гапни ҳам пайт ва сабаб эргаш гаплари билан алмаштириб қўллаш мумкин: *Ишлар мана шундай жиддийлашиб кетгач, Рўзиев дам олишдан воз кечиб, яна ишга шўнғиб кетди. (Саид Аҳмад) — 1) Ишлар мана шундай жиддийлашиб кетгандан сўнг, Рўзиев дам олишдан воз кечиб, яна ишга шўнғиб кетди, 2) Ишлар мана шундай жиддийлашиб кетгани учун, Рўзиев дам олишдан воз кечиб, яна ишга шўнғиб кетди.*

5) Қисмлари ки ёрдамчиси орқали бирикадиган қўшма гаплар *-гандан бери* ёрдамчиси билан бириккан пайт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлади: *Ҳамдам келиптики, зиёфат устига зиёфат берилаяпти — Ҳамдам келгандан бери зиёфат устига зиёфат берилаяпти.*

Бош гаптаги воқеанинг қанча вақтдан бери мавжуд эканлигини кўрсатадиган, кесимлари *йил, ой* каби сўзлар орқали ифодаланган эргаш гаплар *-дан бери* ёрдамчисини олса, гап бўлагига айланади — пайт ҳоли бўлиб келади: *Икки йилдирки, район планни бажара олмаяпти (А. Қаҳҳор) — икки йилдан бери район планни бажара олмаяпти.*

6) Эргаш гапнинг кесими составида келган *-(и) ши билан* ёрдамчиси *-ган (ҳам) эдики, -ган замони (заҳоти), -ми* ёрдамчилари билан алмашилиб бир воқеа, ҳаракатдан иккинчисига одатдагидан кўра ортиқ тезлик билан ўтишлигини билдиради: *У отхонадан кўчага чиққан замон, Ермат обкаш ва челақ тутқазди (Ойбек) — у отхонадан кўчага чиқиши билан, Ермат обкаш ва челақ тутқазди. Жўрахон кўчага чиқиб манфур хатни топган жойи эсига тушиши билан, юрагинг яна ўйната бошлаган ҳадик энди бутунлай йўқолди (А. Мухтор) — Жўрахон кўчага чиқиб манфур хатни топ-*

ган жойи эсига тушган замон, юрагини яна ўйната бошлаган ҳадик энди бутунлай йўқолди. Садир ташқарига чиқиши билан яна кўнглини қандайдир ғашлик тумани чулғаб кела бошлади (Шухрат) — Садир ташқарига чиққан ҳам эдики, яна кўнглини қандайдир ғашлик тумани чулғаб кела бошлади. Саодат билан Воҳид тутга етган ҳам эдиларки, челақлаб қуя бошлаган ёмғир бирдан тўхтади (О. Ёқубов). Саодат билан Воҳид тутга етишлари билан (етганлари замон) челақлаб қуя бошлаган ёмғир бирдан тўхтади.

Агар эргаш гапнинг кесими составида -моқчи элементи иштирок этган бўлса, бундай эргаш гаплар компонентлари **-(и) ш** билан орқали бирикадиган қўшма гапга синоним бўла олмайди. Шунингдек, эргаш гапнинг кесими бўлишсизлик формасида келган бўлса ҳам, юқоридаги ёрдамчи билан бириккан қўшма гапга синоним бўлмай, **-ганда**, **-ган вақтда** ёрдамчилари иштирок этган гап билан алмашинади: Саида гап тамом бўлди деган ҳаёлда ўрнидан турмоқчи эди, Носиров тўхтатди (А. Қаҳҳор) — Саида гап тамом бўлди деган ҳаёлда ўрнидан турмоқчи бўлганда... Холмурад тўйхонага кириб, қаерга ўтиришини билмай турган эди, подачи дўсти Эргаш пайдо бўлди-ю, қўлидан ушлаб кўрпачалар солинган айвонга бошлади (П. Турсун) — Холмурад тўйхонага кириб, қаерга ўтиришини билмай турганда (...билмай туриши билан...) эмас, подачи дўсти Эргаш пайдо бўлди-ю, қўлидан ушлаб кўрпачалар солинган айвонга бошлади.

7) Компонентлари равишдошнинг **-гунча** аффикси орқали бириккан қўшма гаплар **-гунча қадар** (довур), **-ганча қадар** ёрдамчисини олиб бириккан қўшма гаплар билан синтактик синоним бўлиб кела олади. У қайтиб чиққунча, бирга келган йўловчилар қайгадир ғойиб бўлишган эди (Саид Аҳмад) — у қайтиб чиққунча қадар бирга келган йўловчилар қайгадир ғойиб бўлишган эди.

-гунча ёрдамчиси иштирок этган эргаш гап пайт-шарт оттенкасини ифодалаган бўлса, юқоридагича қўлланмай, кўпроқ **-са ёки -масдан туриб** ёрдамчилари билан алмашинаиб қўлланади: Қирларнинг тупроғига қор суви сингмагунча, буғдой унмайди — қирларнинг тупроғига қор суви сингмаса (сингмасдан туриб), буғдой унмайди.

8) Қисмлари **-ганича йўқ эди** (ки), **-маган** (ҳам) **эди** (ки) ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гаплар **-масдан** (туриб), **-май** (туриб) ёрдамчилари билан бир-бирига бириккан қўшма гапларга синоним бўлиб келади: Юлдузхон билан Нафисанинг имтиҳонга тайёрланиши тўғрисидаги суҳбат тугамаган ҳам эдики, отда Рихсбой ака келиб қолди (Р. Файзий) — Юлдузхон билан Нафисанинг имтиҳонга тай-

ёрланиш тўғрисидаги суҳбати тугамасдан (тугамасдан туриб, тугамай, тугамай туриб) отда Рихсбой ака келиб қолди. У гапни тугатганича йўқ эдики, эшикдан бир киши кириб келди (А. Қаҳҳор) — у гапни тугатмасдан (тугатмасдан туриб, тугамай, тугамай туриб) эшикдан бир киши кириб келди.

9) Кесимлари бор, йўқ сўзлари билан ифодаланган пайт эргаш гаплар -лигида ёрдамчисини олган конструкция билан алмашилиб ишлатилади: *Мен боримда келинг — мен борлигимда келинг.*

10) Эргаш гапнинг кесими бўлишли-бўлишсиз формада жуфтланиб келиб, ҳаракат, воқеанинг тўла бажарилмаганлигини кўрсатганда бошқа хил синтактик синоним варианты билан деярли ифодалаб бўлмайди.

11) Компонентларни бир-бирига боғлашда феълнинг сифатдош формалари ёнида келиб ёрдамчи сифатида хизмат қилувчи *ора, тақдирда, жой* каби сўзлар ўрнида *пайт, вақт, момент* каби пайтга муносабат билдирувчи сўзлар ишлатилиши мумкин: *Онаси ошни сузиб турган орада, Зеби отасини чақириб келди — Онаси ошни сузиб турган пайтда Зеби отасини чақириб келди. Адҳам уйдан шошиб чиқиб кетаётган жойида, онаси тўхтатиб қолди — Адҳам уйдан шошиб чиқиб кетаётган вақтда онаси тўхтатиб қолди.*

Умуман пайт эргаш гапли қўшма гапларни бошқа хил конструкциялар билан алмаштириш мумкин бўлса ҳам, уларнинг составидаги компонентларни туташтирувчи ёрдамчиларни бир-бири билан турлича алмаштирилиб қўллана олади.

• Урин эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Урин эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт формаси орқали бирикса, сифатдош обороти орқали берилиши мумкин. Бу вақтда қўшма гапнинг структурасида қуйидагича ўзгариш юз беради:

а) нисбий сўзлар қўлланмайди;

б) бош гапнинг эгаси нисбий сўздан олдин келган бўлса, гапнинг олдинги қисмига олиб ўтилади.

в) эргаш гап сифатдош оборот шаклида бош гапдаги ўрин ҳолининг от қисмига тобеланиб — шу сўзни аниқловчиси бўлиб келади. *Шу, ўша, у* каби олмошларнинг конкрет мазмуни эргаш гап томонидан аниқланади. Оборот шаклига айланган эргаш гап *шу, ўша, у* сўзлари ўрнида қўлланади: *Биз қаерга дўстлик қўлини чўзсак, шу ерда халқ бизни олқишлайди* (газетадан) — *халқ дўстлик қўлини чўзган еримизда бизни олқишлайди. Қаерда станциялар ва хуторлар*

оқариб кўринар экан, шу ерда дераза ойналари офтоб шуъласидан ярқираб турарди (С. Бабаевский) — станциялар ва хуторлар оқариб кўринган жойда дераза ойналари офтоб шуъласидан ярқираб турарди.

Компонентлари буйруқ майли формасидаги феъллар орқали бириккан ўрин эргаш гапли қўшма гаплар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап билан ёки маълум бирикмалар билан алмашилиши — синтактик синоним бўлиши мумкин: *Ватанимизнинг қаерига борманг, у ерда Ильич чироғлари порлаб турибди* — *Ватанимизнинг қаерига борсангиз ҳам, Ильич чироғлари порлаб турибди* — *Ватанимизнинг ҳамма ерида Ильич чироғлари порлаб турибди*.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси масаласи. Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар бошқа хил қўшма гап ёки бирикмали содда гап билан синтактик синоним бўлиб келмай, ёрдамчилари алмашилиб ишлатилади.

Реал сабабни ифодаловчи эргаш гаплардаги ёрдамчилар бир-бири билан алмашилиб қўллана олади: *-ганидан ўрнида гани сабабли (учун, туфайли) ёрдамчилари ишлатилганда қўшма гапдаги мазмунга ҳеч қандай путур етмайди — ундаги мазмун ўзгармайди: Нури гапга эътибор қилмаганидан, Ермат энди қизига қараб сўзлай бошлади (Ойбек) — Нури гапга эътибор қилмагани сабабли (эътибор қилмагани учун, эътибор қилмаганлиги туфайли, эътибор қилмаганлиги орқасида), Ермат энди қизига қараб сўзлай кетди.*

Негаки, чунки боғловчилари бир-бири билан алмашилиб ишлатила олади: *Бу фикр Алоиддинга ёқинқирамади, чунки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш эди (Ойбек) — бу фикр Алоиддинга ёқинқирамади, негаки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш эди.*

Шунингдек, нега денг (нега десангиз), сабаби десангиз каби бирикмали ёрдамчилар ҳам чунки, негаки боғловчилари билан синоним бўлиб келади: *Ҳамма яхшироқ жойлашиб олиш ҳаракатида, нимага десангиз йўл узоқ — ҳамма яхшироқ жойлашиб олиш ҳаракатида, чунки (негаки) йўл узоқ. Кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, чунки ҳўкизи тоқ, ўзи ёлғиз (С. Айний) — кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, сабаби десангиз ҳўкизи тоқ, ўзи ёлғиз.*

Шунинг учун боғловчиси орқали бош гапга бириккан эргаш гапнинг кесими *гани учун* ёрдамчисини олиб ишлатилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бутунлигича бош гапдаги *шунинг учун* боғловчисининг олмошли қисми — *шу-*

нинг сўзини изоҳлаб, конкретлаб келгани учун унинг ўрнида ишлатилади. Бош гапдаги *шунинг учун* боғловчисининг биринчи элементи ўрнида эргаш гапнинг ўзи қўлланади. Бунинг натижасида эргаш гапнинг аниқлик майли формасидаги феъл кесими ўтган замон сифатдоши шаклига ўтиб, *учун* кўмакчиси билан бирга қўлланади: *Кампир уларга фол кўрмади, шунинг учун Дилдор бу кампирнинг марҳаматига ҳайрон қолди. — кампир уларга фол кўрмагани учун Дилдор бу кампирнинг марҳаматига ҳайрон қолди.*

Шунинг учун ёрдамчиси чунки, негаки боғловчилари билан алмашилиб ишлатилади. Бундай вақтда компонентларнинг ўрни ўзгаради: *Назokat қўярда-қўймай қистай берди, шунинг учун Хайри кўйлакни олиб нариги уйга чиқиб кетди — Хайри кўйлакни олиб нариги уйга чиқиб кетди, чунки (негаки) Назokat қўярда-қўймай қистай берган эди.*

Компонентларнинг ўрни бу хилда ўзгариши қўшма гапдаги умумий мазмунга таъсир этмайди — эргаш гап бош гапдан кейин келиши билан унда кириш конструкцияга яқин оттенка сезилмайди.

-ганидан, -гани учун ёрдамчилари орқали бириккан эргаш гап бош гапдан кейин келса, сабаб эргаш гапдаги мазмунга асосий эътибор берилмагандай — у кириш конструкция типига қўллангандай, сезилади.

Бош гап, составида *шунинг учун* ва ки ёрдамчилари бирга келса, эргаш гапни бош гапдан олдинга ўтказиб компонентларни фақат *шунинг учун* боғловчиси билан қўллаш мумкин бўлади: *Шунинг учун сўраяпманки, сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз (Ойбек). — Сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз, шунинг учун сўраяпман.*

Бундай гаплар *Мен сўраяпганимнинг сабаби сиз ерга берилган ўғитдан нотўғри фойдаланганга ўхшайсиз ҳолида ҳам ишлатилиши мумкин.*

Компонентлари ки ёрдамчиси орқали бириккан сабаб эргаш гапли қўшма гаплар *-гани учун, -ганидан* ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гап билан синтактик синоним бўлиши мумкин: *Сен борсанки, ҳаммамиз иноқ яшаймиз — сен борлигинг учун ҳаммамиз иноқ яшаймиз.*

Тахминий сабаб мазмунини билдирадиган қўшма гаплар ҳам бошқа қўшма гаплар ёки сўз бирикмаларига синоним бўлмасдан, ёрдамчиларигина бир-бири билан алмашилиб ишлатилади: *Ташқаридаги эшик очилди шекилли, этик фарчи эшитилди — ташқаридаги эшик очилган бўлса, керак (Ташқаридаги эшик очилдими), этик фарчи эшитилди.*

Агар тахминий сабаб билдирувчи эргаш гаптаги ёрдамчи аниқ сабаб англатувчи эргаш гаптаги ёрдамчи билан алмашилиб ишлатилса, қўшма гаптаги мазмун ўзгаради: *Бу қарашни ҳамма пайқади шекилли, шов-шув тинди* (тахминий сабаб англатувчи қўшма гап). *Бу қарашни ҳамма пайқади, шунинг учун шов-шув тинди* (аниқ сабаб англатувчи қўшма гап).

Компонентлари ки ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гап бош гаптаги сабаб маъносини англатувчи *шунга* сўзини конкретлаштириб, маъносини изоҳлаб келди: *Раиснинг шунга жаҳли чиққан эдики, мажлисда бўлиб ўтган воқеага тўғри баҳо беролмас эди — раиснинг мажлисда бўлиб ўтган воқеага тўғри баҳо беролмагани учун жаҳли чиқарди.*

Мақсад эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси масаласи. Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар эргашган қўшма гапнинг бошқа турлари билан ва бошқа хил бирикмали бўлаклари бор бўлган содда гап билан ўрин алмашади. Уларга синтактик синоним бўлмай, ёрдамчилари ва кесим бўлиб келган феъл формалари бир-бири билан синтактик синоним бўлиб келиши мумкин:

1) **-(а) р** аффиксини олган феъл кесим, ҳозирги-келаси замон формасида ишлатилади: *Мақтаниш ҳаддидан ошиб кетар деб, батафсил ёзмайман шахрин атайлаб* (Ғ. Ғулом) — *мақтаниш ҳаддидан ошиб кетади деб, батафсил ёзмайман шахрин атайлаб.*

2) Эргаш гапнинг кесими буйруқ майли шаклидаги бўлишсиз феъллар билан ифодаланган бўлса, бўлишли формадаги ҳозирги-келаси замон феъли билан синоним бўлади: *Йўлда машина тўхтаб қолмасин учун, яна анча бензинни машинага жойлаштирдик — йўлда машина тўхтаб қолади (қолар) деб, яна анча бензинни машинага жойлаштирдик. Дилором уйғонмасин деб, уйга оёқ учида юриб кирдим — Дилором уйғонади деб, уйга оёқ учида юриб кирдим.*

3) Эргаш гапнинг кесими буйруқ майли формасидаги феъл билан ифодаланган бўлса, *деб* ёрдамчиси *учун* сўзига синоним бўла олади: *Унсин хафа бўлмасин деб, Шокир ота унга узоқ вақтгача тасалли бериб ўтирди* (Ойбек) — *Унсин хафа бўлмасин учун, Шокир ота унга узоқ вақтгача тасалли бериб ўтирди.*

Бу хилдаги алмашилиш кўпинча кесимлари учинчи шахс формасида келган гапларда учрайди. Биринчи ва иккинчи шахсни кўрсатадиган феъл кесимли гаплар эса ўзгармайди: *«Унинг дарс беришини кўрсам деб айланиб юрди»* гапини

«Унинг дарс беришини кўрсам (кўрай) учун...» ҳолида қўллаб бўлмайди.

4) Эргаш гапдаги от кесимлар *-ми экан деб ёрдамчиси билан бириккан бўлса, шу ёрдамчи ўрнида -дир деб ёки деб* ни қўллаш мумкин: *Шу китоб сизда бормикан деб келган эдим — шу китоб сизда бордир деб келган эдим — шу китоб сизда бор деб келган эдим.*

5) Компонентларни бириктирувчи токи ёрдамчиси учун билан алмашилиб келади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг олд томонидан қўшилиб келган токи ёрдамчиси «тушиб», унинг ўрнига гап охиридаги кесимга *учун кўмакчиси қўшиб* ишлатилади. Бу хилдаги ўзгаришда эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Унга бу хабарларни етказиш керак, токи у ҳеч нарсадан ҳавотирланмасин (М. Иброҳимов) — у ҳеч нарсадан ҳавотирланмасин учун бу хабарларни унга етказиш керак.*

6) Зора сўзи иштирок этган гап бош гапдан олдин ёки кейин келиб, умумий мазмунга таъсир этмаслиги мумкин: *Зора бугун ишим битса деб келгандим — мен келгандим, зора бугун ишим битса деб.*

Бундай қўшма гаплар «Бугун ишим битармикан деб келгандим» шаклида қўлланиши мумкин.

Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг синтактик синонимикаси масаласи. Шарт эргаш гапли қўшма гаплар қўшма гапнинг бошқа турлари билан даярли ҳамма вақт синоним бўлмай, кўпинча компонентларни туташтирувчи ёрдамчилар алмашилиб қўлланади:

1) *-ганда (эди)* элементини олган эргаш гап *-са (эди)* ёрдамчисини олган эргаш гапга синоним бўлади: *Сен мени севсанг эди, Вася, мен бу ғийбатга парво қилмаган бўлардим (С. Бабаевский) — Сен мени севганингда эди,... Назокат розилик берса, Пўлатжон тўй қилиб юборишга тайёр эди (Саид Аҳмад) — Назокат розилик берса (эди),...*

2) Составида экан тўлиқсиз феъли иштирок этган эргаш гап *-ганда, -са, -ган тақдирда* ёрдамчилари билан келган эргаш гапга синоним бўлади: *Мен бор экан, ҳеч кимдан қўрқманг — мен бор бўлсам (бор бўлганда),...*

3) *Бўлмаса, йўқса* ёрдамчилари қўлланган эргаш гап кесими шарт феъли формасида келган эргаш гап билан алмашинади: *Тезроқ келинг, бўлмаса кетиб қоламиз. — Тезроқ келмасангиз, кетиб қоламиз. Сураат олинаётган пайтда ҳамма жим туриши керак, йўқса сураат бузилади (А. Кононов) — сураат олинаётган пайтда ҳамма жим турмаса, сураат бузилади.*

Бўлмаса, йўқса сўзлари эргаш гапга инкор оттенкасини бергани учун бошқа эргаш гап билан алмашинганда,

эргаш гапнинг феъл кесимлари бўлишсизлик аффиксини олади.

Агар эргаш гапнинг кесими бор сўзи билан ифодаланган бўлса, у сўз инкорни ифодаловчи *йўқ* сўзи билан алмашилади: *Бунинг бахтига Муродова бор экан, йўқса (бўлмаса) ертўлада ер чизиб ўтирарди — Муродова йўқ бўлса (бўлмаса) ертўлада ер чизиб ўтирарди.*

Бош гап *йўқ* сўзи билан ифодаланган бўлса, у сўз ҳам булишсиз формадаги феъл билан алмашилади: *Суюнчи берсангиз кўрсатаман, бўлмаса йўқ — (Ойдин)... бўлмаса кўрсатмайман.*

4) Кесими составида **-ми** юклагаси ёки *борми* сўзи иштирок этган гап **-са** аффиксини олган феъл кесимли эргаш гапга синоним бўлади — эргаш гап кесими составидаги **-ми**, *борми* ёрдамчилари «тушиб» қолиб, алоҳида кучли интонация билан айтилади: *Агар сув бўлсам, тоғ-тоғ ҳосил битарди — агар сув бўлса, тоғ-тоғ ҳосил битарди.*

Агар **-ми** иштирок этган феъл кесим аниқлик майли формасидаги феъл билан ифодаланса, шарт майли шаклидаги феъл кесимга синоним бўлади: *Тажанг бўлдим — демак ишлаш кўнглида бор — тажанг бўлса, ишлаш кўнглида бўлади.*

5) Эргаш гапнинг кесими составидаги **-май**, **-чи** ёрдамчилари ҳам **-са** билан алмашилиши мумкин: *Бир нарса десинчи, ўзимиз жазосини берамиз — бир нарса деса, ўзимиз жазосини берамиз. Шабнам кўрмай, гул очилмас — шабном кўрмаса, гул очилмайди.*

6) Эргаш гапнинг мазмунидан шарт-пайт ва шарт-чогштириш англашилиб турса, бундай эргаш гапларни икки хил эргаш гап ҳолида қўллаш мумкин бўлади: *Борсанг обод бўлур ўсган элатинг — борганинда, обод бўлур ўсган элатинг* (пайт эргаш гапли қўшма гап). *У Зарифахон қаердалигини сўраса, ҳамма индамасди — У Зарифахоннинг қаердалигини сўраганда ҳамма индамасди.*

Шарт эргаш гапли қўшма гаплардаги *агар, борди-ю, мабодо, башарти* сўзларини тушириб ишлатиш, қўшма гап мазмунига деярли таъсир этмайди: *Агар ҳар бир колхозчи армия интизоми билан ишласа, тоғни талқон қилиш ҳеч гап эмас (Санд Аҳмад) — ҳар бир колхозчи армия интизоми билан ишласа,... Борди-ю улар сизнинг олдингизга йиғилишса, мен уларга жоним билан кўп нарсаларни тушунтирар эдим (П. Турсун) — улар сизнинг олдингизга йиғилишса,... мабодо бирор хавотирлик иш бўлиб қолгудай бўлса, ҳаётимдан кечсам ҳам сени қутқараман — бирор хавотирлик иш бўлиб қолгудай бўлса,...*

7) Бош гап составида эргаш гапга ишора билдирувчи сўзлар ишлатилса, эргаш гап ўша сўз ўрнида қўлланиб, ўша сўзнинг вазифасини бажариши мумкин: *Сизни шу ердан соғ-саломат олиб борсам, бу менга катта давлат (Ҳамза).*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар қўшма гапларнинг бошқа турларига синтактик синоним бўла олади. Шунингдек, эргаш гапдаги ёрдамчилар бир-бири билан синоним бўла олади:

1) Агар тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапнинг биринчи қисми бўлишлиликни, кейинги қисми бўлишсизликни — инкорни билдирса, бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар боғланган қўшма гапга синтактик синоним бўла олади: *У эшикни қанча тақиллатса ҳам, товуш берадиган одам бўлмади — у эшикни тақиллатди, лекин товуш берадиган одам бўлмади.*

2) Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап компонентларининг кесимлари зидликни билдирса ҳам, боғланган қўшма гапга синоним бўлиши мумкин: *Уйлари фақиргина бўлса ҳам, ҳовли-жойлари ҳамиша ойнадек (А. Мухтор) — уйлари фақиргина, лекин ҳовли-жойлари ҳамиша ойнадек.*

Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг от кесими билан бирга келган бўлмоқ феъли боғланган қўшма гапга айланганда тушириб қолдирилади. Лекин *«ҳамма гапирса ҳам, сиз гапирманг»* типидagi қўшма гапларда кесимлар бир хил бўлгани учун боғланган қўшма гапга синоним бўлмайди.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар боғланган қўшма гап шаклида берилганда биринчи қисм — эргаш гапдаги шарт оттенкаси бир оз йўқолиб, зидлик, қарама-қарши қўйилганлик устун бўлади.

Шуни қайд қилиш зарурки, ҳар қандай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапни боғланган қўшма гап шаклида қўллаш мумкин эмас: *Холмурод оч қолса ҳам,... буларга ҳеч нарса эмас (П. Турсун). Чироқ ўчиб биз қоронғида қолмасмиз. У борса-бормаса мен кетаман. Шамол қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин, улар сўз бермай ўрға (ўрага — М. А.) томон дадил қадам отадилар. (Т. Қайибергенов).*

Келтирилган мисоллардаги тўсиқсиз эргаш гапни бош гапга бириктирадиган ёрдамчиларни бошқа формалар билан бериш мумкин бўлса ҳам, бу гапларни боғланган қўшма гап тарзида қўллаш қийин.

3) Компонентларни бириктирувчи *-са ҳам, са+да, қарамай, -(у) б ҳам, ган ҳолда* ёрдамчилари бир-бири билан алмашилиб ишлатилиши мумкин; *Санъатга моҳир усталар туну кун тинмай ишласалар ҳам, устлари йиртиқ-ямоқ эди*

(С. Бородин) — санъатга моҳир усталар туну кун тинмай ишлаганларида ҳам устлари йиртиқ-ямоқ эди. Бу соч ғамгин юзини бекитган бўлса-да, қўллари киши юзига яққол ташланиб турарди. (Г. Николаева) — бу соч ғамгин юзини бекитган бўлишига қарамай (бекитган бўлса ҳам), қўллари киши юзига яққол ташланиб турарди. Офтоб тобланиб тургани ҳолда (турса ҳам) ёмғир ёғмоқда эди.

Қарамай ёрдамчиси орқали бириккан қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими составидаги бўлмоқ феъли «тушиб» қолиб, кесим от ясовчи -лик аффикси, эгалик ва жўналиш келишик аффиксларини қабул қилиб, бош гапга боғланади: Вақт кеч бўлишига қарамай, кун совуқ эмас (А. Мухтор) — вақт кечлигига қарамай, кун совуқ эмас. Дарахт барглари ва кўкатлар устига тушган тонг шабнами эриб кетган бўлишига (эриб кетганлигига — М. А.) қарамай, қишлоқ кўчасидаги жимлик ҳали бузилмаган эди (Р. Файзий).

Агар эргаш гап составидаги бўлмоқ феъли боғлама эмас, ҳаракат маъносини ифодалаб келганда тушиб қолмай, кесим таркибида ишлатилади: Гарчи ўзидан бошқа ошхўр бўлмаса ҳам, бировдан қизгангандек тез-тез олар ва чайнамасдан ютар эди (П. Турсун) — ўзидан бошқа ошхўр бўлмаслигига қарамай, бировдан қизгангандек тез-тез олар ва чайнамасдан ютар эди.

5) Кесимлари составида -ганда ҳам ёрдамчиси иштирок этган эргаш гапда пайт оттенкаси кучли бўлса пайт эргаш гапга синоним бўлиб келади: У кийиниб, чемодан кўтариб чиққанида ҳам, Мурод ҳамон тиз чўкканича турарди (Саид Аҳмад) — у кийиниб, чемодан кўтариб чиққанида, Мурод ҳамон тиз чўкканича турарди.

Бундай қўшма гапларда тўсиқ кучли ифодаланган бўлса, пайт эргаш гапга синоним бўла олмай, -ганда ҳам ёрдамчиси тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилган бошқа ёрдамчиларга синоним бўлади: Бугдой қалин бўлганда ҳам, ўз вақтида ўриб улгурамиз — бугдой қалин бўлса ҳам ўз вақтида ўриб улгурамиз.

6) Кесимлари аниқлик майли формасидаги феъл билан ифодаланиб ҳамки ёрдамчисини олган эргаш гап -са ҳам (ки), -ганда ҳам ёрдамчиси орқали бош гапга бирикадиган эргаш гапга синоним бўлади: У кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади (А. Қаҳҳор), — у кутса ҳам (кутганда ҳам), Саидий жавоб бермади.

7) Бош гаплари бир составли гап ҳамда ташкил топган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар содда гапга синоним бўла олади. Бундай конструкцияларда тўсиқсиз эргаш гап бирикмали эгага, бош гап составли кесимга айланади: Хол-

мурод ўриқдан йиқилиб тушса ҳам, оч қолса ҳам, буларга ҳеч нарса эмас (П. Турсун). *Холмуроднинг ўриқдан йиқилиб тушиши, оч қолиши буларга ҳеч нарса эмас.*

Бундай гапларда кўпинча тўсиқсиз эргаш гапдаги эга билан кесим тузилишига кўра бир оз ўзгариб, бошқа бўлак вазифасига кўчади — эга қаратқичли аниқловчи, кесим ҳаракат номи формасидаги тўлдирувчи вазифасида қўлланади.

• 8) Кесимлари бўлишли ва бўлишсиз феълларнинг жуфтланиши орқали ясалган эргаш гапларда жуфтланган кесимларнинг ҳар бири ҳам ёрдамчисини олади: *Тўйига этса-айтмаса борамиз — тўйига айтса ҳам, айтмаса ҳам борамиз ёки айтса ҳам борамиз, айтмаса ҳам борамиз.*

• 9) Эргаш гапни бош гапга туташтирувчи равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси **-гани билан** га синоним бўлиш мумкин: *Чироқ ўчиб, биз қоронғида қолмасмиз — чироқ ўчгани билан биз қоронғида қолмасмиз.*

• Натижа эргаш гапли қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласи. Натижа эргаш гапли қўшма гаплар баъзан боғланган қўшма гапга синоним бўлиб келади. Бундай вақтда бош гапда деярли ўзгариш рўй бермай, бош гапдаги **-ки** ёрдамчиси ва *шундай, шунча* каби сўзлар қўлланмайди: *Адолат унинг кўзига шундай бир ғазаб билан тикилдики, бой қовоғини солиб, юзини четга бурди* (С. Зуннунова) — *Адолат унинг кўзига ғазаб билан тикилди, бой қовоғини солиб, юзини четга бурди. Бу давр ичида дўсти шу қадар ўзгариб кетиптики, уни дабдурустдан таниб олиш қийин эди* (С. Бабаевский) — *бу давр ичида дўсти ўзгариб кетипти, уни дабдурустдан таниб олиш қийин эди.*

Натижа эргаш гапли қўшма гаплар ёрдамчиларсиз ишлатилганда сабаб мазмунини англатувчи қўшма гапларга яқинлашади. Шунинг учун уларнинг ораларида сабаб боғловчиларини ишлатиб, сабаб эргаш гапли қўшма гап ҳолида қўллаш мумкин бўлади: *Ўқиш билан шунча овора бўлиб кетдики, бу ҳақда ўйлашга фурсат ҳам бўлмади* (Ш. Рашидов) — *ўқиш билан овора бўлиб кетди, шунинг учун бу ҳақда ўйлашга фурсат ҳам бўлмади. Ҳаво шу қадар иссиқ, дим эдики, эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди* (С. Анорбоев) — *ҳаво иссиқ, дим бўлгани учун эрталаб ўрилган пичан кечгача шақирлаб қуриб қолди.*

Айрим натижа эргаш гапли қўшма гаплардаги *шундай, шунча* каби боғловчи сўзларни қўлламаслик мазмунга бир оз таъсир этади. Шунинг учун бундай қўшма гапларни боғланган қўшма гап тарзида қўллаш қийин: *Эшон шундай бир*

инградик, суюклари зирқираб кетгандай бўлди. (П. Тур-сун). Япроқлар шундайин товланадики, қўйнидан шабада кетолмас қочиб (Ойбек).

Бош гап составидаги шундай, шу қадар, шунча, шу даражада, шундайин, шундай бир каби сўзларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин: Ефим унинг гапига шундай (шу қадар, шундайин, шунча — М. А.) қатъий кесиб жавоб бердики, бу жавоб Онахоннинг ҳали-ҳали эсида (А. Мухтор). Подшонинг қизлари ҳақиқатан ҳам шундай (шунчалик, шу даражада, шу қадар — М. А.) гўзал эканки, уни қалам билан тасвирлаб бўлмас экан («Афғон эртаклари»).

Натижа эргаш гапни бош гапга туташтирувчи ки ёрдамчисини тушириб қолдириб, ёрдамчисиз эргашган қўшма гап ҳолида ишлатиш мумкин: Улар ўн беш кун ичида тўғон қуриладиган ерга шу қадар кўп тош, шағал келтиришдики (келтиришди — М. А.), Соё қирғоғидан тош чиқаришга ҳеч қандай эҳтиёж ҳам қолмади (Ш. Рашидов).

Демак, эргашган қўшма гапларни турлича синоним вариантлар орқали ифодалаганимизда ё қўшма гаплигича қолиб ёрдамчиларгина бир-бири билан алмашинади ёки бирикмали бўлаклари, оборотлари мавжуд бўлган содда гапга айланади. Баъзи эргаш гапли қўшма гапларни бошқа синоним вариантлар билан ифодалаш қийин.

МУРАККАБ ТИПДАГИ ҚУШМА ГАПЛАР

Бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапга бирикиб, қўшма гапнинг мураккаб турини ташкил қилади. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида қўлланадиган эргаш гапларнинг ҳамма турлари ҳам бирдан ортиқ ҳолда келиб ёки бошқа эргаш гаплар билан бирга қўлланиб бир неча эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин: *Севинч, қувонч юраклардан тошганда, Шодлик саси осмонлардан ошганда, Тўлқинимиз ер юзини босганда, Қимматхонлар тантанангиз муборак!* (Ғ. Ғулом). *Хисров подшо Авазхондан бу сўзларни эшитиб, кўнгли бузилиб, юрак-бағри эзилиб, ҳар кўзидан етмиш қатра ёш тизилиб, Авазхонга қараб бир сўз деди (Э. Жуманбулбул). Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чироғ ёритади, чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш иситади, чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида ҳам обиҳаёт оқади, чунки бу дўстликнинг ҳамма ўрмонларида ҳаёт дарахти кўкаради (Ҳ. Олимжон). Ефим Данилович гапираётганда, ҳамма у томонга интилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди (А. Мухтор).*

Бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш гап қисмини ташкил этувчи компонентлар ўзаро тенгланиш муносабатида бўлади. Бундай эргаш гапларни уюшган эргаш гаплар дейиш мумкин: *Қалбингда ётса ҳам бир дунё алам, Қаддингни букса ҳам олам-олам ғам, Бошинга айрилиқ солса ҳам соя, Кўнглинг ғаш бўлса ҳам билониҳоя, Сочинг оқарса ҳижрон туфайли, Юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли, Онажон, кўзингдан оқизма кўп ёш (Уйғун). Мен ўзимни инсон билганда, Гулга тўлиб баҳор кирганда, юрагимда ҳавас уйғонди (Ҳ. Олимжон). Улар орасида бегоналик шу қадар кучайиб кетдики, Авдотья бу индмасликни бузишга уринмади: гапириш яна ҳам қийин эди (Г. Николаева).*

Бундай мураккаб қўшма гапларни ташкил этувчи компонентлар структурасига кўра икки хил кўринишга эга:

Улар «мустақил» содда гаплардай — бош гапдай шаклланган ва ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлган бўлиши ёки «мустақил» содда гаплардай эмас эргаш гапларга ўхшаш шаклланиб, ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлиши мумкин.

1. Одатда эргаш гап бош гапга -ки, чунки, гўё каби эргаштирувчи ёрдамчилар орқали боғланганда, у эргаш гап мазмунан бош гапга тобе саналса ҳам, ўзи «мустақил» содда гаплардай шаклланган бўлади: *Кўриб турибманки, юрагингизда яхши бир дардингиз бор* (А. Мухтор). *Буни сезган Шоди маънос жилмайиб қўйибди, чунки унинг қалби Зебога бағишланган экан* («Афғон эртаклари»). *Пахта майдони оппоқ, гўё далага оқ чодир ёзилган.*

Бу мисоллардаги юрагингизда яхши бир дардингиз бор, Унинг қалби Зебога бағишланган экан, далага оқ чодир ёзилган гаплари структурасига кўра мустақил содда гапларга ўхшашдир. Шу хилдаги компонентлар бирдан ортиқ келиб, ўзаро тенгланиш орқали бирикади ва тенг ҳуқуқли компонентлар саналади. Яъни бу эргаш гаплар бош гапга нисбатан тобе, бир-бири билан тенг муносабатда бўлади. Бирдан ортиқ эргаш гаплар шу хилда бош гапга бирикканда, улар орасидаги муносабат гапнинг уюшиқ бўлаклари орасидаги муносабатга анча ўхшаб кетади. Улар орасидаги интонация ҳам тенгланиш муносабатини кўрсатади. Шунинг билан бирга бундай қўшма гапни ташкил қилувчи эргаш гаплар ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади.

Тенг боғловчиларнинг деярли ҳамма тури ва шу боғловчи вазифасини бажарувчи юкламалар бирдан ортиқ эргаш гаплар орасида ишлатилади: *Эргаш унга шундай қарадики, бу назарни ҳамма пайқади ва шов-шув бир оё тинди* (А. Мухтор). *Кучларни жой-жойига расамади билан қўйишимиз керакки, ҳам ҳосил қараб қолмасин, ҳам қурилши оқсамасин* (Р. Файзий). *Кунтуғмиш Азбархўжа билан суҳбат қилиб гаплашиб, ҳол-аҳвол сўрашиб билдики, шу карвонлар Холбеканинг юрти Зангордан экан, лекин ўзлари Нўғайдан келаётган экан* («Кунтуғмиш» достони). *Ойқизнинг ишончи комил эдики, эрта-индин бу ерлар ҳам чамандек яшнайди, кўм-кўк пахтазорлар бунёд этилади-ю, кенг чўл ранг-баранг гиламдек кўзларни қамаштиради* (Ш. Рашидов). *Эски жамият шундай бир принципга асосланган эдики ё сен бировни талайсан, ёки сени биров талайди.*

Бу хилдаги бир неча эргаш гапли қўшма гаплар қуйидаги кўринишларга эга:

1) Бирдан ортиқ тўлдирувчи эргаш гаплар тенг боғловчилар орқали бирикади: *Мен мажлис ҳаёти ва правление*

аъзоларидан илтимос қиламанки, қирқ кишидан иборат қурилиш бригадаси ажратилсин ва бу бригадага Фарходчилар тортилсин (Саид Аҳмад). Шоир демоқчики, булутдан ёмғир ёғади ва бу ёмғир сувларидан гул униб чиқади (Ойбек). Алёша тушунардики, булар ҳаётни яратган одамлар, лекин ўзлари парча нонга зор.

2) Аниқловчи эргаш гаплар тенг боғловчилар орқали бирикади: Табиёт илми бизни зарурият тақозаси билан шундай бир замонга олиб келдики, у замонда ҳали одамзоднинг мавжуд бўлиши учун шароит йўқ эди ва у замонда табиатни, яъни ерни ҳали инсоннинг кўзи кўра билмас эди (газетадан).

3) Бирдан ортиқ ўхшатиш эргаш гаплар тенг боғловчи ёки шу вазифадаги юклама орқали бирикади: Биз индамас эдик, гўё айтадиган сўз қолмаган, бироқ кўнглимизда тўлиб-тошган ҳисларни айтиб тамом қилишимиз мумкин эмас эди (А. Раҳмат). Жаҳли чиққанидан кўзлари хиралашиб кетгандай бўлди, гўё кимдир унинг устига тегирмон тоши кўйган-у, ўша кишига ғазаб қилаётгандай кўринарди (Ш. Рашидов). Улар ҳар қанақа майда-чуйда нарсалардан ҳам қандайдир бемаънелик, адолатсизлик, одамни ҳақорат қиладиган бирор пастқашликни келтириб чиқарар эдилар, гўё булар эртақдаги Сусамбилдан келган-у, бу ерда уларга ҳеч нарса ёқмайди, ҳамма нарса ўзгариши керак (А. Мухтор).

4) Ўлчов-даража эргаш гаплари бирдан ортиқ келиб, ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади: Саллангиз шундай катта ва оғирки, агар бу ерга илсангиз қозиқ синар ва лунгилар ерга тушиб тупроққа булғанар эди (С. Айний).

5) Натижа эргаш гап бирдан ортиқ келиб ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади: Шу бир оғиз сўзни шу қадар куч билан айтдики, бошидаги оқ тивит рўмоли сирғалиб елкасига тушди ва қорача юзи оқариб, шахло кўзида ғазаб ўти алангаланди (А. Қаҳҳор). Кирилл Петрович уларни шундай кўрқитар эдики, бундан кейин уларда шу савдоларнинг ҳиди ҳам қолмас ва фақат Дубровскийнинг ўзигина бу умумий қонундан ташқарида қолар эди (А. С. Пушкин).

6) Сабаб эргаш гаплари бирдан ортиқ келиб ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикиши мумкин: У жанобларининг ҳаётлари ҳақидаги маълумотларингизни батафсил айтиб берингиз, чунки фазилатлари тўғрисида кўп эшитдим-ку, аммо ҳаётлари ҳақида қарийб ҳеч нима... (Ойбек). Тунда ҳар бир юракли одам ҳам бу маҳаллага кела бермайди, чунки бу ернинг ҳар бир дўқони орқасида тилсиз бир хатар ётади ва кечалари кўпинча тўппонча ўқи худди болға билан ургандай кишига қадалади (Н. Островский).

Ўзбек тилида бундай ҳолатни фақат юқорида санаб кўрсатилган эргаш гаплар орасидагина эмас, бирдан ортиқ ҳолда бирикиб келган бошқа эргаш гапларда ҳам учратиш мумкин. «Мустақил» ёки тенг ҳуқуқли компонентдай кўринган бундай эргаш гаплар бош гап билан *ки, чунки, эғе* каби эргаштирувчи ёрдамчилар орқали бириккан бўлади.

Баъзан бундай мураккаб қўшма гапларда эргаш гапларнинг сони икки-учдан ортиқ бўлса, улар жуфтлаб ишлатилади ва шу жуфтланган компонентлар орасида тенг боғловчилар қўлланади. Мураккаб қўшма гапларнинг бу хилда қўлланиши уюшиқ бўлақлар орасидаги жуфтланиш — *Боғимизда олма ва ўрик, беҳи ва шафтоли дарахтлари гуллади га ўхшайди: Шунга эришмоғимиз керакки, ҳамма колхозларда жамоат хўжалигининг роли муттасил кўпайиб борсин ва колхозчиларнинг ҳамма эҳтиёжлари қондириладиган бўлсин, олинаётган даромад колхозчилар умумий даромадининг асосий ҳиссасини ташкил қиладиган бўлсин ва тожорқа участкаларида боғлар, мевазорлар ўстириладиган бўлсин* (Газетадан).

Бу хилдаги жуфтланиш айрим вақтда тўла бўлмаслиги ҳам мумкин: *Дабдабали сўзлар орасида шу нарсани пайқаш мумкин эдики, полкларга китоблар келтирилмоқда, кутубхоналар тузилмоқда; жанговар операциялар туфайли савод мактаблари ўз ишларини бутунлай тўхтатганлар, ишлаганда ҳам уларга қатнаш жуда суст бўлган, ҳар хил комиссиялар бор ва ҳамма ерда ташкил қилинган-у, аммо уларнинг ишлари тўғрисида аниқ маълумот йўқ; митинглар ҳам камдан-кам ўтказиб турилади, лекин ҳаваскорлар тўғараги томонидан спектакллар тез-тез қўйилиб турилмайди.*

Эргаш гаплар орасидаги тенгланиш муносабати гапларнинг кесимлари феъл формалари орқали ифодаланганда ҳам кўринади. Бундай эргаш гаплар тузилишига кўра мустақил содда гаплардай кўринмаса ҳам, эргаш гаплар бош гапга уюшиқ ҳолда тенг ҳуқуқли компонент шаклида бириккан бўлади.

Кесимлари феъл формалари орқали ифодаланиб, уюшиб келадиган эргаш гаплар ҳам, юқоридаги мураккаб қўшма гаплардаги эргаш гаплар каби, бир-бири билан тенг боғловчилар ёки шу вазифада қўлланадиган юкламалар орқали бирикади.

Компонентлар *«мустақил»* содда гаплардай шаклланган эргаш гаплар орасидаги муносабатни *тўла тенгланиш* деб қарасак, кесимлари феъл формалари орқали ифодаланган эргаш гапларнинг бир-бирига муносабатини *тўла бўлмаган тенгланиш* ёки *нисбий тенгланиш* деб олиш мумкин. Нисбий

тенгланишда қисмлар мустақил содда гаплардай шаклланмаган бўлса ҳам, бош гапга тенг ҳолда боғланган бўлади: *Дарахтдан бирон нарса узилиб тушса ва музлаган қор қисирласа ёки қор тагида эриб оқаётган сув сал шилдираса, у бир чўчиб тушарди* (Б. Полевой). *На уфқ ўрамай ёқут зар, На булут силкитмай олтин пар... Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди* (Уйғун). *Тақдирим ёр бўлса-ю, Фурсат қулай келса-ю, Сени агар ўлдирсам, Танинга ханжар урсам, Дунёда энг бахтиёр одам бўлардим номдор* (Ҳ. Олимжон).

Нисбий тенгланиш орқали бирикадиган бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг қуйидаги вариантларини учратиш мумкин:

1) Шарт эргаш гаплар бирдан ортиқ ҳолда келиб, ўзаро тенг боғловчилар орқали бирикади: *Кўп меҳмон чақирилса ёки муридлар келиб қолса, ташқари ҳовли билан ичкари ҳовли ўртасида югурдак лозим бўларди* (П. Турсун). *Агар сенинг шунқор каби мард қалбинг жўш уриб жасорат ва шуҳрат орзусида бўлса, аммо ўзинг ҳали ёш бўлсанг, кўчаларда яланг оёқ чопиб юрган вақтинг бўлса, уриб турган юрагинг орзусини одам боласи тушунмаса, шунда нима қилардинг?* (А. Фадеев). *Дам қарасанг дарров бир жойга тўп-ланиб қолишади; дам қилтириқ Махсум ўтса, орқасидан хавфсирианиб қараб қўйишади* (А. Мухтор).

2) Пайт эргаш гаплар бирдан ортиқ келиб, улар орасида тенг боғловчилар ишлатилади: *На кўкнинг фонари ўчмасдан, На юлдуз сайр этиб кўчмасдан... тонг кулмасдан бурун турарди* (Уйғун). *Дарахтлар кўкарса ва қирлар, майсалар яшнаса, бу жойлар жуда гўзал бўлади* (Саид Аҳмад).

3) Улчов-даража эргаш гаплари бирдан ортиқ келиб улар орасида тенг боғловчилар қўлланади: *Душман қанчалик гангитилса ва унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади* (А. Қаҳҳор). *Бизнинг хўжалик соҳасида муваффақиятларимиз қанчалик катта бўлса ва халқнинг моддий турмуш даражаси қанчалик кўтарилса, халқнинг адабиёт, санъат асарларига бўлган эҳтиёжи, талаби шунчалик кўп ўсиб бораверади* (газетадан).

4) Эга эргаш гаплар бирдан ортиқ келиб, ораларида тенг боғловчи ишлатилади: *Сергейни нима қизиқтирса ва у қандай ўйлар билан яшаётган бўлса, Ирина ҳам шу нарса билан қизиқар эди* (С. Бабаевский).

5) Сабаб эргаш гап бирдан ортиқ келиб, ораларида тенг боғловчи қўлланади: *Икковлари ҳам бахтсизликка учраганлари ҳамда икковларининг ҳам шахсий ишлари бир хилда*

ишқал бўлганлиги учун, улар ҳатто ичдан қувонгандай бўлдилар (Б. Полевой).

6) Равиш эргаш гап бирдан ортиқ келиб, ораларида тенг боғловчи ишлатилади: *Бу қўйларнинг эллик проценти сўйилиб давлатга берилиб, план бир юз ўттиз процент бажарилгани ва ёшга солиғи юз процент берилгани ҳолда, бир минг олти юз бош қўйимиз бир йилда икки минг икки юз бош бўлди* (С. Айний).

7) Бирдан ортиқ ҳолда келган тўсиқсиз эргаш гаплар орасида тенг боғловчилар ишлатилади: *Гарчанд ҳозирги станция деразалари қуёш нурида товланмаса ва турбина ғириллаб айланмаса ҳам, гарчи томнинг тунукаси ҳали ялтирамаса ҳам, сувнинг шариллаши эшитилмаса ҳам ва фақат ҳавоза ёғочлари орқасидан оқ сторопилли тўрт бурчак қилиб солинаётган бинонинг конторигина кўриниб турса ҳам — бутун атроф ўзгариб кетган* (С. Бабаевский). *Ишлар батамом тугамаган бўлса ҳам ва бу уни анча хижолатда тутаётган бўлса ҳам, у ўзини бардам, тетик тутар эди.*

Нисбий тенгланиш орқали бирикадиган мураккаб қўшма гаплар кўпинча бир хил эргаш гаплардан тузилган бўлиб, у эргаш гапларнинг бош гапга туташтирувчи ёрдамчилари ҳам деярли бир хил бўлади.

Айрим вақтда тенг боғловчилар мазмунан бошқа-бошқа бўлган эргаш гаплар орасида қўлланиши ҳам мумкин: *Осмондаги булутлар тез-тез сузиб кетаётса ҳам, лекин оралари кенг-кенг очилиб қолганидай, офтоб нури денгиз устини ярқиратди* (Ойбек).

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе компонентлари бир бош гапга алоҳида-алоҳида эргашуви ёки бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва шу каби кетма-кет эргашуви мумкин. Шунга кўра бир неча эргаш гапли қўшма гапларни икки гурпуага ажратиш мумкин:

1) Биргалик эргашуви орқали бирикувчи мураккаб қўшма гаплар.

2) Кетма-кет эргашув орқали бирикувчи мураккаб қўшма гаплар.

Биргалик эргашуви орқали бирикадиган мураккаб қўшма гапларда бир неча эргаш гап бир бош гапга алоҳида-алоҳида бирикади: *Агар садоқати самимий бўлса, хоқон ҳазратлари синаган бўлсалар, у тақдирда камина учун эътирозга ўрин йўқ* (Ойбек). *Қизлар чайладай бузилиб, мунчоғи узилиб, оёғи қалтираб, кўзлари ялтираб, сипоҳига бир сўз деди* (Э. Жуманбулбул). *Чақалоқ қизчаси жилмайиб кўлса, музлаб турган деразаларга қуёш нури тушса, нон*

қизариб пишса, Авдотьянинг чиройи очилади (Г. Николаева).

Биргалик эргашуви орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гаплар тузилишига кўра бир неча хил бўлади. Айрим қўшма гаплар бир хил эргаш гапларнинг уюшиб келишидан тузилади; айримлари турли эргаш гапларнинг бир бош гапга тобеланишидан ташкил топган бўлади. Бундай мураккаб қўшма гаплар составидаги эргаш гаплар уюшмаган саналади. Баъзан биргалик эргашуви орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гаплар ҳам уюшган, ҳам уюшмаган компонентлардан тузилади.

Уюшиқ компонентли мураккаб қўшма гапларда бир хил эргаш гаплар бир бош гапга эргашиб келади. Эргаш гапларнинг ҳамма тури ҳам бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келиб, мураккаб қўшма гапнинг бир турини ташкил қиладди.

а) эга эргаш гап уюшиб келади: *Кимнинг билагида кучи бўлса, ким ишининг ҳавасини олса, ўша ударник бўлади* (А. Қаҳҳор). *Кимки ўз ватанини севса, ким ўз халқи учун жонини фидо қилса, у қаҳрамон бўлади* (газетадан). *Олтинсойликлар ҳаётида ҳеч қачон унутиб бўлмайдиган шу кунларда нима орзу қилинган бўлса, ким нима тўғрисида ўйлаган, хаёл сурган бўлса, энди бу орзу-умидларнинг ҳаммаси қарор шаклида, қонун шаклида мустаҳкамланган эди* (Ш. Рашидов).

б) кесим эргаш гап уюшиб келади: *Толеим шулки, Ватанда бир гулистон танладим, Бахтни топган эл билан жондош бўлиб отдим одим* (Ҳ. Олимжон). *Йўл-йўриғи шуки, правлениега ариза берасиз, аризангизни колхозчилар кўриб ниқади* (А. Қаҳҳор). *Гуноҳинг шуки, тайин қилинган гапларни эсингдан чиқаргансан, эсингдан чиққан гаплар ўрнига, ўзингдан ёлғон гаплар тўқиб айтгансан* (С. Айний). *Дилоромнинг яна бир яхши томони шуки; қўли очиқ, дили покдир.*

в) аниқловчи эргаш гап уюшиб келади: *Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшнаш олмайди, сен унинг қудратли кучисан* (А. Мухтор). *Бир қиссаким унинг сўнгида севишганлар топшигусидир, жонлар жонга ёпишгусидир* (Ҳ. Олимжон). *Шундай тўй қилайликки, ҳамма ёққа донғи кетсин, ҳамма шундай тўй қилишни орзу қилсин.*

г) тўлдирувчи эргаш гап уюшиб келади: *Шуни қайд қилиш кўнгаллики, совет фани ва санъатининг хизмат кўрсатган энг кекса арбоблари билан бир қаторда кейинги вақтларда кўпгина ажойиб ёш олимлар ва инженерлар ўсиб чиқди, таланти ёш ёзувчиларнинг кўпгина асарлари пайдо*

бўлди, кўпгина ёш композиторлар, рассомлар, режиссёрлар ва театр ҳамда кино артистлари тингловчи ва томошабинларнинг муҳаббатига сазовор бўлди (газетадан). Одамда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, Бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман деб ҳамла қиларди (Ш. Рашидов).

д) равиш эргаш гаплари бирдан ортиқ уюшиб келади: *Арафа кечаси қувончлар чулғаб, Уйқусин йўқотган болалардай шод, Минутлар санайман, юрак талпиниб* (Ғ. Ғулом). *Қизларнинг вақтини хушлаб, Авазни Интизор ушлаб, Минган оти қадам ташлаб, Аста-аста ўйин бошлаб, Бу сўзни айттар Авазхон* (Фозил Йўлдош ўғли). *Хисров подшо Авазхондан бу сўзларни эшитиб, кўнгли бузилиб, юрак бағри эзилиб, ҳар кўзидан етмиш қатра ёш тизилиб, Авазхонга қараб бир сўз айтди* (Э. Жуманбулбул).

Равиш эргаш гапларнинг бу хилда иккидан ортиқ компонент иштирокида тузилган кўринишлари халқ дostonларида кўпроқ учрайди.

е) ўхшатиш эргаш гап бирдан ортиқ келиб уюшган компонентларни ташкил қилади: *Насимий байтни гўё бутун вужудини эҳтиросли нафосат қамрагандек, юраги эзилиб-эзилиб кетаётгандек, аянч, ёлворилли ярим йиғи оҳанги билан ўқиди* (А. Мухтор). *Улар ҳар қанақа майда-чуйда нарсалардан ҳам қандайдир бемаънилик, адолатсизлик, одамни ҳақорат қиладиган бирор настикашликни келтириб чиқарар эдилар, гўё булар эртақдаги Сусамбилдан келган-у, бу ерда уларга ҳеч нарса ёқмайди, ҳамма нарса ўзгариши керак* (А. Мухтор).

Ўхшатиш эргаш гаплар бош гапга гўё боғловчиси орқали бирикканда, эргаш гаплар орасида тенглиниш муносабати мавжуд бўлгани учун компонентлар орасида тенг боғловчи вазифасида келган юкламалар ишлатилади:

ё) ўлчов-даража эргаш гаплари бирдан ортиқ уюшиб келади: *Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади* (А. Қаҳҳор). *Халқ орасида маърифат қанча кўп тарқалса, социалистик онг диний хурофотларни қанча кўп сиқиб чиқарса, пролетариатнинг ғалаба қозониш кунини шунча яқин бўлади* (газетадан).

ж) ўрин эргаш гап бирдан ортиқ уюшиб келиши мумкин: *Қаерда ижодий ташаббус барқ урса, қаерда ишда активлик ва жонкуярлик кўрсатилса, ўша ерда янгидан-янги фикрлар туғилади* (газетадан). *Қаерда саодат қуриб ошён, Халқи ҳаётидан миннатдор эса, Шу ерда қўшиқдан жаранглаб осмон, Меҳнатдир муҳаббат, шарафдир, бўса* (Ғ. Ғулом).

Қаерда бахт бор бўлса, қаерда кулги бўлса, шу ерда қўшиқ жаранглайди (М. Горький).

з) пайт эргаш гаплар уюшиб келиши мумкин: *Кеча чош-ка шу майдонда юрганда, Уч чўпон маслаҳат қилиб турган-да, Мен отингни кўрдим шундай душманда* (Ислон шоир). *Қувилганда фашист, битганида ғам, Қиз яна кўз солди, қизарганда шарқ* (Уйғун). *Балиқ қорнин ёрганда, Пичоқ белга борганда, Чол бирдан чўчиб кетди* (Х. Олимжон).

Пайт эргаш гапнинг **-ган**+да орқали бош гапга бириккан формаси кўпинча иккидан ортиқ уюшиб келиши мумкин.

и) сабаб эргаш гаплар уюшиб келади: *Ерда яшайдиган барча кишилар Москва марказ деб атайдилар, чунки: Кишилик Йўлининг чароғбони у, Барча мазлумларнинг меҳрибони у, Тинчликнинг пўлатдан қуйма қалғаси, Кишилик ҳуқуқин посбони у* (Ғ. Фулом). *У вақтда бу иш ниҳоятда қийин, чунки бунга керакли нарсаларни топиш маҳол, ҳатто мих ҳам қишлоқда танқис эди* (А. Кононов). *Кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, чунки ҳўкизи тоқ, ўзи ёлғиз* (С. Айний). *Бу унга ҳеч қандай мажбурият юкламасди, чунки қизча ҳали жуда ёш эди, Василий унга ҳазиллашаётганини ҳамма биларди* (Г. Николаева).

Сабаб эргаш гаплар бош гапга *чунки* боғловчиси орқали боғланганда, эргаш гаплар ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлади. Улар орасида тенг боғловчилар ишлатилади: *Кейинги йили Бозорнинг деҳқончилик ишлари бурунгидай авж олмади, чунки ҳўкизи тоқ ва ўзи ёлғиз эди.*

Баъзан бир-бирига нисбатан тенг ҳуқуқли саналган компонентларнинг кесимлари тўлиқсиз бўлиши ёки составли кесимларнинг кейинги элементи фақат охириги компонентда қўлланиб олдинги кесимлар учун ҳам умумий бўлиши мумкин: *Назокат унинг овозини эшитмади, чунки хаёли Пўлатжонда, кўзи узоқларда ёнган чироқларда эди* (Саид Аҳмад).

Сабаб эргаш гапларнинг бошқа ёрдамчилар орқали бош гапга бирикадиган турлари ҳам уюшиб келади: *Бойнинг сўзи ўтмай, ерга кучи етмай, қишлоқдан чиқиб кетди* (Пўлкан). *Омадимиз келган эканми, ё қурт тутушни соғиниб қолган эканмизми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қила олсак!* (А. Қаҳҳор).

й) мақсад эргаш гаплар уюшиб келади: *Шартномамиз тўлсин деб, ҳосиллар мўл бўлсин деб, Душман куйиб ўлсин деб меҳнат қилдик эрта-кеч* (қўшиқ). *Канал қазиб, разил ёвдан қасос олай деб, Азамат нур саройига асос солай деб, Минг-минг одам ўтди Сирнинг нарғи ёғига* (Ғ. Фулом).

Экин чоғи боролмадим ёз бўлсин деб, қовун пишиб, дам олишга соз бўлсин деб (журнал).

к) шарт эргаш гаплар уюшиб келади: Бахт топилмас ҳеч бир замонда, Эл қул бўлса, бўлса яланғоч, Жаннатларни яратган одам, Натижада ўзи қолса оч (Ҳ. Олимжон). Иш шу хилда борса, кайфият шу бўлса, ҳа демай капсанчилардан биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги муқаррар эди (А. Қаҳҳор). Фикрлар кураши бўлмаса, эркин танқид бўлмаса, ҳеч қандай фан ривожланмайди ва муваффақият қозонолмайди (газетадан). Меҳнатни тўғри ташкил этишга большевикча раҳбарлик қилинса, колхозчилар оммасини шу иш атрофига тўла жалб этилса, бу вазифани муваффақиятли бажариш мумкин эди (Р. Файзий). Агар унинг ўзи рози бўлса, имконият топилса, уни шаҳарга олиб келиш керак (М. Иброҳимов).

Шарт эргаш гаплар бош гапга феълнинг шарт формасидан бошқа ёрдамчилар орқали бирикканда, компонентларнинг сони камроқ бўлади: Агар у ҳар куни эрталаб сойга тушмаганда эди, кўза-кўза сув қуйиб томирига нам юбормаганда эди, ўрик аллақачон хазон бўларди (Ш. Рашидов). Агарда шу икки асосий куч ўзаро иттифоқ бўлишиб олсам, ишчилар билан деҳқонлар бир-бирларига мадад беришиб турсаларми, революция албатта ғалаба қозонади (Журнал).

л) тўсиқсиз эргаш гаплар уюшиб кела олади: Жазирама иссиқ куйдирса ҳам, раҳмсиз бўрон синдирса ҳам, қаҳратон совуқ япроқларига чанг солса ҳам, бари бир озод севги одам боласининг дилида гуллаб-яшнайверади, ғунчасига ғунча, гулига гул қўшилаверади (Ш. Рашидов). Одам қариса ҳам, юз бўлса ҳам ёш Осмонга етади сен силаган бош (Ғ. Ғулом). Гарчи бутун азаматларини жангга юборсаям, қўли қисқариб қолсаям, колхоз бир қарич ерни бўш қолдирмади (Ойбек).

м) натижа эргаш гаплар уюшиб келиши мумкин: Аллаким шунақанги шўх ўйинга тушиб кетдики, ер ларзага келди, чанги осмонга кўтарилди. Мен шундай яшашни истайманки, колхозимизда ғалла демаганинг тоғ-тоғ бўлиб кетсин, давлатимиз ҳамisha биздан хурсанд бўлсин, бизга ҳеч ким бирор нарса билан таъна қила олмасин (С. Бабаевский).

Баъзан натижа эргаш гапларнинг кесими аниқлик ёки буйруқ майллари шаклидаги феъллар орқали ифодаланмай, феълнинг шарт формаси орқали шаклланган бўлиши мумкин. Бундай эргаш гаплар шарт мазмунини эмас, истак-хоҳишни билдиради: У хаёлга шундай чўмган ва берилган

эдики, унинг бу машғулотига ҳеч ким халал бермас, ҳеч ким унинг йўлини тўсмас, ҳатто унга шу чоқда ҳеч ким кўринмас (П. Турсун).

Уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гапларни тузилиши ва мазмунига кўра икки группага ажратиш мумкин. Биринчи группани ташкил қиладиган эргаш гаплар ҳам мазмуни, ҳам формаси бир хил бўлади. Яъни бундай эргаш гаплар бир хил эргаш гапнинг бир хил ёрдамчиларини олиб бош гапга боғланади: *Агар бу кучлар тинчликни сақлаш йўлида қатъий ва мустаҳкам бўлсалар, улар бардош ва мустаҳкамлик кўрсатсалар, у ҳолда тажовузкорларнинг планлари тўла мағлубиятга учрайди* (газетадан). *Шунда Замоннинг эрлиги тутиб, ғайрати ҳаддан ошиб, кўнглида Гўрўғлига тоғдай суяниб, қаҳрланиб шохга бир сўз деди* (Ислом шоир). *Уфқ ёқут кўйлак кийганда, Тонг кулганда, сени кутгандим* (Уйғун). *Пилла тутинг бўлсин деб, шартномамиз тўлсин деб* (Қўшиқдан).

Иккинчи группани ташкил қиладиган эргаш гаплар мазмунан бир хил бўлса ҳам, формасига кўра, бош гапга боғлайдиган ёрдамчиларига кўра ҳар хил бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бирдан ортиқ келган эргаш гаплар бир хил эргаш гап бўлиб шу эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар ҳар хил бўлади: *Қилтириқ махсум чархчилар ишхонасига ўтиб кетганда, кетидан эшик ёпилиши билан, арқоқларнинг шақир-шуқури бирин-кетин тинди* (А. Мухтор). *Пахта ва кўсақлар тамом териб бўлингандан кейин, ғўзапоялар ҳам йиғиштириб олингач, далага трактор туширилади* (газетадан). *Ҳасанжон бечора ўғлининг жамолига кўзи тўймай, Жийрон қушнинг жилловини қўймай, қадди ёйдай букилиб, икки кўзидан ёши тўкилиб, ичи ғамга тўлиб, ранги гулдай сўлиб, ўғлига қараб бир сўз деди* (Эргаш Жуманбулбул).

Мазмунга кўра ҳар хил бўлган бирдан ортиқ эргаш гаплар бир бош гапга алоҳида-алоҳида боғланиши орқали биргалик эргашувини ташкил қилиши мумкин. Бундай эргаш гаплар бош гапга алоҳида-алоҳида боғлангани билан, формасига кўра бир хил бўлмагани учун уюшиқ эргаш гаплар эмас, уюшмаган эргаш гаплар ҳисобланади.

Ўзбек тилида кўпинча қуйидаги эргаш гаплар уюшмаган компонентли биргалик эргашувини ташкил қилади:

а) лой ва мақсад эргаш гаплари бирга қўлланади: *Қизғин жангдан чарчаб ва чўллаб Чиққанигда ёши ўлдириб, Ташналикимг босилсин дея, Шароб берсам кеса тўлдириб* (Уйғун).

б) сабаб ва равиш эргаш гаплари бирга келади: *Шунда*

канизлар кўрқиб, юзлари бўзариб, лаблари гезариб, титраб туришиди (Ислом шоир).

в) сабаб ва шарт эргаш гаплари бирга ишлатилади: «Маром», «бомаслаҳат» каби сўзларни кўп қўллагани учун, колхоз чойхонасида ё бирон ўтиришда аския бошланса, аскиябозлар уни шу жиҳатдан кулгига олар эдилар (Ойбек).

г) шарт ва ўшатиш эргаш гаплари бирга қўлланади: Агар масалага беғараз қарасак, тарихда ўтган кўп олимларнинг назарияларида нотўғри фикрлар билан бирга тўғри фикрлар ҳам бўлганидек, бу назарияда ҳам нотўғри фикрлар билан бирга тўғри фикрлар ҳам топишимиз турган гап (журналдан).

д) равиш эргаш гап ва ўшатиш эргаш гаплари бирга келади: Ражаб бобонинг лаблари пир-пираб, кўз жияклари ғижимлангандек, сон-саноқсиз ажинларга ўралди (Саид Аҳмад).

е) тўсиқсиз эргаш гап ва ўшатиш эргаш гаплар бирга ишлатилади: Очлик андишаси бошидан кўтарилса ҳам, юрагининг бир парчаси узилган каби, чуқур қайғу, ўксиниш сезди (Ойбек). Иккови бир аччиқлашиб уришиб олишганда ҳам, балки момақалдироқ ҳавони тозаллагани каби, оралари майда-чуйда нарсалардан тозаланган бўлар эди (П. Қодиров).

ё) шарт ва пайт эргаш гаплари бирга қўлланади: Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оғирлигим тушмас (А. Қаҳҳор).

ж) шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплари бирга келади: Агар тунов кун бу ерлардан босмачилар тўдаси ўтган бўлсайди, ҳеч бир аломат қолмаганда ҳам, кўчаларда от изи қоларди (С. Айний). Борди-ю рост бўлса, ҳаммаси эмас, ярми рост бўлганда ҳам, жуда хунук гап-ку! (А. Қаҳҳор).

Баъзан бу эргаш гапларнинг ўрни алмашиб, тўсиқсиз эргаш гап олдин шарт эргаш гап кейин келади: Бундай одамлар унинг эътиқодига қарши фикр айтсалар ҳам, агар ўша фикрлар самимий айтилса, ҳеч аччиғи чиқмас эди (М. Иброҳимов).

Бундай қўшма гапларда ўртада келган шарт эргаш гап мазмунига кўра кириш гапга бир оз яқинлашган бўлади.

з) пайт ва тўсиқсиз эргаш гаплар бирга келади: Пахта терими бошлангач, ҳаво очиқ бўлса ҳам, кўпчилик колхозлар сушилжаларини тайёрлаб қўйдилар (газетадан).

и) сабаб эргаш гап ва тўсиқсиз эргаш гаплар бирга ишлатилади: Музаффар мирзонинг беклари келиб, ўктам йигит-

лари етиб келмай туриб, Тўғонбек тезда чордона қуриб ўтирди (Ойбек).

Эргаш гапларни бош гапга туташтирувчи ёрдамчининг турига қараб, сабаб эргаш гап тўсиқсиз эргаш гап билан ёнма-ён эмас, бош гапдан кейин келиши мумкин: *Қизнинг йўл четида нимчасини пана қилиб туриши ғалати бўлса ҳам, Холмурод бунинг «қишлоқ шароитига мос» эканини англади, чунки қишлоқда очиқ юраверадиган аёллар битта-иккитагина эди* (П. Турсун).

й) пайт ва сабаб эргаш гаплари бирга келади: *Ефим Данилович гапираётганда, ҳамма у томонга интилиб, Турсунной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди* (А. Мухтор). *Қори Зоҳид ўлдирилгандан кейин, вориси бўлмаганидан, ворисликни қози калон олди* (С. Айний).

к) ўхшатиш ва сабаб эргаш гаплари бирга қўлланади: *Уни бир номаълум одам ушлатиб кетгандай, очгани юраги дов бермай; дам орқасига, дам қоғозга қарарди* (А. Мухтор).

л) равиш эргаш гап ва мақсад эргаш гап бирга ишлатилади: *Эрта тонгдан то кечаси соат ўнгача баъзиларимиз стол ёнидан қимирламай, баданимиз қотиб қолмасин деб, қаттиқ хамирни чўзиб ўтирардик* (М. Горький).

м) пайт ва ўхшатиш эргаш гаплари бирга қўлланади: *Хотинлар ўтириб олгач, Анна гўё унинг орқасидан биров итариб юборгандек қизга чўзилди, уни дарров бағрига босиб ўпди* (Г. Николаева). *Авжи устара раиснинг кекирдагига қадалганда, дарвоз киндикка келганда пул сўрагандек, Мамат сартарош Ниёзмат сартарошга имо қилди* (Сайд Аҳмад). *«Фарҳод» тўғрисида сўз борганда, ҳали сен деганингдай, кишининг кўкраги тоғдай кўтарилади* (Ойбек).

н) сабаб ва равиш эргаш гаплари бирга қўлланади: *Шунда Ширин ва Шакар жаллодлардан бу сўзни эшитиб, кўнгли бузилиб, бағри эзилиб, шу сўзларни айтиб, жаллодлар олдига туша берибди* («Ширин ва Шакар» достони).

Бундай қўшма гаплардаги олдинги компонент — пайт эргаш гап бирдан ортиқ келиши ҳам мумкин: *Кун чошгоҳдан оққанда, қуёш тикка боққанда, қўзғолган каби бўрон, Гувиллаб қолди осмон* (Ҳ. Олимжон).

Айрим вақтда пайт ва ўхшатиш эргаш гаплари орасида бош гап келади. Бу нарса эргаш гапнинг бош гапга боғланишини таъминловчи ёрдамчиларнинг турига боғлиқ. Агар ўхшатиш эргаш гапи бош гап билан -гандек (дай) ёрдамчиси орқали боғланса, эргаш гаплар кетма-кет, қатор келиши; *гўё, гўё... (...дай)* ёрдамчилари орқали бирикса, бош гапнинг икки чеккасида келиши мумкин: *Улуғбек қоронғи*

ҳовлида эшиклари ланг очик ёки, қия очик қолган қатор ҳужраларнинг ёнларидан ўтар экан, қаттиқ олинган нафас овози, аллақандай ғудурланишларни ёки ажи-бужи гапларни эшитар эди, гўё ҳужра эгаларига ҳамон фалакнинг гардиши кўрингандай туюларди (С. Бородин).

Ўзбек тилида ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топган мураккаб қўшма гапларнинг икки хил эргаш гапли варианты кўпроқ ишлатилади. Баъзан биргалик эргашувини ташкил қиладиган мураккаб қўшма гаплар мазмунан ҳар хил бўлган уч ёки ундан ортиқ эргаш гапларнинг бош гапга тобеланувидан ташкил топиши мумкин:

Шарт+сабаб+тўсиқсиз эргаш гаплар+бош гап шаклида келади: *Агар бўлмаса озод, ҳур ўлка, У ҳар қанча ҳам бўлса-да кўркам, Кўчаларида кезса-да баҳор, Бундай ўлканинг кимга нафи бор?* (Уйғун).

Тўсиқсиз+сабаб+ўхшатиш эргаш гаплари+бош гап ҳолида қурилган бўлади: *Буларнинг илм даражалари, ёшлари орасида катта тафовут бўлишига қарамай, мадрасанинг энг қашшоқлари бўлганларидан, аксар вақт тўпланиб, икки ярим бир бутун дегандай овқат тадоригини бирга кўришар эди* (Ойбек).

Икки хил эргаш гапнинг биргалик эргашуви орқали бош гапга тобеланишидан тузиладиган мураккаб қўшма гапларда мазмунан бошқа-бошқа бўлган эргаш гаплар учун баъзан умумий бўлақлар ишлатилади. Бу умумий бўлақлар икки эргаш гапга тааллуқли бўлади. *Музаффар Мирзонинг беклари келиб, ўктам йигитлари етиб келмай туриб, Тўғонбек тезда чордана қуриб ўтирди* (Ойбек). *Ражаб бобонинг лаблари пирпираб, кўз жияклари ғижимлангандек, сон-саноксиз ажинларга ўралди* (Саид Аҳмад).

Икки хил эргаш гап учун умумий бўлган бундай сўзларнинг ишлатилиши биргалик эргашувини ташкил қилувчи компонентлар орасидаги зич боғланишни таъминлайди ва у компонентларнинг ҳар бири бош гапга алоҳида-алоҳида боғланишини кўрсатади.

Биргалик эргашуви орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гаплар уюшган ва уюшмаган компонентларнинг кетма-кет келувидан тузилган бўлади. Бундай қўшма гапларда эргаш-гапларнинг сони камида учта бўлиб, унинг составида уюшган (бир хил) эргаш гаплар ва уюшмаган (ҳар хил) эргаш гаплар мавжуд бўлиши мумкин: *Ев тамом бўлди деб келганда хабар, Муяссар бўлганда муқаддас зафар, Москва сўнги бор салют берганда, қизлар, ғолибларга чечак терганда, Буйруқ берганида Олий қўмондон, Кўзлари мунаввар, юзлари хандон, Киптида ялтираб тилла поғони;*

Оламни тўлдириб дабдаба, шони; Арғумоқ ўйнатиб, мағрур, бахтиёр; Қайдасан, она, деб, қайда деб диёр, Келади музаффар соҳибқиронинг (Уйғун).

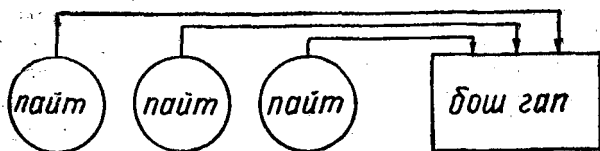
Бу мисолда пайт ва равиш эргаш гаплари бир бош гап — келади музаффар соҳибқиронингга тобеланиб келган. Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи, бешинчи мисралардаги пайт эргаш гаплари уюшган эргаш гаплардир. Шунингдек, кейинги мисралардаги бешта равиш эргаш гап ҳам ўзаро тенглатиш муносабатига эга бўлган уюшган эргаш гап саналади. Равиш ва пайт эргаш гаплари эса икки хил эргаш гап бўлгани учун, гарчи улар бош гапга бир хил боғланса ҳам, уюшмаган эргаш гаплардир. Шунинг учун бундай мураккаб қўшма гапларни уюшган ва уюшмаган эргаш гаплардан ташкил топган деб ҳисоблаймиз. Худди шунга ўхшаш ҳолатни қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин: *Юрса агар томирда қонинг, Азиз бўлса бир парча нонинг, Керак бўлса номус, виждонинг; Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол, Қўлингга қурол ол* (Х. Олимжон). *Отга зарбини тўкиб, қаҳри-аччиғи келиб, худди кун ботгандай бўлиб, қоронғулик тушгач, ғорда кечаси билан йўл тортди* (Ислом шоир).

Биринчи гапда тўртта шарт эргаш гап битта тўсиқсиз эргаш гап билан биргалик эргашуви орқали бош гапга боғланган. Шарт эргаш гаплар ўзаро уюшган, тўсиқсиз эргаш гап билан эса уюшмаган.

Иккинчи мисолда учта равиш эргаш гаплари битта пайт эргаш гапи билан бош гапга алоҳида-алоҳида боғланиб келган.

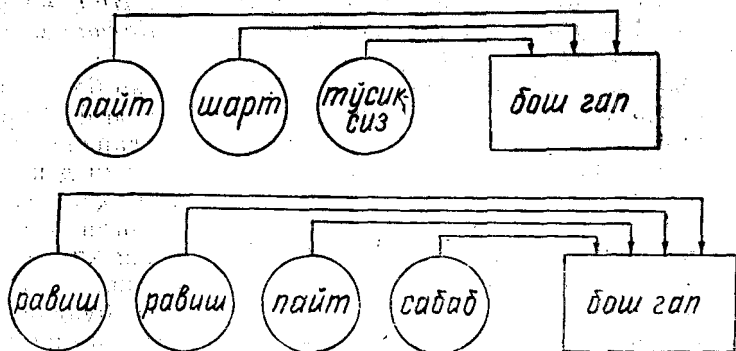
Демак, биргалик эргашуви орқали бирикадиган мураккаб қўшма гапларнинг структурасига кўра хусусиятини қуйидагича хулосалаш мумкин:

1. Бир хил эргаш гаплар икки ёки ундан ортиқ ҳолда келиб бош гапга тобеланади. Бундай эргаш гаплар уюшган эргаш гап саналади.

2. Ҳар хил эргаш гаплар икки ёки ундан ортиқ ҳолда келиб бош гапга тобеланади. Бундай эргаш гаплар уюшмаган эргаш гап саналади (300-бетдаги 1-схема).

3. Уюшган ва уюшмаган эргаш гапларнинг бирикувидан ташкил топади (300-бетдаги 2-схема).

Компонентлари кетма-кет эргашув орқали бирикувчи мураккаб қўшма гапларда эргаш гапларнинг ҳар бири бевосита бош гапга боғланмай, бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва ҳоказо тарзда боғланади. Бундан қўшма гаплардаги эргаш гапларнинг айримлари икки хил ҳолатда ишлатилади: ўзи бошқа гапга эргашади ва айни бир вақтда ўзига бошқа бир эргаш гапни тобе қилиб келади: *Йўргаги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийин бўлмасин деб, қия қилиб, юзини очиб қўяман* (Ғ. Фулом).

Бу мисолда биринчи уюшган — *йўргаги юзини яширган бўлса* гапи абсолют тобе бўлиб, иккинчи эргаш гап — *нафас олишга қийин бўлмасин деб* олдинги эргаш гап учун нисбий бош гап, кейинги гап — *қия қилиб юзини очиб қўяман* га нисбатан эргаш гап саналади. Демак, биринчи компонент эргаш гап; иккинчи компонент ҳам эргаш, ҳам бош гап; учинчи компонент эса бош гап вазифасида келган.

Компонентлари кетма-кет эргашув орқали бириккан қўшма гапларни уланган ёки тиркалган қўшма гаплар дейиш мумкин. Чунки бундай қўшма гап қисмлари бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва шунга ўхшаш бир-бирига уланиб, тиркалиб кетади. Бундай мураккаб қўшма гаплар составидаги эргаш гаплар бош гапга боғланишига кўра турлича бўлади. Яъни улар турли даражаларга эга бўлади. Тартибга кўра энг охириги компонент — бош гап олдидаги эргаш гап биринчи даражали, ундан олдинги эргаш гап иккинчи даражали, ундан олдингиси эса учинчи даражали эргаш гап ва ҳоказо шу каби тартиб билан номланади.

Биринчи даражали эргаш гап бевосита бош гап олдида келиб, ўздан олдинги — иккинчи даражали эргаш гап учун бош гаплик вазифасини бажаради, ўздан кейинги бош гап учун эса, эргаш гаплик вазифасини бажаради. Иккинчи да-

ражали эргаш гап ҳам ўзидан олдинги компонент учун бош гап, кейинги компонент учун эргаш гап саналади: *Энгил-бошлари кўримсиз, йиртиқ-ямоқ бўлишига қарамай, башараларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб, шиддат билан қадам ташлаб борардилар* (П. Турсун).

Бу гап уч компонентдан ташкил топган бўлиб, охириги компонент — *шиддат билан қадам ташлаб борардилар* бош гап, иккинчи компонент — *башараларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб* биринчи даражали эргаш гап, биринчи компонент — *энгил-бошлари кўримсиз, йиртиқ-ямоқ бўлишига қарамай* эса, иккинчи даражали эргаш гап саналади. Иккинчи, учинчи, тўртинчи ва шу каби эргаш гаплар мураккаб қўшма гапдаги бош гапга ўзидан кейинги эргаш гаплар орқали боғланади.

Келтирилган мисолда иккинчи даражали эргаш гап (биринчи компонент) биринчи даражали эргаш гап (иккинчи компонент) даги ҳаракатнинг юзага келишига тўсиқ бўлмаган воқеани; биринчи даражали эргаш гап (иккинчи компонент) эса, бош гап (учинчи компонент)даги ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини билдиради.

Демак, бундаги тўсиқсиз эргаш гап равиш эргаш гапдаги ҳаракатнинг бажарилишига тўсиқ бўлмаган воқеа-ҳаракатни, равиш эргаш гап эса, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш ҳолатини билдиради.

Эргаш гаплардаги даражани кўрсатиш учун яна мисоллар келтирамиз:

У сўзини тамомлаганда, мулойим шабада эсиб, гўё кўкатларни қимирлатгандек, одамлар орасида ҳаракат бошланди (А. Қаҳҳор). *У сўзини тамомлаганда — учинчи даража эргаш гап, мулойим шабада эсиб — иккинчи даража эргаш гап, кўкатларни қимирлатгандек — биринчи даража эргаш гап, одамлар орасида ҳаракат бошланди — бош гап.*

Тонг хира ёришиб, яқиндаги дарахтларнинг қораси қиш қоронғилиги орасидан сал кўринган ҳамон, Алексей худди биров туртгандек, бирдан уйғонди (Б. Полевой). *Тонг хира ёришиб — учинчи даража эргаш гап, яқиндаги дарахтларнинг қораси қиш қоронғилиги орасидан сал кўринган ҳамон — иккинчи даража эргаш гап, биров туртгандек — биринчи даража эргаш гап, Алексей бирдан уйғонди — бош гап.*

Кетма-кет эргашув орқали тузилган мураккаб қўшма гаплар состави жиҳатдан икки группага бўлинади:

1) Ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топган кетма-кет эргашувли қўшма гаплар.

2) Бир хил эргаш гаплардан ташкил топган кетма-кет эргашувли қўшма гаплар.

Ҳар хил эргаш гаплардан тузилган бундай қўшма гапларнинг қуйидаги кўринишлари кўпроқ ишлатилади:

а) пайт эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап: Улар кичкина ҳовлининг бир қанотли пастаккина эшигидан кирганларида, айвондаги ўчоқ олдида ўтирган икки аёл баравар ўринларидан туришса ҳам, бой уларни жеркиб ташлади (С. Айний).

б) тўсиқсиз эргаш гап+равиш эргаш гап+бош гап: Энгил-бошлари кўримсиз, йиртиқ-ямоқ бўлишига қарамай, башараларидан қаҳр-ғазаб ёғилиб, шиддат билан қадам ташлаб борардилар (П. Турсун).

в) шарт эргаш гап+мақсад эргаш гап+бош гап: Йўргаги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийин бўлмасин деб, қия қилиб юзини очиб қўяман (Ғ. Фулом).

г) сабаб эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап: Иш ўринсиз бўлгач, киши ҳар қанча уринса ҳам, меҳнат бекорга кетади.

д) пайт эргаш гап+ўшатиш эргаш гап+бош гап: Кўчага чиқса, худди биров муборакбод қилаётгандай, Саудий шу кун оврагга ҳам бормади (А. Қаҳҳор). Саудий китоблардан бирини оларкан, электр қуввати теккандай, бир ирғиб тушди (А. Қаҳҳор).

е) чоғиштира эргаш гап+сабаб эргаш гап+бош гап: Самолёт юқорига кўтарилган сари, кислород етишмай, Баҳодирнинг юрак уриши тезлашди (Ж. Шарипов).

ё) ўшатиш эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: Уктамжон талаб қилгандай, яхши терим машинасини заводимиз ишлаб чиқарса, ундан кейин далада кузги зўр сурон, даҳмаза ҳам бўшашиб қолади (Ойбек).

ж) тўсиқсиз эргаш гап+мақсад эргаш гап+бош гап: Тўнғич ботир шерни ўлдира олишига ишонса ҳам, укаларим безовта бўлмасин деб, тўқайнинг бир томонига қочди («Эртаклардан»).

з) пайт эргаш гап+равиш эргаш гап+бош гап: Ҳавони титратиб жаранглар экан Кремль соатин акс садоси, Гимнимиз миллиардча дилни юпатиб, Ишончга тўлади олам фазоси (Ғ. Фулом).

и) пайт эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: Март ойи келгач, барча очилса, Не важҳ қилурман Хайринисога (Ҳамза). Ота ўлиб, боласига дўкон-дастгоҳ мерос қолмаса, гадо бўлар экан, шўрлик (А. Мухтор).

й) тўсиқсиз эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: Келиб юзингни бир кўрсатмасанг ҳам, сенинг хатинг келса, кўнелим тоғдай кўтарилади (Т. Сидиқбеков). Агар синиқ ши-

ша бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, хиёнат қилма!
(А. Қаҳҳор).

к) пайт эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап: *Аср-асрлар ўтиб, Ақлим нима буюрса, Барибир Ломоносов, унга бўлур муаллим* (Ғ. Ғулом).

л) пайт эргаш гап+сабаб эргаш гап+бош гап: *У келганда, икковлари гап билан бўлиб кетиб, иш қолиб кетарди* (С: Бабаевский). *Ефим Данилович гапираётганда, ҳамма у томонга интилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди* (А. Мухтор). *Бир куни бозорга тушиб узум олмоқчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлидан тушиб кетипти* (А. Қаҳҳор).

м) пайт эргаш гап+равиш эргаш гап+ўхшатиш эргаш гап+бош гап: *У сўзини тамомлаганда, мулойим шабада эсиб, гўё кўкатларни қимирлатгандек, одамлар орасида ҳаракат бошланди* (А. Қаҳҳор).

н) пайт эргаш гап+пайт эргаш гап+ўхшатиш эргаш гап+бош гап: *Тонг хира ёришиб, яқиндаги дарахтларнинг қораси қиш қоронғилиги орасидан сал кўринган ҳамон, Алексей худди биров тургандек, бирдан тўхтади* (Б. Полевой).

Ҳар хил эргаш гапларнинг кетма-кет эргашувидан ташкил топадиган мураккаб қўшма гапларнинг яна бошқа хил қўлланиш вариантлари ҳам бор.

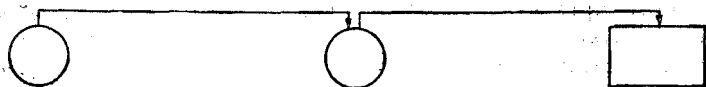
Бир хил эргаш гаплардан тузилган кетма-кет эргашувли мураккаб қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гаплар бир бош гапга кетма-кет бирикади, уланади. Бундай қўшма гапни ташкил қилувчи эргаш гаплар мазмунан бир хил бўлади. Яъни бир хил эргаш гап бири иккинчисига, иккинчиси учинчисига ва шу каби боғланиб мураккаб қўшма гапни ташкил қилади. Бу эргаш гаплар мазмунан бир хил бўлса ҳам (ҳаммаси ё равиш эргаш гап, ё шарт эргаш, ёки пайт эргаш гап каби шаклланган бўлса ҳам) уларнинг бош гапга бириктирувчи грамматик воситалари ҳар хил бўлади: *Кайфим тарқаб, мундоқ ўйлаб кўрсам, энди одамгарчилик қолмабди*.

Бу мисолда олдинги ҳар икки компонент пайт эргаш гап бўлиб, уларнинг бош гапга боғловчи грамматик воситалари турлича (биринчисида равишдошнинг -(и) б аффиксини олган формаси, иккинчисида феълнинг шарт формаси) қўлланган.

Компонентлари кетма-кет эргашадиган бундай қўшма гапларда, эргаш гаплар мазмунан бир хил бўлса ҳам, бири иккинчиси учун эргаш гап ёки бош гаплик вазифасини бажаради — биринчи эргаш гап иккинчи эргаш гапдан ҳаракатнинг юзага келиш пайтини, иккинчи эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш пайтини билдиради.

Демак, кетма-кет эргашувли мураккаб қўшма гапнинг составига кўра бўлинишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1) Ҳар хил эргаш гапдан ташкил топган тури (равиш эргаш гап + пайт эргаш гап + бош гап)

2) Бир хил эргаш гапдан тузилган тури (пайт эргаш гап + пайт эргаш гап + бош гап)

Улардаги даража масаласини эса схема билан қуйидагича кўрсатиш мумкин. (иккинчи даража эргаш гап + биринчи даража эргаш гап + бош гап)

Эргашуш орқали бирикадиган мураккаб қўшма гаплар — бир неча эргаш гапли қўшма гапларда компонентларнинг сони адабий асарнинг жанр хусусиятига, ёзувчи ёки сўзловчининг стилига кўра иккидан тортиб ўн, ўн икки ёки ундан ортиқ бўлиши мумкин. Ўзбек тилида эргаш гаплар сонини маълум миқдор билан чегаралаб бўлмайди.

Икки-уч компонентли мураккаб қўшма гаплар: *Хазон кўрмасин деб ёшликнинг боғи, Пайхон бўлмасин деб совет тупроғи, Оёққа қалқиди кекса аёл ёш. Бизда меҳнат унуми қанча баланд бўлиб борса, ишлаб чиқариш техникаси қанчалик кўпроқ мукамал бўлиб борса, бу энг муҳим иқтисодий вазифани бажариш мумкин бўлади (газетадан). Уйқуси қовоққа қотиб, Пиёдалаб кўп йўл тортиб, Неча қиру-сойдан ўтиб, Кўшкдан тушиб Замон кетди (Ислом шоир). Болам Авазнинг оёғи қоқилиб қўлидаги косаси тушиб, пиёла синиб бир сўз деб турибди («Равшанхон» достони).*

Тўрт-беш компонентли мураккаб қўшма гаплар: *Шамол тинмаган бўлса ҳам, чанг-тўзон осмонни қоплаган бўлса ҳам, чўл қандайдир зерикарли ва хира кўринса ҳам, ёқимсиз булутлар кун нуруни тўсиб турса ҳам, тонг отди (Ш. Рашидов). Агар кўклам тайёрлиги ўз вақтида кўрилса, механизмлар сифатли тайёрланса, ерлар тўла шубгордаб қўйилса,*

ўғитлар керакли миқдорда жамғариб қўйилса, кўкламги ишлар планли асосда бошлаб юборилса, юқори ҳосил олишга ҳар кимнинг ҳам ишончи комил.

Кўп компонентли мураккаб қўшма гаплар; Душман душманга қатилиб, Улик тоғдай чотилиб, Қочган бедовлар қутилиб, Турган тобилар тутилиб, Тупроққа қонлар қотилиб, Қиличлар қўлда қатилиб, Қалла шолғомдай отилиб, Жанг бўлар майдон ичида (Э. Жуманбулбул). Кун ботаётганда, чўл қоронғилашиб, ўроқчилар чопқиларини елкаларига қўйиб, ашула айтиб, ўз шийпонларига қайтаётганларида, комбайннинг ғувиллаши тиниб, арпа бошоқлари устидан ҳадер парраклари айланмаган ва ялтираб кўринмаганда, чайлаларда шовқин-сурон ҳукм сурган — бировлар бочка теваригини қуршаб олиб ювинаётган, бировлар чопқиларининг дамини болға билан уриб, эртаги иш учун қайраётган, бир чеккада гулханлар ловиллаб ёниб турган, картошка билан қўй гўшти қайнаб турган, қозонлар тепасида ошпаз хотинлар тараддудланиб турган, хуллас ёзнинг илк оқшоми кирган пайтда, Қочубей номли колхознинг иккинчи бригада шийпонига меҳмонлар йиғила бошлади (С. Бабаевский).

Чаманларни бўйлаб эсганда сабо, Ғунчалар тўлғониб ечганда қабо, Боғларда барқ уриб очилганда гул, Ҳаёт ишқи билан сайраса булбул; Шафтоли, узумлар шарбатга тўлса; Кўк юлдузлар билан чароғон бўлса, Олтин табассумла кулганда қуёш, Қувноқ чақалоқлар кўтарганда бош, Шеър ўқилганда, чалинганда соз, Яллалар палакка етганда парвоз, Ҳаёт ва бахт нури қиздирса танни, Ҳар неки эслатса улўф Ватанни, Ҳаяжонга тўлиб сизни ўйлаймиз. Ширин суҳбатларда Сизни сўйлаймиз (Уйғун).

МУРАККАБ ҚЎШМА

ГАПЛАРДА ЕРДАМЧИЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

...Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун эргаш гапни бош гапга боғловчи ҳамма ёрдамчилар ишлатилади. Лекин мураккаб қўшма гапда эргаш гапларнинг сони бирдан ортиқ бўлгани учун уларнинг қўлланишида ўзига хос хусусиятлар учрайди. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Мазмунан бир хил бўлган эргаш гаплар бош гапга феъл формалари орқали боғланган бўлса, у ёрдамчилар компонентларнинг ҳар бирида бир хил қўлланиши мумкин: *Сенинг ёшинг етти ёшга кирганда, Хунхор шоҳ қошида маҳ-*

рам бўлганда, Таърифинг Чамбилга сенинг борганда, Чамбил элдан хон Гўрўғли келганда, ўз қўйини ҳайдаб бозор солганда, Гўрўғли қўнғирвой тоғанг бўлганда, ҳийла билан келиб сени олганда, Сенман бирга Чамбил борган Момангман («Ўзбек халқ дostonлари»).

2. Мазмунан бир хил бўлган бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар тўлиқ ифодаланмаслиги мумкин. Бундай қўшма гапларда охириги эргаш гапнинг ёрдамчиси тўла, олдинчилари эса қисқа шаклда ёки ёрдамчининг охириги қисми қўлланмаган бўлиши мумкин: 1) *Ёмғир ёққан, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай, ғўзапоя суғуришига тушишди (Ойбек) — ёмғир ёққан бўлишига қарамай, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай...*

2) *Икковлари ҳам бахтсизликка учраганликлари, икковларининг ҳам ишлари бир хилда ишқал бўлганлиги учун, улар ҳатто ичдан қувонгандай бўлдилар — икковлари ҳам бахтсизликка учраганликлари учун, икковларининг ҳам ишлари бир хилда ишқал бўлганлиги учун...*

3) *Фронтда жанг бошланишидан олдин, танклар пана жойда сигнал берилишини кутиб турган пайтларда, ўртоқлари зерикмаслик учун секин-секин ашула айтиб ўтирганларида ҳам Семён ўзига иш топар эди (С. Бабаевский) — фронтда жанг бошланишидан олдин танклар пана жойда сигнал берилишини кутиб турган пайтларда ҳам, ўртоқлари зерикмаслик учун секин-аста ашула айтиб ўтирганларида ҳам...*

4) *Бомба овози осмонни ларзага солганда, ёнғин алангалари ловуллаб турган маҳалларда ҳам, улар сира чўчимас эдилар — бомба овози осмонни ларзага солганда ҳам, ёнғин алангалари ловуллаб турган маҳалларда ҳам...*

Келтирилган мисолларнинг биринчисида бўлишига қарамай, иккинчисида учун, учинчи ва тўртинчиларида эса ҳам ёрдамчилари ҳамма эргаш гап учун умумий саналади.

Компонентлар учун умумий бўлган ёрдамчиларнинг қўлланиши кўпроқ мураккаб қўшма гапни ихчамлаштириш ёки такрорга йўл қўймаслик учундир. Одатда ёрдамчиларнинг бу хилда тўлиқсиз ишлатилиши мазмуни ва формасига кўра бир хил бўлган эргаш гапларда учрайди.

3. Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи боғловчи ёки боғловчи сўзлар фақат бир эргаш гап олдида келиб ҳамма эргаш гап учун умумий бўлиши ёки адабий асарнинг хусусиятига, ёзувчининг стилига кўра ҳар бир компонентда такрорланиши мумкин: *Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чироғ ёритади, чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш исси-*

тади, чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида ҳам обиҳаёт оқади, чунки бу дўстликнинг ҳамма ўрмонларида ҳаёт дарахти кўкаради (Ҳ. Олимжон). Биз қалби озодликнинг қуёшидан нурланган меҳнаткаш хотин-қизлар бахтимиз учун кураш йўлида ҳеч нарсадан қўрқмадик ва қўрқмаймиз, чунки биз миллионлармиз, чунки қудратли шўро ҳукуматининг адолатли қонунлари бизни ёқлайди, чунки янги қувончли ва бахтли ҳаёт биз томонда, чунки бизни коммунистлар партияси бошлаб бормоқда, чунки бизни улуғ рус халқидай қадрдон оғамиз бор (А. Мухтор).

Йўлдан озганларга ҳеч бир бўлмадим қайғудош, Шу сабабдан менинг бағримда жой олмиш қуёш; Шу сабабдан Ватанда бўлмадим илҳоми хор, Шу сабабдан менга ётдир бахт талоқ этган диёр (Ҳ. Олимжон).

Ўзбек тилида бир неча эргаш гапни бош гапга бириктирувчи боғловчилар борки, улар биргина компонент составида қўлланса ҳам, бошқа компонентлар учун ҳам қарашли — умумий бўлади (Масалан: *гўё, чунки, шунинг учун, шу сабабдан* каби боғловчилар). Бу хилда қўлланиш адабий тилда кўп учрагани учун нормал ҳолат ҳисоблаймиз. Лекин бу ёрдамчиларни ҳар бир эргаш гапда такрорлаб қўллаш гапдаги сабаб ёки ўхшатиш каби маъноларни кучайтиб кўрсатиш ёки эмоционалликни ошириш учундир. Аммо бундай қўлланиш нисбатан кам учрайдиган ҳодисадир.

Шундай боғловчилар ҳам борки, булар ҳар бир эргаш гапда такрорланиб келгани учун уларнинг компонентлар орасида тўла ифодаланмаслиги анормал ҳол саналади: *Одамлар тинч ухласин, кўча-кўйда уларга ҳеч ким озор бермасин деб, айланиб юришгандир* (С. Зуннунова). *Қасд қилганлар паст бўлсин, душман ўлсин деб; Ўғлим, баҳодирим омон бўлсин деб, яхши тилак тила, яхши ният қил* (Уйғун).

Бу мисолларда *деб* ёрдамчиси олдинги компонентда қўлланмаган бўлса ҳам, унинг мақсад эргаш гап эканлиги, кейинги компонентдаги *деб* ёрдамчиси унга ҳам қарашли эканлиги сезилиб турибди: *Одамлар тинч ухласин деб, ...; Қасд қилганлар паст бўлсин деб,...*

Баъзан деб боғловчиси ҳамма компонентда ҳам қўлланмаслиги мумкин: *Қишлоқ аҳли орзу қиларди кўндан, Озод манзилимиз чароғон бўлса, Боғимиз, уйимиз нурларга тўлса, Ойнинг суқи кирса термулиб кўкдан* (Ҳ. Олимжон).

4. Эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар бир неча эргаш гапли қўшма гапларда турлича ишлатилади. Айрим ёрдамчилар қўшма гап компонентларининг сони қанча бўлишидан қатъий назар бир хил қўлланаверади, айрим-

лари эса кўп компонентли қўшма гапнинг ҳар бир эргаш гап қисмида такрорланиб келолмайди.

Бир хил ёрдамчининг бирдан ортиқ қўлланиш ҳолатини қисқача кўриб ўтамыз:

1) Феълнинг сифатдош формаси:

а) пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун **-ган+да** шаклида қўлланганда ўн ёки ундан ортиқ компонентлар составида келиши мумкин.

б) **-ган+дан сўнг (олдин, бери), -ган замон (момент, давр), -ган эди ёки -ганича йўқ эдики, -ган ҳам эди** шаклида қўлланганда кам миқдордаги пайт эргаш гапларини бош гапга боғлайди.

в) сабаб эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун **-ганидан, -гани туфайли (учун, сабабли)** шаклларида қўлланганда ва шарт эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун **-ганда эди** ёки **-ганда** формасида келганда, мураккаб қўшма гап составидаги эргаш гапларнинг сони кам бўлади.

г) сифатдошнинг жуфтланган бўлишли-бўлишсиз формалари эса, бир неча эргаш гапли қўшма гапларда деярли иштирок этмайди.

2) феълнинг равишдош формаси:

а) равиш эргаш гапни бош гапга боғлаш учун **-(и) б** шаклида қўлланганда бир хил эргаш гапли мураккаб қўшма гап кўп компонентли бўлиб кела олади;

б) **-гач, -май, -гунча** каби шаклларда келганда эса бир хил компонентли бир неча эргаш гаплар сони кам бўлади.

3) Феълнинг шарт формаси бир хилдаги эга, тўлдирувчи, ўлчов-даража, ўрин эргаш гапларини бош гапга боғлаганда кўп компонент составида, пайт эргаш гапни бош гапга боғлаганда кам компонент составида келади.

4) Феълнинг ҳаракат номи формаси эса бир хил компонентли пайт, тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлаганда эргаш гапларнинг сони кам бўлади.

5) **Шунинг учун, чунки, негаки** каби сабаб боғловчилари ва ўхшатиш боғловчиси ҳар бир эргаш гап составида такрорланиб кела бормади. **Деб** боғловчиси эса кўпинча такрорланиб келади.

6) Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларнинг функциясини кучайтирувчи **агар, мабодо, гарчи** каби сўзлар, юқоридаги боғловчиларга ўхшаш, эргаш гаплар учун умумий бўлиб қўлланади.

7) **Ки** ёрдамчиси деярли такрорланиб келмайди. **Чунки** бу боғловчи бош гап составида келиб эргаш гапни бош гапга боғлайди. **Агар** бош гапдаги кесим уюшиб келган бўлса ёки алоҳида аҳамият бериб маъноси кучайтирилиб бери-

лаётган бўлса бу боғловчи шу уюшган бўлаклар составида такрорланиб қўлланиши мумкин (Мисоллар юқорида келтирилган).

5. Мураккаб қўшма гапларда компонентларнинг бирдан ортиқ ҳолда уюшиб келишида **-(и) б** аффиксини олган равишдошларнинг роли катта. У эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларга ва тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга синоним бўлиб келади.

Мазмунан бир хил бўлган эргаш гаплар бир хил ёрдамчилар орқали бирикиши лозим бўлганда, равишдошнинг **-(и) б** ли формаси бир хил ёрдамчиларни такрорлаб ўтирмаслик учун — стилистик қулай бўлиши учун олдинги компонентларнинг кесими составида келади. Бундай мураккаб қўшма гапларнинг олдинги қисмлари ҳам формал жиҳатдан бошқача бўлишига қарамай кейинги эргаш гапдай номланади: *Ҳаво булут бўлиб, шамол қўзғолган бўлса ҳам, ёмғир ёғмади (газетадан) || ҳаво булут бўлса ҳам, шамол қўзғолган бўлса ҳам, ёмғир ёғмади. Баҳор келиб, гуллар очилса, Атрофларга тарқалар хушбўй || баҳор келса, гуллар очилса, атрофларга тарқалар хушбўй. ...Атрофингни ҳарорат қоплаб, еру кўкни чанг тутганда, кут! || атрофингни ҳарорат қоплаб, ганда, еру кўкни чанг тутганда, кут. Видолашувчилар камайиб, Найманча кўчасига одам лиқ тўлганда, супа устидаги Онахон оёққа турди (А. Мухтор) || Видолашувчилар камайганда, Найманча кўчасига одам лиқ тўлганда, супа устидаги Онахон оёққа турди. Кўклам келиб, кунлар исиб, гуллар очилгач, асаларилар ҳам уяларидан чиқди || кўклам келгач, кунлар исигач, гуллар очилгач, асаларилар ҳам уяларидан чиқди.*

Эргашини йўли билан бириккан мураккаб қўшма гапларда равишдошнинг **-(и) б** ли формаси *-ганда (-ган пайтда, -ган вақтда, -гандан сўнг...), -са, -са ҳам, -ганда ҳам, -гач, -гунча, -гандек, -ган сари* каби ёрдамчиларга синоним бўлиб келади ва кесими **-(и) б** аффиксини олган равишдош орқали ифодаланган гап юқоридаги ёрдамчилар иштирок этган гапнинг мазмунини ифодалайди: *Кеч кириб, қуёшнинг нури қайтганда, ремонт заводининг ёшлари «сахна» ясадилар (А. Мухтор). Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин, Саида бир гуруҳ комсомол ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди (А. Қаҳҳор). Жаноби олийнинг руҳсатлари бўлиб, раҳбарлик учун киши тайин қилсалар, мамлакат озодлигига сабаб бўлардилар (Ойбек). Қувончи ошганидан кўкраги торайиб, нафаси қисилган бўлса ҳам, югурганича банкка борди (С. Айний). Ҳусайн Бойқаро бўйни толиб, кўзи ёшлангунча томоша қилди (Ойбек). Сандиқ тўлиб, қўйнинг*

ярим нимтаси қоғозга ўралгач, Василий скамейкага ўтирди (Г. Николаева).

Равишдошнинг **-(и) б** ли формаси тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи тенг боғловчиларга синоним бўлиб келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат юқорида кўриб ўтилган оралиқ қўшма гапларда, шунингдек, мураккаб қўшма гапнинг айрим турларида учрайди: *Йўлчи ҳайрон бўлиб аланглаб юрганда, ишком ораси шитирлаб, қизнинг титроқ ҳаяжонли овози келди* (Ойбек).

Мураккаб қўшма гап компонентларини бу хилда қўллашдан мақсад бир хилдаги компонентларни яхлитлаш, йириклаш, ихчамлаштириш ва нутқда равонлик бўлиши учундир. Бундай мураккаб қўшма гапларда бир эргаш гап икки бош гапга (бош гаплар ўзаро равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси орқали бириккан бўлади) эргашади: *Баҳор келганда, дарахтлар кўкариб, гуллар очилади*

Баҳор келганда

- дарахтлар кўкаради
- гуллар очилади.

Мураккаб қўшма гапларнинг бирдан ортиқ компонентлари равишдошнинг **-(и) б** ли формаси орқали бирикиши мумкин. Одатда равишдошнинг бу формаси тенг ҳуқуқли компонентлар орасида қўлланади: *Тонг оғиб, булбуллар сайраб, тонгги еллар ғир-ғир эсади* (П. Турсун). *Қаттиқ шамол бўлиб, чақмоқ чақилиб, ҳаво булутланиб, момақалди роқ гумбирлаб, сел келди* (Ш. Рашидов).

Эргашини йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларни ташкил этувчи компонентларнинг ўринлашуви турлича бўлади: баъзан бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапдан олдин, баъзан бош гапдан кейин ёки бош гап бир неча эргаш гаплар орасида келиши мумкин. Эргаш гапларнинг бу хилда ўринлашишида эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларнинг роли катта.

Эргаш гаплар бош гапга турли феъл формалари орқали боғланганда кўпинча бош гапдан олдин; *ки, чунки, гўё* каби ёрдамчилар орқали бирикканда бош гапдан кейин келади.

Баъзан бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапнинг ҳар икки томонида келиши мумкин. Бундай мураккаб қўшма гапларда ўртадаги компонент ҳар икки четдаги эргаш гап учун бош гап саналади: *Гарчи ер-кўкда қутираётган Бўрон Хорудга ҳамдам бўлиб ҳайқирса ҳам, ер тагига кириб кетган Наргиснинг нафис ва дилрабо ашуласи қора кучлар тантанасини босиб, шунча жаранглар эдики, бу ашулада янгидан туғилаётган ҳаёт нафаси сезилиб турарди* (Ш. Рашидов).

Бу мисолдаги иккинчи компонент — *ер тагига кириб кет-*

ган Наргиснинг нафис ва дилрабо ашуласи қора кучлар тантанасини босиб, шунча жаранглар эдики — биринчи компонент — тўсиқсиз эргаш гап учун ва ўзидан кейинги учинчи компонент — натижа эргаш гап учун бош гап саналади.

Бундай мураккаб қўшма гапларда биринчи эргаш гап турли мазмунни ифодалаб, турли ёрдамчилар орқали бош гапга боғланса ҳам, кейинги эргаш гап ки ёки чунки боғловчилари орқали бош гапга бириккан бўлади.

Бош гапга ки боғловчиси орқали бириккан эргаш гап бош гапдаги воқеанинг юзага келиш натижасини, мақсадини ифодалаши; бош гапга объект сифатида хизмат қилиб, ундаги тўлдирувчини изоҳлаши, шунингдек, бош гапдаги эгани изоҳлаб келиши мумкин.

1) Натижа эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охириги компоненти бўлиб келади: *Уч-турт йил ўтмасданоқ бу дарахтлар шундай куч тўплайдикки, чўл саҳронинг жазирама иссиғи ҳам унга бас келолмайди* (Р. Файзий). *Узоқ ва аччиқ айрилиқдан сўнг, эҳтимолдан ташқари қийинчиликлар орқасида топшиганларидан, уларнинг юраклари шундай яқин эдики, улар бир-бирларига бирон ортиқча сўз айтишдан қўрқардилар* (Ойбек). *Собиржон нимагадир эътироз билдирмоқчи эди, Ефим унинг гапини шундай қатъий кесиб жавоб бердики, бу жавоб Онахоннинг ҳали-ҳали эсида* (А. Мухтор).

2) Мақсад эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охириги компоненти бўлиб келади: *Бу ер хавфлик бўлгани учун, хатни жойимга қолдириб келдимки, мабодо қўлга тушмасин деб* (Ҳамза).

3) Тўлдирувчи эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг сўнги компоненти бўлиб келади: *Кези келганда, шуни айтиш керакки, район сув хўжалигининг бошлиғи колхозларни сув билан таъминлашда ўз вазифасини бажармаётир* (газетадан). *Қалай деб сўрасалар, айтинг: Шукур, сиз ҳат, омон-соғлар* (Ҳамза).

4) Эга эргаш гап бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охириги компоненти бўлиб келади: *Агар конкрет маълумотлар текшириб кўрилса, маълум бўладики, Европанинг салкам 300 миллион аҳолиси ҳозирданоқ социализм ва демократия лагерига қатъий кириб олганлар* (газетадан). *Полковник билан гаплашгандан кейин маълум бўлдики, улар асир олинган солдатлар экан* (газетадан).

5) Ки ва гўё ёрдамчиси орқали бош гапга бириккан ўхшатиш эргаш гап ҳам бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг охириги компоненти бўлиб келади: *Холмурад одамларни оралаб сузаётган машинада бировни қидиргандай атрофга*

аланглар экан, байроқларни, суратларни, шиорларни бир-биридан ажратолмай кўнгли шундай ғашга тўлддики, гўё бу буюк доҳий узатилган оқшом бутун жонли ҳаётни ютиб юбораётгандай эди (П. Турсун).

6) Сабаб эргаш гап бош гап билан *чунки* боғловчиси орқали бирикиб, бир неча эргаш гапли қўшма гапнинг сўнгги компоненти бўлиб келади. *Гарчи қопласа ҳам ўлкани ёнғин, Ёзган бўлса ҳамки, ўлим қанотин; Гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат, Ёнган гулзорларда чопса ҳам отин, Мен баҳор қўшиғин куйлайман дадил! Чунки бу ғалаба ҳақликнинг сози, чунки бу абадий бахтнинг яллеси, чунки бу сўнмовчи ҳаёт овози!* (Уйғун). *Қорадир гарчи изи, нури ҳақиқатдир ўзи, Чунки босган ерда зулматни зиё қилди қалам* (Ҳамза).

Баъзан бир неча эргаш гапли қўшма гапни ташкил этган айрим компонентлар кириш гап тарзида қўлланади.

Бундай компонентларнинг бош гапи саналган иккинчи гапни тушириб қолдириб, биринчи ва учинчи гапларни бириктириш билан қўшма гап ҳосил қилиб бўлади — ўртадаги компонентни қўлламаслик билан қўшма гапдаги умумий мазмунга путур етмайди.

Бу хилда тузилган мураккаб қўшма гапда иккинчи компонент ўзидан олдинги гап учун бош гаплик вазифасини бажармай, биринчи-учинчи гап ёки фақат учинчи гап учун бош гап саналади. *Отам мени истаган бирор кишисига бермоқчи бўлса, шуни билиб олки, менга бу дунёда яшаш харом* (Ҳамза).

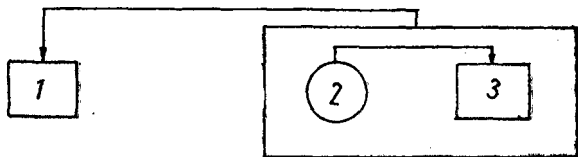
Юқоридаги пунктларда кўриб ўтилган мураккаб қўшма гапда эса иккинчи компонент биринчи ва учинчи компонентлар учун бош гап саналади. Мазмунан улар билан боғланади. Иккинчи компонент кириш гап тарзида қўлланмайди.

Эргашиниш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларнинг компонентлари жуфтланиб, бошқача қилиб айтганда, яхлитланиб бошқа бир компонентга тобеланиши мумкин. Яхлитланган компонентлар эргашган қўшма гапдай тузилган бўлиб, бошқа компонент — бош гапга эргаш гапдай тобеланади. Бундай мураккаб қўшма гаплар составида икки компонент бош гап формасида шаклланиб, биргина компонент — эргаш гапдай тузилади. Шу жиҳатдан улар бир неча эргаш гапли қўшма гапга эмас, аралаш қўшма гапга ўхшайди. Одатда бундай яхлитланган компонентлар бошқа бир гапга ки ёки *чунки* каби боғловчилар орқали боғланади: *Улар англадиларки, шу ишонч мавжуд экан, унинг севгиси улғайиб, томир ёйиб, қудратли кучга айлана беради* (Ш. Рашидов).

Яхлитланган компонент ўзидан олдинги эргаш гапга нисбатан бош гап саналиб тузилишига кўра тенг ҳуқуқли компонентдай кўринса ҳам олдинги бош гапга нисбатан тўлдирувчи эргаш гап ҳисобланади.

Юқоридаги мисолда компонентларнинг боғланиши қуйидагича: биринчи компонент (*улар англадиларки*) — абсолют бош гап; иккинчи компонент (*шу ишонч мавжуд экан*) — ўзидан кейинги гапга эргашиб келувчи тобе эргаш гап; учинчи компонент (*унинг севгиси улғайиб, томир ёйиб, қудратли кучга айлана беради.*) — нисбий бош гап саналади.

Бундай гапларнинг ўзаро боғланиш схемасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Яхлитланиб қўлланадиган бундай компонентлар турли эргаш гаплар функциясини бажаради. Яхлитланган компонентлар составида ҳам турли эргаш гаплар иштирок этади. Буларнинг асосий кўринишлари қуйидагича:

1) Эга эргаш гап функциясида қўлланади: *Маълумки, қаерга илм-маърифат нури кам тушса, ўша ерда жаҳолат-парастлик, маънавий тушкунлик ва хурофот кучаяди* (газетадан). *Сизларга ана шуниси маълумки, ўзимизни билдириб қўйгудек бўлсак борми, душман бизга қарши бутун бошлик жазо қисмини юборади* (Д. Медведев). *Ҳаммамизга маълумки, партиямиз ҳал этаётган вазифалар қанчалик кўп бўлса, бу вазифаларни бажаришда идеология ишлари шу қадар катта роль ўйнайди* (газетадан).

2) Кесим эргаш гап вазифасида ишлатилади: *Сут олиш миқдорининг камайиб кетишига сабаб шуки, кўпгина жойларда давлатга сут топшириш плани бажарилгач, соғилган сутлар тўғри ҳисобга олинмай қўйилган* (газетадан). *Шартиш шуки, шу ишларни бажарганимдан кейин Назокат яна газетага бошқатдан мақтаб ёзсин* (Саид Аҳмад). *Орада бўлган тортишувнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдиргани учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди* (С. Айний).

3) Аниқловчи эргаш гап функциясида келади: *Шундай объектлар ҳам борки, бу жойларда ҳозир катта ўзгаришлар киритиш имконияти йўқ, чунки бу бинолар битай деб қолган* (газетадан). *Парпивоё аканинг яна бир яхши одати бор:*

бирова танқид қилса, дарров ўзи билан гаплашади (Саид Аҳмад). Мен сенга шундай бир чопқир от берайки, бошқа отлар ярим йўлга боргунча, сен Исфаҳонга етасан (эртаклардан). Баҳром шундай гиламлар тўқир эдики, бир катта подшонинг хазинасини, бож-хирожини жамласа ҳам, Баҳром тўқиган гиламнинг нархига етмас экан (эртаклардан).

4) Тўлдирувчи эргаш гап вазифасида қўлланади: Улар англадиларки, шу ишонч мавжуд экан, унинг севгиси улғайиб, томир ёйиб, қудратли кучга айлана беради (Ш. Рашидов). Шунисига суюнаманки, ўша вақтларда яхшигина рўзгор тузиб, кўр-қут орттирган эканмиз, бари халқнинг корига яради (Ойбек). Билгилки, жим ўтирганимда, Оташ пайдо бўлур танимда (Ҳ. Олимжон).

5) Улчов-даража эргаш гап вазифасида ишлатилади: Бу курашда Зокиржон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қўлини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қўл узатадиган бўлди (А. Қаҳҳор). Зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашша учса, ваҳима бўлиб эшитилар эди (А. Мухтор). Онасининг хавотирлиги шу қадар авж олиб кетдики, Василий остонада пайдо бўлганда, унинг рангида ранг қолмади (С. Бабаевский).

6) Сабаб эргаш гап функциясида қўлланади: Мاستонбиби ҳосилотнинг хотинини шу ҳолда кўриб орзусидан айнади, негаки авжи иш қизиб турган вақтда ясаниб-тусаниб юрини алланечук кўринар экан (Саид Аҳмад). Тажрибакорларнинг «Шохлаган ғўза қўшимча кўсақларни етиштириш учун ердан етарли озиқ ололмайди» деган даъвоси пуч, чунки ғўза ололмаса, биз берамиз (А. Қаҳҳор).

7) Натижа эргаш гап вазифасида келади: Унинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдаяптики, кўрсанг, баҳринг очилади, киши (Ш. Рашидов). Маҳбубанинг сўзларидан кейин, тажриба участкаси ҳақидаги фикр хаёлимни шундай эгаллаб олдики, пахта терими тамом бўлмасданоқ, проект тузиб правление мажлисига қўйдим (О. Ёқубов).

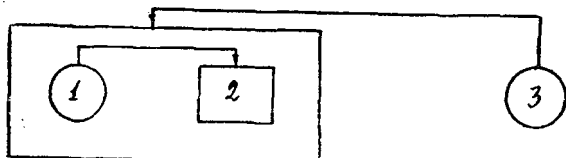
8) Ўхшатиш эргаш гапи функциясида қўлланади: Бу плакатдан Умрзоқ ота шу қадар қаттиқ таъсирландики, гўё улуғ инсон билан юзма-юз учрашгандай — доҳий халқлар бахти тўғрисида ўйлаб, меҳнаткашларни коммунизмга олиб борадиган йўлни чизиб бераётган дамда, уни кўргандай бўлди (Ш. Рашидов). Уйқу карахтлиги бирдан йўқолди, гўё бирова урганда, уйқудан уйғонгандек бўлди (А. Қаҳҳор). Иситма ичга урганда, ёмон бўлгандай, ораларида ёмон бир ғубор пайдо бўлиб борарди (П. Қодиров).

Шунингдек, яхлитланган компонентлар пайт, тўсиқсиз ва бошқа шунга ўхшаш эргаш гаплар вазифасида ҳам кела-

ди: *Сўлиганда, кўкрагингдан олиб ташламасанг, сенга!* (А. Қаҳҳор). *У ҳар сафар келганда, иккиси жуда кам гаплашган бўлса ҳам, унга тобора кўнгил қўя бошлаган эди* (Г. Николаева).

Эргаш гап + бош гап типидида тузилган яхлит компонентлар доимо эргаш гап вазифасида эмас, бош гаплик функциясини ҳам бажариши мумкин: *Тонг ёришганда, тошлар шундай портладики, борлиқ ларзага келди* (Ш. Рашидов).

Бу мисолда биринчи ва иккинчи компонент пайт эргаш гап + бош гап типидида бирикиб, яхлитланиб кейинги, учинчи компонент — натижа эргаш гап учун бош гаплик вазифасини бажарган: *Саодатлар биринчи тепанинг устига чиққанда,*

шамол шундай кучайдики, кўйлакчанг чиққан Воҳиднинг тиши тишига тегмасдан қалтирай бошлади (О. Ёқубов). *Опаси кўп кулар ҳар ишни тез ва шатир-шутир қилар, шунинг учун ҳам уйда бирор идиш синса, ундан кўришар эди* (А. Мухтор). *Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, лекин сўзингизнинг шуниси қизиқки, бир йигитнинг соғлиғи иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин* (А. Қодирий). *Ҳосилотнинг хотини чиқиб кетгач, Мастонбиби ишларини саранжонлаб уйга кирган эдики, эшикдан невараси овозини борича йиғлаб кирди* (Саид Аҳмад).

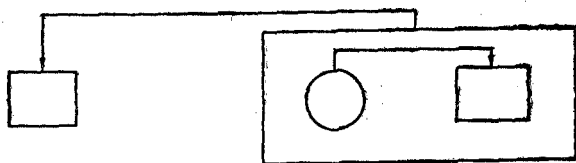
Демак, юқорида келтирилган гапларнинг структурасига кўра шундай хулосага келиш мумкин: баъзан эргаш ёки бош гап яхлитланиб қўлланиши мумкин. Эргаш гап яхлитланиб қўлланганда, эргаш гап + бош гап типидида тузилиб, бош гапнинг бирор бўлагини изоҳлайди ёки тўлдиради.

Бош гап яхлитланиб қўлланганда ҳам эргаш гап + бош гап типидида тузилади ва у бутунлигича эргаш гап томонидан изоҳланиб келади. Демак, буларнинг ҳар икки турида ҳам компонентлар орасида тобеланиш муносабати мавжуддир.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида шундай қўшма гаплар ҳам учрайдики, уларнинг составидаги яхлитланган компонентлар бошқа бир компонент билан тобеланиш эмас, тенгланиш муносабатида бирикади. Яъни боғланиш муносабатига кўра эргашган қўшма гапга эмас, боғланган қўшма

гапга ўхшайди: *Нури Гулнорнинг гапига қулоқ солган каби кўринар, лекин фикри бошқа нарсалар билан банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бир-бирига қовшиммас эди* (Ойбек).

Буларнинг боғланиш схемаси қуйидагича:

МУРАККАБ КОМПОНЕНТЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида эргаш гаплар бош гапга бирдан ортиқ ҳолда тобеланиб келиб, қўшма гапнинг мураккаб турини ҳосил қилади. Бундан ташқари, эргаш гапларгина эмас, эргашган қўшма гаплар ҳам мазмунан бир-бирига боғланган ҳолда бирдан ортиқ келиб — мураккаб компонентли қўшма гапни ташкил қилиши мумкин.

Мураккаб компонентли қўшма гаплар эргашган қўшма гап+эргашган қўшма гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап+бош гап, аралаш қўшма гап+бош гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап+эргашган қўшма гап, аралаш қўшма гап+ эргашган қўшма гап каби бир қанча кўринишда тузилган бўлади.

1. Мураккаб компонентли қўшма гаплар икки-уч ёки ундан ортиқ эргашган қўшма гапларнинг боғланган қўшма гап қисмларига ўхшаш тенгланиш орқали бирикишидан ҳосил бўлади. Шунинг учун бундай компонентлар орасида боғланган қўшма гапларда учрайдиган ҳолатларни ҳам кузатиш мумкин:

а) мураккаб компонентлар орасида тенгланиш интонацияси мавжуд бўлади: *Камтар бўлсанг, обрў ортар; Гердайсанг, энса қотар* (мақол). *Истасанг, қишлоқдан аямни олдириб келай; истасанг, синглим келиб турсин* (Саид Аҳмад). *Қора чироғ ёқмайман, электрлар турганда; Дангасага тегмайман, Ишсеварлар турганда* (қўшиқ).

б) бундай компонентлар орасида боғланган қўшма гап қисмларини бириктирувчи тенг боғловчилар ёки шу вазифада қўлланувчи юктамалар ишлатилади: *Агар дарс вақти тугаган ёки ўтиб кетган бўлса, шу билан бугунги дарс тамом қилинар ва агар ҳали вақт бўлса, яна бирор жумла ўқиларди* (П. Турсун). *Шундай одамлар борки, улар фақат ўзларини ўйлайдилар; Лекин шундай одамлар борки, улар ўз ҳаётла-*

рини халқ хизматига бағишлайдилар (П. Турсун). Лекин ўзи келгунча, чидадим-у; ўзи келиб ҳамма хотинлар каторида менга ҳам кўришиш учун қўл узатганида ҳалиги ўт чиндан ловуллади (А. Мухтор).

в) мураккаб компонентлар тенг ҳуқуқли компонент сифатида бирикканлиги учун эргашган қўшма гаплар ҳам, мазмунан, деярли бир хил бўлади. Яъни ҳар икки қисм ҳам бир хил эргаш гапли қўшма гап бўлади (пайт эргаш гапли қўшма гап+пайт эргаш гапли қўшма гап ёки шарт эргаш гапли қўшма гап+шарт эргаш гапли қўшма гап ва ҳоказо): *Меҳнат чироғи бўлса, шуҳрат шуъласи; Шуъла яллиғланмас, ёнмаса чироғ* (А. Мухтор). *Комсомол қиз бадбинликни унутгач, яшаш, меҳнат курашлари куч олди; Мактаб, ўқиш қалбларида ёзилгач, Алам ҳасрат йўқликларга йўл солди* (Ҳ. Олимжон).

г) боғланган қўшма гаплардагига ўхшаш, баъзан бир кесим ҳар икки компонент учун умумий бўлади: *Айтсам, тилим куяди; айтмасам, дилим* (мақол). *Қиз кулса, оғзидан гулдаста; йиғласа, кўзидан дур тўкилар экан* (эртақлардан).

Мураккаб компонентли қўшма гапларнинг қуйидаги турларини кўпроқ учратамиз:

1) Эга эргаш гапли қўшма гаплардан тузиладиган тури: *Кимки янгилик тарафдори бўлса-ю, ана шу янгилик ғалабаси учун жонбозлик қилса, у халқ бахти учун курашган қаҳрамондир; кимки янгиликдан қўрқса, тинчлик-осойишталиги бузилишидан қўрқса у янгилик йўлига ғов бўлади* (Ш. Рашидов). *Ким қувноқ бўлса, у кулади; Ким истаса — у эришади* (Лебедев-Кумач).

2) Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган тури: *Бир хил йигитлар борки, парвойи палак; яна бир хил йигитлар борки, буларнинг кўнглида ишқ бор, ҳавас бор* (П. Турсун). *Шундай одамлар борки, улар фақат ўзларини ўйлайдилар; лекин шундай одамлар борки, улар ҳаётларини халқ хизматига бағишлайдилар* (П. Турсун).

3) Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган тури: *Шуни билким, жон учун жон оламиз; Шунин билким, тўлкамиз қон учун қон* (Ҳ. Олимжон). *Бир эшитдимки, қочибди деб; бир эшитдимки, қўлга тушибди деб* (А. Қаҳҳор).

4) Чоғиштира эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувидан тузилган тури: *Бу ерда туғилган инсон қай йўсинда ўсса, Холмурод ҳам шундай ўсар; Ота-оналар нималар кўриб, нималар эшитган бўлсалар, у ҳам шулардан баҳраманд бўлади* (П. Турсун).

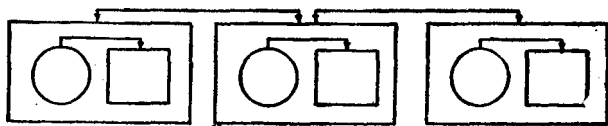
5) Пайт эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувида тузилган тури: *Кутгил, ёмғир зериктирганда, Мени кутгил ёққанда қор* (Қ. Симонов). *Эгатлар орасида кетмон чопарканман, унинг бақувват қўллари кетмон дастасини кўтарар кечалари ёлғиз қўрғонга қайтарканман, кузатиб қўяр эди* (Саид Аҳмад). *Дам қарасанг, дарров бир жойга тўплови қолишади, қилтириқ Махсум ўтса, хавфсираб орқасидан қараб қўйишади* (А. Мухтор).

6) Шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикувида тузилган тури: *Номард кетай, юракда тугён, Шу тўлқиндан зарра кам эса; Номард кетай, шу оташ юрак Сендан бошқс ўзгани деса* (Ҳ. Олимжон). *Қим қараса, Саудийнинг кўзигс дарҳол журнал келади; қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай бўлади* (А. Қаҳҳор). *Майин ел шивирлаб бошингда эсса, Рўмолинг пириллаб ййнаб кетади; Чечаклар ййнашиб йўлинг ни тўсса, Этакларинг аста сийпаб ўтади* (Уйғун).

7) Натижа эргаш гапли қўшма гапларнинг бирикишида тузилган тури: *Яхшининг яхшилигини айтгинки, нури тошсин; ёмоннинг ёмонлигини айтгинки, қути ўчсин* (мақол).

1. Мураккаб компонентли қўшма гаплар уч ёки ундан ортиқ эргаш гапларнинг қўшилиувидан тузилади. Бундай мураккаб компонентлар орасида ҳам тенгланиш муносабати мавжуд бўлади: *Чой дамладингми, ҳиди гуркираб турсин, ош пиширдингми, масаллиғи жойида бўлсин; ётоқда ётиб санми, кўпчиликнинг жойи — ётоқ озода бўлсин* (Ҳ. Фулом). *Сен заҳар сочганинда, Қамчи шу заҳарни кўкрагимдан тонг шамолидай кўтариб кетган; Сен танамни уриб кўкар тирганинда, Қамчи силаб оқартирган; сен жонимга озор берганинда, Қамчи пешанамни силаган; Сен отамнинг ери ни тортиб олганинда, Қамчи бир бурда нонни ўша бечора гадо билан бўлишиб еган* (Ҳ. Фулом). *Эркагинг бўлса, бир азоб; бўлмаса, яна бир азоб; боланг бўлса, бир азоб; бўлмаса, яна бир азоб; бири бўлиб, бири бўлмаса ҳам, азоб* (А. Мухтор).

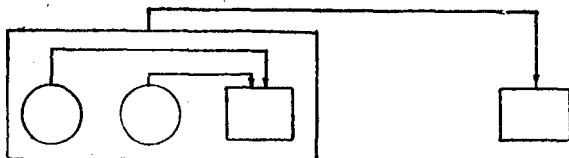
Эргашган қўшма гаплардан тузилган мураккаб компонентли қўшма гапнинг боғланиш схемасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Айрим вақтда бундай мураккаб компонентли қўшма гаплар ўзаро эргашиш орқали бирикади: *Орадан анча вақт ўтгандан кейин Алексей бу келди-кетдилар тўғрисида узоқ ўйлаб, қишлоқ аҳолисининг унга илтифот қилиб келтирган ейимлик, ичимликларнинг қадрини билди, чунки ўша қишда бу қишлоқ аҳолисининг учдан бири очликдан ўлган бўлса ҳам, аҳоли қолган-қутган овқатни келтириб унга тақдим қилган эди (Б. Полевой). Колхозлаштириш ҳақида миш-миш гаплар кўпайгандан кейин, бунга ҳамма қизиқди, шунинг учун район партия комитетининг секретари Аҳмедов мажлис ўтказгани келганда, водокачка майдонига одам сиғишмай кетди (А. Қаҳҳор).*

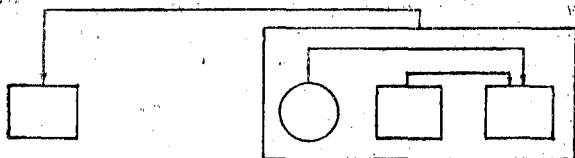
2. Мураккаб компонентли қўшма гап бош гап+бир неча эргаш гапли қўшма гапдан тузилади. Бундай қўшма гапларнинг иккинчиси мураккаб тузилган бўлиб, улар ўзаро эргашиш орқали бирикади: *Кўзлари қисилиб, қорни очиб уйга келганда, онаси сўри тагидаги супага ўтқазди ва дарҳол бир коса мастава келтирди (Ойбек). Шунга айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуратимиз трактор берса, биримиз икки эмас ўн бўлади, юз бўлади (А. Қаҳҳор). Маслаҳатимиз шундан иборатки, қайси биримизнинг устимизга душман ҳужум қилса, унинг қичқириши билан, бошқа эркаклар унга ёрдамга келсинлар (С. Айний). Ота бўлиб, боласига дўкон дастгоҳ мерос қолмаса «гадо бўлар экан, шўрлик» деб, одамлар бош чайқашарди (А. Мухтор). Гапимнинг хулосаси шуки, электростанция қурамыз, чунки пулимиз бор, кучимиз етарли (Саид Аҳмад).*

Бундай гапларнинг боғланиш схемаси қуйидагича:

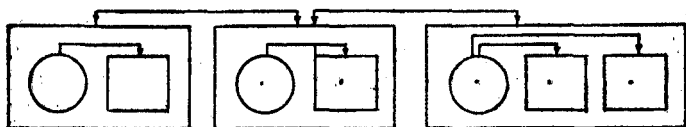

3. Аралаш қўшма гап бир бош гапга эргашиш орқали бирикиб келиб, мураккаб компонентли қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади: *Биламанки, Сергей ўлса-да, Шавкатли халқ, партия тирик, Кундан-кунга гуллар шонли ватан, Кундан-кунга ишимиз тирик (Уйғун). Шуниси борки, бу ердаги одамлар завод, мамлакат ҳақида гапирганда, чеҳралари очилиб, кўзлари нурланиб кетади (А. Мухтор). Дейдиларки, фашист шум қадам, Қайдан ўтса, гуллар сўлади, Сувлар қуриб, тупроқлар чириб, Чаманзорлар хазон бўлади (Уйғун).*

Аралаш қўшма гапларнинг боғланиш схемаси:

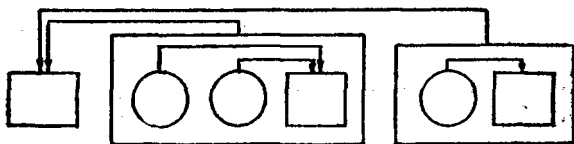

Аралаш қўшма гап ёки бир неча эргаш гапли қўшма гап мураккаб компонентли қўшма гапни ташкил қилганида улар орасида тенгланиш муносабати ҳам бўлади: *Пилла тутинг, бўлсин деб; Шартномамиз тўлсин деб; Шоҳи бахмал келади, Қолхозчилар кийсин деб* (қўшиқдан). *Эл яшармас, ер кўкармас, Бўлмаса кўк томчиси, Қайдин олсин шеърни шоир; Бўлмаса илҳомчиси* (А. Тўқай). *Истасам, дарёлар тескари оқади; истасам, денгизлар ҳайқириб одамзодни бир зумда қаърига тортиб кетади; истасам, дўл ёғади, сел келади* (Ш. Рашидов). Юқоридаги мисолларнинг боғланиш схемаси:

4. Аралаш қўшма гапнинг компонентлари яна бошқа бир неча хил мураккаб тусда ҳам қўлланиши мумкин:

а) бош гап + бир неча эргаш гапли қўшма гап + эргашган қўшма гап: *Шуни билиб қўйки, мен тирик эканман, танимда жоним бор экан, сенинг борадиган жойинг, кутадиган кишинг ҳамиша бўлади ва қандай аҳволда келсанг ҳам, кутиб олади* (Б. Полевой). Юқоридаги мисолнинг боғланиш схемаси:

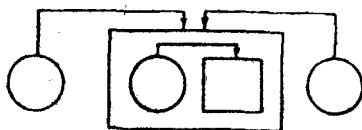
б) бош гап + эргашган қўшма гап + эргаш гап. *Гап шундаки, сиз оёқларингиз бўлмагани ҳолда шундай бир моҳирликка эришдингизки, бутун дунёда энг соғлом кишигина бундай моҳирликка муяссар бўлиши мумкин* (Б. Полевой).

Боғланиш схемаси:

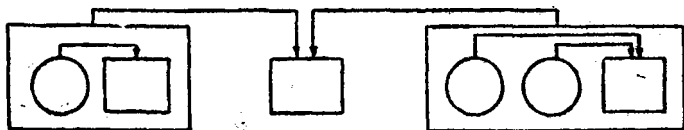
в) Эргаш гап+эргашган қўшма гап+эргаш гап: *Меҳри дadasининг одатларини яхши биларди, шунинг учун қанча урушиб, қанча дағаллик қилса ҳам сира-сира кўнглига олмасди, чунки унинг дadasи қоронғи тушгунча тер тўкиб ишларди* (Ш. Рашидов).

Боғланиш схемаси:

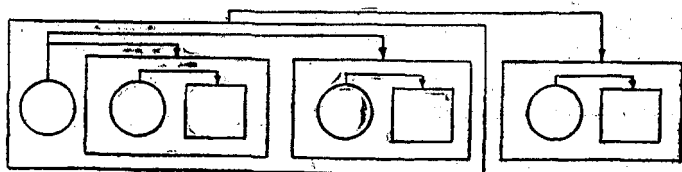
г) эргашган қўшма гап+бош гап+бир неча эргаш гап-ли қўшма гап: *У йигит станция томонга кетса, сен бирга бор; чунки станцияда яна бирорта кутганлари бўлмасин, агар бўлса, одам билан қайтсалар, тезлик билан менга хабар қил* (Ҳамза).

Боғланиш схемаси:

д) мураккаб компонентли қўшма гап + эргашган қўшма гап: *Ҳожияхон бўз тўқишни энди ўрганган, ўнг қўли тасма ғалтакни тортса, чап оёғи тепкини боса олмас; ўнг оёғи тепкини босса, чап қўли гулани жуфтлолмас эди; шунинг учун қулай пайт келиши билан шўхлигини бошлар эди.*

Боғланиш схемаси:

Юқорида, мураккаб компонентли қўшма гапларнинг ўзбек тилида кўпроқ қўлланадиган вариантларини кўриб

чиқдик. Шунингдек, ёзувчининг стилига ва асарнинг жанр хусусиятига кўра уларнинг бошқа хил кўринишларини ҳам учратиш мумкин.

ЭРГАШИШ ВА ТЕНГЛАНИШ ОРҚАЛИ БИРИККАН МУРАККАБ ҚЎШМА ГАПЛАР

Мураккаб қўшма гапни ташкил этган компонентлар ҳам эргашиш, ҳам тенгланиш орқали бирикиб келади: бундай қўшма гапларни аралаш қўшма гаплар деб номлаш ҳам мумкин.

Аралаш қўшма гап составида бир ёки ундан ортиқ эргаш гап икки ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентлар билан бирикади.

Мураккаб қўшма гапларнинг бу хилдаги турида эргаш гап тенг ҳуқуқли компонентлар билан турлича бирикади:

а) эргаш гап ҳар бир тенг ҳуқуқли компонентга алоҳида-алоҳида боғланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапни тенг ҳуқуқли компонентларнинг ҳар бири билан алоҳида олиб кўриб эргашган қўшма гап ҳосил қилиш мумкин: *Собиржон почтаҳона тепасида ҳилпираган қизил байроққа тикилганда, юзи нимранг тус олди, сўниқ кўзларида нур пайдо бўлди* (А. Мухтор) — *Собиржон почтаҳона тепасида ҳилпираган қизил байроққа тикилганда, юзи нимранг тус олди; Собиржон почтаҳона тепасида ҳилпираган қизил байроққа тикилганда, сўниқ кўзларида нур пайдо бўлди.*

б) эргаш гап тенг компонентнинг биригагина эргашиб, мураккаб компонент ҳолида кейинги тенг ҳуқуқли компонентга бирикади: *Йўлчи уй эшигини очиши билан кўзлари бойнинг ўқрайган кўзларига учрашди, лекин у лоқайдлик билан тиз чўкди* (Ойбек). *Қаршисидан уриб турган шамол нафасини қайтарар, кўзларини очирмай қўярди, Холмурод, шаҳар тўлқини ўтгунча, деворга юз ўгириб турар эди* (П. Турсун). *Ғофур эшикни очди-ю, уй эгаси яҳши таниб олгунча, сарғиш тишларини кўрсатиб илжайиб турди* (Ш. Рашидов).

в) эргаш гап икки тенг компонент қўшилмасига эргашади: *Тил бошқа-ю, дил бирдир, чунки эл бирдир* («Хат»).

Аралаш қўшма гап таркибидаги тенг компонентлар боғловчисиз ёки тенг боғловчилар орқали бир-бирига боғланади.

1) Боғловчисиз боғланади: *Тош тўлдирилган қоплар ташланганда, сув юзида қалқиб турган шохлар қуйига чўқар, яна унинг устидан харсанглар ташланар эди* (Саид Аҳмад).

Муҳиддин ўз фикрини далиллар билан тушунтириб бергач, ҳамма кўнди, фақат Ҳосилот ака кўнмади (Р. Файзий). Эшон ўқрайиб қаради, овози чиқмасданоқ эшик эулфи шақиллаб қолди (П. Турсун).

2) Ва бириктирув боғловчиси ишлатилади: *Бизни тушунган хотинлар қанча кўп бўлса, хавф шунча камаяди ва курашимиз шунча енгиллашади* (А. Мухтор). Оқсоқол ўтириши билан, котиб унга чой узатди ва ўзи Холмурод берган қоғозни пичирлаб ўқий бошлади (П. Турсун).

3) Аммо боғловчиси қўлланади: *У жуда инсофсиз бой, аммо суриштирсанг, ҳамма бой бир текисда инсофсиз* (Ойбек). Турсунбиби, қизи дам олгандан кейин, кечаси ёки эртага астагина билдирмоқчи бўлди, аммо қизининг ўзи она юрагини очишга мажбур қилди (Ойбек).

4) Лекин боғловчиси ишлатилади: *Шарофатхоннинг сўзи Унсинга қаттиқ текканидан, ранги ўчиб, ерга қараб қолди, лекин Гулнорнинг сўзи унга далда берди* (Ойбек).

5) Бироқ боғловчиси қўлланади: *Қарасак, овози эшитилмас, бироқ унинг қувончи ва тантанаси ўтда яллиғланган юзларда билинади* (П. Турсун). Катталар қанча ишласа, болалар ҳам шунча ишларди, бироқ хўжайин болаларга кам ҳақ тўларди (С. Айний).

6) Юкламалар ҳам ишлатилади: *Турли-туман гуллар бирин-кетин очилгач, бутун ҳовли гул ҳидига қопланади-ю, дам олиш соатлари яна ширин ва яна мазали туюлади* (Ш. Рашидов). Юмшоқ, харир ва илиқ уйқу пардаси унинг идрокини яна ҳам қоплай бошлаганда, тагин Қаландаров ёдига тушди-ю, кўзларида уйқудан асар ҳам қолмади (А. Қаҳҳор). Латифий қўли билан Холмуроднинг елкасидан туртган эди, Холмурод уни ғазаб билан итариб юборди-да, ўзи ғизиллаб зал эшиги томонга кетди (П. Турсун).

Кўпгина эргаш гаплар тенг компонентлар билан бирга келиб аралаш қўшма гапни ташкил қилади:

1) Улчов-даража эргаш гап иштирок этади: *Бизни тушунган хотинлар қанча кўп бўлса, хавф шунча камаяди, курашимиз шунча енгиллашади* (А. Мухтор).

2) Чоғиштириш эргаш гап қўлланади: *Кўёш тиккага чиққан сари, бу ўтлардан намтоброқ ҳовур кўтарилгандай бўлар, тепасида танга-танга қўнғизчалар қулоқни тиндириб бир хилда зинғиллар эди* (А. Мухтор).

3) Ухшатиш эргаш гап ишлатилади: *Қизлар хурсанд, янгарар шўх овоз, гўё яқин эди ғалаба* (Уйғун).

4) Пайт эргаш гап иштирок этади: *Шоир даҳшатнинг изларини томоша қиларкан, юраги чуқур ҳасрат билан тўларди, қошлари алам билан чимириларди* (Ойбек). Воқеа

бутун тафсилот билан унинг хаёлида жонланаркан, йигитликнинг шўх ҳаваслари юракда бир лаҳза чайқалиб кетди; у илжайиб қўйди. (П. Турсун).

5) Сабаб эргаш гап қўлланади: *Раз шунча орденга муяссар бўлдингми, тақиб юр, ярқирасин* (С. Бабаевский).

6) Мақсад эргаш гап иштирок этади: *Жаҳонга мураббий бўлсин деб қуёш, кимлар тилак қилмас, ким чекмас имзо* (А. Мухтор).

7) Шарт эргаш гап ишлатилади: *Хур ўзбек халқининг олган толеин, Ҳинд, Афғон, Эронда қилсак ҳикоя, Шўрлик мазлумларга далда бўлади, Дилига даржону қувонч ҳимоя* (Ғ. Ғулом). *Шу рост эса, ўтга тушсин жон, Емғирдайин бошга тушсин ғам* (Уйғун).

8) Тўсиқсиз эргаш гап қўлланади: *Бу гап кутилмаган бўлмаса ҳам Мирҳомидхўжанинг ёшига муносиб равишда таранг ва тиниқ қизил юзи оқаришди, оқ оралаган чўққи соқоли хиёл титради* (А. Қаҳҳор). *Ашула тугаган пайтда ҳам, ёшлар севимли дўстларига боягидай жиддий, ўйчан тикилиб турдилар, ҳеч ким қимирламади* (А. Мухтор).

9) Натижа эргаш гап ишлатилади: *Менинг ғазабим шу қадар жўш уриб, қотилларга нафратим шу қадар ошиб кетдики, бу қонхўрлардан қаттиқ қасос олмоқчи бўлдим*.

Бошқа эргаш гаплар ҳам шу хил вазифада ишлатилади.

Аралаш қўшма гаплар мураккаб ҳолда — икки эргаш гап + икки бош гап ёки бир эргаш гап уч ёки ундан ортиқ бош гап ҳолида тузилиши мумкин: *Осмон кўм-кўк, ҳаво эса тоза соф, гўё уни денгиз шамоли супурган-у, денгиз тўлқинлари ювгандек эди* (Ш. Рашидов). *Уйнар бўрон, чир айла-ниб қор, Тинмай урар кўкдан ер сари, Гўё кўкда сонсиз Оқ-қушнинг Тўзғиб кетди кумуш парлари* (Уйғун). *Ботирали ёнимда бўлганда, бағрим бутун, ҳамма нарсам саранжом, қайғум йўқ эди* (Ҳ. Ғулом). *Йигирмалаб, ўттизлаб киши рўйхатдан ўтса ҳам, уй бўшамас, ёзилганлар аста-аста кўздан ғойиб бўлар, уларнинг ўрнини эса эшикдан салом бериб кириб келганлар банд қиларди* (П. Турсун). *Қилтириқ Махсумнинг хом гўштдай қизил юзларига дуч келган кунлари Собиржоннинг қўли ишга бормас, қони қайнар, феъли бузилар эди* (А. Мухтор).

Мураккаб қўшма гапнинг компонентлари эргашиш орқали ёки тенгланиш ва эргашиш орқали эмас, фақат тенгланиш йўли билан бирикиши мумкин. Улар тенг компонентлардан ташкил топади: *Қушлар чуғурлашадилар, булбуллар фарёд чекадилар, гуллар таналарига ёпишган офат аламларини ютадилар* (Ш. Рашидов). *Баъзан у танбиҳ қилар, уялтарарди; мен аччиғимни ичимга ютиб, индамай тураверар*

эдим, унга бирор қаттиқ гап айтишга тилим бормас эди (П. Турсун). Бу саҳрода майсалар ҳам, чечаклар ҳам йўқ; гуллар ҳам кўринмайди; қушлар, булбуллар ҳам сайрамайди, булоқлар қайнаб тошмайди, сувлар оқмайди, қўйлар-қўзилардан ҳам дарак йўқ (Ш. Рашидов).

Составидаги компонентларнинг сонига кўра бундай қўшма гаплар қуйидаги кўринишларга эга:

1) Уч компонентли тури: Қобил бобо яланбош, ялангоёқ, яктачанг оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди (А. Қаҳҳор). Район ходими Тўқсонов бўлса, колхоз ишини бузиб кетди, Тоживой ака бўлса, лаганбардорлик билан овра, Холмурад эса ўқитиш билан машғул (П. Турсун).

2) Тўрт компонентли тури: Арава фикирлаб борар, гап мавзудан-мавзуга кўчар, Турғуной гапга аралашмас, аравакаш бедалар ичида силкиниб борар эди (Ж. Шарипов). Йилт этиб кўклам келди, кунлар исиди, бутун дала, бутун водий кўм-кўк бўлиб кўкарди, колхознинг хушхаво далаларида меҳнат қайнайди.

3) Беш компонентли кўриниши: Барча гуллар, чечаклар, дарахтлар, майсалар, ниҳоллар яна кўкариб, ўсиб куч йиға бошладилар; илгариги бир шох ўрнида энди икки-уч шох ўсиб чиқди, илгариги бир япроқ ўрнида гўжум-гўжум барра япроқлар пайдо бўлди, илгариги бир гунча очилган ерда ўнлаб ранг-баранг гунчалар очилди; майсалар ҳам олтин ернинг мўл-кўл озукаси — кулиб турган қуёшнинг ҳаётбахш нурларидан баҳра олиб, қулф уриб яшнадилар (Ш. Рашидов).

4) Олти ёки ундан ортиқ компонентли турлари: Бу отлиқлардан кейин яна ҳар хил савлатли одамлар келиб аркка чиқавердилар: баъзилари ҳарбий кийимда бўлиб, энгларига олтин сим билан гул тикилган эди, бошларида тўғарак савсар телпак, елкаларида олтин погон, кўкракларида олтин медаллар, оёқларида амиркон этиклар (С. Айний). Лекин сен йиғлама, айлагил бардош, Мозорлар йўқолур, гулга тўлур боғ, Ғалаба яқиндир, барқ урар қуёш, Булбул яна сайрар, бўлиб вақти чоғ, Кул кетар, гул келар, ишон новжувон, Улуғ айём яқин, Ғалаба яқин (Уйғун).

Тенг компонентли мураккаб қўшма гап қисмлари ўзаро фақат интонация орқалигина ёки тенг боғловчилар ва шу функциядаги юкламалар ёрдами билан бирикадилар. Тенг боғловчилар ёлғиз ҳолда ёки такрорланиб қўлланади.

Боғловчисиз бирикадиган тенг компонентлар санаш характеридаги интонация билан айтилади: Баъзан у танбиҳ

қилар, уялтирарди, мен аччигимни ичимга ютиб, индамай тура берар эдам, унга қаттиқ гап айтишига тилим бормас эди (П. Турсун).

Боғловчисиз бирикадиган бундай қўшма гапларда кўпинча охириги гапнинг кесимигина тўлиқ ишлатилади: *Бағван у иш устида ашула айтар, бир пасда одамларнинг кўнгли кўтарилар, хордиқлари чиқар эди (Ойбек)*. Уларнинг қироатлари Холмуроднинг қулоғига сира кирмас, у ҳаяжон ичида бутун эс-ҳуши билан милтиқ товушларини тингла, шундан бутун вужуди ором олгудек бўлар эди (П. Турсун).

Тенг компонентлар кўпинча тенг боғловчилар орқали бирикади. Бу боғловчилар тенг ҳуқуқли гапларнинг иккитаси орасида ёки ҳар бирида такрорланиб ишлатилади. Бир ўриндагина такрорланмай қўлланадиган якка тенг боғловчилар ё олдинги компонентлар орасида, ёки кейинги компонентлар ўртасида қўлланади: *Адрлар ранг-баранг гуллар билан ясанади, сойликда сувлар тошиб ҳайқиради, лекин буларнинг барчасини она кўрмади сира! (Ойбек)*. *Еруғлик ўрганмаган кўзни қамаштириб қўйиши бор, лекин кўз аста-секин ўрганади, кейин ҳамма нарса равшан кўринади (А. Мухтор)*.

Қуйидаги тенг боғловчилар компонентларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади:

1. Мазмунидан пайт, чоғиштириш, сабаб англашилган уч ёки ундан ортиқ тенг компонентларни боғлаш учун ва бириктирув боғловчиси ишлатилади: *Еру кўк кўринмайди, қор қуюни зарб билан ерга урилади ва қирғоққа урилган тўлқин эшитилади (Г. Николаева)*. *Ҳозир унинг руҳи енгил, дала-нинг узоқда уфқ билан туташган гунафша ранг этакларига, олтин соққадек ялтираган ўрикларга термулар ва бу жозибадор манзаралар унга ширин туйғу, кўнглига ором бағишловчи эртас сўйлаётгандек туюларди (Саид Аҳмад)*.

2. Мазмунан бир-бирига зид бўлган уч ёки ундан ортиқ тенг компонентларни бириктириш учун лекин боғловчиси ишлатилади. Бундай қўшма гапларда зидлик мазмуни ҳамма компонентларда бўлмай, фақат иккитаси орасида кўринади. Уч-тўрт ёки ундан ортиқ компонентли мураккаб қўшма гапларнинг иккитаси мазмунан бир-бирига зид бўлса ҳам, қолганлари орасида бундай зидлик кўринмайди: *Бизнинг боримиз шу, лекин шу содда кўринишимиз билан фахрланамиз, бизни ҳеч ким камситолмайди (А. Мухтор)*. *Собир Укташми кабинага ўтиришга қистади, лекин у унамади, икковлари машинага миниб, бўш қопларга ўтирдилар (Ойбек)*. *Унсинни кўришга интилди, соғиниш ҳар кунни зўрайди, лекин қиз бирон марта ҳам кўриниш бермади (Ойбек)*.

Шунигдек, аммо боғловчиси ҳам мазмунан бир-бирига зид бўлган компонентларни бириктириб келади: *Тўғри ҳам-мамиз мусулмонмиз, бир юртда яшаймиз, аммо Мирзакаримбой бошқа, биз бошқа* (Ойбек). *Бир кун ўтди, икки кун ўтди, аммо Савва ҳамон даштдан қайтмади* (С. Бабаевский).

3. Зидлов боғловчиларига синоним бўлиб келадиган -у (-ю) юкламалари ҳам мазмунан бир-бирига зид бўлган компонентларни боғлайди: *Момақалди роқ еру осмонни ларзага келтириб гуриллади, пақирдан қуйгандай ёмғир ёғди-ю, пишқириб сел келди, ҳамма ёқни тошқин босди* (Ш. Рашидов). *Мана Хосият хола ҳам уйга кириб кетди, уйнинг эшиги тарақ этиб ёпилди-ю, жимлик тушди* (Р. Файзий).

Баъзан зидлик мазмунини кучайтириб кўрсатиш учун бундай юкламалар зидлов боғловчилари билан бирга ишлатилади: *Уйда тирикчилик ўша-ўша-ю, лекин вофурушлар домидан қутулганига Собиржон хурсанд, феъли ҳам ўзгара бошлади* (А. Мухтор).

Айрим вақтда бириктирув боғловчиси ва зидлов боғловчилари тенг компонентларни боғлаб келади: *Уруш ҳам туғади, отаси ҳам қайтиб келди, тирикчиликлари ҳам яхшиланди, аммо ўша кунлар унинг ҳаётига қаттиқчилик чўққиси бўлиб кирди*. (П. Қодиров).

4. Мураккаб қўшма гап компонентлари айирув боғловчилари орқали бирикиб, навбатма-навбат юзага келадиган воқеаларни ифодалайди. Кўпинча бундай қўшма гап компонентларнинг феъл кесимлари бир хил замонни ифодалайди. Тенг компонентларни бириктирувчи бу ёрдамчилар такрорланиб қўлланади: *Гоҳ қўрқув босар, гоҳ оғир азоблар қийнар, гоҳ ҳасрат унинг ботиқ жағи устида ажин пайдо қилар эди* (П. Турсун).

Тенглангиш орқали бирикадиган компонентларнинг феъл кесимлари баъзан равишдошнинг -(и) б аффиксини олган формасида келиши мумкин. Бундай равишдош формалари кўпинча бир хил замонни кўрсатган компонентларни боғлайди. Равишдош феълнинг шахс-сон кўрсатмайдиган, замонни билдирмайдиган формаси саналса ҳам, тенг компонентлар орасида келганда, шахс-сон, замон кўрсатувчи феъл кесимларга синоним бўлади. Агар ҳамма компонентнинг феъл кесимлари бир хил шахс-сон, замонни билдирса, уларни такрорлаб ўтирмаслик учун равишдошнинг -(и) б аффиксини олган формаси ишлатилади. Бу ўринда равишдош ўша феъл кесимларнинг функциясини бажаради: *Полвон ноқулай вазиятга тушди, пешанасидан муздек тер чиқиб, кўз олди хиралашди* (Саид Аҳмад).

Бу гапда учта тенг компонент мавжуд бўлиб, улар ёрдамчисиз ва фақат тенгланиш интонацияси билан бир-бирига боғланган. Улардаги феъл кесимлар бир хил замонни ифодалайди: *Полвон ноқулай вазиятга тушди, пешанасидан муздек тер чиқди, кўз олди хиралашди*. Феъл кесимларнинг бир хил формаларини такрорламаслик учун, стилистик қулайлик учун улардан бирини ёки бир нечасини **-(и) б** аффиксини олган равишдош формада олиб ишлатамиз.

Тенг компонентли мураккаб қўшма гаплар уч қисмдан ташкил топган бўлса, равишдош формадаги кесимлар қуйидагича ифодаланади:

а) фақат бир компонентнинг феъл кесими равишдош формасида келади: *Жўраҳон ичини совуқ ялаб, хатнинг бутун даҳшатини энди англади, юзи оқарди, юраги музлаб кетди* (А. Муҳтор). *Асака далаларида, Шаҳрихон чўллари устида чироқлар порлаб, Москванинг нафаси гуркирар, пойтахтнинг юрак уриши эшитилар эди* (Саид Аҳмад). *Торгина ҳовли юзиди катта ўчоқ қазиб, унга ярим ботмон гуруч тушадиган катта мие қозон қурилган, ўчоқ атрофида кўпгина ўтин ғарамлаб қўйилган, ўчоқдан нарироқдаги супада икки катта самовар қайнамоқда* (С. Айний).

б) баъзан учта тенг компонент феъл кесимларининг иккинчиси равишдош формасида келади: *Қулоқ тинглаб, этлар жимиллаб, қаҳрамонлик юракка тўлсин* (А. Умарий).

Тенгланиш орқали бирикадиган мураккаб қўшма гап компонентлари жуфтланиб бирикиши мумкин. Бундай ҳолатни уюшиқ бўлаклар орасида ҳам кўриш мумкин — гапдаги бўлаклар жуфтланиб уюшади: *Боғимизда ўрик ва олма, шафтоли ва олхўри, жийда ва бодом гуллади*.

Мураккаб қўшма гапда ҳам компонентлари худди шу уюшиқ бўлаклардагидай жуфтланиб уюшиши мумкин. Одатда бу хилда жуфтланиш учун компонентларнинг сони тўртдан кам бўлмаслиги керак: *Кўприклар ясадик — золимлар ўтди; Ариқлар чиқардик — ёвлар қурибди* («Хат»). *Оламнинг хуршиди кундир, Одамнинг хуршиди илм; Оламнинг зулмати тундир, Одамнинг — нодони илм* (илмсизлик — М. А.) (Ҳамза). *Сингил акани яхши кўради — бу ҳам севги, Дўст дўстни яхши кўради — бу ҳам севги* (Ойбек).

Баъзан жуфтланган компонентлар орасида ҳам уюшиқ бўлаклардагидай тенг боғловчилар қўлланади. Одатда бу тенг боғловчилар жуфтланган компонентларда бир хил бўлади: *У фарёд қиларди, аммо биров эшитмас; у дод дер, аммо бирон киши унинг додига етмас эди* (С. Айний).

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш зарурки, тенгланиш орқали

бириккан ҳар қандай тўрт компонентли мураккаб қўшма гаплар жуфтланиб боғланавермайди. Қуйида келтирган мисолимизда уларнинг компонентлари жуфтланмаган: *Найманчанинг кўчалари жим-жит, гузаргача ҳеч ким йўқ, кечки салқин бошланган, дарахт барглари билинар-билинмас қимирлаб, шитирлар эди* (А. Мухтор). *Усти ялтироғ-у, ичи қалтироқ; кўриниши яхши, қилиғи ёмон.*

Жуфтланган компонентларнинг феъл кесимлари **-(и) б** аффиксини олган равишдош орқали ифодаланиши мумкин: *Ғазабидан Мирзакаримбойнинг кўзлари пир-пир учиб, ранги оқарди; лаблари пирпираб, бармоқлари билан томга ишора қилди* (Ойбек). *Зикр-само борган сари авжига чиқиб, қадам ташлашлар жадаллашди, нафаслари тиқилиб, кўзлари қизишиб кетди* (С. Бородин).

Демак, ўзбек тилидаги мураккаб қўшма гапларнинг қўлланиш хусусиятларига кўра қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Қўшма гаплар икки содда гапдангина ташкил топмай, уч ёки ундан ортиқ компонентларнинг бирикишидан ҳосил бўлади. Булар мураккаб қўшма гапдир. Мураккаб қўшма гап компонентлари ўзаро эргашиш, тенгланиш ёки ҳам эргашиш, ҳам тенгланиш орқали бирикади.

2. Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар ёки бир неча эргаш гапли қўшма гапларда икки ва ундан ортиқ эргаш гаплар бир бош гапга тобеланиб, унинг бирор бўлагини изоҳлаб, тўлдириб келади.

Бундай қўшма гап составидаги эргаш гаплар уюшган ёки уюшмаган бўлиши мумкин. Уюшган эргаш гаплар бош гапга бўлган муносабатига кўра бир хил бўлса ҳам, шаклланишига кўра турличадир:

а) «мустақил» содда гаплардай — бош гапдай шаклланиб, ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлган эргаш гаплар;

б) эргаш гаплардай шаклланиб ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлган эргаш гаплар.

Уюшган эргаш гаплар орасида уюшиқ бўлаклардагидай тенгланиш характеридаги интонация ва тенг боғловчилар ишлатилади.

3. Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе компонентлари бир бош гапга алоҳида-алоҳида эргашиб биргалик эргашувини ташкил қилиши, шунингдек, кетма-кет эргашуви мумкин. Биргалик эргашувини ташкил қилувчи компонентлар бир хил ёки ҳар хил эргаш гаплардан тузилади.

4. Кетма-кет эргашув орқали бирикадиган эргаш гаплар бош гапга нисбатан тутган ўрнига кўра даражаларга бўлинади. Бундай қўшма гапларда ҳам тобе компонентлар бир

хил ёки ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топади. Шунга кўра ҳозиргача мактаб дарсликларида ва айрим қўлланмаларда қўлланиб келганидай, бир хил эргаш гаплар биргалик эргашувни, ҳар хил эргаш гаплар эса кетма-кет эргашувни ҳосил қилади деб қарашни жуда ҳам тўғри деб бўлмайди.

5. Эргашув орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гапларда эргаш гаплар миқдорининг қанча бўлиши ҳар бир асарнинг жанр хусусиятига, ёзувчининг стилига боғлиқ.

6. Эргашув орқали бош гапга бирикадиган мураккаб қўшма гапларда бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғловчи ёрдамчилар ҳар бир компонентда тўлиқ ифодаланиши ёки ифодаланмаслиги — охири эргаш гапнинг ёрдамчиси тўла, олдингилари қисқарган шаклда ёки охири қисми қўлланмаган бўлиши мумкин.

7. Бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғлашда феълнинг равишдош формаси катта роль ўйнайди. Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси айрим эргаш гапларнинг кесими вазифасида келиб, эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик восита сифатида хизмат қилади. Бундан ташқари, равишдош форма эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчиларга, шунингдек, тенг ҳуқуқли компонентларни бириктирувчи боғловчиларга функциядош — синоним бўлиб келиши мумкин.

8. **-(и) б** аффиксини олган равишдош форма мураккаб қўшма гап компонентларининг тобеланиш қисми ва тенгланиш орқали бирикадиган қисмларини яхлитланиб ва жуфтланиб бирикишида катта роль ўйнайди.

9. Эргашуш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларнинг компонентлари содда гапдангина ташкил топмай, эргашган қўшма гап, боғланган қўшма гап, бир неча эргаш гапли қўшма гап ёки аралаш қўшма гаплардан тузилиб, мураккаб компонентни ҳосил қилади. Бундай қўшма гапларни мураккаб компонентли қўшма гаплар деб юритамиз.

10. Мураккаб қўшма гапларнинг яна бир тури ҳам эргашуш ҳам боғланиш орқали бириккан бўлади. Бундай қўшма гапларни аралаш қўшма гап деб аташ ҳам мумкин. Бу хилдаги мураккаб қўшма гаплар бир ёки ундан ортиқ эргаш гап ва икки ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентлардан ташкил топади.

11. Мураккаб қўшма гапнинг яна бошқа тури борки, уларда компонентларнинг боғланиши фақат тенгланиш орқали бўлади. Бундай қўшма гап қисмлари уюшиқ бўлаклардагидай тенг боғловчилар орқали бирикиши ёки боғловчиларсиз, фақат тенглик характеридаги интонация орқали боғланиши мумкин.

Айрим вақтда равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси тенг компонентларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади.

ХУЛОСАЛАР

1. **Ўзбек тилида қўшма гаплар масаласи 50-йиллардан бошлабгина махсус текширила бошланди. Бу давргача қўшма гаплар мактаб дарслиги ҳажмида ёки айрим масалаларга боғлаб йўл-йўлакай текширилган.**

Қўшма гапнинг турлари, эргаш гаплар классификацияси масаласи; **оборотлар, бирикмали бўлақларнинг эргаш гапларга муносабати, қўшма гапнинг кўчирма гапли тури, қўшма гап компонентларини бириктирувчи грамматик воситалар, мураккаб қўшма гаплар ва бошқа шунга ўхшаш масалалар янада жиддий ишланишни талаб қилади.**

2. **Компонентларнинг ўзаро мазмун муносабати, структураси ва бирикиш йўлларига кўра қўшма гапларни иккига бўлиш мумкин:**

1) *Боғланган қўшма гап, 2) эргашган қўшма гап.*

Бу икки тур орасида *қўшма гапнинг оралиқ тури* ҳам қўлланади. Бундай қўшма гаплар айрим хусусияти билан боғланган қўшма гапга, айрим хусусияти билан эргашган қўшма гапга ўхшайди. Бу ҳолат кўпинча компонентлари фақат интонациянинг ўзи билангина бириккан қўшма гапларда, шунингдек, ёрдамчилар орқали бириккан боғланган ва эргашган қўшма гапнинг айрим кўринишларида учрайди. Демак, *оралиқ қўшма гапнинг компонентлари ёрдамчиларсиз ва ёрдамчилар орқали бирикади.*

Ёрдамчилар кўпинча аралаш ҳолда (тенг боғловчилар + эргаштирувчи ёрдамчилар) қўлланиб, компонентларнинг сони иккита бўлганда, тенг боғловчининг роли кучсиз бўлади, иккидан ортиқ бўлганда эса эргаштирувчи ёрдамчининг роли анча кучсизланади. Баъзи ҳолларда *оралиқ қўшма гапнинг қисмлари равишдошнинг -(и) б аффиксини олган формаси ва -са ёрдамчиси орқали бирикиши мумкин.* Бундай қўшма гап қисмларини янада зичроқ боғлаш учун умумий бўлақлар ишлатилади. *Оралиқ қўшма гапларда боғланган қўшма гаплардагидай кесимларнинг тўлиқ ифодаланмаслиги ҳам мумкин.*

3. **Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашган қўшма гап компонентлари боғловчили (соф боғловчилар, боғловчи-юкламалар ва боғловчи сўзлар) ва боғловчисиз (сўз формаси, кў-**

макчилар, юкламалар, нисбий сўзлар ва бошқа воситалар орқали) бирикади.

Ва боғловчиси боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гап компонентлари орасида қўлланади. Ҳам сўзи қўшма гап таркибида боғловчи эмас, кўпроқ юклама вазифасини бажаради. Тенг компонентларни боғлашда *шунингдек* сўзи ҳам ишлатилади.

Ўзбек тилида бириктирув боғловчилари ёзув тилида кўпроқ учрайди. Айирув боғловчилари функциясига кўра иккига бўлинади: 1) *баъзан-баъзан, гоҳ-гоҳ, дам-дам, ҳали-ҳали, бир-бир* каби боғловчилар (равиш боғловчилари) 2) *ё-ё, хоҳ-хоҳ* каби боғловчилар. *Ё-ё* ўрнида *баъзан не-не (йў-йў)* ёрдамчиси ҳам ишлатилади.

4. Эргаштирувчи боғловчилар тузилишига кўра туб, ясама, қўшма ва бирикмали бўлади.

Ки ёрдамчиси содда гапда кўпроқ юкламага яқин вазифани бажаради, қўшма гапда эса боғловчи бўлиб келади. Айрим мустақил сўзлар билан бирга боғловчи вазифасида келиб, маънони кучайтириб кўрсатади. Баъзи сўзлар таркибида у қотиб қолган морфема саналади. Турли эмоционал ҳолатларни ифодалаш учун содда гапнинг кесими таркибида қўлланади.

Бу ёрдамчи эргаш гапларни бош гапга, кўчирма гапни автор гапига боғлайди. Тенг ҳуқуқли компонентлардан тузилган қўшма гапларда ва ёрдамчисига яқин функцияни бажаради.

Таркибида инкор билдирувчи элементлар ёки сўроқ юкламаси иштирок этган гапнинг кесимига қўшилиб келиб, эргашган қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади. Бундай конструкцияларда кейинги гапнинг кесими феълнинг шарт формаси орқали ифодалананади.

Шекилли ёрдамчиси қўшма гапда сабаб боғловчиси бўлиб келади.

5. Қўшма гапда боғловчи-юкламалар ҳам юкламалик, ҳам боғловчилик вазифасини бажаради. *Агар, борди-ю, ба-шарти, мабодо* сўзларининг қўлланишида баъзи нозик фарқлар бор. *Одамзод* сўзи баъзан шу сўзларга ўхшаш вазифани бажариши мумкин.

Гўё сўзи содда гапда ҳам, қўшма гапда ҳам (ўхшатиш, тўлдирувчи, аниқловчи, сабаб, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар, кўчирма гапли қўшма гап ва боғланган қўшма гап таркибида) ишлатилади.

Токи, балки ёрдамчилари ҳам қўшма гапда турли вазифани бажаради.

6. Боғловчи сўзлар компонентларни боғлаш учун ишлатилганда ҳам асл маъносини маълум даражада сақлайди.

Демоқ феъли:

а) кўчирма гапли қўшма гап таркибида боғловчи эмас, составли кесимнинг бир элементи бўлиб келади. У *сўрамоқ*, *буюрмоқ*, *гапирмоқ* каби феълларга синоним бўлиб кела олади;

б) қўшма феълнинг етакчи ва кўмакчи элементи вазифа-сида қўлланади;

в) *дегунча* пайт эргаш гапни бош гапга бириктирувчи восита бўлиб келганда, асл маъноси деярли йўқолади.

г) *деган* турли эргаш гапларни бош гапга боғловчи, боғлама вазифасини бажаради. Шунингдек пайт ҳоллари орасида ва изоҳловчи изоҳланмиш орасида қўлланади. *Дегандай* шаклида ҳам ишлатилиб, ўхшатиш эргаш гапни бош гапга боғлайди.

д) *деса* турли эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Баъзан бу сўз гапирилмаган, фақат тахмин ёки гумон қилинганликни ёки истак, ўкиниш, таажжуб, иккиланиш каби маъноларни билдиради.

е) *дейман* сўзи ўз асл маъносидан узоқлашиб кўпроқ модал сўз вазифасида ишлатилади.

Бўлмоқ феъли кесими феълдан бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланган эргаш гапларни бош гапга боғлашда муҳим вазифани бажаради. Баъзан айрим боғловчилар билан бирга ишлатилади.

7. Ўзбек тили туркий тиллар системасидаги айрим тиллардан эргашган қўшма гап қисмларининг боғловчисиз бирикиш йўли устунлиги билан фарқ қилади.

Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи бу воситалар функциясига кўра иккига бўлинади: якка қўлланувчи ёрдамчилар ва бошқа ёрдамчилар билан бирга қўлланувчи ёрдамчилар.

8. Сифатдош эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда эгалик ва ўрин-пайт, чиқиш келишиги қўшимчасини олади ёки кўмакчилар билан бирга қўлланади.

Сифатдошга қўшилиб келган эгалик аффикси отлардаги эгаликдан маълум даражада фарқ қилади — сифатдошдан олдинги сўз қаратқич келишиги аффиксини деярли олмайди. Сифатдошдаги эгалик аффикси қисман субъектни ҳам кўрсатади.

9. Равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олган формаси:

а) кўпгина эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғланишини таъминлайди; б) оралик

қўшма гапларнинг олдинги компонентида кесим бўлиб келади; в) эргаш гапнинг бош гапга бириктирувчи айрим ёрдамчилар ўрнида қўлланади; г) уюшиқ феъл кесимларнинг олдингилари равишдошнинг **-(и) б** аффиксини олиб қўлланганидек, уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гапларда олдинги компонентларнинг кесими равишдошнинг шу формасида келади.

10. Феълнинг шарт формаси:

а) мазмунидан шарт англашилган эргаш гапларни бош гапга боғлайди; б) мазмунидан шарт англашилган содда гапнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин; в) жуфтланган ёки такрорланган сўзлар таркибида келади; г) кириш конструкциялар таркибида учрайди; д) бир составли гап ёки сўз-гаплар билан бирга келиб, қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади; е) боғланган қўшма гап компонентларининг кесими бўлиб кела олади.

Бундай қўшма гапларда мазмунан бир-бирига зид воқеалар, кетма-кет юзага келадиган ҳодисалар ифодаланади.

11. Феълнинг шарт формаси шахси умумлашган гапларда кесим бўлиб келади. Шахси умумлашган гаплар ҳозирги кунгача содда гапнинг бир тури деб олинган бўлса ҳам, тузилишига кўра уни иккига ажратишга тўғри келади: а) содда шахси умумлашган гаплар; г) қўшма шахси умумлашган гаплар. Қўшма шахси умумлашган гапларда эргаш қисм шарт, сабаб, пайт, тўсиқсизлик каби маъноларни англатади.

12. Эргаштирувчи ёрдамчилар сифатида айрим пайт отлари равишлар, *бор-йўқ* сўзлари; **-дай (-дек)** аффикси, нисбий сўзлар, изоҳланувчи сўзлар, интонация, тартиб ва бошқа грамматик воситаларнинг роли муҳимдир.

13. «Эргаш» конструкциялар айрим хусусиятлари билан эргаш гаплардан фарқ қилади:

а) гапга хос интонация мавжуд эмас; б) отлашиб гапда турли вазифада келади; в) аниқловчи вазифасида келган «эргаш» конструкциялар билан аниқланмиш орасида бошқа сўзлар келтирилиши мумкин; г) у составли кесим таркибида ҳам кела олади; д) изоҳловчи составида иштирок этади; е) пайт ва ўринга муносабат билдирувчи сўзлар билан бирга, гапда пайт, ўрин ҳоллари вазифасини бажаради; ж) атов гаплар таркибида ишлатилади.

14. Эргаш гаплар нисбий тугал мазмунни ифодалаши; ўзича алоҳида эга-кесимнинг мавжуд бўлиши, бош гапдан маълум интонация билан ажралиб туришидан ташқари: а) феълнинг шахсиз формалари эргаш гапнинг кесими бўлиб

келганда, кесимликни кўрсатувчи шахс қўшимчаларини олган бўлиши шарт эмас.

Ўзбек тилида эргаш гап кесимларининг шаклланишига кўра уларни икки группага ажратиш мумкин: 1) кесимлари тўла шаклланган — шахс қўшимчаларини олган эргаш гаплар, 2) кесимлари тўла шаклланмаган — полупредикатив эргаш гаплар;

Сифатдош эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда ўрин-лайт ва чиқиш келишиклари қўшимчасини олади.

15. Ҳозирги замон ўзбек тилида эргаш гапларнинг қуйидаги типлари мавжуддир: эга эргаш гап, кесим эргаш гап, аниқловчи эргаш гап, тўлдирувчи эргаш гап, ҳолат эргаш гаплари (равиш эргаш гап, ўлчов-даража эргаш гапи, чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гаплари), пайт эргаш гап, ўрин эргаш гап, сабаб эргаш гап, мақсад эргаш гап, шарт эргаш гап, тўсиқсиз эргаш гап, натижа эргаш гап.

Шарт, сабаб, натижа эргаш гаплари аниқ воқеани ва тахмин, гумон қилинган ҳодисаларни ифодалашига кўра реал ва ирреал бўлади.

Ўзбек тилида шундай эргаш гаплар борки, улар «Бундан бир ой олдин, қишлоқдаги олмазорлар гўё оппоқ момиқ булутларга ўралгандек текис гуллаганда, яшил далаларни безатган лолалар эса қуёш нурларида худди қон томчиларидек порлаб ёнганда, икки отлиқ қишлоқдан чиқиб, тоққа йўл олди (О. Еқубов) каби ажратилган иккинчи даражали бўлақларга ўхшаш интонация билан айтилиб, маълум конструкция ёки сўзнинг изоҳи сифатида келтирилади. Бундай эргаш гаплар ажратилган иккинчи даражали бўлақлардаги каби хусусиятларга эга. Бу ҳолатни пайт, сабаб, тўсиқсиз эргаш гапларда кузатиш мумкин. Баъзан тўсиқсиз эргаш гап умумлашган гап тарзида қўлланади.

16. Ўзгалар гапи кўчирма гап, ўзиники бўлмаган кўчирма гап, қўш кўчирма гап ва ўзлаштирма гап шаклида берилади. Ўзгалар гапининг олдинги уч тури автор гапи билан бирга қўшма гапнинг бир турини ҳосил қилади. Кўчирма гап реал (айтилган, эшитилган) ва реал бўлмаслиги (айтилмаган, ўйланган, мўлжал қилинган бўлиши) мумкин.

Қўш кўчирма гапларнинг ишлатилиши жонли тилда кўп учрайди.

17. Эргаш гаплар бирдан ортиқ ҳолда бош гапга бирикиб, мураккаб қўшма гапни ҳосил қилади. Бир неча эргаш гаплар уюшиб, ўзаро тенгланиш муносабатига эга бўлиб, бош гапдай шаклланган эргаш гаплардан ва эргаш гапга ўхшаб тузилган компонентлардан таркиб топади: Уюшган

эргаш гаплар орасида тенгланиш интонацияси ва тенг боғловчилар ишлатилади.

18. Биргалик эргашуви бир хил эргаш гаплардан, кетма-кет эргашув турли эргаш гаплардан тузилади дейиш тўғри эмас. Ҳар икки хил эргашув ҳам бир хил эргаш гаплардан ва ҳар хил эргаш гаплардан ташкил топади.

19. Бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга боғлашда равишдошнинг **-(и) б** ли формаси муҳим роль ўйнайди. У, уюшган эргаш гаплардаги айрим ёрдамчилар вазифасини бажаради ёки компонентларни жуфтлаб, яхлитлаб қўллаш учун ишлатилади.

20. Ўзбек тилининг тараққиёти процессида рус тилининг таъсирини синтаксис соҳасида, айниқса, қўшма гаплар синтаксиси бобида ҳам кўриш мумкин. Қўшма гап компонентларини бириктиришда *раз, а* ёрдамчиларининг қўлланиши, **-ки** ёрдамчисини тенг ҳуқуқлидай тузилган қўшма гап қисмларини боғлашда ишлатилиши, *токи* сўзининг айрим конструкцияларда қўлланиш ҳолати, *ва + шунинг учун* ёрдамчиларининг бирга бириктирувчи восита сифатида келиши ва бириктирув боғловчиларининг кўпинча ёзув тилида ишлатилиши каби ҳолатлар кўпроқ рус тилининг таъсири билан боғлиқ. Қўшма гаплар составида нисбий сўзларнинг қўлланиши ва шу сўзлар иштирок этган айрим эргаш гапларнинг ишлатилиши (кўпроқ *ўрин, эга, аниқловчи, ўлчов-даража, тўлдирувчи* каби эргаш гаплар)да ҳам рус тилининг маълум даражада роли бор.

Булардан ташқари, ўзбек тилида кўчирма гапнинг АҚ, АҚАҚ, КАҚА типидида қўлланиши ва қўшма гапнинг мураккаб ҳолда қўлланишида ҳам рус тилининг таъсири сезиларлидир.

АДАБИЕТЛАР

I

- Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология, Сочинения, т. IV, 1937.
Ленин В. И. Философские тетради, Сочинения, т. 38.

II

- Абакумов С. И. Современный русский литературный язык, М., 1942.
Александров Н. М. К вопросу о сочинении и подчинении предложений, Кандидатская диссертация, Л., 1951.
Бархударов Л. С., Кольшанский Г. В. К проблеме структуры сложного предложения, Сборник статей по языкознанию, М., 1958.
Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики, изд. 5, М.-Л., 1935.
Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка, ч. 2, изд. 2, М., 1863.
Белошапкова В. А. К изучению типов сложного предложения, «Доклады и сообщения Института языкознания», вып. 2, М., 1952.
Василенко И. А. Сложное предложение в современном русском литературном языке, Автореферат докторской диссертации, М., 1954.
Василенко И. А. К истории сложных предложений в русской грамматике, Ученые записки Московского педагогического института им. В. П. Потемкина, т. 42, вып. 4, 1957.
Виноградов В. В. Русский язык, М., 1947.
Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний, журн. «Вопросы языкознания», 1954, № 3.
Востоков А. Х. Русская грамматика, изд. 12, СПб., 1874.
Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, ч. 2, синтаксис, М., 1958.
«Грамматика русского языка», т. II (синтаксис), М., 1954.
Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык, синтаксис, М., 1958.
Корш Ф. Е. Способы относительного подчинения, М., 1877.
Коротаева Э. И., Шеулин В. В. Можно ли считать предложение частью сложного предложения? Филологические науки, 1961, № 4.
Кротевич Е. В. Словосочетание как строительный материал предложения, Изд-во Львовского университета, 1956.
Лавров Б. М. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке, М.-Л., 1941.
Ломтев Т. Т. Основы синтаксиса современного русского языка, М., 1958.

- Мигирин В. Н. К вопросу об эволюции придаточного предложения Известия Крымского государственного педагогического института им. Фрунзе, т. 14, 1948.
- Никитин В. М. Опыт классификации придаточных предложений, Ученые записки Рязанского государственного педагогического института, т. III, 1941.
- Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945.
- Петерсин М. П. Очерк синтаксиса русского языка, М.-Пет., 1923.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1935.
- Поспелов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы, журн. «Вопросы языкознания», 1959, № 2.
- Поспелов Н. С. О различиях в структуре сложноподчиненного предложения, сб. «Исследования по синтаксису русского литературного языка», М., 1956.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, ч. I и II, Харьков, изд. 2, 1888.
- Руднев А. Г. Синтаксис простого предложения, М., 1960.
- Руднев А. Г. Современный русский язык, синтаксис, изд. МГУ, 1958.
- Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка, М., 1957.
- Сухотин В. П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке, М., 1960.
- Уханов Г. П. О грамматической природе «придаточного предложения», журн. «Вопросы языкознания», 1961, № 2.
- Шахматов А. А. Очерк современной русской литературы, изд. 4, М., 1941.
- Шапиро А. Б. О принципах классификации придаточных предложений, журн. «Русский язык в школе», 1937, № 2.
- Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953.

III

- Алпаров Г. Сайланма хезмэтләр (татар грамматикаси һәм гомуми тел белеме мәсьәләләре) Казань, 1945.
- Аманжолов С. А. Природа сложноподчиненных предложений в казахском языке, Ученые записки Алмаатинского педагогического института им. Абая, т. I, 1939.
- Амиров Р. Союзы в казахском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Алма-Ата, 1955.
- Алиев У. Б. Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках, Черкасск, 1959.
- Ашмарин Н. И. Опыт исследования чувашского синтаксиса, т. I, Казань 1903, Симбирск 1923.
- Байрамов Г. А. Сложносочиненные предложения в азербайджанском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Баку, 1955.
- Байтураева Г. И. Сложные определительные конструкции в современном казахском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Алма-Ата, 1958.
- Балакаев М. Современный казахский язык, синтаксис, Алма-Ата, 1959.
- Балакаев М. Семантика и происхождение служебных слов, Алма-Ата, 1941.
- Балакаев М., Кордабаев Т. Казіргі қазақ тілі грамматикасі синтаксис, Алматы, 1961.

- Баскаков Н. А. К вопросу о придаточных предложениях в турецком языке, *Ученые записки Азербайджанского Гос. университета*, Баку, 1958, № 1.
- Баскаков Н. А. Обороты с неличными формами глагола и придаточными предложениями в турецком языке, Автореферат, М., 1958.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, II, М., 1952.
- Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении условной формы на -са (-се) в тюркских языках, сб., посвященный В. А. Гордлевскому, М., 1953.
- Баскаков Н. А. Предложения с развернутыми членами в каракалпакском языке, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, синтаксис, М., 1961.
- Баскаков Н. А. Сложное предложение в каракалпакском языке, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, синтаксис, М., 1961.
- Батманов А. И. Грамматика киргизского языка, Фрунзе, 1940.
- Бейлиев Х. К семантике форм «дийил», «диел» и в связи с этим вопрос передачи косвенной речи в туркменском языке, Ашхабад, 1944.
- Бердимуратов. Придаточные предложения в каракалпакском языке и их структура, Ученые записки Каракалпакского государственного педагогического института, вып. I, Нукус, 1957.
- Бертагаев Т. А. К исследованию сложноподчиненного предложения в бурят-монгольском языке, Ученые записки Бурят-монг. НИИКЭ т. VII, 1947.
- Бертагаев Т. А. К проблеме сложных предложений, Вопросы языкознания, 1953, № 4.
- Бокарев А. А. Синтаксис аварского языка, М.-Л., 1949.
- Бокарев А. А. Вопросы грамматики тюркских языков, Алма-Ата, 1956.
- Бокарев А. А. Вопросы грамматики и истории. Сборник восточных языков, М., 1959.
- Бокарев А. А. Сб. «Вопросы составления описательных грамматик», М., 1961.
- Гаджиев М. М. Синтаксис сложного предложения в лезгинском языке, Автореферат докторской диссертации, Махачкала, 1954.
- Гаджиев М. М. Синтаксис лезгинского языка, ч. I, Махачкала, 1954.
- Грамматика алтайского языка, Казань, 1869.
- Гаджиева Н. З. Типы придаточных предложений в современном азербайджанском языке, Автореферат кандидатской диссертации, 1954.
- Гаджиева Н. З. Критерий выделения придаточных предложений в тюркских языках, Вопросы языкознания 1957, № 3.
- Гаджиева Н. З. Типология придаточных предложений в современном азербайджанском языке, сборник «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. III, синтаксис, М., 1961.
- Гордлевский В. А. Грамматика турецкого языка, М., 1928.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948.
- Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка, М.-Л., 1940.
- Дмитриев Н. К. Строй турецкого языка, Ленинград, 1939.
- Дмитриев Н. К. Детали простого предложения, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» III, синтаксис, М., 1961.

- Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков, М., 1962.
- Дыренкова Н. Г. Грамматика ойратского языка, М.-Л., 1940.
- Дыренкова Н. Г. Грамматика хакасского языка, Абакан, 1948.
- Ергалиев Г. Придаточные предложения в казахском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Алма-Ата, 1949.
- Есенбаев Х. М. Условные и уступительные придаточные предложения в современном казахском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Алма-Ата, 1961.
- Жиенбаев С. Синтаксис сложного предложения, Алма-Ата, 1941.
- Жиенбаев С. О принципах классификации сложноподчиненного предложения, Известия Казахского филиала АН СССР, вып. I, 1944.
- Закиев М. З. Современный татарский литературный язык, синтаксис, Казань, 1958.
- Казембек А. Грамматика турецко-татарского языка, изд. 2, Казань, 1846.
- Каримова А. М. Придаточные предложения в татарском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Казань, 1951.
- Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхского языка, Казань, 1903.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956.
- Кононов А. Н. О союзном слове *diye* в турецком языке, сборник, посвященный В. А. Гордлевскому, М., 1953.
- Кононов А. Н. О сложноподчиненном бессоюзном предложении в турецком языке, кратк. сообщ. Института востоковедения АН СССР, М., XXII, 1956.
- Кузнецов П. И. Условное наклонение в турецком языке, сб., посвященный В. А. Гордлевскому, М., 1953.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951.
- Мураталиев М. Придаточные предложения времени в киргизском языке, Автореферат кандидатской диссертации, 1953.
- Насилов В. М. Грамматика уйгурского языка, М., 1940.
- Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, Ашхабад, 1943.
- Рифтин А. С. О двух путях развития сложного предложения в академическом языке, «Советское языковедение» т. 3, 1947.
- Саидбатталов Г. Г. Башкоре теленен кўшма»нойлам синтаксисе, Эфо, 1961.
- Саидбатталов. Виды придаточных предложений в башкирском языке, кандидатская диссертация, Уфа, 1953.
- Сартбаев К. К. Основные вопросы сложного предложения в современном киргизском языке. Докторская диссертация, М., 1953.
- Сартбаев К. К. Некоторые спорные вопросы сложноподчиненного предложения киргизского языка, Труды Института языка и литературы АН Киргизской ССР, вып. VI, Фрунзе, 1956.
- Сартбаев К. К. Киргиз тилиндеги кошмо суйлемдун синтаксиси, Фрунзе, 1957.
- Санжеев Г. Д. К проблеме сложных предложений, Вопросы языкознания, 1953, № 4.
- Санжеев Г. Д. Спорные вопросы в изучении грамматического строя узбекского языка, сб. «Вопросы узбекского языкознания», 1954.
- Сауранбаев Н. Г. К вопросу сложных предложений в казахском языке, Докторская диссертация, 1943.

- Сауранбаев Н. Т. Еще раз о сложном предложении, Известия АН Каз.ССР, вып. 5 Алма-Ата., 1948, № 77.
- Сауранбаев Н. Т. Основные способы связи составных частей в сложноподчиненных предложениях на материале казахского языка, сб. «Вопросы грамматики тюркских языков», Алма-Ата, 1958.
- Севортян Э. В. Категория сказуемости, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II, морфология М., 1956.
- Севортян Э. В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках, сб. «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, III, синтаксис, М., 1961.
- Севортян Э. В. О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III, синтаксис, М., 1961.
- Сеидов Ю. Глагольные обороты и о связи их с придаточными предложениями, Ученые записки Азербайджанского государственного университета, Баку, 1957 № 12.
- Серебренников Б. А. Сравнительно-исторический метод в языкознании и истории изучения тюркских языков, Труды Института языка и литературы АН Киргизской ССР, вып. 6, 1956.
- Серебренников Б. А. Проблема глагольного вида в тюркских языках, сб. Вопросы грамматики тюркских языков, Алма-Ата, 1958.
- Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка, Докторская диссертация, М.-Л., 1956.
- Убрятова Е. И. Согласование в якутском языке, сб. «Исследования по синтаксису тюркских языков», 1962.
- Ушаков Е. И. Синтаксические функции форм на -ган в совр. уйгурском языке, М., 1956.
- Хамзаев М. Бессоюзные сложноподчиненные предложения в туркменском языке, Труды Института языка и литературы Туркм. ССР, вып. 2, Ашхабад, 1957.
- Хамзаев Б. Об изолированных условных формах глагола в современном туркменском языке, Труды ИЯЛ, вып. 1, 1956.
- Хамзаев Б. Условная форма глагола в современном туркменском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Ашхабад, 1956.
- Хосрави А. М. Деепричастие в туркменском языке, Кандидатская диссертация, М., 1953.
- Шахобова М. Б. Подчинительный союз «ки» в современном таджикском литературном языке, Автореферат кандидатской диссертации, 1954.
- Ширалиев М. Ш. Сложноподчиненное предложение в азербайджанском языке, Вопросы языкознания 1956, № 1.
- Ширалиев М. Ш. Проблема сложноподчиненного предложения (на материале азербайджанского языка), сб. «Вопросы грамматики, тюркского языка» Алма-Ата, 1958.
- Юлдашев А. А. Сложные предложения с придаточными условными в башкирском языке, сб. «Исследования по синтаксису тюркских языков», М., 1962.
- Абдурахмонов Ф. Қўшма гап, Тошкент, 1957.
- Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958.
- Абдурахмонов Ф. Эргаш гапли қўшма гаплар масаласи, «Ўзбек тили грамматикаси ва пунктуацияси масалалари», Тошкент, 1959.

- Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар классификацияси масаласи, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», Тошкент, 1960, № 4.
- Абдурахмонов Ф. Мураккаб составли гаплар, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», Тошкент, 1962, № 3.
- Абдурахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Автореферат докторской диссертации, Ташкент, 1960.
- Абражеев А. И. Специфика выражения различных видов русского сложноподчиненного предложения в узбекском языке, Труды УзГУ, вып. 62, Самарканд, 1956.
- Абражеев А. И. Сложные предложения (гипотаксис) в прозе «кисасуль-анбия», Труды УзГУ, вып. 73, Самарканд, 1957.
- Абражеев А. И. К вопросу о сложноподчиненном предложении в узбекском языке, Труды УзГУ, вып. 79, Самарканд, 1957.
- Азизова А. Г. Условный период в современном узбекском литературном языке, Автореферат кандидатской диссертации, 1952.
- Азизова А. Г. Ўзбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплар, Тошкент, 1955.
- Азларов Э. Ўзбек адабий тилида бир неча эргаш гапли қўшма гаплар масаласига доир, Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари, XII китоб, Тошкент, 1959.
- Асқарова М. А. Сложные предложения с придаточными дополнительными в узбекском языке, сб. «Вопросы составления описательных грамматик», Изд-во АН СССР, М., 1961.
- Асқарова М. А. Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар, «Совет мактаби» журнали, 2-сон, Тошкент, 1955.
- Асқарова М. А. Сабаб ва мақсад эргаш гапли қўшма гаплар, Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари, IV, 1957.
- Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960.
- Асқарова М. А. Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар, Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари, XII, 1959.
- Асқарова М. А. Қўшма гапнинг кўчирма гапли тури ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1-сон, 1961.
- Асқарова М. А. Боғловчи-юкламалар ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 4-сон, 1962.
- Асқарова М. А. К вопросу о придаточных предложениях в узбекском языке, Труды ТашГУ им. Ленина, Филологический науч, кн. 12, 1963.
- Асқарова М. А. Эргашган қўшма гапларнинг синтаксис синонимикаси масаласига доир, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, 1963.
- Асқарова М. А. Қўшма гап қисмларининг боғловчилар орқали бирикиши, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, 1964.
- Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тилида эргашиниш формалари, Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 3-китоб, 1964.
- Ахтямова Г. М. Придаточные определительные предложения в современном русском языке и способы их выражения в узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1954.
- Батманов И. А. Очерк синтаксиса узбекского языка, Ташкент, 1933.
- Балтабаева Х. Обособленные пояснительные члены предложения в современном узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1959.

- Боровков А. К. Узбекский литературный язык в период 1905—1917 гг., Ташкент, 1941.
- Боровков А. К. Очерки истории узбекского языка, сб. «Советское востоковедение», VI, М.-Л., 1949.
- Боровков А. К. Краткий очерк грамматики узбекского языка, «Узб.-русча лугат», М., 1959.
- Грунина Э. А. Сложноподчиненное предложение в современном узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, 1952.
- Грунина Э. А. Некоторые вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения в современном литературном узбекском языке, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркского языка», ч. III, синтаксис, М., 1961.
- Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка, Л., 1959.
- Камолов Ф. К. Қўшма гапларга доир масалалар, Тошкент, 1955.
- Комилова Х. К. Гапда сўзларнинг боғланиши, Тошкент, 1955.
- Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960.
- Коклянова А. А. Послелоги и служебные имена в узбекском языке, Труды ИЯ, III, М., 1954.
- Маъруфов А. Ҳозирги замон ўзбек тилида пайт эргаши гаплар, Тошкент, 1949.
- Мухтаров Д. Союзы в современном узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1953.
- Мухторов Ж. Ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчилар, ЎзДУ асарлари, Самарқанд, 1956, № 66.
- Решетов В. В. Узбекский язык, Ташкент, 1959.
- Рустамов Х. Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1960.
- Рустамов А. Ўзбек тилидаги -ки (-ким) боғловчисининг синтактик вазифаси, В. И. Ленин номидаги Урта Осий Давлат университетининг илмий асарлари, Тошкент, 1957.
- Сафаев А. С. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке, Ташкент, 1958.
- Сулаймонов А. Х. Ўзбек тилида атов гап, ундалма ва вокатив гаплар, ЎзДУ асарлари, янги серия, 66-сон, филол. фан., Самарқанд, 1956.
- Шарипов М. К. Синтаксические функции деепричастия деб в узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, 1949.
- Шарипов М. К. Деган сифатдошининг синтактик функциялари ҳақида, илмий асарлари III китоб, Наманган Давлат педагогика институту, Наманган, 1957.
- Шарипов М. К. Ўзбек тилида кўчирма ва ўзлаштира гап, Тошкент, 1955.
- Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар, Тошкент, 1953.
- Щербак А. М. Деепричастие «на — а — а» (—j) в тюркских языках, сб. «Вопросы грамматики», М.-Л., 1960.
- Фуломов А. Ф., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили (синтаксис) Тошкент, 1965.
- Фуломов А. Ф. Ўзбек тилида аниқловчилар, Тошкент, 1941.
- Фуломов А. Ф. Содда гап, Тошкент, 1948.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	6
Қўшма гапнинг ёритилиши	6
Қўшма гап турлари ҳақида	12
Боғланган қўшма гаплар	14
Эргаш қўшма гаплар	18
Оралиқ типдаги қўшма гаплар	21
І б о б —Ҳозирги ўзбек тилида эргашиниш формалари	43
Боғловчили эргашиниш	44
Соф боғловчилар	45
Боғловчи — юкламалар	77
Боғловчи сўзлар	86
Боғловчисиз эргашиниш	104
Феълларнинг шахссиз формаси орқали бирикиши	105
Юкламалар орқали бирикиши	148
Кўмакчилар орқали бирикиши	152
<i>Бор, йўқ</i> сўзлар - орқали бирикиш	155
Айрим ясовчи аффиксларнинг қўшма гап қисмларини боғлашдаги роли	156
Келишик аффиксларининг қўшма гап қисмларини боғлашдаги роли	157
Нисбий сўзларнинг эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришдаги роли	157
ІІ б о б — Эргашган қўшма гаплар ва „Эргаш“ конструкциялар	169
„Эргаш“ конструкциялар ҳақида	172
Эргаш гаплар ва уларнинг турлари	175
Эга эргаш гапли қўшма гап	181
Кесим эргаш гапли қўшма гап	184
Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап	187
Аниқловчи эргаш гапли қўшма гап	191
Ҳолат эргаш гаплари	194
Равиш эргаш гапли қўшма гап	194
Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гап	197
Чоғиштириш-ўхшатиш эргаш гапли қўшма гап	199

	Пайт эргаш гапли қўшма гап	202
	Ўрин эргаш гапли қўшма гап	208
	Сабаб эргаш гапли қўшма гап	211
	Мақсад эргаш гапли қўшма гап	213
	Шарт эргаш гапли қўшма гап	214
	Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап	223
	Натижа эргаш гапли қўшма гап	234
	Қўшма гапнинг кўчирма гапли тури	237
	Кўчирма гап	242
	Ўзиники бўлмаган кўчирма гап	249
	Қўш кўчирма гап	250
	Ўзлаштира гап	251
III	б о б — Эргашган қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси ма- саласи	261
IV	б о б — Мураккаб типдаги қўшма гаплар	286
	Мураккаб қўшма гапларда ёрдамчиларнинг қўлланиши	305
	Мураккаб компонентли қўшма гаплар	315
	Хулосалар	325
	Адабиётлар	337

На узбекском языке

М. А. АСКАРОВА

**ФОРМЫ ПОДЧИНЕНИЯ И ТИПЫ
ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

*Издательство „Фан“ УзССР
Ташкент — 1966*

Муҳаррир — Р. Қўчқортоева
Техмуҳаррир — З. П.Горьковая
Бадий муҳаррир В. Расулев
Расом — В.Тий
Корректорлар — М. Алиева, Н. Раҳимова

Р-03800. Теришга берилди 4 /IV-66 й. Босишга рухсат этилди 3/VIII 66 й. Формат 60×90^{1/16}
= 10,75 қозғал. л. босма л. 21,5 Ҳисоб нашриёти л. 21,0 Нашриёт №35/65. Тиражи 1000
Баҳоси 1 с. 80 т. Заказ 262/287

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг матбуот Давлат Комитетининг,
3-босмахона, Навоий кўчаси, 30. Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

**ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН»
ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ
НАШР ЭТАДИ.**

**А. Ҳожиев. «Ўзбек тилида кўмакчи
феъллар.**

Ўзбек тилидаги кўмакчи феълларни таҳлил қилишга бағишланган ушбу монографияда асосий ва кўмакчи феъллардан тузилган феъл конструкцияларининг характери; кўмакчи феълларнинг маъноси, қўлланишдаги хусусиятлари, шунингдек, улар ифодадаланадиган маъноларнинг келиб чиқиши; кўмакчи феълларнинг семантик классификацияси; кўмакчи феълларнинг грамматик вид категориясига муносабати каби масалалар ёритилади.

Китоб тилшунослар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчилари, аспирант ва студентларига, шунингдек ўрта мактаб ўзбек тили ўқитувчиларига мўлжалланган.